

YU ISSN 0350 — 7769

BoKa

19

ZBORNİK RADOVA

IZ NAUKE, KULTURE I UMJETNOSTI

Б О К А

19

**ЗБОРНИК РАДОВА ИЗ НАУКЕ, КУЛТУРЕ
И УМЈЕТНОСТИ**

**(A COLLECTION OF WORKS IN SCIENCE,
CULTURE AND ART)**

ХЕРЦЕГ-НОВИ, 1987. ГОДИНЕ

Издавачки савјет:
(Publishing Council):

ЛАЗАРЕВИЋ НИКОЛА, председник, СЕФЕРОВИЋ ДУШКО, ЛАЛОВИЋ
САВО, СЕФЕРОВИЋ СВЕТО, ВУКОВИЋ ПЕТРИЦА, БРИНИЋ ВОЈО,
СИЈЕРКОВИЋ МИЛАН, БУРИШИЋ ДАРКО, СЕФЕРОВИЋ ЛАЗАР и
ЦРНИЋ-ПЕЛОВИЋ МАРИЈА

Редакција:
(Editorial Staff):

Др СЛАВКО МИЈУШКОВИЋ, Др РАЈКО ВУЈИЧИЋ, Др МИРОСЛАВ
ЛУКЕТИЋ, Мр ГЛИГО ОДАЛОВИЋ, Др СРБАИ МУСИЋ, ВЕЛИМИР
РАДОВИЋ, ЛАЗАР СЕФЕРОВИЋ и МАРИЈА ЦРНИЋ-ПЕЛОВИЋ

Главни и одговорни уредник:
(Editor in Chief):
МАРИЈА ЦРНИЋ-ПЕЛОВИЋ

Замјеник гл. и одг. уредника:
(Assistant Editor):
ЛАЗАР СЕФЕРОВИЋ

Власник и издавач:
(Proprietor and Publisher):
САМОУПРАВНА ИНТЕРЕСНА ЗАЈЕДНИЦА КУЛТУРЕ И НАУКЕ
ХЕРЦЕГ-НОВИ

SELFOVERNING COMMUNITY OF INTERESTS FOR CULTURE
AND SCIENCE HERCEG-NOVI

Адреса Редакције:
(Editorial offices):
САМОУПРАВНА ИНТЕРЕСНА ЗАЈЕДНИЦА КУЛТУРЕ И НАУКЕ
ХЕРЦЕГ-НОВИ
ХЕРЦЕГ-НОВИ, ЊЕГОШЕВА 144

SARADNICI U OVOM BROJU

- Dr VUJICIC RAJKO, profesor Pomorskog fakulteta, Kotor
GRGUREVIC TOMO, novinar, Kotor
ZLOKOVIC IGNJATIJE, viši naučni saradnik u penziji, Kotor
ZLOKOVIC MAKSIM, penzioner, Tivat
IVOSEVIC VASO, sveštenik, Krtoli
KOVACEVIC PREDRAG, profesor u penziji, Kotor
MAGYAR ZOLTAN, arhitekta, Rastat — Njemačka
MARTINOVIC MARLIJA, arhivist Arhiva SR CG, Cetinje
Dr MILOVIC ĐORĐE, profesor fakulteta, Rijeka
NAKICENOVIC JOVAN, pravnik u penziji, Beograd
Dr OBRADOVIC MELANIJA, profesor Univerziteta Novi Sad
u penziji, Novi Sad
Dr PETROVIC ĐURĐICA, redovni profesor Filozofskog fakulteta,
Beograd
RAKIC SONJA, Savjetnik Meduopštinskog zavoda za unaprijeđenje
obrazovanja i vaspitanja Cetinje, Herceg-Novi
RADULOVIC OGNJEN, profesor, Beograd
Dr SUBOTIC JELISAVETA, profesor Nastavničkog fakulteta, Nikšić
STANIC CJELIMIR, profesor, Kotor
Dr TOMANOVIC VASO, profesor univerziteta u penziji, Skoplje
Dr HRABAK BOGUMIL, redovni profesor Filozofskog fakulteta,
Novi Sad
Dr ŠEKULARAC BOŽIDAR, naučni saradnik Istorijskog instituta
SR Crne Gore, Titograd
SOTRA MILENA, slikar, Herceg-Novi

ВУК КАРАЏИЋ У БОКИ КОТОРСКОЈ

Ове године прославља се у нашој отаџбини двјестогодишњица рођења Вука Стефановића Караџића, творца нашег савременог књижевног језика и правописа, оца наше новије књижевности и великог револуционара на пољу југославенске културе. У оквиру обиљежавања Вуковог јубилеја ми ћемо се осврнути на све оне лити, које су везивале Боку и Бокеле са овим великим прегоном и немаром српске културе. Настојаћемо да укажемо на сва она мјеста, која је Вук посјећивао, као и на све оне многобројне Бокеле, који су му били сарадници и помагачи у великом послу рабања једног новог и свијетлијег доба наше културе.

Од пресудног значаја био је сусрет јуна мјесеца 1833. године Вука Ст. Караџића са младим Његошем у Бечу. Овај сусрет дао је Вуку нове и веће подстицаје за будућа књижевна и научна остварења. Вуку се допао млади Његош који је њепотом, снагом и висином, премашивао «све оне делије, војводе, банове и сердаре» о којима су већ увелике говориле његове збирке народних пјесама. Млади Његош је знао да је Вук старином Караџић из Петнице, потомак јуначке куће, која је уживала углед од давнина у његовој земљи па их је то још више зближавало.

Његош је прије поласка за Русију, дао да се штампа у Бечу код калуђера Мехитариста свој списак «Глас каменштака». У Петровграду је био хиротописан за владикју, па је тамо био и званично потврђен за митрополита и господара Црне Горе.

На повратку из Русије свратио је у Беч гдје су му саопштили, Вук и Копитар, да му није аустријска цензура одобрила штампање списака «Глас каменштака».

Чим је Његош стигао на Цетиње писао је Вуку у Беч, да му пошаље «српска слова» «А» «Њ» и «Ј» заједно са штампарском коју је био донео из Русије.¹

¹ Миодраг Поповић: — Вук Ст. Караџић — Полит — Београд 1964. стр. 270—271.

Вук је морао, да по ова слова иде у Будим и по повратку из Будима све је одмах из Беча послао за Цетиње. Упутио се, затим преко Трста, Дубровника и Котора за Црну Гору. У Трст је стигао 10. јула 1834. године гдје се задржао мјесец дана код пријатеља Фрушића и Владисављевића, те Бокела: Квекића, Гошчевића, Војиновића, Стратимировића и Ризнића.² Драго Тодоровић из Трста и његова браћа нарочито су помагали Вука Карачића. Кад је он издавао свој Рјечник послао му је Драго »без икакве моје молбе, него сам од себе из једине љубави к нашој књижевности близу 400 ф«. Драгов брат Перо толико је Вука помагао, да је у једном писму упућеном узвикнуо: »Но као што је на земаљи један Трст тако је међу Србима један Петар Тодоровић«. Вук је тада сматрао, као што сам каже: »славно Тријестанско општество као најпатније и најродољубивије у роду свом«³

Из Трста се упутио бродом за Дубровник, гдје се такође одмарао неколико дана код свога пријатеља рускога конзула Јеремије Гагића, а затим отпутовао за Котор. У Котору је остао три дана, те задњих дана септембра, на коњу, са штудом у наручју, преко Праћишта и Његуша, послије напорног пута, стигао на Цетиње.⁴

Вук је писао Коштару чим је стигао на Цетиње 12/24 септембра 1834. године: »Надам се да сте примили писмо моје из Тријеста (а што ми на њега нијесте одговорили, мислим да сте били у Бадену). Ево Вам сад пишем из Цетиња из Црне Горе. Прије седам дана дошао сам овадје, и владика ме примио као друга и пријатеља и с чим се год може рад је да ми угоди.« Даље Вук у писму описује Цетиње, па каже: »Мјесто се ово чини да је врло здраво, али сам ја у приморју био здравији него што сам овдје одкако сам дошао, а у напредак не знам како ће бити.«⁴

Из Цетиња шаље 28. октобра 1834. године Јовану Стејићу Његошеву пјесму »Србин Србима на части захваљује«, коју је био велики пјесник посветио чувеним Доброћанима контима Лозу и Мату Ивановићу. Такође браћи Ивасовићима је Његош посветио и свој спјев »Глас каменштака«.⁵

Интересантно је напоменути да часопис »Црногорка« од 8 — VIII — 1884. доноси горњу пјесму. Пјесма је написана, како стоји забиљежено испод текста »Спјевано у Петесбургу 20 августа 1833. — В. Ц. П. П.«

² Др Љубомир Дурковић-Јакшић: — Прилог историји српске православне општине у Трсту — Богословље — Београд 1970. (сепарат), стр. 117.

³ Мига Костић: — Српско трговачко насеље у Трсту XVIII века — Историјски часопис — Орган Историјског института САН књ. V, 1951 — 1955, Београд 1955, страна 183.

⁴ Ове нам је податке своједобно дао пок. Петар Шеровић из Бијеле.

⁴ Коштар и Вук — »Рад« — Вуков сабор (Приредио Голуб Доброћаниновић) Београд 1980. год., страна 170.

⁵ Вукова прешиска — Књ. VI стр. 110 Београд 1912.

Испод овог текста стоји: У Штампарији Цетињској на Цетињу 1884.

Испод текста пјесме Јован Сундечић уредник каже: «Ову красну пјесму неумрлог пјесника »Горског вијенца« нашао је г. Иво Стефановић на Баошићима у Бокн Которској међу књигама г. кап. Владимира Цвјетковића. Он ми је њу врло радо уступио да је објавим у ма којему од наших домаћих књижевних часописа. Пјесма је штампана на цијелом листу, и у наокруг украшена цвјетовима. А пошто сам тврдо увјерен да се још мали који екземпляр у животу налази; па није ми познато ни да она ма у којему зборнику је печетана»

Даље напомиње Сундечић »да је наш дивни Владика — пјесник баш онда (1833) Вуковицу у чисто српској и православној Црној Гори употребљавао, док су Владике и братија калуђери по Војводини и кнежевини Србији, страховиту хајку дизали и биједном Вуку широм црни пакао са својим анђелима растварали»⁶

Вук је морао напустити Цетиње, ради сурове зиме, и спустити се у Котор, гдје је клима била много блажа и за његово здравље снажнија. Пошто је аустријска полиција била Вуку стално за петама, то је на њен захтјев морао напустити Котор као погранично мјесто и потражити склоништа да презими у Дубровнику. Но, иако су му и ту полицијски агенти стално били за петама, Вук је, не водећи рачуна о њима, био стално у друштву тадашњег руског конзула у Дубровнику Јеремије Гагића, са њиме шетао дубровачким пијацама и од сељака околиних села записивао народне пјесме, пословице, заговјетке итд.⁷

О овоме »Цесаро-краљевски окружни поглавар гроф Ф. В. Дилијенберг јавља Задарском земаљском предсједништву из Дубровника дана 5. јануара 1835. године слиједеће:

»Славно цесаро-краљевско Земаљско предсједништво!

По слави познати славенски писац Вук Стефановић-Карашић приспио је овдје 18. децембра 1834. године из Црне Горе и Котора, и то са приложеном визом цесаро-краљевског которског звања из Котора. Како је поменути писац из здравствених разлога напустио Бокну, гдје му је према његовом исказу славно цесаро-краљевско Земаљско предсједништво било одобрило да проведе зиму, поднио ми је усмену молбу којом тражи да овдје проведе до априла или маја, а тада да му се олобри, ако се буде добро осјећао, да се врати опет у Бокну и Црну Гору или продужи за Беч.

Циљ је путовања Вука Карашића у подручја у којима се говори илирским језиком, прикупљање грађе за друго издање његовог Рјечника и науке о језику.

⁶ Црногорка — лист за књижевност и науку — Цетиње 9. августа 1884. год. I, број 26, страна 117.

⁷ Миодраг Павловић: — и. дј. стр. 274.

Нека славно цесаро-краљевско Земаљско предсједништво одлучи да се горњој молби именованог милостиво изађе у сусрет».

Из једног каснијег списка од 12. јануара исте године види се да је претставка грофа Лилијенберга, као и Вукова молба повољно ријешена.⁸

Првих дана маја мјесеца Вук је дошао из Дубровника у Котор. У првом писму Јернеју Конитару пише: «Може бити да никако мјесто у народу нашем није тако важно и знатно за језик наш као права Бока (око залива). Не само што се овдје може чути мноштво пранијех славенскијех ријечи, које се амо у нашијем крајевима ипак не говоре (као на пр. по Славонији, по Далмацији, по Босни): вира, липо, лнд, всћ (као и они закона грчкога): вјера, лијено, дијете, бед итд. него се у сваком мјесту друкчије говори: Доброта се почиње од самога Котора, тако да човјек који није оданде не може знати које су куће добротске, које ли которске, па Доброћани говоре сасвијем друкчије него Которани; из Пераста у Рисан нема више од једнога сахата, а у говору је већа разлика између Ришњана и Пераштана него Неготинаца и Требињана; Прчаћане и Доброћане раздваја само залив, преко кога се може дозвати, и у Котору се сваки други дан на пазару мијешају, па опет вјешт човјек свакога од њих, док проговори, може познати из кога је мјеста...»⁹

Овдје је Вук нашао читави неисцрпни рудник народних лирских и јуначких пјесама, приповједака, пословица, заговјетака, разних игара, гаталица и народних обичаја о свадби, слави, Божићу итд. Много прије Вука, ово народно благо привлачило је пажњу разних учених људи, али готово нико од њих није нарочито цијенио његову вриједност. Истина, многи су наши људи «од пера» покушавали пјевати «на народну» али са мало успјеха и одушевљења. На једном мјесту чувени илирски пјесник Станко Враз каже: «И ја признајем да су Дубровчаном биле познате народне пјесме, ну не мислим да су биле баш у толикој цијени да би их пјесници учили и гледали као узоре какове, које треба слиједити ма у чему драго, зашто да је тому тако било, други би имала образ наша књижевност оних столетјах.»¹⁰

Наше народне пјесме су се биљжиле по књигама на унутарњим корицама, по споменарима, бродским дневницима, али већином без потписа. Понеко би се потписао са «Которанин», «Пераштанин», «Доброћанин» итд.

⁸ Голуб Добрашиновић: — Вук под присмотром полиције — Вуков сабор — «Рад» — Београд 1986, стр. 184—185.

⁹ Вук Ст. Караџић: — Црна Гора и Бока Которска — Ново Покољење — Београд, 1953, страна 39.

¹⁰ Мирослав Панчић: — Југословенска књижевност и усмена народна књижевност од XV—XVIII века — Прилози за књижевност, историју — Београд 1963, књ. XXIX, св. 1—2, страна 19.

В. П. — Изъ *Кошора* на младиенце. Чуе се, да има люди изъ Далмацие, кои неће да се савдине с Рватскомъ. Валя знати, да су то люди из приморскихъ мѣста (грађани и варошани), кои су или Талияни, или, као што е повѣише, поталиянѣни. Някоме нетреба казивати, да ови, кои неће с Рватском, желе съ Талиянима; остали пак народъ вас, како закона православнога, тако и римскога, жели с Рватском.

Гласовити старина г. Вук Караџићъ приснио в овдѣ на очиће у доброме здравлю. У сриеду пошао е на Цетинѣ, да се поклони свѣтломе кнезу и остаће горѣ докъ прослави Божић. Походно в овдѣ нашу славенску читаоницу. Поклонно е у истой свое књиге и сѣдокоосу свою слику говорећи: „Мио ми е, браћо, напредак ваш, и ч ма-приедѣ сѣћаћу се вас.“

Свак се весели Божићу, што на реку и змиа под каменомъ. Да би дакле и браћа наша граничари међу нама на Божићъ били весели, у Котору родолюбиви Которани и у Рисну гостолюбиви Рисняни почастеше ихъ добримъ елом и пићемъ, и они съ допуштеньмъ свои старѣшина привеселой

трпези и на равной поляни у najveћой радости |
попиевали су и играли до мркле ноћи.

«Србски дневник» Нови Сад, књ. X 1861.
Вук Стефановић Караџић у Котору

Први који су се охрабрили и почели биљжити народне пјесме са потписом били су: Андрија Змајевић архиепископ барски и примас српски (1624—1694), Јулије Баловић (1672—1727), Никола Мазаровић (1760—1857), Андрија Баловић (1721—1784), Јозо Шилош (1788—1858) сви из Пераста. Уз ове познате ауторе из Боке, чији су текстови пјесама ушли у цјелини у Богшићев зборник старих српско-хрватских народних пјесама, има још у народу, у записима и прибиљешкама неоткривеног и непроученог народног блага и прије и после Вука.¹¹

У нашем приморју, у градским срединама гдје се развијала књижевност и умјетност ренесансе и барока, почиње да се развија и нека врста народне поезије. Ту су опјевани подвизи о старим јунацима. Стољењима су причани и опјевавани подвизи разних учесника у бојевима, па су изгледали савременицима потпуно истинити. Тако Петар Хекторовић хварски пјесник (1487—1572) у писму Микши Пелегриновићу, властелину хварском од 20. октобра 1558 год. каже: »... Латини држе (право и достојно) историју за рич истину... Тако ти и ми и сфе стране нашега језика... држе и сине бугарскице за ствари истине, без сумње сфакс, а не за лажне, како су приповистишке и пјесни многе».¹²

Још прије Хекторовића далматински хуманист XV вијека Јурај Шишгорић из Шибеника изгледа да је имао смисла за љепоту наше народне пјесме и да га је омамила милозвучност наше народне ријечи, па је у свом латинском дјелу »О положају Илирије и града Шибеника« (1649) величао пјесме »које су пјеване у колу и сватовима или се нарицале за покојницима«. Те пјесме учени хуманиста Шишгорић, ставља испред пјесама старих грчких и римских пјесника, љепших од пјесама Сапфиних, Катудових, Проперцијевих и других. Шишгорић је како видимо, изрекао врло високу и ласкаву оцјену о нашој народној књижевности упоређујући је с античком књижевношћу и то баш у оно доба када се читави културни свијет са страхопоштовањем клањао остацима грчке и римске старине. Нажалост, ниједна од тих пјесама које је Шишгорић чуо око роднога Шибеника није нам оставио забиљежене.¹³

Први радови на књижевном пољу у Бочи Которској, по свој прилици, почињу у X вијеку и то у крилу цркве, а нешто касније и у дворонима појединих феудалаца.

¹¹ Мирослав Папшић: — и. дј. страна 28.

¹² Исти: — и. дј. страна 23.

¹³ Др Илија Мамузић: — Народне лирске пјесме — Школска библиотека — књ. 26—28. — »Нолит« — Београд 1958. год. страна 5—6. Види: Максим Злоковић — Приморско-поморски мотиви у лирским пјесмама Боке — ГПМК, Котор 1962. књ. X, ст. 293—311.

Свакако, један дио књижевног блага прешао је и успоставом зетске епископске столице на Превлаци из залеба у ове крајеве. О овоме говори савременик Св. Саве, биограф Доментијан и Григорије Цамблук у својој биографији о Стефану Дечанском. Ово тим више када се зна да је у овим пјесмама — како каже — Цамблук народ славио Дечанског као побједника када се 1331. године враћао са Велбуца.¹⁴ Познато је, да је которска властела учествовала у бици код Велбуца, као гарда младога престолонаследника Душана и да је из тога рата добијела врло цијењене трофеје. По свој прилици су са трофејима дошле приче, утисци и успомене, све што је саопштавано, препричавано а повегдје и забиљежено, а затим преточено у стихове то јест у пјесме кратког и дугог стиха. Овакав обострани прелаз историјских догађања долазио је у наше крајеве и из наших крајева, све до 1459 год. то јест до пада Деспотовине.¹⁵

Проф. Павле Поповић наглашава да се народна поезија развијала и раста непримјетно у најдубљим и најширим народним слојевима од доласка наших људи у ове крајеве а можда и раније. Ова књижевност се развијала упоредо са писменом књижевношћу. Она се највише развијала у оним крајевима до којих није доишла писмена књижевност.¹⁶

Др Војислав Јовановић каже, да имамо доста доказа да је народно пјесништво било упознато са писаном књижевношћу далматинског приморја, и да је чинило извјесне позајмнице из његова пјесништва. То нарочито се односи на бугаршнице, које су изгледа писали образованији људи, нарочито властела и калуђери. Мисли се да су бугаршнице настале на подручју Јужног и средњег Јадрана и да су се лагано селиле, испред Турака на сјевер.¹⁷

Познато је да тематику бугаршнице узимају из догађаја око прве и друге косовске битке. Поред старих српских јунака, пјевају још и о нашим јунацима из времена борбе против Турака под водством Угарске, а послѣје пада наших средњовјековних државица. Руски научник Голншчев — Кутузов мисли да су бугаршнице настале »у приморским областима јужних Словена између Сплита и Скадарског језера, вјероватно у сусједним подручјима Босне и Херцеговине.« »И ако забиљежене

¹⁴ Љубица Шулајковић: — Скрипта српско-хрватског језика за I разр. економске школе, Београд 1956. стр. 114.

¹⁵ Максим Зикоковић: — Приморско-поморски мотиви у лирским пјесмама Боке — Годишњак Поморског музеја Котор, 1962, књ. X, стр. 293—311.

¹⁶ Павле Поповић: — Југославенска књижевност — Кембриџ (Енглеска) 1919, стр. 55—56.

¹⁷ Др Војислав Јовановић: — О српским народним пјесмама — Српске народне пјесме, Београд — Издање Задруге професорског друштва 1937. (Предговор, стр. X).

на нашем приморју, оне нијесу израсле на овој територији, мисли Маја Бошковић-Стули — јер о томе говоре имена српских јунака и догађаја из српске повијести оних истих који су урасли и у темеље десетерачке јуначке спике; затим помињање калуђера, манастира, Свете Горе и слично у неким бугарштинама, што по Божишићеву запажању упућује на подријетло текстова из православне средине.¹⁸

Зато и Хекторовић у своме сијеву »Рибање и рибарско приговарање«, кроз уста Паскоја и Николе каже,

»Рецимо по једну, за вриме минути,
бугарштинну средну и за труд не чути;
да сарбским начином, мој друже примили,
како меу дружином вазда смо чинили«¹⁹

»Зна се — каже Маја Бошковић-Стули — да је Краљевић Марко у вријеме записивања те бугарштине био у Далмацији већ опћенито омиљен јунак народних пјесама — подсећам на онога старог слијесог војника који је године 1547 пјевао у Сплиту пјесму о Краљевићу Марку, а скупљени народ који је стајао око њега пјеваше с њиме.«²⁰

У »српском начину« Маја Бошковић-Стули — види »траг значајних етничко-друштвених кретања у бурном XVI стољећу када је долазило до масовних сеоба становништва, до напуцавања обале и отока житељством из унутрашњости, српским а и другим, које је бјежало пред Турцима, у којему су хрватски оточани старосједоци уз остала имена давали и српско име«.²¹

За вријеме Кандијског (1645—1669) и Морејског (1684—1699) рата у Боку се био сјатио велики број хајдука из залеђа који собом донесе ново освјежење у становништву овога краја а готово загорских села. Пераст је био млетачки административни центар, око кога су се окупљали ти пребјези — јунаци из окупираних крајева Херцеговине од стране Турака. У то доба настају десетерачке, па и лирске пјесме, у готово свим мјестима Боке и живе од »годишта до годишта« од »светковине до светковине«. Поред свих оних који су погрешно биљежили и памтили ове пјесме нико се није нашао да их систематски скупља, пописује и проучава у толико дугом временском раздобљу него Вук Стефановић Караџић.

¹⁸ Маја Бошковић-Стули — Балада о Марку Краљевићу и брату му Андријашу — *Croatica* — приноси проучавању хрватске књижевности — Загреб 1970, стр. 105—106.

¹⁹ Маја Бошковић-Стули — и.д.ј. страна 107.

²⁰ Исто: — и.д.ј. страна 97.

²¹ *Croatica* — Загреб 1970, страна 107.

Преласком Вуковим из Дубровника у Котор почиње његов систематски рад на прикупљању, сређивању и проучавању народног блага готово на читавој територији Боке Которске. Од пресудног значаја, за овај велики и напорни рад био је познанство Вука са поном Вуком Поповићем — Ришњанином тада катихетом више основне школе у Котору. Вук Поповић, почиње први у Боки «своју шиоирску образовну дјелатност усвајања Караџићеве књижевничке и азбучне реформе, коју ће у школству проводити pune четири деценије».²²

Интересантно је напоменути да Вук Поповић већ средином новембра 1834. год. пише владици Рајачићу тада своме надлежном епископу у Задру, о проглашавању митрополита Петра I Петровића Његоша за свеса, па каже да је за све ове гласине што круже по Боки «мајсторија пустига Вука, који је зато овамо и дошао».²³ Даље му јавља да је Вук Караџић стигао у Котор, па да о цетињском догађају на питања одговара «да је права светња, која чини дјела милости» и ништа више од те изјаве «ништа не говори, већ чини по провинцији визите и истражује књиге и старе србуде». Највјероватније је каже Голуб Добраниновић, да је тих дана дошло до првог сусрета између два будућа велика пријатеља и сарадника попа Вука Поповића и Караџића.²⁴

Ово познанство, по свој прилици, пада првих дана маја, јер је Караџић у првој половини мјесца маја «обилазио сјеверну Боку, Риеан и Пераст...»²⁵ Овај је у Рисну имао је већ познате претплатнике (пренумеранте) на његове књиге: Сименуна Јовановића игумана манастира «Бање», којег је посјетио и по свој прилици био његов гост, из Рисна, поред Вука Поповића били су још претплатници: Александар Папреница «владатељ Општине рисанске», затим, протојереј Богдан Милиновић из Мориња, тада, по свој прилици, на служби у Рисну. Осим 1834. године Вук је боравио, у Рисну, или навраћао још 1835, 1841. и 1860. године. Приликом друге посјете Рисну, вјерујемо да је посјетио и сусједни Морињ, који је и у то доба, био чувен по народним обичајима, играма, лирским и епским пјесмама. Чувени народни свештеник прота Спиридон Берберовић био је претплатник и поштовалац Вукових дјела.

²² Јелена Суботић: — Вук Поповић и књижевно-језичка реформа Вука Караџића у Которској основној школи средином XIX века — Ковчежић — прилози и грађа о Доситеју и Вуку. — Вуков и Доситејев музеј Београд 1977. год. страна 57.

²³ Вукова пренумеранте књ. VI — Београд 1912. страна 242.

²⁴ Љубомир Зубовић: — Караџићев сарадник поп Вук Поповић — Вуков сабор — издавачка РО «Рад» — Београд 1984. год. страна 10.

²⁵ Љубомир Стојановић: — Живо и рад Вука Ст. Караџића — Београд — Земун 1924. страна 425.

Поред Рисна, Вук је 1835. године посјетио Херцег-Нови, Пераст, Котор, Грбаљ, Стањевиће, Будву и Паштровиће.²⁶

Вук је 1835. године из Будве преко Паштровића, Црмнице и Ријеке отишао на Цетиње.

У Будви је Вук упознао Вука Врчевића-Ришњанина, који је прешао ту из Рисна, да би се запослио у трговачкој радњи свога зета Јока и брата му Марка Беловића. Врчевић се врло рано почео бавити «списатељством». Прво штампано дјело му је 1839. године пјесма «Прости родољубац» изишла у Српскодалматинском магазину за 1839. годину. Од тада Врчевић пише, скупља и приказује народно благо, до своје смрти 1882. године. Свој сусрет и познанство са Караџићем, Врчевић овако биљежи у својој биографији: «Године 1835. када је пок. Вук Караџић први пут Бокву походио и Црну Гору свога по чувењу к мене у Будви, и бавећи се у мојој кући десетак дана у сабирању народног умотворја и обичаја успознамо се и сљубимо, тако да сам од оног времена постануо његов непрекидни помагач у сакупљању свакојаким народних извора; и све до његове смрти бе сам себе много окористовао а он је мене у свакој његовој штампаној књизи благодарио».²⁷

Вук Караџић је боравећи у Будви посјетио и манастир Стањевиће гдје је тада, по свој прилици, био и Петар II Петровић Његош, јер је ту била друга резиденција црногорских владика-господара. Вјерујемо да је у Стањевићима боравио нар дана као Његошев гост. Ту је у друштву Његошевих сарадника записивао извјесне народне изреке, ријечи, обичаје и др.

Вук је и године 1841. посјетио Будву и био гост свога, већ тада плодног сарадника Вука Врчевића, који је за њега купио «свакојаке народне изворе» и старе црквене књиге. У Будви је био у друштву Марка Беловића тадашњег предсједника општине будванске, који је био и претиплатник његових књига, затим прота Гаврила Руповића будванског пароха, те пона Филипа Тановића из Манна, јеромонаха Висариона Љубише, игумана манастира Св. Петке у Маннама, Стефана Митрова Љубише, тада писара будванске општине, јеромонаха Саве Љубише из манастира Прасквице и др. сви ревностни претиплатници Караџићевих дјела.²⁸

Док је Вук боравио у Будви Врчевић му је дао неколико записаних пјесама, које је био од раније сакупио, а док још није ни стигао кући са овога пута, Врчевић је већ за њим послао «поскочице паштровске у вријеме њихове свадбе», које је, како каже, забљезбно од своје најстарије сестре Поле и неких стари-

²⁶ Др Нико С. Мартиновић: — Вуковим трагом кроз Црну Гору — Старине Црне Горе — Годишњак Завода за заштиту споменика културе СРЦ Цетиње 1964. књ. II, страна 7—18.

²⁷ Др Тихомир Р. Борбевић: — Вук Врчевић — Народна књига — Цетиње 1951. стр. 13.

²⁸ Као под бројем 26. страна 8—13.

јих људи из Будве. Већ идуће 1836. године Вук је из Будве од Врчевића примио неколико лирских пјесама које је он »истражи-
вао код старих наших Српкиња«. Даље Караџић га је заинтере-
совао за скупљање народних пјесама и приповједака, описивање
обичаја и народног живота, биљежење народног говора и за са-
бирање старих рукописа и књига. Врчевић је преласком у Грбља
забиљежио одмах око двадесет епских народних пјесама. Одмах
их шаље Вуку са напоменом: »Нијесам се надао да ћу их ово-
лико сакупити, зато што су се ваше пјесме просуле овамо ко-
лико иве и старе већ у заборав баците.« У Грбљу је народна
традиција, стваралаштво, нарочито усмено, као и народно пре-
дање било врло живо и присутно у народу. Успомена на нашу
средњовјековну државу и на њене владаре и велможе проте-
зала се као знатна нит кроз све историјске сукобе и тегобе до
данашњих дана. Отуда толико легенди, приповиједака и пјесама
у народу. Мисли се да је Врчевићев рад на сарадњи са Вуком
Караџићем био најплоднији дјело његовог доприноса нашој на-
родној књижевности.²⁹

Далекo би нас одвело казивање, ако бисмо навели све на-
родне епске и лирске пјесме, које је Врчевић послао Караџићу.
Карактеристична је пјесма: »Бајо Пивљанин и Але Новљанин«.
Ова је пјесма настала у нашим крајевима, јер се Але од Новог
жени »ћерком паше од Ченгића«. Једна легенда каже, да је
Бајова Милица била »сестра Ченгића«. Кад Бајо чу да Але води
сватове, стаде и он чету окупљати:

»Од приморја неке витезове,
Од Кртола два брата Костића,
Од Душнице до два Русовића,
А од Грбља два сива сокола
Два сокола два Лазаровића,
И сердара Вука Мирковића,
И сокола Љепавића Рада,
И делију Вукшића Сердара«

Чета се сударила са сватовима који се разбјегоше а они »нијед-
нога жива не пустише«, али у томе великом судару успије да
утече »Але од Новог« и са њиме »лијепа дјевојка«. Бајо види
што се догодило па гласно викне кроз своју дружину ко ће поћи
»за Турчином трагом« да ухвати Ала и дјевојку:

»Ма се један добар јунак нађе,
Од приморја Раде Љепавићу«.

²⁹ Радмила Пешић: — Вук Врчевић — Филозофски факултет Београд-
ског универзитета, Београд 1967. књ. XIV — Монографије — страна 50—59

Раде је на планини сусстигао Али «уграбио му главу и оружје» и ухватио лијепу дјевојку. Одатле је чета дошла у приморје:

»Боју даше дивно старјешинство
Дадеше му лијепу дјевојку.«³⁰

Интересантно је да су личности у овој пјесми махом историјске које су живјеле и дјеловале у овом крају. Особито је доста прича сачувано о Вуку Мирковићу и Раду Љепавићу. О грбљским кнежевима Лазаровићима, такође, има видног помена у народу, народним пјесмама и архивским документима, као и о Костићима, Русовићима и Вукшићима.

Према досадашњим сазнањима Вук је из Грбља и Будве 1835. године посјетио и Кртоле које су до данас сачувале лијепе народне обичаје, пјесме и легенде. У Кртолима је посјетио и кућу попа Николе Костића који је био 1818. год. претплатник његовог «Рјечника» као и осталих издања. Поп Никола Костић је био нарочити познавалац народних пјесама и један од чувенијих гуслара у своме крају.³¹

Епска пјесма «Женидба Грбљичић Зана» је настала у грбљу, јер пјесник доводи которског племића Болицу (Грбичић) Ивана (Зана) у Грбља и каже да је то Зано Грбљичић «Из про страног Грбља питомога». Зано је запрсно дивну Маријану «Милу шћерцу Гргурине бана», који је био «од Котора бане». И Гргурина је чувена властелинска породица Грегорина која је у средњовјековном Котору заузимала врло важне државне положаје. Осим тога кнез Грбљичић стаде кушити сватове «прве и изабране» и то:

»Од Пераста до два Бујовића,
А од Рисна Беловић-сердара,
Од Новог до два Царевића,
Од Лушгице два Паландачића,
Од Кртола до два Старчевића,
Од Прчања до два Луковића,
Од Доброте два Периновића,
Кума куми Пивљанина Баја...«

Послије многих препрека и добивених мегдана сватови изведоше из Котора младу Маријану и доведоше «пред бијелом црквом светом Петком», бе се вјенча Зано и Маријана.³² Народни пјесник је и ову пјесму испунио са познатим личностима из овога

³⁰ Вук Стеф. Караџић: — Српске народне пјесме, књ. VII — Београд 1900. (Државно издање), страна 448—452.

³¹ Податке нам је уступио његов потомак инт. Васко Костић из Тивта.

³² Вук Стеф. Караџић: — Српске народне пјесме, књ. VII — Београд 1900. (Државно издање), страна 233—241.

краја. Не само ове двије пјесме, него и остале епске пјесме које говоре о бокваљским хајдуцима, херцеговским Турцима, поморцима Боке и њиховим борбама са пиратима, требало би их скупити наједно и приказати сва лица која су учесници тих великих интересантних догађаја, наравно која су живјела и дјеловала у овом крају.

Вук Карачић задржавајући се у Рисну преписивао је од појединих вјештих гуслара покоју народну пјесму. Тако гуслар Вујошевић из Рисна, нешто касније, сјећајући се Вука каже: »Он је брзо писао а ја сам ријечи продуживао па му пошље без гусала сваку пјесму понављао. Он се зноио, а и мени није било лако.....«. Обично би сједали поред мора под једном смоквом.³³

Вук је 1835. и 1841. посјетио Херцег-Нови гдје је уз остало походио Троповићеву школу на Топлој, гдје је Његош добио прво основно образовање, а затим манастир Савину. У Савини је био гост манастира, гдје је настојатељ био Никанор Богетић, претплатник Ријечника 1818. године, затим јеромонаси: Макарије Грушић, Софроније Бучић, јеромонах и парох Херцег-Новога, Никодим Лазаревић, јеромонах савински и парох мокрињски, Јосиф Троповић, јеромонах савински и парох топаљски, те Симеон Злоковић, парох Бијеле и намјесник херцеговског протопрезвитеријата и Кирил Цветковић јеромонах савински и члан конзисторије у Шибенику. У Манастиру Савина Вука је несумњиво занимала богата библиотека која је, осим србуља и осталих ћириличких књига, имала сва наша штампана дјела у Венецији, Бечу, Будиму, Лајпцигу, Русији итд. У Топлој је Вук поред школе посјетио обје цркве, као и срушену резиденцију митрополита Саватија Љубибратића. Књижевни фонд топаљске цркве био је прилично обиман кад се зна да је топаљску и савинску цркву помагао књигама и црквеним утварима гроф Сава Владиславић из Русије. Све је ово било од нарочитог интереса за Вука. Он је пазарним даном у Херцег-Новоме имао прилике да се нагледа дивних приморско-загорских типова људи и жена, као и дивне народне пошње и наслуша звонког херцеговачког говора.³⁴ Зато он пише Коштару из Котора: »Прекрасне ствари за Српски језик накупио сам и једнако купим. У Перасту сам написао неколико врло лијепих женских пјесама.«³⁵ Сав одушевљен у другом му писму пише: »Да више ништа ново не нађем осим овога што сам до сада нашао, опет налазим да је било вриједно

³³ Миодраг Поповић: — Вук Стеф. Карачић — Нолит Београд, 1964. страна 274.

³⁴ Николас Мартиновић: — и. дј. страна 7, 8, 11. — Види: Душан Синдик: — Тестамент Саве Владиславића — Miscellanea књ. VIII — Београд 1980, Историјски институт — грава књ. IX.

³⁵ Вукова преписка књ. I — Београд 1907. страна 461.

овако даљни и трудни пут предузети».³⁶ Осим народних пјесама, фолклора и етнографске грађе Вук Поповић је сакупљао на Караџићево тражење, и грађу о насељима: о броју кућа и душа у Рисну, Перасту и Доброти,^{36a} у Котору, Будви и Новоме,^{36b} исто то тражи за Грбалу, Манне, Поборе и Брајиће.^{36c} Такође и о селима и становштину Пиве.^{36d} У вријеме епидемија, глади и других невоља као прави летописац били су број помрлих, избјеглих и несталих по мјестима Боке и Црне Горе итд.^{36e}

Вук је објављивао Поповићеве приповијетке, народне здравице о Крсној слави, Божићу и свадбама. Отвореност и ширина погледа Бокеља изражена је, на примјер, у здравици о Крсном имену: ... »Од сињста мора до тиога Дунава, и од које год који вјере и закона био, а нашему дому и нашему роду добро тио, свакоме Бог помогао и свакога унапријед помакао«^{36f} и друга још карактеристичнија здравица је: »Да бог да ... да се наши кумови и пријатељи кажу и познају на дивану господскоме, на меглану јуначкоме, на сабору браскоме, по образу свијетломе, по оружју лијепоме, по имену поштенеме, по кољену јуначкоме, по ћеси пуној, по сабљи бриткој, и по свакој лијепој и доброј срећи, како но се познаје и Даница звијезда међу свијем звијездама на истоку јутарњоме«.^{36g}

Из многобројне пренеске Вука Поповића са Вуком Караџићем да се закључити да Поповићева сарадња са Караџићем заузима посебно мјесто међу свим Вуковим сарадњима. О томе нам говори обилас интересантне фолклорне и етнографске грађе, коју је Поповић слао Вуку, а коју је он вјешто уткао у готово сва дјела ове врсте створена послје 1835. године. Доста је погледати бечко издање Српских народних пјесама од I—IV књиге, год. 1841—1862. Затим, Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона 1849, Српски рјечник 1852, Српске народне приповијетке 1853, те Живот и обичаји народа српског. Ово последње је Вуково недовршено дјело штампано 1867, три године послје Вукове смрти. Добар дио Поповићеве грађе остао је у рукопису послје Вукове смрти коју су објављивали разни »Одбори за објављивање Вукових списа«. Један дио Поповићеве необјављене грађе налази се у Архиву Српске академије наука и умјетности у Београду.^{36h}

³⁶ Исто, страна 106.

^{36a} Исто — Београд 1913. књ. VII, страна 394.

^{36b} Исто — Београд 1913. књ. VII, страна 356.

^{36c} Исто — Београд 1913. књ. VII, страна 358.

^{36d} Исто — Београд 1913. књ. VII, страна 422.

^{36e} Исто — Београд 1913. књ. VII, страна 427.

^{36f} Исто — Београд 1913. књ. VII, страна 356.

^{36g} Исто — Београд 1913. књ. VII, страна 14.

^{36h} Исто — Београд 1913. књ. VII, страна 15. Види: Др Милена Радопановић — Вук Поповић и фолклор Боке — Бона — Зборник ... бр. 1 Херцег-Нови 1961, стр. 109—114.

Вук је првих мјесеци 1841. год. обновио свој пасош у Бечу, који му је био издат 1834. год. с којим је путовао у Црну Гору. Априла мјесеца 1842. године упутио се Вук »брзим поштанским колима« за Трст са намјером да преко Далмације и Боке оде на Цетиње. По заједничком договору у Трсту су га сачекали руски научници: Д. М. Књажевич, Н. И. Надежин, И. Н. Срезњевски и П. И. Прајс, који су такође путовали за Цетиње у посјету младеме Његошу. У ову групу путника, која је из Трста ишла преко Лике за Задар преко Обровца, а онда преко Скрадина, Шибеника и Сплита за Котор, Његоше и Цетиње прикључили су се у Задру Људевит Гај и Антон Мажуранић. О овоме Август Мартинец, шеф аустријске полиције из Задра, 23. маја 1841. јавља: »На дан 18 овог мјесеца увече познати загребачки славист и новински уредник Људевит Гај је с професором Антоном Мажуранићем стигао овамо на пропутовању за Црну Гору. Они су 22 у рано јутро наставили пут бродом...«

»Готово истовремено с овом двојицом Хрвата овамо су из Беча присијели, и то у пратњи српског писца Вука Стефановића Караџића, царски руски тајни савјетник Књажевич, стално настањен у Одеси, и руски дворски савјетник Николај Иванович Надежин из Москве, послѣје једнодневног задржавања наставили су пут кошом. Они посјећују овдашње православне манастире и намјеравају да се из Котора упуте у Црну Гору...«

Ова значајна екскурзија слависта и југословенских идеолога послѣје посјете Његошу вратила се преко Пантровића, Будве и Грбља у Котор 2. јуна. Том приликом ова група угледних словенских научника посјетила је Херцег-Нови и манастир Савину, гдје су прегледали савинску ризницу и библиотеку. После Савине отишли су у Рисан и манастир Бању гдје су се такође упознали са историјским знаменитостима. Интересантно је, да и которски поглавар Ивачић извјештава Мартинца 4. јуна 1841. о доласку речених слависта у Котор:

»Парабродом „Гроф Митровски“ стигли су оваје дана 26. маја ове године уредник загребачких новина Људевит Гај са професором Антуном Мажуранићем и руским тајним савјетником Књажевичем, као и руским дворским савјетником Надежином и са српским књижевником Вуком Караџићем...«

»По повратку ни једни ни други нијесу се задржали у Котору дуже од једног дана, већ су отпутовали у Херцег-Нови, да би одатле, путујући кошом, отишли у Дубровник са намјером да тамо сачекају долазак новог брода да би се с њиме вратили.«³⁷

³⁷ Голуб Добрашковић: — Вук под присмотром полиције — Издавачка РО »Рад« -- Вуков сабор, Београд 1986. стр. 192—197. Види: — Голуб Добрашковић: — Вукова путовања — Ковчежић V, Београд 1963. страна 101—102, и Миодраг Поповић и др. страна 131.

О овим својим путовањима Вук пише Шишкову у Петроград: »Успио сам да за тринаест мјесеци путовања по Црној Гори, Паптровићима, Боки Которској и Дубровнику сакупим несочекивану количину драгоцене грађе за српски рјечник и граматику и доста прекрасних народних пјесама, нарочито о обичајима ових најјужнијих Словена«.^{37a}

Аустријска полиција, која је стално била за петама Вуку, обично је извјештавала своје надлежне о кретању ових путника од Беча преко Задра до Котора, као и о њиховом путовању по Боки.

Крајем 1860. године кнез Михаило Обреновић је послао Вука Караџића да уз поздравну честитку књазу Николи пренесе и поруку о заједничкој борби против Турака. Кренуо је 23. децембра, а 30. текућег мјесеца стигао на Цетиње. Ту је божићевао и дан два затим отпутовао за Котор. Окружни капетан Дојми јавља Намјесништву у Задар из Котора 14. фебруара 1861. године слиједеће: »Вук Стефановић Караџић стигао је овдје парабродом 28. прошлог децембра. Прешао је 1. јануара у Црну Гору да би поздравио новог Књаза гдје се задржао око осам дана. Добро је био примљен, али без нарочите пажње. Становао је у књажевој кући, те му је била указана част да сједи с њим за столом«. — Даље Дојми говори о сусретима Вуковим са француским конзулом Хекаром, који је дошао са својом госпођом на позив књаза да са њим прослави Божић. Изгледа да Вук није имао никаквих састанака са војводом Мирком, мада Дојми мисли да су Вука натјерали »хитни и важни разлози да крене на овај пут тако да вјерујем да они никако нијесу пригодног или књижевног карактера.«³⁸

Послијеведеног Божића Вук је спшао у Котор гдје се изгледа задржао неколико дана. Том приликом посјетио је которску Славјанску читаоницу. Читаоници је поклатио неколико својих књига и своју фотографију. Дописник »Српског дневника« из Новог Сада од 1861. год. доноси неколико вијести из Котора из пера, В. П. (по свој прилици Вука Поповића.)

У другој вијести јавља слиједеће: »Гласовити старина г. Вук Караџић присио је овдје на очиће у добром здрављу. У сриједу пошзао је на Цетиње да се поклати свијетломе кнезу и остаће горе док прослави Божић. Походио је овдје нашу славјанску читаоницу. Поклатио је у истој своје књиге и сједокосу своју слику говоречи: »Мно ми је, браћо, напредак ваш, и у наприед сјећању се вас.«.³⁹

^{37a} Вукова преписка — књига III, Београд 1902. страна 526.

³⁸ Исто као под бројем 36 и. дјело, страна 247, 248 и 250.

³⁹ В. П. (Вук Поповић) — Вијест из Котора — Српски дневник, Нови Сад, књ. X, 1961.

Вук Караџић је од 1834. године то јест од његовог првог корака из параброда на которску риву, па до своје смрти 1864. год. био у сталном контакту са својим сарадницима Бокељима. Бока је с обзиром на број њених становника дала процентуално и највећи број пренумераната на његова књижевна дјела.

Смрт Вука Караџића је »достојно ожаљена« у свим крајевима гдје живи наш народ а особито у Боки, гдје је имао велики број сарадника и поштовалаца. Поп Вук Поповић је »искрено жално свога старог пријатеља и добротвора«,⁴⁰ па је те године у Српско-далматинском магазину објавио »Тужбалицу за Вуком Стеф. Караџићем« за коју сам Поповић каже да га жалост за Вуком нагнала »те сам једну вјешту жену у Рису нашао, која ми је за покојником нарицала« Добри познаваоци Поповићевог дјела мисле да је тужбалица његов рад. Један примјерак ове пјесме послао је Поповић и Вуковој породици у Беч, са напоменом да је то нарицала »загоркиња вила с врх гласитог Дурмитора«⁴¹

Вукови сарадници и послѣје његове смрти настављају његово дјело. »Вук Врчевић својим радовима заузима специјалан положај у нашој науци. Њему је било суђено да за дуго послѣје смрти Вука Караџића буде у великом дијелу нашег народа најјачи настављач и представник Вукове традиције у изношењу на јавност и приказивање народног живота и народних тековина, да буде управо Вуков заступник и намјесник у проучавању народа и да тиме посебно и врло угледно мјесто заузме у историји нашег народознаниства.«⁴²

Године 1866. изашла је у Бечу »У паклади Анс Вука С. Караџића« књига »Српске народне пјесме из Херцеговине (женске) — за штампу их приредио Вук Стеф. Караџић (грошком народнијег прилога).« У предговору ове књиге се каже: »Ова збирка Српскијех народнијех пјесама из Херцеговине нађе се овако читава међу рукописима покојнога Вука Стеф. Караџића по њему за штампу већ приређена. Ове пјесме скупио је пак и предао покојнику његов стари пријатељ конзуларни чиновник г. Вук Врчевић у Требињу, којему не можемо задоста захвалити на његовој родољубивој ревности, којом је употребљено згоду да нам убере ову прекрасну кигу мириснога цвијећа са каменитијег гора туже Херцеговине.

⁴⁰ Љубомир Зуковић : — Караџићев сарадник поп Вук Поповић, Издавачка РО »Рад« — Вуков сабор, Београд 1984, страна 132.

⁴¹ Вук Поповић: — Тужбалица за Вуком Стеф. Караџићем — Српско-далматински магазин за 1864. год, страна 72—73.

⁴² Др Тихомир Р. Борђевић: — Вук Врчевић — Народна књига Цетинје 1951. (Научно друштво НР Црне Горе), страна 68.

У име предговора к овој књизи пише г. Вук Врчевић овако:

»Кад сам од 1835. до 1860. г. сакупио мноштво свакојаких пјесама и све друго, што је народње, за Г. Вука по Боки Которској и по Далмацији — како је већ наштампано — чудно сам се откуда она сила разнијех пјесама: али кад сам у Марту 1861. године дошао у Требиње као агент конзул аустријски, упазих чудо над чудима, и увјерих се да је овдје прави расадник Српскијех народнијех пјесама. Чудо велим зато, што у Херцеговини од Косова нијесу смјели од полумјесеца ни попови у цркви појати Божије пјесме, а камоли народ некад најнесретнији под небеском капом. Они су дакле синовима по планнама јуначке пјесме уз гусле пјевали, а мајке шћерима мање љубавне на предлу и на сијелу на изуст причале«.

»Читати ове пјесме из књиге бива исто као читати опере а не чути их пјевати уз музику; али чути момке и дјевојке кад измијешани пјевају то је сасвим нешто другачије«.

Даље нас Врчевић обавјештава како је и од кога купио наведене пјесме, па каже:

»Преписујући ове пјесме највише сам пазио да не препишем коју од оних већ наштампанијех у првој Вуковој књизи Српскијех народних пјесама«. Затим је извршио подјелу и класификацију ове замашне збирке од око 360 страница текста или 372 пјесме или »нанијалице«.³

Осим Вука Поновића и Вука Врчевића који су још за Караџићева живота били у Боки његови помагачи и пропагатори његових напредних идеја, наставља се доста дуги низ младих људи, који иду његовим стопама.

Херцеговљанин Марко Цар (1860—1953) познати књижевни критичар и есејиста, покренуо је у Задру далеке 1885. године, часопис за књижевност и умјетност назвавши га »Вук«. Када смо га године 1940. у Херцег-Новом упитали: »Зашто и по коме »Вук«? Он нам је одговорио: »Ово име сам му ставио из поштовања и на успомену на великога Вука Стефановића Караџића и његово дјело.« — Између осталог Цар нам је том приликом рекао: Могу вам рећи, да је »Вук« био симпатично примљен од све српске, а и оне хрватске јавности, која је југословенски осјаћала. Био је дошао нарочито на цишан франковачко-клерикалној штампи«. Осим претплатника по свим већим градовима Далмације и Трста лист је примао Загреб, Цетиње, Београд, Крагујевац и тако даље.

Интересантно је да Марко Цар у првом броју свога часописа »Вук« каже: »Треба се одупријети постојаној упорности убитачног конзерватизма у литератури« ... »И ето ичега заш-

³ Српске народне пјесме из Херцеговине (женске). За штампу припремио Вук Стеф. Караџић (трошном народнијех прилога) у Бечу — у накладаи Ане удове В. С. Караџића — 1866. Предговор стр. III, IV, V.

сасмо на својој застави име бесмртнога оца наше млађане књижевности, које име уједно значи преврат и напредак . . . Име Вуково које садржи и наш програм, служиће нам просто као изглед и кажипрст у изучавању и тајењу овог дивног језика, што је он својим циновским радом обновио и у књижевност увео».⁴⁴

Нешто касније Марко Цар да би што боље упознао италијанску књижевну јавност са Вуковим дјелом и српском народном поезијом, пише у италијанском часопису »Rivista contemporanea« из Фиренце за 1888. годину запажен есеј: »Vuk Stefapovich Karadzich e la poesia popolare serba«, који је изашао у издању »Штамарије L. Niccolai« као засебна књижица. Задарски лист »Il Dalmato«, Zaga 1888. XXIII бр. 17. донио је на првој страни врло запажен приказ овог Царског рада.⁴⁵

Од свих Бокеља који су наставили Вуков рад у Боки најуреднији и најстудиознији скупљач народног блага био је наш познати писац и фолклориста Вељко Радојевић из Херцег-Новог. Сам Радојевић о својим првим књижевним радовима каже: »1888. године изашао сам најприје на јавност, ако се не варам, једном народном пјесмом у »Гласу Црногорца« под уредничтвом нок. Лазе Костића Писао сам пјесме, приповијетке, оцјене на народне умотворине, о језику али најмилије ми занимање бијаше фолклор«.

Многобројне епске и лирске пјесме приповијетке, заговетке, народне изреке, здравнице, игре, обичаје скупио је Радојевић и објавио, или засебно, или по многобројним новинама и часописима у бившој Аустрији и Црној Гори, а затим по пресељењу из Боске у Америци у свим нашим часописима дуж, не само Америке, већ и Канаде и Аустралије.⁴⁶

Осим скупљања »народног блага« Радојевић се уснијешно бавио и питањима језика. О томе др Јелисавета Суботић каже: »Као и Вук, Радојевић разјашњава што је пита, ако му се учинило да ријеч неће бити позната свима у чије руке Српски рјечник доспје, Радојевић обрађује разгранато: он даје егземплификације свудаје ве је томе било мјеста, и то ријечима из разговорног језика, или одабраним стиховима и пословичким изразима. Понегађе даје и синонимске облике«

»Радојевић познаје новоштокавску акцентуацију и графички представља све квалитете ријечи.

⁴⁴ Радован Ковачевић: — Дело крилатога Вука — Политика — Београд 5 априла 1987. (Културни живот), страна 14; Максим Злоковић — Есеји — Марко Цар (у рукопису) Види: Др Коста Милутиновић: Задарски »Вук« и прва појава материјалистичких идеја у књижевности Далмације — ЈАЗУ — Задар 1977. — Радови Центра, свеска 24, страна 113.

⁴⁵ Максим Злоковић: — Библиографија Марка Цара — Бока — Зборник број IX Херцег-Нови 1977, страна 357.

⁴⁶ Исти: Вељко Радојевић, књижевник и фолклорист — Бока — Зборник број II Херцег-Нови 1979 год., страна 301—322.

Његови језички радови показују да је он настојао да се у књижевности учврсти изражајни фонд његовог материјег херцеговачког говора. Он је аргументима допуне и исправке појединих Вукових ријечи и других лексикографа потврђивао ширину коју је Вук оставио код књижевне основице једног одређеног народног говора. Оваквом концепцијом Радојевић је наставио процес који је отпочео сам Вук. Језик бокељске средине са дијалекатским особинама учинио је вуковским.⁴⁷

Знатно мјесто у скупљању и проучавању народнога блага припада без сумње и чувеном Дионисију Миковићу, књижевнику, издавачу и фолклористи. За њега проф. В. Ивошевић каже: »Посебно проучавање заслужује његов етнографски рад. И то је отпочео скупљањем народног блага. Најприје је биљежио народне јуначке пјесме и лирске непознате Караићу, Врчевићу и Вуку Поповићу. Тако су настале двије збирке бокељских и црногорских народних пјесама. Биљежио их је онако у изворном тексту како их је чуо од гуслара и стараца у чијој су се меморији биле очувале. Обилазећи приморске и брдске парохије, користио је сваку прилику за прикупљање фолклористике...«

»Народна књижевност га је нарочито интересовала као носилац духовне културе и напредне националне мисли. У свом часопису и календару објавио је више народних пјесама и приповједака као и по другим листовима и ревијама.«⁴⁸

Рад овог заслужног сакупљача народних умотворина није још довољно проучен ни по мериторио оцијењен.

Поп Никола Берберовић из Моринџа спада у ред оних скоро анонимних помагача Вуковог књижевног дјела. Осим тога што је био пјесник, био је и фолклорист, етнограф, скупљач народног блага, народне књижевности у оквиру свога подручја. »Познато је да је помагао своме пријатељу Вуку Врчевићу у скупљању народног стваралаштва у Боки. Читаву збирку епских и лирских пјесама, пословица и загонетки дао је Врчевићу да пошаље Караићу. То је истакао и сам Врчевић у писму Караићу. Тако, поред заслужних сарадника из Боке, велики удио има и поп Никола Берберовић.«⁴⁹

Ристо Ковачић, чувени истраживач југославенских насеона на Апенинском полуострву, књижевник и историчар, био се и скупљањем народних пјесама. Тако у дубровачком

⁴⁷ Јелисавета Суботић: — Један бокељски проучавалац језика с краја XIX вијека о Вуковом Српском Ријечнику — Бока — Зборник број XII, Херцег-Нови 1980. страна 253—254.

⁴⁸ Васо Ј. Ивошевић: — Архимаандрит Дионисије Миковић — Котор 1968. стр. 98—99; Види: В. Ивошевић: Први књижевни часопис међу Бокељима — Бока — Зборник број XII, Херцег-Нови 1980. страна 234.

⁴⁹ Васо Ј. Ивошевић: — Никола Берберовић (1820—1877). Био-библиографија — Библиографски вјесник — Цетиње 1926. број 1, страна 189—191.

«Словинац» бр. 15. од године 1880. налазимо народну пјесму «Женилаба Петинанин Ива» са назнаком «побилемио Ристо Ковачић од Јелене Јакшић из Херцег-Новог».

Нарочиту пажњу ондашње културне јавности на приморју привукла је опширна студија о Вуку Стефановићу Карашићу, по свој прилици, прво опширно дјело које је написано у нашој књижевности о Вуку и његовим заслугама за нашу књижевност. Према оцјени савременика овај рад био је најстудиознији и најсадржајнији приказ живота и рада оца наше новије књижевности. Дубровачки «Словинац» је у осамнаест узастопних бројева доносио ову расправу. Овај рад засебно је прештампаала и издала Претнерова штампарија у Дубровнику 1881. године.

Интересантно је напоменути у броју од 1. јула 1883. године да дубровачки «Словинац» доноси вијест «Цијењени госп. проф. Ристо Ковачић који борави у Италији читао је ономадне предавање на Римској универзитету «La Lettura Serba in relazione All' Italiana», а до који дан ће читати «Гиоргио Даничић, o la lingua Serba indicata da Vuk Karadžić dichiarata con metodo storico comparativo». Радујемо се нашему Ковачићу, а још више продирању спознаја нашега језика и народа у туђини.³⁰

Наш познати етнограф прота Сава Накићеновић из Кута, поред свога многостраног рада на проучавању Боке и њених насеља необично је цијенио вриједност наших народних умотворица. Врло млад почео је записивати бокелске народне приповјетке, загонетке, здравнице, свадбене обичаје као и обичаје о Божићу и крсним славама. Приликом сакупљања фолклорног блага написао је једну приповјетку за коју каже да је написана — управо онако како народ говори са вјеровањем, обичајима и мишљењем народним из овога краја. У њој нема ништа мога. Ако вам се допадне, подајте је тамо да се штампа да потакне и друге на сакупљање народног блага» — наглашава Накићеновић у писму Ј. Цвијићу од 27. 3. 1922. године. Таква му је и пјесма о погибији Јокана Катинћа писана у народноме десетерцу. Он је можда први међу нашим фолклористима писао о «Прогањању вјештица и о изгону тенаца», затим о крвном колу, братској и тако даље.³¹

Међу настављачима Вуковог дјела у Бокн убрајамо и Дон Грашију Ивановића, жупника из Доброте и бившег администратора которске бискупије. Ивановић је почео доста рано бавити се испитивањем доброских народних пјесама и обичаја. У своме

³⁰ Максим Злоковић; — Ристо Ковачић — Ришљанин, историчар и књижевник; — Бока — Зборник број XVII, Херцег-Нови 1985, страна 362—363.

³¹ Васо Ј. Ивошевић; — Прота Сава Накићеновић, бокелски историчар и етнограф (1882—1926). Бока — Зборник број XIII—XIV, Херцег-Нови, 1982, стр. 144, 148 и 149.

раду прикупио је знатан број стихова и тако успио да сачува од заборава један дио старе лирике Доброте. Поједине збирке објављивао је у нашим новинама и часописима те разним зборницима. Доста је од овог народног блага остало у рукопису по којног Ивановића и права је штета да се то не објави.³²

Један од изузетно добрих познавалаца перашких бугаршtica био је Дон Срећко Вуловић Пераштанин, катихета и професор которске гимназије. Приликом Божишићевог објављивања перашких бугаршtica Срећко Вуловић је главни помагач и савјетодавац у Божишићевом истраживању. Проф. М. Пантић је објавио готово цијелу преписку Срећка Вуловића са Валтазаром Божишићем.³³

Осим наведених настављача Вуковог дјела у Боки је био још знатан број оних који су се бавили биљезењем народних пјесама, обичаја, изрека, проучавањем народних игара и фолклора уопште. Један велики број младих људи успјешно се бави проучавањем нашег језика и о томе дава обилне резултате.

³² Ове податке нам је уступио Милош Милошевић Доброћашин, на чему му срдачно благодаримо.

³³ Мирослав Пантић: — Преписка Срећка Вуловића и Валтазара Божишића — Зборник историје књижевности, Одсек лит. и језика САНУ, књ. II, 1961, стр. 207—213.

S u m m a r y

VUK KARADŽIĆ IN THE BAY OF KOTOR

Maksim ZLOKOVIC

On his way from Vienna to Montenegro in 1834 Vuk Karadžić, the great literary reformer, got acquainted with the Bay for the first time. It was on his return from Dubrovnik that Vuk Karadžić met Vuk Popović the catechist of Kotor grammar school, and during the same year he met Vuk Vrčević in Budva. The acquaintance with Popović and Vrčević proved to be of great importance for Karadžić's literary and scientific work. The mutual work of the three folklorists and scientists produced enormous results in the study of of our epic and lyric poetry, collection of various folklore material, folk customs, riddles, common law, language and history.

The Bay of Kotor was, at the time, an inexhaustible source of all kinds of «folk treasure» that those industrious collectors gathered and sent to Vuk Karadžić so that he was able to publish it and introduce to the cultural world a new and original kind of literature. Besides, in the Bay of Kotor Vuk found persistent followers of his literary and language reforms, who instantly applied the language novelties in teaching and correspondence. Vuk Popović was particularly eager in this work and taught Karadžić's literary and alphabet reform for four decades. Popović was followed by younger progressive teachers and clergymen.

After the death of Karadžić his followers continued his work.

Beside the already mentioned they were: Marko Car literary critic and essayist; Veljko Radojević, writer and folklorist; Tomo K. Popović, historian; priest Sava Nakičenović, historian and folklorist; all of them from Herceg-Novī. There were also Risto Kovačević scientist from Risan; Dionisije Miković, poet and folklorist from Pastrovići, later abbot of the Banja Monastery; Nikola Berberović of Morinj, Don Gracija Ivanović theologian and poet; Srećko Vulović teacher of Perast and the others.

KOTORSKA POVELJA STEFANA PRVOVENČANOG

Jedan od najvažnijih problema naše diplomatike je utvrđivanje autentičnosti sumnjivih i interpoliranih povelja, među koje se ubrajaju kotorske povelje Nemanjića. Veoma je opširna literatura napisana o njima, koja govori ili u korist njihove autentičnosti, ili, nasuprot, o njima kao falsifikatima.¹ Ipak, pokušaj njihove rehabilitacije do sada nije uspio, što ostavlja mogućnost negativne ocjene ovih dokumenata. Predmet naše rasprave je povelja označena kao »Hrusovoj Pervovenčanago kralja Stefana«, na 20. strani Kopijalne knjige »Epoha Crnojevića« u Cetinjskom muzeju.²

Dok su veliko interesovanje pobuđivale kotorske povelje cara Dušana, i povelje vezane za njih, dotle se o ovoj povelji veoma malo zna. Pomenuta je samo usputno kod P. Rovinskog kada govori o

¹ S. Stanojević, Glas SKA 106, Studije o srpskoj diplomatiji, 1923, str. 41, napom. 4; isti: Glas CLXIX, 1936, 27—32; I. Črnogorčević, Miholjski zbor u Boki Kotorskoj, Starinar X, 1893, 66; F. Rački, Prilozi za zbirku srbskih i bosanskih listina, Rad JAZU 1, 1867; A. Соловев, Греческие архонты в Сербском царстве XIV века, Byzantinostavica, II, 1930, 278, Prim. 10; M. Dinić, O. Nikoli Altomanoviću, Beograd, 1932, 3; A. Dabinić, Kotor u drugom skadarskom ratu (1419—1423), Rad JAZU 257, 1937, str. 237—239; Đ. Stracimirović, Pravoslavna crkva u Boci Kotorskoj, Postanak i sudbine njene, Godišnjica Nikole Čupića XVII, 1897, 208—209; I. Stjepčević, Kotor i Grbalj, Split, 1941, 19—23 i 227; A. Solovjev, Grbaljska župa i grbaljski statut, Godišnjica N.Č. XL, 1931, 7—8; I. Sindik, Komunalno uređenje Kotora od druge polovine XII do početka XV stoleća, Beograd 1950, 29; P. Butorac, Teritorijalni razvitak Kotora, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, god. X—XI, 1966, 74—81; S. Mijušković, Teritorijalna nadležnost Kotorske mornarice, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, XVIII, 1970, 14—17; B. Sekularac, Kasniji prepis falsifikovane povelje cara Dušana kotorskoj opštini o poklonu Grblja i manastira sv. Arhanđela Mihaila na Prevlaci, Istorijski zapisi, 3—4, 1981, 57—70.

² Fascikla Kopijalna knjiga, Arhivsko odjeljenje Cetinjskog muzeja; Jedan oštećeni primjerak falsifikata nalazi se u ostavštini Ilije Sindika u Istorijskom arhivu u Kotoru; Mljetački izvanredni providur u Novome Dominik Pizzamano 20. X 1754. godine ovjerava prevod ove povelje, koja je prevedena na italijanski jezik, a čuva se među rukopisima peraških kneževa Smeće (P. Butorac, Opatija sv. Julija kod Perasta, Zagreb 1928, str. 6).

Nemanjićima i njihovom patronu arh. Mihailu. On kaže da »upravo o manastiru na Prevlaci postoji povelja Stefana Prvovenčanog, koji je osnovao sam manastir i postavio patrijarha Arsenija. Ali ova je povelja poznata samo u prepisu, koji su štampali mileševski monasi u svojoj štampariji, puna takvih nelogičnosti, da je očit falsifikat«. ¹ Vjerovatno da zbog posljednje konstatacije Rovinski nije ni našampao ovu povelju, a očigledno je da se radi o dokumentu koji ovdje dajemo. I D. Milaković govori o podizanju manastira na Prevlaci »koj manastir beše ogradio sveti Stefan Prvovenčani kralj srbski, o čem svedoči sledujuće pismo«, ² pozivajući se na navodno objavljeno »pismo« u »Istoriji Crne Gore« S. Milutinovića (1835). Međutim, sam Milutinović kaže da »ovo pismo nije ovde ni na oči ni u ruke došlo«. ³

O kakvom se »pismu« govori teško je reći pošto nije objavljeno, ali tvrdnja da je Prvovenčani podigao manastir sv. Mihaila na Prevlaci je neosnovana, jer su i crkva i manastir postojali prije Nemanjića. Po kamenim ostacima bizantinsko-langobardskog stila dalo bi se zaključiti da su građeni od IX—XI v. Osnovani su ih Kotorani i poklonili benediktincima. O tome svjedoči darovnica kotorskog biskupa Ursaciusa iz 1124. godine. U drugoj polovini XII vijeka, pošto su benediktinci bili napustili Prevlaku Kotorani daju »Tumbu sv. Arhandela crkvi sv. Tripuna, tj. od Vajca do obale morske i od obale morske do Vajca itd.« ⁴

Vjerovatno da je postojao dokumenat u kojem se Prvovenčani pominje kao osnivač manastira na Prevlaci, ali to bi se odnosilo samo na eventualne izmjene početkom XIII vijeka kada je ovdje bilo sjedište Zetske episkopije. ⁵ Nije isključeno da i Milaković govori o istom dokumentu kao i Rovinski, dakle o prepisu povelje ili djelova više povelja Prvovenčanog, objedinjenih u jedan dokumenat.

Ovdje dajemo u cjelini tekst tog dokumenta, izostavljajući samo riječi koje nedostaju zbog oštećenosti papira.

Sačuvani prepis ovog dokumenta je pisan na listu hartije 35 x 24,5 cm. Na prvoj strani lista su 24 reda, a s druge 17 redova, pisanih lijepim kaligrafskim slovima sa pravopisom iz XVIII vijeka. List je najviše oštećen u gornjem desnom uglu: nedostaje parče koje zahvata s prednje strane 4 reda a s zadnje 8 redova teksta. Isto tako oštećen je i kraj 22, 23, 24 i 25. reda.

¹ П. Ровинский, Черногория въ ся прошломъ и настоящемъ, 1888, 435.

² D. Milaković, Kratka istorija Crne Gore, Grlica za 1835, 60—61.

³ S. Milutinović, Istorija Crne Gore od iskona do novijega vremena, Beograd, 1835, 12.

⁴ I. Stjepčević, Prevlaka, Zagreb, 1930, 5—7. (Farlati, Illyricum sacrum, tomus VI, 433).

⁵ V. Petković, Pregled crkvenih spomenika kroz povescnicu srpskog naroda, Beograd, 1950, 260.

Ovaj prepis povelje u «katalogu» počinje oznakom prepisivača: «Hrusovolj Pervovenčanago kralja Stefana». Zatim se tri cjeline odvajaju novim redovima, što navodi na pretpostavku da je prepisivač imao pred sobom više dokumenata iz kojih je preuzeo i prepisao tekst. Prvi dio povelje čini jednu cjelinu koja se završava datiranjem, koje se, na žalost, ne može pročitati cijelo zbog oštećenosti hartije. O drugom dijelu (najoštećenijem) teško je reći na šta se odnosi osim da je sve ovo «potvrdio car Stefan koji postavi slavne počate u ovi rusovolj».

Treći dio je u stvari zabilješka da je ovu povelju dao naštampati iguman mileševski Vasilije jeromanoh, s dogovorom crkvenog sabora, da bi se pamtila «ot našega roda i jezika».

Ipak, prva dva dijela se mogu smatrati kao jedna cjelina koju datiranje dijeli na dva dijela.

Povelja počinje verbalnom invokacijom — Благословеннемъ оца и сѣна и сѣтро дѣха, koja se vrlo rijetko upotrebljavala u raškim poveljama, ali je tipična za bosanske povelje.

Iduću intitulaciju — Іа Стефанъ Пervovenчаніи и краль сѣнь Симеона Неманича, prvi put ovdje nalazimo u ovakvoj formi.

Iz originalne povelje Prvovenčanog mogao je da bude preuzet i osnovni podatak ekspozicije o njegovoj riješenosti, da u smislu zahvalnosti svom ocu i bratu Savi, koji ga na kraljevstvo postaviše, a pošto «ne nađe crkve u grad Kotor» sagradi u njemu crkvu koju bogato dariva.

U dispoziciji se kaže da kralj Stefan dođe u grad Kotor i sagradi crkvu sv. Tripuna i s crkvu sv. Gospođe. Zatim otide na Prevlaku, na dno Grbaljskog Polja i sagradi manastir sv. Arhangela Mihala u kojem postavi patrijarha Arsenija s bratijom i kaludecima.

Ovom manastiru tom prilikom darova: Lušticu, Krtole, Lješeviče, Brda i Bogdašiče. Kralj zatim tobože kaže da «оголенъ приходъ у мѣсто Перастъ и почехъ градит церквѣ сѣтро мѣченика Георгія на Школю» u kojem postavi igumana s bratijom, Sv. Georgiju tada pokloni: selo Bijelu do potoka, Jošicu do Veriga, i Donji Morinj do Visoke stijene, Lipce, Babino, Ledenice, Stoliv, stranom do Arčakova. Zatim poklanja: Kovač, Mrčevac i Tivat.

Ovdje je upisana koroboracija: «Ово састави и (подписа) . . . ть стотинъ двадесеть петого.», u kojoj poslije riječi «ovo sастави» nedostaje otprilike desetak slova, gdje bi trebalo da piše «i podpisa» te dio broja koji se završava na — Ть.

U novom pasusu, gdje je tekst veoma oštećen, teško se može povezati sadržina mada se pominju: Stefan, sin Radoslav, (Vladislav(valjda) i stric Sveti Sava. Može se pretpostaviti da kralj daje «подъ Мыльшиново ссдамдесеть (ovde je oštećeno) на сльжбѣ», vjerovatno neke ljude kako kaže «по именѣ у рѣсоволю». Zatim zapovijeda da Peraštani daju ulje u kandila.

U cijeloj dispoziciji ovo je jedina pravna naredba, mada povelja srpskih vladara često predstavljaju cijela zakonodavstva za manastire.

Na kraju je datum: на лѣто шестъ стотинъ осамдесетъ петъ(?). Mada je teško tačno reći koja je ova godina, pošto broj nije kompletan, ovo je datiranje posebno zanimljivo (kao i broj u okviru koroboracije). Prvo — zato što nesumnjivo svjedoči o zapadnoj provencijenciji predloška sa kojeg je izvršeno ovo prepisivanje; drugo — zato što ukazuje za koga je ovaj prepis pravljen — za crnogorske gospodare koji su nastojali da Kotor sa okolinom pridobiju za sebe. O tome svjedoči i činjenica da je prepis izvršen u »knjigu« »Epoha Crnojevića«. Vjerovatno da prepisivač nije dobro poznao datiranje, jer »izgleda da naši stari pisci ponekada nisu dobro znali hronologiju«.⁸

U potpisu na dokumentu se ništa ne kaže, ali se kaže da sve napisano potvrdi car Stefan i postavi »Slavne pečate u ovi rusovolj«. Postoje riječi »pečate« vrlo lijepo je nacrtan krst istim maštilom.

Ako se imaju u vidu sve nelogičnosti u ovom dokumentu u odnosu na sadržinu teksta možemo sa sigurnošću utvrditi da tekst predstavlja kasniji proizvod. Kao prvo, Stefan se kao kralj pominje prvi put godine 1220,⁹ a za njega se ovdje kaže da sagradi crkvu Svetog Trifuna u Kotoru, koja je dovršena i posvećena 1166. godine, a prvobitna crkva istog imena je podignuta još početkom IX vijeka.¹⁰

»Moguće da je istina toliko, da je Prvovenčani ogradio zvonike, a crkvu nikako, već najviše da je popravio«, kaže S. Nakićenović, kada govori o nekom »starom spisu« opštine stolivske iz kojeg daje samo citat: »kralj Stefan Prvovenčani, sin Simeona Nemanje, po raspoloženju svoga oca i svoga blagoslovenog brata sv. Save, ogradio je crkvu sv. Trifuna, sa dva zvonika«.¹¹

Iz citata se jasno vidi da je ovdje riječ o istom dokumentu sa kojeg je izvršen prepis, predmet naše rasprave.

Isto tako kralj »postavi u manastir sv. Mihaila na Prevlaci patrijarha Arsenija«. Mada je Arsenije veoma obično monaško ime da su moguće razne pretpostavke, ipak prvi put se pominje mitropolit zetski Arsenije u Povelji Balše III manastiru Moračniku.¹² Doduše, arhiepiskop Arsenije je naslijedio svetog Savu, po Savi-
nom ličnom izboru i želji, koji ga je izabrao i posvetio,¹³ a bio je

⁸ S. Stanojević, Datiranje, Glas SKA, CXXXII, Beograd, 1928, 46.

⁹ K. Jireček, Ugovor Stefana Prvovenčanog s Dubrovčanima iz 1215—1219, Glasnik SUD, XLVII, 1879, 306.

¹⁰ S. Mijušković, Natpisi katedrale sv. Trifuna, 800 godina katedrale u Kotoru, 1966, III.

¹¹ S. Nakićenović, Boka, Naselja srp. zem. IX, 1913, 405.

¹² B. Sekularac, Dvije povelje u arhivu manastira svetoga Nikole, Vranjinskog, Glasnik CANU, IV, Titograd, 1982, 155.

¹³ M. Purković, Srpski patrijarski srednjega veka, Diseldorf, 1976, 19.

arhiepiskopom od 1233. do 1263. godine.¹⁴ I posljednji srpski patrijarh srednjeg vijeka bio je Arsenije.¹⁵ Dakle, ni jednog od njih Prvovenčani nije mogao postaviti za patrijarha u manastiru na Prevlaci.

U dispoziciji povelje se kaže da kralj »poče graditi« svetog Georgija na otoku u Perastu, kome dade na službu već nabrojana sela i posjede. Međutim, »bio je tu manastir, koji je u VII v. ograđen. Crkvu je posvetio Adeodato, episkop kotorski, 1247, a za Dušana je obnovljena«.¹⁶ »Godine 1166. spominje se po prvi put opat sv. Jurija u jednoj ispravi, gdje se opisuje svečana posveta stolne crkve sv. Tripuna u Kotoru«.¹⁷

Jedino za crkvu sv. Gospođe nalazimo podataka da ju je obnovio Stefan Prvovenčani, pomen u knjizi koja se nalazi u franjevacu u Prčanju. Inače, crkva sv. Gospođe prvobitno je bila sagrađena još u VII vijeku, pa je na istom mjestu »dovršena i sagrađena 1221« nova.¹⁸

U drugom dijelu dispozicije se navodi podatak »i dade pod Mileševo u crkvu sv. Georgija na Otoku«, što potvrdi car Stefan. Iz dijelova rečenice »ВЛАДИСЛАВЪ СОПРАМИ ЦЕРКВЪ . . . Ѣ МИЛЕШЕВО« može se zaključiti da je ovaj dio povelje preuzet iz nekog dokumenta cara Dušana u kojem je stajalo da je Vladislav podigao manastir Mileševu. Ovo je svakako veoma važan podatak, iako je i dosada bilo poznato da je Vladislav podigao Mileševu 1234 — 1243. godine.¹⁹

Datiranju ovog prepisa pomaže zabilješka na kraju dokumenta gdje se navodi da je ovu povelju dao »pečatiti igumen mileševski Vasilije«. Arhimandrit Vasilije mileševski je 1647. godine išao u Rusiju da traži pomoć.²⁰

»Ime se Vasilijevo i njegova izjava privezaše za listinu kao sastavni dio«, što »odava svjedodžbu na tu krivotvorinu«.²¹

Možda su ovu povelju skrili monasi Arsenije Vučini iz pljevaljskog manastira i Stefan Abramović iz Savine, koji su došli 1754. godine u kancelariju mletačkog providura u Novome Dominika Pizzamano na želju peraskoga kapetana Antuna Bronze da posreduju u sporu i zakletvom potvrde, da je pečat na podnesenoj listini pravi pečat mileševskog manastira. Nažalost, njihova potvrda »nije

¹⁴ S. Stanojević, Arhiepiskop Arsenije, Glasnik ist. društva u N. Sadu, V, Novi Sad, 1932, 1—13.

¹⁵ M. Furković, n.d. 154.

¹⁶ S. Nakićenović, Boka, Naselja srpskih zemalja, IX 1913, 530—531.

¹⁷ P. Butorac, Opatija sv. Jurija kod Perasta, 1928, 2.

¹⁸ S. Nakićenović, n.d., str. 406—7.

¹⁹ V. Petković, Pregled crkvenih spomenika, str. 189.

²⁰ Spomenik SKA, LIII, 1915, 157.

²¹ P. Butorac, n.d. 5.

značila ništa kao ni ime glasovitoga manastira, kamo su bili prenešeni ostaci sv. Save po kralju Stjepanu Vladislavu 1237.²²

Na kraju možemo zaključiti da je možda postojala neka originalna povelja Stefana Prvovenčanog (ili više njih) sa konkretnim poklonima pomenutim crkvama i manastirima citiranim u dispoziciji, a koje (c) je poslužila kao uzorak za falsifikat s kraja XV vijeka, prepis kojeg je izvršen u XVIII vijeku.

Još je K. Jireček konstatovao da »ni jedna od kotorskih srpskih privilegija nije sačuvana u originalu, nego samo interpolirana i sumnjiva komada. U njima nema ništa o obavezama grada prema državi, ništa o trgovačkim pravima i td., nego je tu govor samo o prostornom proširenju teritorije...«²³

Kao razlog falsifikovanja kotorskih povelja D. Stracimirović navodi da je »kotorska vlastela htela da uzme zemlje manastira Sv. Mihaila na Prevlaci te sastaviše lažne povelje srpskih vladalaca, po kojima su sve zemlje negdašnjega prevlačkog manastira tobože već u srpsko doba njihove bile«.²⁴

Slično mišljenje iznosi i M. Dinić saopštavajući jedan dokumenat iz 1452. godine, koji se odnosi na pobunu Grbljana, treću po redu od 1420. godine. On kaže da su »za vreme ratovanja između despota Đurđa Brankovića i Mletaka (1448 — 1453) Grbljani učinili poslednje pokušaje da spasu prava prelaskom pod srpsku vlast. Pada u oči da su u pobuni igrali izvesnu ulogu i popovi što pokazuje da i verski momenat nije bio bez uticaja na zaoštrene odnose između grbaljskih seljaka i kotorske vlastele«.²⁵

Kotorani su i »1633/34. godine pokušali da iznesu pred mletačke vlasti povelje srpskih vladara u dokaz da im je opatija (misli se na opatiju sv. Georgija) bila data od njih u posjed«.²⁶ Međutim, osporeno im je patronsko pravo, a »presuda je pala uglavnom u prilog Peraštanima, na osnovi utemeljenja opatije«.²⁷

Upoređenjem ove povelje sa poveljama kralja Vladislava na prvi pogled se uočava velika sličnost i neobična intitulacija: Ia (a ne АЗЪ, ili kraljevstvo), što je naročita oznaka Vladislavljevih povelja.²⁸ Potpuno je ista Vladislavljeva intitulacija u njegovoj kratkoj potvrdi jedne hilendarske povelje.²⁹ Možda je baš Vladislav-

²² Isto, str. 6.

²³ K. Jireček, Istorija Srba III, str. 105.

²⁴ D. Stracimirović, Pravoslavna crkva u Boci Kotorskoj, Postanak i sudbine njene, Godišnjica N.Č. XVII, 1897, 208—9.

²⁵ M. Dinić, Jedan prilog za istoriju Grblja, Prilozi za KJIF, XVII/1, 1937, 107/8.

²⁶ P. Butorac, Opatija sv. Jurja kod Perasta, 1928, 4.

²⁷ Isto, str. 5.

²⁸ S. Stanojević, Glas XCII, 144.

²⁹ A. Solovjev, Hilendarska povelja velikog župana Stefana Prvovenčanog iz godine 1200—1202, Prilozi za knj. jez, istoriju i folklor V, Beograd, 1925, 71.

ljeva povelja u osnivanju manastira Mileševce poslužila kao obrazac po kojemu je izvršen ovaj falsifikat Stefana Prvovenčanog.

Iako očigledan falsifikat ovaj dokumenat ima određenu vrijednost kao izvor. Analiza složene i hronološki nesređene sadržine pomaže da se jasnije predstave peripetije borbe Kotora za susjedne zemlje, borbe ne uvijek uspješne, u kojoj su gradske vlasti često pribjegavale ne samo oružju, nego i lukavstvima i falsifikovanju povelja. »Već u najstarije doba u ovim stranama s lakoćom su kriotvorili javne isprave».³⁰

Što se pak tiče ćirilskog pisma, ovaj dokumenat je pisan slovnim oblicima kao u ruskoj crkvenoj ćirilici.

³⁰ P. Butorac, n.d., str. 6.

ТЕКСТ ПОВЕЛЈЕ

РУСОБОЛЪ

Первоуначнаго краля С/тефана/

Благословеніемъ оца и сына и стго Дха

Иа Стефанъ Первоуначнии краль синъ Симеона Неманича, по учиненомъ оца моего и благословеннаго брата моего Святителя Саввы на краљство ме поставило и проидохъ земля держави моея и придохъ у градъ Которъ и не надохъ у нѣмъ цркви, и соградихъ цркву свтаго Трифона сѹ два тѣла и другѹ цркву свтѹ Господѹ на Парилѹ. Пашь отидохъ отолень на Превлаку на дно поля Гебалскога и соградихъ монастырь свтго Архангела Михаила и поставихъ у нѣмъ патриарха Арсенія съ братіомъ калѣберима; и дадохъ под нѣмъ пять селакъ на службу церковнѹ: Луцицѹ, Кртеле, Лѣковиѣ, Буда и Богдалиѣ. И ойдохъ отолень и придохъ у мѣсто Перастъ и почехъ градить цркву свтго кѹченика Георгія на Школѹ у отокѹба гродомъ и помѣи господе, и поставихъ у не Ігѹмена зъ братіомъ калѣберима. А дадохъ цркви стомѹ Гергѹю на службу село Ђнаку до котра, Кошицѹ страномъ до Веригахъ и Дони Морниъ до висока стѣна Лице подъ гредомъ и Бабини и Леденица вѣ. и Сталинъ, страномъ до Арѣакова; и отолень Кавач.. а Превачъ и Тиватъ, и запокидалъ Пераданомъ и да е под рукомъ нѣхъ. Ово состави тѣ стотинъ двадесети петого.

. . . . Стефанъ синъ, Балослана, **Правѹ** **Владиславъ** согради цркву стрица свтаго Саввы изъ ихъ у Милѣнево. И даде подъ Милѣнево содедесота на службу и свако по имену у русовола нѣхъ него у цркви свтго Георгія у Отокѹ, са вѣш; овоиъ ез селима кое синъ и вѣше писао, тада Пераданима запокидахъ да дамъ улѣ у кондила. Каде ово запокидахъ на лѣто шестъ стотинъ содедесотъ петѹ; и то ово потверди царь Стефанъ и постави единае печате † у оми русовола.

Ови русовола даше печатити и мѹженъ милостовски Василии Јеромнахъ, а договореніемъ моего савца црквннѹга, который да бѹдетъ измаговачъ на родѣ и родѣ оца нашего рода и сопта.

Резюме

КОТОРСКАЯ ГРАМОТА СТЕФАНА ПЕРВОВЕНЧАНОВО

Божидар ШЕКУЛАРАЦ

Большинство средневековых грамот Котора считаются фальсификатами или в конце концов сомнительными. Несомненный фальсификат и эта грамота Стефана Первовенчаного копия которой находим в Книге копий «Эпоха Черноевичей» в Музее города Цетиње.

Что этот документ фальсификат сразу замечается из обилия нелогичностей которые он содержит в тексте, как в смысле обоснования церквей и монастырей, так и насчитанные для них подарки.

Так же, ни дипломатические, ни характеристики языка этой грамоты не возражают время в котором жил Стефан Первовенчаный; ясно что это изделие более поздних времён.

PRISUSTVO BOKELJA U SAJAMSKIM GRADOVIMA ANKONSKJE MARKE I U LANČANU (do 1600. godine)

Sačuvana istorijska dokumentacija Kotora, naročito za XIV vek kad je Kotor nešto značio i za XV stoleće dok se Turci nisu neposrednije utvrdili na Jadranu je skromna, te to utiče na istoriopisanje, ako se istraživanje prošlosti Kotorskog zaliva oslanja samo na vrela lokalnog istorijskog znanja. Velika je šteta što se istoričari Boke Kotorske kudikamo više nisu uputili u bogati arhivski materijal susednog Dubrovnika, koji je, kako je reč o trgovini značajniji od grada Venecije. Istraživački prodori pojedinih naučnika, međutim, jasno pokazuju kojim putem treba ići u daljem trasiranju privrednih veza u samom jadranskom basenu. Mletačka Republika je nesumnjivo zavela komercijalni monopol na svojim posedima u Golfu, ali on ipak nije bio toliko sveobuhvatan da je naselja Boke u potpunosti odvojio od ostalog jadranskog sveta. Čak i sa Apulijom, gde su često vladali neprijatelji Sinjorije, bokeljski pomorci su održavali dodire, ako ne drukčije a ono preko Dubrovčana. Dubrovnik je, uostalom, u doba mletačke dominacije, bio ventil poslovnih napona i prozor u svet Bokelja kao i izvoriste obrtnog kapitala i poslovnih relacija za neke od njih, na primer za Peraštane i Novljane. Sa neutralnim područjima kakva je bila Ankonska Marka, uglavnom papska, pa i sa velikim sajamskim gradom Lančanom, nešto južnije, poslove je bilo mnogo lakše voditi.

I. KONTAKTI BOKE KOTORSKE SA ANKONSKOM MARKOM DO POČETKA XVI STOLEĆA

Kontakti Kotora sa jadranskim oblastima bili su potpuno slobodni u vreme kad je Kotor bio pod srpskom vrhovnom vlašću. Tada Dubrovnik nije tako suvereno nadvisivao Kotor u privrednim aktivnostima kao kasnije. U to doba ne samo što su bile intenzivne veze sa susednim Zetskim primorjem i Albanijom nego

i sa Dalmacijom pa i preko mora. Još u srednjem veku u gradu Senigaliji (Sinigalji) (koji se u Danteovo doba nalazio već u opadanju) postojala je ulica Kotora (kod mosta na rečici Nevoli). Senigalija je (pre 1281) u velikoj meri bila naseljena Slovenima koji su u gladnim godinama prešli preko vode, trbuhom za kruhom. U godini 1390. (u popisu imanja i prava lokalne biskupije, u knjizi notara Čeka iz Rekanatija), navodi se Sante Jakobov iz Sklavonije i njegov sin. Počev od prve polovine XV veka sajam sv. Magdalene ponovo je počeo da privlači strane pomorce i trgovce.¹ Uostalom, i Ankonjani su još 1247. stekli povlasticu da izvoze namirnice iz Drača,² te treba pretpostaviti da su s obzirom na plovidbu na toj poslovnoj liniji svraćali u Kotorski zaliv bar da se odbrane od mora.

Prve objavljene knjige kotorskih notara daju o mestima Ankonske Marke i o Ankonjanima skromne podatke. Gvidučo iz Ankone primio je (maja 1330) u Kotoru od dvojice Venecijanaca novac koji je trebalo da vrati za tri meseca, pošto obavi posao. Na isti način je drugi Ankonjanin, Sito de Desina primio u Kotoru novac,³ očigledno da obavi posao, možda u Albaniji. Oktobra 1335, kad su dvojica krznara Italijana primili aranžman od trećeg majstora Italijana da, kao kompanjoni rade u Kotoru, kao sudsko mesto u slučaju spora označena je i Ankona, pored Venecije i Čedadada, jedino mesto u Italiji.⁴ Dubrovčanin Ivan Gradić, koji je bio poslanik i u Ankoni (godine 1368) a vodio je pregovore i u Kotoru (1379),⁵ morao je doprinositi povezivanju sredina u kojima je diplomatski radio.

Sledeće vesti koje su sačuvane o kontaktima Kotorana i građana varoši iz Marke odnose se na 30-te godine XV veka. Više od Ankone zapažaju se veze sa Fermo.⁶ Godine 1432. u Kotoru su živeli i Venecijanac Đulijano Loredan i obučar Antonio Lančano, verovatno rodnom iz Lančana; dvojica stanovnika Drača, Nikolo iz Ortone i Mikielo Bjanko preuzeli su od Mlečana neke kalupe da bi

¹ A. Polverare, *Senigallia nel recente*, Senigallia 1965, 35, 77, 56, 77, 47.

² L. Thallóczy — C. Jireček, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, Vindibonae 1913, № 186 (25. VI 1247, papa Inocentije IV ankonskom biskupu Aretinu). — O italijanskim sajmovima u srednjem veku vid. L. Zdekauer, *Fiera e mercato in Italia sulla fine del Medio Evo*, Macerata 1920. — Prema mletačkoj službenoj proceni, promet je na sajmu u Rekanatiji i Lančanu 1914. godine iznosio po 500.000 dukata (*I diari di Marino Sanuto XIX, Venezia*, 286—287 od 26. XI 1514).

³ A. Mayer, *Kotorski spomenici*. Prva knjiga kotorskih notara, Zagreb 1951, 209, № 580 i 585; str. 211, № 592.

⁴ Isto, knj. II (1981), 317—8, № 1233.

⁵ I. Manken, *Dubrovački patrijarat u XIV veku*, Beograd 1960, 280.

⁶ Istorijski arhiv u Kotoru (u daljem tekstu: IAK), Sudsko-notarski spisi (u daljem tekstu: SN) IV, 590 (Fermo, pre 1431); V, 163 i 194 (Fermo), 998 (Ankona); VI, 100 (Fermo), 731 (Ankona).

ih dali Lančancu, i pri tome su se zadužili za više od 42 balšićka perpera,⁷ verovatno da bi za njih radio.

Pedesete i 60-te godine Marka se javlja u zahtevima Kotora zbog uvoza vunениh tkanina i ponovne uspostave recipročnih carinskih odnosa. Juna 1458. kotorski predstavnici tražili su u Veneciji da Senat interveniše u sporu s Ankonom; Kotorani su narušili ranije dogovore i običaje o recipročnom oslobođenju carina i kad su uvideli da je to bio pogrešan korak, tražili su od svoje vlade da posreduje kako bi se obnovile stare statusne pozicije. Pet godina kasnije obnarodovan je duka kojim se dozvoljavalo Kotoranima da mogu uvoziti vunene tkanine iz Marke slobodno i neposredno,⁸ valjda bez posredovanja Venecije.

Ionako retka i slabo sačuvana kotorska arhivska građa, kao što se vidi, ni na koji način ne obuhvata intenzivnu privrednu aktivnost Bokelja u gradovima Marke u toku XIII i XIV stoleća. Katorska građa sačuvala je samo više uzgredne tragove boravka Ankonjana u Kotoru. Čudno je da nema sačuvanih vesti o povezivanju, posebno od 30-ih godina XV veka, kad je privredna mašinerija na obema jadranskim obalama zabrektala, Katora sa Rekanatijem, vrlo značajnim sajamskim mestom upravo pre nego što se afirmisalo Lančano. Ankonske tkanine mora da su bile jevtine i da se Ankonjani nisu u to vreme sami naturali Kotoru, jer su Kotorani u isto vreme nastojali da Sinjorija zabrani uvoz dubrovačkila i tkanina iz Novog.

Mlečani na kraju srednjeg veka nisu rado gledali na privredno povezivanje Kotora sa Ankonskom Markom. Njihovi ratni brodovi su u leto 1500. godine zaplenili tovar jednog kotorskog broda koji je plovio za Marku sa sklavinama, ranom, svilenim tkaninama, kamelotom i sličnim balkanskim i orijentalnim proizvodima; zanimljivo je da je pomorac nosio pismo kotorskog kneza koje je trebalo da ga zaštiti prema mletačkim pomorskim i carinskim organima.⁹ Da bi izbegli pretragu tereta, Kotorani su ponekad robu za Rekanati slali dubrovačkim lađama. Ivan Stijenov je izvesnu količinu glete i 53 komada olova poslao na nekom lopudskom brodu i preko Dubrovčanina Petra Alegretova.¹⁰

Na severnim međama Ankonske Marke nalazio se grad Rimini. Jedan podatak iz 1514. govori o odlasku Novljana na sajam u taj grad.¹¹ Radić Vukašinović iz Herceg-Novog uzео je na plovidbu

⁷ IAK, SN V, 369 od 21. VII 1432.

⁸ G. Cremošnik, *Kotorski dukali i druge listine*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine XXXIII—XXXIV, Sarajevo 1922, 186 i 191.

⁹ *Rapporti della Repubblica veneta coi Slavi Meridionali*, *Bravi tratti dei Diarii manoscritti di Marino Sanudo 1496—1533*, Arhiv za povjestnicu jugoslavensku, knj. V, Zagreb 1859, 74.

¹⁰ Historijski arhiv u Dubrovniku (u daljem tekstu: HAD), Mob. ord, XV, 56 od 5, 1 1496.

¹¹ HAD, Div. cart. XCI, 184^r od 2. VIII 1514.

jedan lopudski grin od 14 kola, s tim da 16. avgusta isplovi ka Riminiju sa 65 bala esnapa i sa jednim sandukom robe, što bi se prevezlo za »mundine« (sajam), i to za 13 i po dukata vozarine; iz nepoznatih razloga ugovor je poništen nedelju dana pre izlaska iz novske luke.

2. POVEĆANJE RAZMENE IZMEĐU LANČANA I REKANATIJA I BOKE OD KRAJA XV VEKA

Devedesetih godina XV stoleća, obično na dubrovačkim brodovima, Kotorani ili njihova roba odlazili su na sajam u Lančano i u Rekanati. Neki iz Kotora je na sajmu u Lančanu i na vašaru u apulijskom gradu Treniju primio ostatak isplate nekog bosansko-hercegovačkog muslimana.¹ Izvesni Frano iz Kotora koji je radio zajedno sa nekim Ilijom primio je u Lančanu 20 džakova sa pismom sa broda Ivana Antićeva.² Taj Frano je, izgleda, bio brat Ivana Stijenova iz Kotora, koji je stalno živeo i poslovao u Lančanu i Abrucu. Tu je nekim Dubrovčanima bio dužan da nabavi vune; kako to nije učinio a u ugovoru sa Ivanom, kao Franovim punomoćnikom, je bila predviđena kazna od sto dukata ako Frano ne izvrši sporazum, te su obmanuti Dubrovčani tražili da im se isplate tih sto dukata.³ Stijepo Ivanov iz Kotora poslao je brodom jednog Lopudanina na sajam u Rekanati izvesnu količinu glete i 53 komada olova da ih kao komisionar proda Petar Alegretov; brodar je predao u Marki samo 50 komada olova.⁴ Vezu između sajamskih gradova Rekanatija i Lančana i Boke održavao je jedan Krfljanin sa čudnim dvojnim državljanstvom (jer je živeo i na Krfu i u Valoni), koji je iz pomenuta dva italijanska mesta prenosio vunene i svilene tkanine u Kotor kao krijumčarsku robu a da pri tome nije imao nikakvih papira od mletačkih vlasti (»bolete«).⁵

Južno od Marke a severno od Lančana (takođe kontinentalnog grada) nalazila se brdska oblast Abruci. Najbliže luke te oblasti bile su Peskara a ponekad i Ortona, koja je bila i jedna od luka za Lančano. U Abrucima se obično kupovala kvalitetna vuna. Kotoranin Rado Nikolin, patrun jednog grupa, primio je od jednog Cavtačanina 75 dukata s kojima je trebalo da posluje u Abrucima, a potom da robu doveze u Dubrovnik i tu je proda; dobit je trebalo da se deli na udele, i to ukupno devet i po udela, od kojih bi novac dobio dva i po udela a brodska vozarina i poslovna delat-

¹ HAD, Deb. not. LIV, 181 oc 2. VII 1492.

² HAE, Mob. ord. XIV, 162^a at oc 15. IX 1495.

³ Isto, 151 od 21. VIII 1495.

⁴ HAD, Mob. ord. XV, 5 od 5. I 1496.

⁵ I diarii di Marino Sanuto V, 6 od 10. XII 1503.

nost posade pet udela.⁶ To je bilo po tipično bokeljskom običaju da bi posada dobila dve trećine i da 30 dukata vuku po jedan udeo. Taj su sistem Bokelji gotovo obavezno primenjivali za plovidbu u Albaniju. Pored Lančana, trag u kotorskim opštinskim knjigama ostavilo je i poslovanje sa gradom Fermom (Marka).⁷ Na samom početku XVI veka i Peraštani se javljaju svojim vezama sa ljudima iz Marke; Ivan Radmanović i Radman Milanović vodili su trgovačko društvo; prvi je ostao dužan drugome nešto novaca, što se obavezao da će platiti u Rijeci za njih obojicu Paolu Ardoviniju iz Pezara (25 dukata).⁸

Kao nekad u Senigaliji, tako su u prvoj i drugoj deceniji XVI stoleća pojedini Sloveni iz Dalmacije stanovali u Lančanu i tu bili posrednici između istočne obale Jadrana i Italijana. Staraoci zaostavštine jednog Dubrovčana našli su avgusta 1510. jednog Kotoranina, koji je pristao da u Lančano prenese izvesnu količinu robe tog pokojnog Dubrovčanina i da ga preda Jurju Sklavoninu iz Lančana, tkaču; reč je o: 200 dukata, zlata za 80 dukata, o pet bala kordovana sa 1260 kordovana i 295 montonina, o 39 džakova vune i tri brodska pokrivača; nekom Bernardu Đ. Paolovu iz Ankone trebalo je da uruči svitak voska (po 241 dubrovačku libri), od nekog trećeg 28 svežnjeva olova i sedam džakova glete i tri brodska pokrivača, a od staraoca pomenutih dobara imao je da ponese još dva svitka voska (223 i 245 libri); svu tu robu trebalo je ostaviti u Lančanu, na sajmu, u depozitu po računu pokojnog Dubrovčanina; Lančano je na morskoj obali imalo svoj fundik i tu je kod fundikara pokojni Dubrovčanin ostavio devet džaćića glete i četiri džaka vune; i to je punomoćnik trebalo da sprovede u Lančano.⁹ Zabeleške o poslovanju Kotorana u prvoj deceniji stoleća u Lančanu spominju se u arhivskoj građi.¹⁰ Za jednu radnju prodatu Tomašu cipelaru za 50 perpera ovaj se (januara 1508) obavezao da će novac isplatiti za vreme lančanskog sajma meseca maja 1508. godine. Jula iste godine javno je od strane providura i sudija opomenut Tripun Iv. Bolica da preda za plovidbu brod Tripića Miloševića, koji je za plovidbu u Lančano obećao Jakovu Lješko i drugovima, trgovcima; u suprotnom nastala bi šteta koju bi morao da nadoknadi.¹¹

Godine 1500. Jakov Merlič i njegov zet Zaneto Palma najpre su obavili jedno putovanje u Lančano a potom je na drugom putovanju u Trani (Apulija) tast Jakov umro, ostavivši na putovanju

⁶ HAD, Deb. not. LXII, 46' od 4. IX 1502.

⁷ IAK, SN XXV, 361 i 429 (Lančano), 455 (Fermo).

⁸ HAD, Deb. not. LXI, 88' od 13. IX 1501.

⁹ HAD, Proc. not. XI, 186'—7 od 17. VIII 1510.

¹⁰ IAK, SN XXV, 429.

¹¹ IAK, SN XXV, 361 i 429 (27. VII 1508).

razne robe u vrednosti preko 790 dukata.¹² Juna 1511. Frano M. Buća, Vicenco Pima i Benko Bunic a ime ostalih (osim Marjana Lardica) koji su bili oštećeni na putovanju u Lančano, tražili su određivanje avaree, jer je sa karavele morala biti bačena u more roba zbog velikog nevremena.¹³ Pomenuti Marjan Lardić bio je čest gost lančanskog sajma. Prema jednom računu koji je predao 1515. godine, on je na majskom sajmu te godine kupovao crnu saju i ostale vrste boljih tkanina, ostavljajući tu robu za prevoz prve polovine juna svom momku Ivanu i nekom Radu Karaišiću; za uzvrat, dovezao je i u Lančano i na već prilično poznatu pijacu koža u Barleti kordovan i montonine, runaste sklanine i tzv. slovenske kože, tj. svakako govede sušene kože a u Barleti i neka druga apulijska mesta i vosak.¹⁴

Bilo je slučajeva da su Kotorani kao komisionari Dubrovčana plovili u Lančano. Neki Frano Ivanov kao poslovni agent trgovačkog društva dvojice Dubrovčana primio je da u Lančanu proda neki bakar i da potom podnese veran račun i unovčenu svotu novca.¹⁵ Od ruda Kotorani su u Lančano izvozili i gletu, koja je na sajmove u Italiji upućivana i od strane Dubrovčana.¹⁶

U Rekanati, mada je taj sajam počeo da bleđi u svom značaju, još krajem druge dekade XVI veka dolazili su Grci i Turci. Po povratku sa sajma iz Rekanatija ali i iz drugih italijanskih varoši dolazili su sa svilenim tkaninama i drugim stvarima; putovali su preko Jadrana; u prolće 1519. prevezio ih je jedan plemić Lukarević koji je u Ankoni umro; oni su za tranzitnu carinu u Dubrovniku plaćali 2% vrednosti robe. U leto iste godine druga grupa Grka i Turaka, došavši sa sajma u Rekanatiju dubrovačkim ladama, bili su za robu u prolazu na dubrovačkoj carinarnici tretirani povlašćeno, kao Firentinci; no, morali su dati izjavu da neće iskrcati tkanine drugde nego u Dubrovniku.¹⁷ Naknadna izjava bila je potrebna zato što su robu svakako iskrcavali u susednom Herceg-Novom i odatle uzimali u najam brodove muslimana na putu za Albaniju ili za zapadnu Grčku.

U trećoj deceniji stoleća ta se trgovina dalje uvećavala. Juna 1526. Jeronim Ptiković dobio je pred kotorskim sudom spor protiv carinika Jakova u vezi sa slanjem nekih sklavina preko svog sinovca na sajam u Rekanati.¹⁸ Bilo je dosta i krijumčarenja, te je

¹² IAK, XXVII, 357—9.

¹³ IAK, SN XXV, 362'—3 od 27, VI 1511.

¹⁴ IAK, SN XXXIV, 513—15 od 8, IX 1521.

¹⁵ HAD, Mob. ord. XXVI, 4 at od 19, IV 1516.

¹⁶ HAD, Cons. min. XXXV, 8'—9 od 23, X 1518; Proc. not. XI, 186'—7 (17, VIII 1510).

¹⁷ IAK, SN XXXVII, 51—2 od 26, VI 1526.

¹⁸ HAD, Cons. rog. XXXVIII, 10' od 27, V 1525.

na zahtev Bernarda Bolice povedena istraga protiv kontrabanda tkanina iz Rekanatija na jednoj kotorskoj marcilijani, kojom prilikom je preneseno bez plaćanja carina 40 bala vunениh tkanina razne boje.¹⁹ U Rekanatiju je u toku 1526. umro plemić Luka Baz. Bolica, te su njegova majka i brat imenovali punomoćnika za sakupljanje dobara koja su se nalazila u rukama pokojnika; ovlašćeno lice bio bi Vicenco Nik. Bolica ali u slučaju njegove bolesti Antun Tr. Bolica koji su u momentu imenovanja bili odsutni;²⁰ bez ikakve sumnje i sami su se nalazili u Rekanatiju, izloženi zarazi od koje je Luka umro. U Rekanati su i tada neki Kotorani dovozili na sajam kože.²¹ Kotorani su u to doba imali dosta dobre veze sa gradovima Marke, konkretno sa Ankonom,²² a i jedan iz Pezara zabeležen je u kotorskim poslovnim knjigama.²³

Lančano je u to doba ulazilo u akta kotorske kancelarije, posebno po poslovima na sajmu.²⁴ Za one koji su izlazili na avgustovski sajam u Lančanu postojala je mogućnost da tu donose robu sa sajma u Makarskoj. Tako je (1524) neki Frano Plandica iz Makarske poneo u Lančano i sklavinu gospara Bernarda za 25 dukata i dugovao mu je i dohodak na tu robu od tri dukata; Plandica je nosio i nekih 300 kordovana i montonina, što je takođe imalo neke veze sa Bernardom.²⁵ Kao što se vidi, čista zarada kod davanja kapitala komisionaru iznosila je kod prenosa robe sa jednog sajma na drugi preko mora i za prodaju robe 12%.

Nekoliko dokumenata u vezi s raščišćavanjem poslova jedne veće kompanije pokazuju da su Kotorani preuzimali komisionarske poslove i za neke sarajevske muslimane. Sinovi i naslednici dva brata, pokojnog Marina i Jeronima Bolice bili su u kompaniji sa Dobruškom Bolicom i njegovim pokojnim sinom Tripunom. Godine 1517. pokojni Jeronim i pokojni Tripun pošli su na sajam u Rekanati i sastavili su dve police. U njima su označili šta treba da dadu Sarajlije Mustafa (53 dukata) i Kalibajazid (56), jer su kompanjoni ovima nabavili tkanine; račun je bio komplikovan time što je Mustafa potraživao 2000 akči od trećeg, Vicenca Paskvali, što je za polovinu svote Mustafa isporučio u kordovanu po nalogu Dobruška; pored toga javio se i neki mali međusobni dug sa sajma u Rekanatiju. O tome je svedočio Jeronim Tr. Ptiković. Braća stričevići su, inače, s vremena na vreme izvozili u Rekanati

¹⁹ IAK, SN XXXVIII, 679—80 od 26. I 1527.

²⁰ Isto, 93 od 22, X 1526.

²¹ IAK, SN XXXVIII, 680.

²² IAK, SN XXXVI, 557; XLII (1528—31), 498.

²³ IAK, SN XXXV, 699.

²⁴ IAK, SN XXXIV (1521—3), 514; XXXVI (1522—24), 342—71; XXXVII (1524—28), 51 (sajam); XLI (1528—30), 61 (sajam).

²⁵ IAK, SN XXXVII, 1244—45 od 26. V 1525.

konje.²⁶ Petar Ptiković i neki Jeronim navodili su kako im je na rekanatskom sajmu (verovatno 1525) pokradena jedna bala sklavina u dućanu u kome je spavao njihov komisionar, Đakomo Kontunario.²⁷

Znatno uvećani saobraćaj srednjeg Jadrana sa pristaništima Marke i Lančana nastojali su da iskoriste valonske bireme, te su polazeći u lov iz svoje etapne baze u Herceg-Novom pustošili po moru; da do toga ne bi došlo, dubrovački senat je slao glasnike na oba pomenuta odredišta da obaveste dubrovačke i druge trgovce da se, na primer, šest birema i trirema valonskih Turaka nalazi u Novom te da se Dubrovčani iz srednje Italije ne upuštaju u plovidbu.²⁸ Muslimani su sve češće i sami odlazili u Lančano, te su Dubrovčani prema intenzitetu prometa podešavali carinske stope na robu koju bi ovi snosili u Dubrovnik.²⁹

Kotorani su često saobraćali na pomorskoj liniji Kotor — Valona — Lančano — Kotor. Dva brata Bona osnovali su sa trećim bratom trgovačko društvo u vezi s jednim poslom koji je predviđao plovidbu u Valonu i Lančano. Jedan od njih je (1535) otplovio u Lančano sa 600 kordovana iz Valone.³⁰ U to vreme Kotorani su na lančansko tržište donosili najviše kožu i vosak, jer je vek srbijanskih metala i otopina već prošao. Na primer, Dominko Tr. Buća postavio je (juna 1539) punomoćnika, jednog Mlečanina, da mu u fundiku lančanskog sajma preuzme robu (dve bale kordovana sa 34 komada, 18 svitaka voska, dve bale sirovih volujskih koža i druge govede kože), koju je robu Buća ostavio u fundiku aromataru (apotekaru) Otavijana Kapuano.³¹ Od mesta u Marki bečeži se u toj deceniji Ankona, kamo je putovao i jedan Peraštanin.³² Povećani promet umesto da vodi smirivanju na morskim površinama, izazvao je dalje povećanje piraterije. Zbog toga je dubrovačka vlada, za zalog u srebru i zlatu, davala svojim trgovcima na putovanju u Lančano koplja, topove, đulad i barut pa i svoje bombardijere.³³ I Mlečani su imali sve više posla zbog toga što je sve veći broj osmanlijskih trgovaca, Grka, Jevreja i muslimana, odlazio na sajmove po italijanskim gradovima donoseći svilu, začine i šećer.³⁴ Zbog toga je prirodno što su sklavine i kor-

²⁶ IAK, SN XXXVI, 523—4 (2. VI 1523), 586, 588, 591, 592, 605.

²⁷ IAK, SN XXXVII, 51—2 od 26. VI 1526.

²⁸ HAD, Cons. rog. XXXVIII, 10' od 27. V 1525.

²⁹ HAD, Cons. rog. XXXVII, 60' od 22. V 1523.

³⁰ IAK, SN XXXIX, 262 i 266—69 (22. VI 1535); B. Hrabak, Poslovanje pomoraca i trgovaca iz Boke Kotorske u Albaniji do 1600. godine, Spomenik SANU 127, Odeljenje istorijskih nauka V, Beograd 1986, 43.

³¹ IAK, SN XLVI, 585—6 od 29. VI 1539. — Vid. i: XLVI, 621, 541/II.

³² IAK, SN XLIII (1529—33), 743.

³³ HAD, Cons. rog. XLIII, 8 od 23. V 1536.

³⁴ H. Inaldžik, Osmansko carstvo. Klasično doba (1300—1600), Beograd 1974, 191.

dovan, ukrcavani na kotorskim brodovima za Lančano, osiguravani (1540) u Dubrovniku.³⁵ Kotorani su i kasnije u Lančano izvozili sklavine i kožu.³⁶

Četrdesetih godina XVI veka pominja se otimačine u trgovanju sa Lančanom. Jedan kotorski plemić Bolica imenovao je punomoćnika da sakupi neku balu sklavina od nekog Narda iz mesta Loreto (Marka) koji je stanovao u Lančanu, a ako u tome ne bi uspeo, imao je da se obrati sudu grada Lančana.³⁷ Alirajs iz Drača na plovidbi jednog dubrovačkog pomorca iz Slanog na putu iz Barija za Abruco 3. maja je uhvatio brodić, držao ga sa posadom dva meseca (1547) a potom je saeciju sa ljudstvom dovukao u Herceg-Novu, da bi tu lađica sa posadom i robom bila otkupljena i oslobođena.³⁸ Pored Lančana u knjigama tekućih poslova Kotora u to vreme zabeleženo je i jedno putovanje u Ankonu.³⁹ I u dubrovačkoj građi u to doba beleži se odlazak Kotorana u Ankonu. Patron skiraca Luka Radov dao je svoju lađu na plovidbu Antunu Petrovom iz Kotora, stanovniku Lopuda, da u Patraskom zalivu u toku 20 dana primi tovar, te da direktno otplovi u Ankonu; vozarina je bila znatna — 110 dukata.⁴⁰

Posebno su kotorski tabaci rado putovali preko mora u Lančano, plaćajući tamo svoje robne kredite dobijene u Kotoru. Naročito je majski sajam u Lančanu bio popularan. Januara 1546. kotorski tabak Ivanić Stijepov uzeo je od jednog Bolice šest topova karizeja, s tim da naplatu obavi sa 150 kordovana i to na majskom sajmu u Lančanu,⁴¹ što znači da su i dužnik i verovnik obavezno znali da će biti na stalnom sajamskom mestu. Slično su se dva kotorska tabaka zadužila kod jednog kotorskog kolenovića na pet truba karizeja u ukupnom iznosu od 69 dukata (peča se obično plaćala po 11 dukata), s tim da isplata padne na majskom sajmu (1547) u Lančanu;⁴² u vezi s jednom balom od 17 sklavina, bačenom u more sa broda Nikole Drago na putovanju iz Lančana preko Palagruže i Lastova vođeno je isleđivanje; bala je pripadala nekom patriciju Tripunu Grubonji a spor oko nje vođen je između dvojice kotorskih tabaka, Rudička i Pavlića.⁴³ Izlazilo bi da su tabaci bili ne samo proizvođači obrađene kože koju su sami i prodavali na inostranom tržištu, nego da su primali u preprodaju tuđi espap. Sklavine utovarene u Kotoru često nisu bile naročitog kvaliteta, i time se može razumeti zašto je bila vraćana neprodana.

³⁵ HAD, Div. not. CVI, 95 od 13. V 1540 (brodar Rado Nikolin).

³⁶ HAD, Div. not. CIX, 139—9' od 14. V 1547 (osiguranje za Nikolu Drago).

³⁷ IAK, SN XLIX, 279 od 14. VIII 1545.

³⁸ HAD, Lett. Lev. XXIII, 257 (jula 1547).

³⁹ IAK, SN XLIX, 279 (Lančano), 199 (put u Ankonu).

⁴⁰ HAD, Div. not. CVIII, 161' od 7. V 1545.

⁴¹ IAK, SN XLIX, 172—3 od 8. I 1546.

⁴² IAK, SN L, 97 od 26. II 1547.

⁴³ IAK, SN XLVIII, 253—7, 260—62, 265—6 (14. IV i 19. VII 1543).

U poznatom itineraru Mlečanina Đovani Batiste Đustinijanija (1553) nalazimo zbirni podatak da su Kotorani u to doba godišnje izvozili u Lančano oko 60.000 sklavina i dosta obrađene kože i vune što je dolazila iz turske zemlje a što su Kotorani dvaput godišnje odvozili u Lančano (maja i avgusta), ali i u Veneciju.⁴⁴ Pored sajma u Lančanu tih godina je zabeleženo poslovanje sa nekim Ankonjanima.⁴⁵ Obligaciju na sto mletačkih dukata izdao je (12. septembra 1555) Jeronim B. Bolica Gabrielu Alcanu, plemiću iz Bergama; kad je prvi put potegnuto pitanje isplate u Kotoru preko punomoćnika u Veneciju Leonarda Ronkana, Jeronim je obećao da će po 15 dukata plaćati svake godine počev od 1. decembra do narednog avgusta, no već je prva rata izostala.⁴⁶ Treba pretpostaviti da je isplata rata bila povezana sa izlascima na letnji sajam u Lančanu.

Izgleda da se i živa stoka ukrcavala na lađice za Lančano, kao što su konji dosta masovno iz Kotora i iz Bara izvoženi u Apuliju, na mletačko područje ali i drugde u Italiju. Paval Radisav Medakov iz Onogošta sa ortacima doterao je u Kotor stoke za 4500 belih akči; stoku je kupio neki Milovan, odmah je isplatio 700 akči, a ostalo je trebalo da isplati kad se vrati sa lančanskog sajma.⁴⁷ Izvoz konja u Veneciju izričito navodi Đustinijani.⁴⁸ U Marku su više išli konji doterani u Dubrovnik; jedan koji je pripadao nekom kruševačkom trgovcu prodat je od strane jednog dubrovčanina iz novog Brda za nekog trgovca iz Milana u Rekanatiju,⁴⁹ Firentinci, pak, izvozili su konje iz Bara za Ankonu.⁵⁰

Na sajam u Lančanu iz Kotora i Dubrovnika doveženi su i skupi proizvodi iz udaljenog Egipta. Među robom nekih Kotorana nalazila su se i tri džaka aleksandrijskog lana,⁵¹ dok je na brigenčinu kojim je upravljao bačvar Dabo iz Kotora prevezen biber koji je u Dubrovniku osigurao kožuhar Miho Pavlov; robe je bilo bar za 335 dukata a upućena je na Santo Vito di Lančano,⁵² sajamsku luku.

Kožari iz Kotora, ali i drugi, sa isplatama u Lančanu bili su aktivni i 60-ih godina. Tabak Vicenco Alvić obećao je jednom patru 112 dukata za osam komada karizeja s rokom isplate za vreme sajмова u Lančanu, i to prvu polovinu u maju a drugu

⁴⁴ S. Ljubić, *Commissiones et relationes venetae* II, Zagreb 1877, 246.

⁴⁵ IAK, SN LIV (1553—55), 169 (sajam u Lančanu), 383 (Ankonjanin).

⁴⁶ IAK, SN VIII, 246 od 23. X 1561.

⁴⁷ IAK, SN LVII, 590—91 od 18. V 1565.

⁴⁸ Kao bel. 43.

⁴⁹ HAD, Div. not. XCVI, 53' od 7. IX 1521.

⁵⁰ HAD, Div. canc. CXXXII, 183 od 28. IV 1535.

⁵¹ IAK, SN LVI, 923.

⁵² HAD, Noli et sic. V, 32'—3' od 17. V 1568.

na avgustovskom sajmu.⁵⁴ Istom zajmodavcu se i Dominko Iv. Vladičić, Kotoranin koji je stanovao u Sibeniku, obavezao na 29 dukata i 22 groša s tim da novac isplati na avgustovskom sajmu u Lančanu.⁵⁵ Sajam u Lančanu beleži se tih godina i u drugim kotorskim dokumentima.⁵⁶

Isplata karizeja kordovanima koji bi bili prodati na sajmu u Lančanu produžila se i 70-ih godina XVI veka. Primeriče, Nikola Jer. Pima primio je od Antuna Fr. Bolice dva komada karizeja koji su vredeli 36 talira; tu vrednost kompenzirao je sa 150 kordovana koji su se nalazili u rukama Tomaza Barnardona, takođe prisutnog prilikom davanja izjave, koji je obećao da će za Boličin račun tu obrađenu kozju kožu prebaciti, i to osiguranu, na majski sajam u Lančano.⁵⁷ Promet između Boke, pre svega Herceg-Novog, te Lančana i Abruca mora da su u to vreme pomagali i jevrejski trgovci, kako u svojim naseobinama u Lančanu i Abrucima⁵⁸ tako i u Herceg-Novom, gde su već imali i lepo groblje. U Rekanatiju su Kotorani dolazili u posred obligacija sasvim desetih ljudi, na primer Lorenca Laurencii iz Rekanatija koji se obavezao fra Agostinu iz Udina, stanovniku Rekanatija, sestriću Paskvala Furlana, naseljenog u mestu Posti, kod samostana Sv. Augustina, da će mu platiti 20 firentinskih dukata.⁵⁹ Takve obveznice su kursirale kao vrednosne hartije, pa su ih primali i Kotorani koji su dosta često odlazili u razna italijanska pristaništa.

Osamdesetih godina pored robe Bokelja koja je išla u Lančano, odatle su češće počele da stižu novčane uputnice, verovatno stoga što poslovni ljudi u Boki nisu bili u stanju da unovče tkanine i drugu manufakturnu robu koju bi mogli nabaviti na sajmu. Na sajmu u Lančanu trebalo je naplatiti 500 dukata Venecijancu Lorencu dela Vedova, po nalogu Batiste i Đakoma Noris menicom od 24. septembra 1588; tu menicu je Vicenco Fr. Bolica dao registrovati u uredu kotorskog kancelara.⁶⁰ Kotoranin Frano Nik. Đermani doneo je sa lančanskog godišnjeg vašara 600 dukata pomenutom Lorencu da bi se taj novac uručio trećem, a neke pare koje je kapetan fregate Ilija Petrov u svoje vreme doneo iz Venecije.⁶¹ Peraštanin Kristofor Lor. Moro preneo je svojim galeonom iz Dub-

⁵⁴ IAK, SN LVI, 853 od 20, IV 1560.

⁵⁵ Isto, 903 od 10, V 1560.

⁵⁶ IAK, SN LVI, 853 (sajam), 903, 923, 1063.

⁵⁷ IAK, SN LXII, 343—4 od 8, XI 1578.

⁵⁸ G. Pensa, *Il rito giudaico della profanazione dell'ostia e il cielo della «rassione» in Abruzzo*, Archivio storico per le province napoletane I, 6 n. s. (1905), 5, 3—4.

⁵⁹ IAK, SN LXII, 444 od 7, XI 1579.

⁶⁰ IAK, SN LXV, 243 od 4, XI 1548.

⁶¹ Isto, 280 od 12, I 1589.

rovnika u Lančano neku robu koju su na 900 dukata osigurani jedan dubrovački bankijer i neki apotekar.⁶¹

Lančano je predstavljalo i veliko tržište menica tokom XVI stoleća. O tome je objavljena čitava knjiga, mada nikako ne obuhvata sve menice trasirane i naplaćene na sajmu odnosno tamo sastavljene. U objavljenoj zbirci ima vesti o Dubrovčanima, o Valoni, Šibeniku, Splitu, Zadru i Rijeci i, razume se, mnogo više prepisanih menica iz Ankone i drugih mesta Ankonske Marke, ali nema nijedne iz Boke Kotorske.⁶² Na osnovu distriktualnog notarskog arhiva u Lančanu izneseni su podaci o prisutnosti Kotorana na sajmu. Jednu obveznicu (9. septembra 1526) napisao je u Lančanu Kotoranin Matija Stijepov a kao svedoci nju su overili Petar Mar. Bolica i Frano iz Dubrovnika. Obradene kože iz Kotora stajale su na sajmu 1567. godine 82 i po dukata bala a 1622. godine samo 70 dukata.⁶³

Menicâ koje je trebalo naplatiti u Lančanu ili iz Lančana bilo je već poprilično poslednje decenije stoleća. Ivanu Bolici imao je da septembra 1590. u Lančanu isplati 350 dukata Antonio Gacilo u ime Đovani Pjetra Pitrilija; da obavi naplatu Ivan je ovlastio Kotoranina Marka Petrovog, koji je mogao da traži tih 360 dukata i od nekog Antonija Gorge.⁶⁴ U jednom slučaju, te godine, Kotoranin Tripun Radov za robu u iznosu od 300 dukata koju je na lančanskom godišnjem vašaru prodao za svog komitenta Benita Paskvalija imao je da primi novac u Veneciji kod Lorenca dela Vedova; registrovanjem u Kotoru 24. jula 1590. Tripun je menicu preneo na Benita (napisanu 4. jula).⁶⁵ Na sličan je način isti Tripun ustupio menicu na 200 dukata (napisanu u Lančanu 10. jula 1598. od Batiste i Đovanija Đak. Noris s tim da isplata bude u Veneciji od strane Andzola i Đ. B. Cađini iz Erkolija i Antonija Kaluni) Ivanu Vicencovu, krojaču iz Dubrovnika.⁶⁶ Kao što se vidi, ima ljudi koji su se prosto specijalizovali za menični saobraćaj i koji su godinama bili prisutni na lančanskoj pijaci novca, koja je za Boku slala novčana amanetna pisma na Veneciju. Dok se iz Lančana obično više nisu donosile zapadne manufakturne izradvine, u Lančano su i sledećih decenija stizale bale naročito obrađenih koža iz Kotora. Avgusta 1599. Nikola Basan kupio je 700 velikih i 300 ostalih koža za sebe i svog poslovnog prijatelja Duru Bijelića; kako nije htio da plaća proviziju onome koji bi robu prevezao i

⁶¹ HAD, Noli e sic. XIII, 154'—6 od 21. V 1580.

⁶² C. Marciani, *Lettres de change aux loires de Lanciano au XVIe siècle*, Paris 1952, passim.

⁶³ C. Marciani, *Le relazioni tra l'Adriatico orientale e l'Abruzzo nei secoli XV, XVI e XVII*, *Archivio storico italiano* 1965, 1, 30—31, 33.

⁶⁴ IAK, SN LXVI, 65 od 3. IX 1590.

⁶⁵ Isto, 43 od 24. VII 1590.

⁶⁶ IAK, SN LXIX, 393 od 20. VIII 1598.

unovčio u Lančanu, odlučio je da sam ode na sajam.⁶⁷ U kotorskim notarskim knjigama ima i drugih upisa koji se odnose na mesta Ankonske Marke — na Ankonu i Fermo.⁶⁸

Iz 1606. godine ima arhivskih beležaka o odlasku Bokelja na lančanski vašar. Vicenco Ratković, naseljen u Kotoru, na primljenih deset lakata fine vunene tkanine obojene u ljubičastu boju (u vrednosti od 30 talira) obavezao se da pođe u Lančano,⁶⁹ verovatno sa stočarskim proizvodima kotorskog zaleđa. Maja iste godine kotorski trgovac Tripun Ivanov opunomoćio je Kotoranina Vicenca Pautino, naseljenog u Veneciji, da menicom na banci u Veneciji digne 1050 dukata i jednu njegovu petinu sa računa Frančeska Moreli, naslednika Đovanija St. Skavini.⁷⁰ Pored Lančana sledećih godina u kotorskim notarskim knjigama se mnogo češće sreće Ankona,⁷¹ koja ponovo postaje privlačna za Bokelje, svakako zbog mletačko-španskog zaoštavanja druge decenije XVII stoleća.

Jedna grupa od 22 poslovna pisma, registrovana u Kotoru aprila 1523. daje dosta dobar uvid u način poslovanja kotorskih trgovaca u vremenu od sredine 1505. do kraja 1519. godine na stranim tržištima, jer je kotorsko tržište bilo preusko čak i za kupovinu stočarskih proizvoda. Reč je o pismima koja je Tripun Ivana Dimitrijević (Dimitraš) slao bratu Franu u Barletu odnosno u Lančano. Prvo Tripunovo javljanje bilo je iz Dubrovnika 9. jula 1505, kamo je otišao da kupi »morlačke robe«; nažalost, ustanovio je da su sklavine bile skupe, po šest dukata bala, mada ih je trebalo prethodno prati i dobro sušiti a potom ponovo pakovati; kako je pretila opasnost od gusarskih fusta i galija, Tripun je 200 dukata ostavio u rukama Ivana Gundulića, da ovaj novac preda kakvoj mletačkoj navi koja bi plovila prema Bariju. U to vreme braća su u kotorskom dućanu raspolagala kordovanom i montoninama nekog Petra kao i sa dva svitka voska; Frano je trebalo da utera novac od nekog dužnika, s tim da primi mletačke cekine. Sklavine se u Dubrovniku tada nisu mnogo prodavale, jer se novim dovozom očekivala povoljnija cena, dok se nije isplatilo da po svaku cenu uzima kordovan, jer mu je podignuta cena s obzirom da je velika količina ovoga prebačena u Lančano, te ga je u Dubrovniku čak bilo malo. Kordovan je u Dubrovniku bio dobar, te je Tripun bio mišljenja da bi, ako njihov poslovni prijatelj Nikola Radov krene na put, trebalo jednu partiju tih obrađenih koža ipak kupiti i prebaciti u Molfetu, a ne u Lančano. Tripun se na dubrovačkoj pijaci zanimao i cenama drugih proizvoda, kao žita, voska, glete i olova,

⁶⁷ IAK, SN LXX, 158 od 18. VIII 1599.

⁶⁸ IAK, SN LXVII, 251, 303 (Ankona); LXVI, 142 (Fermo).

⁶⁹ IAK, SN LXXIII, 421 od 29. I 1606.

⁷⁰ Isto, 656 od 25. V 1606.

⁷¹ IAK, SN LXXVI, 10 i 9 (Lančano). — Za Ankonu vid.: LXXIII, 196, 221, 225, 264, 782, 783, 785, 865; LXXIV, 891, 1138; LXXVI, 679, 753; LXXVII, 87, 232, 288.

tražeći od brata da ga obavesti o cenama pšenice i ječma na apulijskom tržištu. Sedmicu dana kasnije u Dubrovniku je primio novosti iz Lančana: majski sajam je te godine protekao bedno, a da se nije utržila ni četvrtina robe koja je bila dovezena. Tripun je u Dubrovniku ipak počeo da kupuje sklavine, mada nisu bile najbolje, te ih je ostavio da odleže u Dubrovniku; ponudio je bratu da mu pošalje kordovan ili drugu robu koju bi kupio svojim novcem.⁷² Septembra iste godine Tripun je pisao bratu u Barletu da je nabavio olova i glete za sajam u Tranju, da ne bi Frano morao da robu iz Barlete prevozi u Trani. U to vreme iz Kotora su drugi trgovci pripremali za Apuliju bale kordovana i džaćiće glete, a ažija za zlatnike iznosila je 18%. Ipak, u Kotoru se očekivao dovoz kordovana sa strane. Tripun je pretpostavio da će u Apuliji dobro ići kamelot, jer ono malo što je te robe dovezeno u Lančano sve su pokupovali neki Fiorentinci. Kotoranin je bratu uputio i jednog konja na prodaju. Zamerio mu je što ga ne obaveštava o prodi platna i sedala.⁷³

Još dok je bio u Dubrovniku, 31. jula 1505. Tripun je poručio bratu da robu u Apuliji kupuje što više, pa makar se za novac i zaduživao, jer da predstoji sajam u Lančanu i u Rekanatiju, a on raspolaže dućanom te robu može da odloži, da je ne bi kupovao po višoj ceni pred same sajmove. Tripun nije mislio da lično putuje na avgustovski sajam u Lančano, mada je u Dubrovniku već nagomilao 300 bala sklavina, više od 150 svitaka voska i dosta kordovana, nego je računao da na veliki vašar uputi «faktora». Tražio je da mu brat preuzima i čuva venecijanske i ugarske (austrijske) zlatnike, jer je taj novac ulagan u morlačku robu. Računao je da bi se isplatilo da za sajam sv. Martina u Dubrovniku nakupuje olova i glete.⁷⁴ Prepiska je sačuvana i za proleće 1507. godine, ali se ne pominju Lančano i Rekanati, nego, pored drugog, skopski kordovan i raša i ekspedovanje olova i glete na sajam u Bitonto.⁷⁵

Oktobra 1512. Tripun je u Dubrovniku dobio obaveštenje o velikim povoljnostima poslovanja na rekantatskom sajmu i to posebno sa morlačkom robom, kordovanom i montoninama te olovom i gletom. Montonine su tada u Dubrovniku stajale osam dukata za sto komada, arbanaska pšenica pet a apulijska pet i po groša kupel.⁷⁶ Dvanaesto registrovano pismo uputio je Tripun Franu preko dubrovackog plemića Ivana Vladisavovog (Gundulića, ?), put Lančana, a preko patruna Nikole Milatkovog sklavina, morlačkih i belih levantinskih i jednu balu rašica od 535 lakata. Iz Dubrov-

⁷² IAK, SN XXXVI, 312—15.

⁷³ Isto, 316—9.

⁷⁴ Isto, 322—25.

⁷⁵ Isto, 325—35.

⁷⁶ IAK, SN XXXVI, 335—39.

nika je mnogo poslato runastih sklavina, voska i kordovana, ali dubrovačke vlasti nisu dopuštale da roba ide na jug nego u Veneciju. Kako je već počeo rekanatski avgustovski vašar Tripun je tražio od brata da ubrza pripreme oko slanja robe, s obzirom da je u Lančanu bio dugo. Još od meseca maja Tripun je uputio 150 sklavina u Lančano, a drugi espap u Barletu i drugde u Apuliju, što je ukupno iznosilo 40 bala runaste sklavine i 35 bala raše.⁷⁷

Franjo se maja 1515. nalazio na sajmu u Lančanu, kamo mu je brat preko patruna Rada Krajšića iz Kotora poslao 12 bala sklavina i 120 komada morlačke raše; roba je bila, svakako, iz Dubrovnika, jer je kao težinska vrednost navedena dubrovačka libra. Brodovi koji su iz Kotora polazili u Lančano najpre su se zaustavljali u Risnu, gde se najviše morlačke robe sakupljalo za avgustovski lančanski sajam. Tripun je brata mogao da obavesti da je senjski sajam dobro prošao kad je reč o obradenim kožama iz Kotora, mada je opravljena velika količina, jer da je sve kupljeno. U junskom pismu 1515. Tripun je brata obavestio o dubrovačkoj proceni majskog lančanskog vašara: prošao je jadno, te je odmah preduzeo mere da u Dubrovniku preuzme od Bernarda Cicojevića olovo, gde ga je ostavio, jer je ta roba dobro prolazila. Za dalju kupovinu metala bio mu je potreban novac. Na trgovinu pšenice se nije moglo pomišljati ni u Dubrovniku, jer je žetva u Albaniji omanula i zato što je i u Kotoru i u Dubrovniku još postojala velika količina dovučena iz Apulije; star arbanaške pšenice išao je po deset akči.⁷⁸

Sledeća registrovana pisma napisana su marta i aprila 1518. Tripun je kupio neku zemlju u Prčanju za 950 perpera, od čega je 250 obračunato za dva topa tkanina; to je učinio da mu novac ne bi ležao neoploden, obzirom da je u Kotoru kordovan bio skuplji nego u Apuliji, glete i olova više nije dolazilo, a sklavine su predstavljale neku staru i lošu robu i njih nije hteo da uzme. Zbog manjka dobre izvozne robe na dubrovačkoj pijaci, neka dubrovačka kompanija se javila i u Kotoru. Velikim ladama se u to vreme nije slala roba iz Kotora za Apuliju, ali je Tripun bratu ipak savetovao da njihov espap proda, bilo za gotov novac bilo da je trampl. U komuniciranju braće učestvovao je i neki Luzon iz Perasta, prenoseći pismo iz Barlete. U leto te godine Tripun je pisao da mora mnogo da pazi na strane trgovce, jer su oni (on i brat) prema njima siromašni. Tada mu je izgledalo da je najpovoljnije da novac ulaže u arbanašku pšenicu, čiji je star iznosio osam i po dukata, pšenica 11—12, a vosak šest i po groša libra; ostali artikli poslovno nisu bili zanimljivi. Septembra 1518. Tripun je preko Rada Krnišića ukrcao pšenice i u Traniju ili Barleti za grupu trgovaca, u kojoj su se našli i Marin Lardić i firma pokojnog Urbana Palmice.

⁷⁷ Isto, 341—44.

⁷⁸ Isto, 344—48 i 348—50.

Tada pa sve do kraja 1519. Lančano i Rekanati se nisu javljali u prepiscima.⁷⁹

Kao što se vidi, bez obzira na često vrlo povoljan prijem robe iz Kotora i Dubrovnika na italijanskim sajmovima, nije postojala nikakva specijalizacija trgovaca samo za određenu vrstu robe (na primer, za prerađene kože, morlačku robu ili za proizvode rudarstva), niti su trgovci raspolagali takvim kapitalima da bi mogli da blokiraju kupovinu neke vrste espapa i da se na italijanskim pijacama pojave u ulogu monopoliste koji natura svoju cenu, nego su trgovci bili svaštari i radili su od prilike do prilike, prateći konjunkturu čitave lepeze proizvoda, u koju su ulazile i žitarice, orijentalni proizvodi (kamelot, začini), ali i platno, turska sedla i arapski konji. Apulija je uvek bila privlačnije tržište nego i razvikano abručko Lančano i nešto dalji Rekanati. Zanimljivo je kako su Kotorani, bežeći sa suviše uskog kotorskog tržišta, odlazili na dubrovačku pijacu, a nisu razvijali dovoz produkata iz Hercegovine preko Risna. Razlog je možda bio u tome što se u Dubrovniku i »morlačka roba« mogla uvek nabaviti i u najvećim količinama, boljeg kvaliteta i sa većim dijapazonom cena. Pored toga, u Dubrovniku se uvek lako dobijala prvoklasna informacija o ponudi i potražnji na celom Jadranu, pa i šire, uvek se mogao unajmiti dobar, slobodan za plovidbu brod, uvek obaviti osiguranje robe pa i pozajmiti novac pod manjom kamatom.

3. ODNOSI DUBROVNIKA SA GRADOVIMA ANKONSKE MARKE U XIII, XIV I XV VEKU

S obzirom da Kotorani i pre ulaska u sastav Mletačke Republike kao i posle toga nisu imali posebno regulisane odnose sa Lančanom i gradovima Ankonske Marke, i kako su poslovali u velikoj meri preko dubrovačkih brodova i koristeći se poslovnim kanalima Dubrovčana, biće potrebno baciti pogled na odnose Dubrovnika i par gradova Ankonske Marke, posebno u srednjem veku, kad su odnosi bili manje uređeni. To je, inače, pitanje koje je u nauci već bilo razmatrano u nekoliko navrata.

Ankonska Marka se danas proteže na prostoru između reke Tronto, na jugu, i reke Marekje na severu, sa gradovima Pezarom, Rekanatijem, Fanom, Urbinom, Čenigalijom, Ankonom, Jesijem, Ozimom, Loretom, Mačeratom, Fermom i Askoli Pičenom. U severnom delu toga prostora nalazi se i nezavisna država San Marino. U srednjem veku granice Marke nisu bile ustanovljene. Zbog toga pojam Marke ni savremenici često nije bio sasvim jasan i precisan. To se posebno odnosi na severno susedstvo Marke, u koju

⁷⁹ Isto, 706^a—15.

je počeo uključivan grad Rimini,¹ mada on već pripada Romanji, dok su neke odredbe koje su se odnosile na trgovinu, dubrovački senatori proširili na teren čak do Ravene.² Oblasti današnje Ankonске Marke nalazile su se od X do sredine XIII veka u sklopu nemačkog carstva, te je otuda naziv Marke. Još februara 1198. Ankona i Ozimo su obrazovali neku vrstu konfederacije u koju su pozvali gradove Rimini, Senigaliju, Mačeratu, Čitanovu i Firmo, kako bi se lakše borili protiv nemačke prevlasti. Opština Jesi je pokazivala najviše revnosti u odbrani interesa pape Inocentija, koji je pomagao opštine Marke. Potom je (1199) nastao rat između Ankonjana i njihovih saveznika Ozimana, Jesinaca, Firmljana i Faneza, koji je zaključen mirom u kaštelu Polverađi (1202), uz asistenciju papških delegata. Godine 1226—8. nastale su razmirice između Ravene i Venecije sa Ankonom, ali su Ankonjani uspeli da se izvuku iz mletačkog zagrljaja dobivši (1231) povlastice u trgovanju sa Egiptom nezavisno od privilegija Mlečana. Godine 1260. obnovljena su neprijateljstva između Ankone i Venecije, te je grad sv. Marka podvlastio trgovinske mogućnosti Ankone svojoj jadranskoj dominaciji.³ Ankonska Marka sastojala se od dve marke — Kame-rinske (Firmljanske) i Ankonске, no ujedinjenje tih maraka u jednu pokrajinu sa sedištem u Ankoni obavljeno je još u uslovima nemačkog suvereniteta. Od sredine XIII sve veći deo Marke pod-padao je pod vlast Svete Stolicе.⁴ Ipak, gotovo do kraja srednjeg veka pokrajina se nije konstituisala kao celina, posebno grad An-kona, tako da nije neopravdano govoriti o vezama pojedinih gra-dova, a ne Marke kao celine.

Na privlačnost uzajamnog trgovinskog delovanja Dubrovnika i Kotora s jedne i gradova Ankonске Marke s druge strane uti-cale su dve okolnosti: (a) geografski položaj i blizina, jer je preko Ankone i Dubrovnika prelazila poprečna saobraćajnica koja je Toskanu i severozapadne delove Italije, nasuprot Veneciji, vezivala sa središnjim delovima Balkanskog poluostrva i vizantijskim kop-nenim posedima; i (b) činjenica da su privrede Dubrovnika i Ko-tora s jedne i ankonских gradova s druge strane komplementarne. Mada je većina pomenutih gradova primorski gradovi, na njihove izvozne mogućnosti uticala su njihova zaleđa. Zbog toga je Marka mogla nastupati u odnosima razmene dobara poljoprivrednim i manufakturnim produktima, a Dubrovnik i Kotor stočarskim i ru-

¹ J. Gelcich — L. Thallóczy, *Ragusa és Magyarország őszeköttétésének Okleveltára*, Budapest 1887, 301.

² HAD, Cons. rog. III, 93' od 14. V 1422.

³ M. Natalucci, *Ancona nel Medioevo*, Città di Castello 1960, 172—77, 189—91, 206—9.

⁴ M. Natalucci, *Ancona attraverso i secoli I*, Città di Castello 1947, 209—11, 225—7, 230—35; *Enciclopedia Italiana XXVI*, Roma 1949, 229—30; *XXII*, 230—1; *III*, 128—9.

darskim. Takvo stanje uzajamne upućenosti rano su ukazale gradovima sa obe jadranske obale da se povežu trgovinskim ugovorima.

Karakterističan je ugovor o prijateljstvu zaključen avgusta 1206. između predstavnika kastruma Rekanatija i civitasa Dubrovnika. Ugovor je bio poznat starom dubrovačkom istoriopiscu Juniju Rastiću.⁵ On sadrži obećanje konzula Rekanatija da će se Dubrovnikom održavati čvrsti mir i prijateljstvo, pošteno ih pomagati u svom gradu i području. Ugovor nije predviđao recipročno oslobađanje plaćanja lučkih taksa, kako je to zapisano kod nekih drugih sličnih sporazuma iz toga vremena.⁶ On je obnovljen 1229. godine.⁷ U to doba primarno je bilo pitanje obezbeđenja lične i imovinske sigurnosti trgovaca. Ukoliko nije bilo sličnih ugovora (a ponekad i kad ih je bilo), kad bi trgovac nekog grada pretrpeo kakvu štetu, prema svim građanima grada iz kojeg je bio povredilac počele bi se primenjivati represalije, tj. pravo samoobeštećenja na račun prvog koji bi oštećenom ili njegovim varošanima pao u ruke.

Ugovor sa Rekanatijem bio bi prvi po prelasku Dubrovnika pod mletačko vrhovništvo. Pre toga vremena Dubrovnik je zaključio osam ugovora od kojih dva otpadaju na gradove Marke — sa mestom Fano (1199) i sa Ankonom (1199). Analiza odnosa sa Fanom, međutim, vrši se tek ugovorom od 1231, koji je obnovljen 1249; on je Dubrovčanima pružao sigurnost u trgovačkim akcijama, s tim što su Fanezi uživali iste pogodnosti u gradu sv. Vlaha, po načelu reciprocnosti.⁸ Tvrdnja P. Matkovića (za proučavanje dubrovačkih trgovinskih ugovora nesumnjivo zaslužnog) da je Dubrovnik iste 1231. zaključio ugovor i sa Ferrarom, Senigalijom i Firmom je osporena, tako da su ugovori sa Senigalijom i Firmom otpali.⁹ Iz broja dubrovačkih trgovinskih sporazuma treba izbrisati i ugovor sa Ankonom 3. juna 1231. godine.¹⁰ Kod vraćanja duga Dub-

⁵ *Chronica ragusina Junii Resti item Joannis Gondulae*, ed. Sp. Nodilo, MSHSM XXV, Zagreb 1883, 74; P. Matković, *Trgovinski odnosi između Dubrovnika i srednje Italije*, Rad JAZU XV, Zagreb 1871, 16; J. Lučić, *Neobelodanjene isprave i akti XIII stoljeća iz Dubrovačkog arhiva*, Arhivski vjesnik X, Zagreb 1967, 117—18 i 125 (tekst); T. Smičiklas je objavio isti ugovor ali ga je pogrešno datirao sa 1251. godinom (T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* II, Zagreb, 251—2 (u daljem tekstu: Smičiklas, CD).

⁶ J. Lučić, *Pomorsko-trgovačke veze Dubrovnika i Italije u XIII stoljeću*, Pomorski zbornik V, Zagreb 1967, 451.

⁷ *Chronica ragusina Junii Resti*, 79.

⁸ Isto, 80; T. Smičiklas, CD IV, 395—6.

⁹ Smičiklas, CD III, 339; A. Polverari, *Un antico patto mercantile tra Radusa e Ferrara*, Quaderni storici XIII, Ancona 1970, 246—50; J. Lučić, *Oko nekih ugovora između Dubrovnika i talijanskih gradova u XIII stoljeću*, *Historijski zbornik XXIII—XXIV*, Zagreb 1970—71, 376.

¹⁰ Smičiklas, CD III, 339—40; P. Matković, n. d., 52; J. Lučić, *Pomorsko-trgovačke veze između Dubrovnika i Italije*, 454 (i 454—55 o Senigaliji i Fanu).

rovčana građanima Ankone u drugoj polovini XIII veka posredovali su u Dubrovniku načelnik i opština Ankone.¹¹ Opština Sv. Elpidija na molbu Dubrovčana 1249. garantovala im je nepovredivost kretanja na području svoje komune.¹²

Veze Dubrovnika sa gradom Firmom bile su posebno zanimljive. Dubrovčani su uspjeli (1229) da im se obća bezbednost poslovanja u toj varoši do februara naredne godine. Dve godine docnije garantovano im je slobodno trgovanje i kretanje kako za ljude tako i za trgovačku robu.¹³ Desilo se, međutim, da su izvesni trgovci Firmljani prevezli robu na ladi Dubrovčanina Zanziusa i da su (10. avgusta 1246) kad su prispeli u luku svog grada saopštili da su bili opljačkani od gusara i Slovena krivicom tog Dubrovčanina; oduzeli su im: lanena platna, tkanine za odelo i postelju, razne vreće, bob i brašno, so, noževi, slanina i drugo. Kako Dubrovčani i njihova opština nisu nadomestili štetu, opština Firmo dozvolila je svojim građanima da mogu izvršiti represalije tako da otmu Dubrovčanima odgovarajuću protivvrednost, gdegod ih pronađu, na kopnu ili moru u okolini Firma. Odnosi između pomenutih gradova su se pogoršali. Neki Dubrovčani su nastavili da otimaju robu Firmljana. Tek posle desetak godina odnosi su se poboljšali.¹⁴

Još 1226. Sinjorija je zapovedila svojim podanicima da ne kupuju robu od Dubrovčana koju ovi prevoze na liniji Ankona — Zadar, kao što nije odobrila da Dubrovčani s tom robom dolaze u Veneciju.¹⁵ Ugovorom od 1236, kojim su Dubrovčani iznova stavljani pod vlast Mlečana, pored ranijih obaveza nametnuto im je i da ne smeju zalaziti u luke severno od Ankone pa do rta Promontorio u Istri, osim ako nabavljaju životne namirnice da bi ih dovozili u grad na lagunama.¹⁶ Takvom mletačkom praksom, Dubrovčani su se, mada su nastavili da posluju s Ankonom, počeli usmeravati na pomorsko-trgovački promet s Apulijom, gde su uživali kudikamo veće slobode. Od Ankone do rta Leuke u Apuliji i do Korinskog zaliva na istočnoj strani Mlečani su davali Dubrovčanima relativnu slobodu delovanja.¹⁷ Na taj prostor od Ankone do Korinskog zaliva Mlečani su ograničili radius dubrovačke plo-

¹¹ J. Lučić, Neobjavljene isprave i akti XIII stoljeća iz Dubrovačkog arhiva, Arhivski vjesnik XVI, Zagreb 1973, 120, № 41 i str. 121, № 42.

¹² Smičiklas, CD IV, 388.

¹³ Isto, III, 308 i 339.

¹⁴ Isto, 300—313; V, 10—12; J. Lučić, Pomorsko-trgovačke veze Dubrovnik i Italije, 455. — O ugovoru iz 1256 vid.: I. Manken, n. d., 379.

¹⁵ S. Ljubić, Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke Republike I, Zagreb 1968, 37, 38, 41; J. Lučić, Pomorsko-trgovačke veze Dubrovnik i Venecije u XIII st., Pomorski zbornik VIII, Zadar 1970, 573.

¹⁶ Ljubić, Listine I, 53; Smičiklas, CD, IV, 8—11; J. Radonić, Dubrovačka akta i povelje, knj. I, sv. I, Beograd 1934, 28—32 (u daljem tekstu: Radonić, DAK).

¹⁷ J. Lučić, Pomorsko-trgovačke veze Dubrovnik na Mediteranu u XIII stoljeću, Rad JAZU, 359, Zagreb 1971, 136, 155. — Ni Bribirci, kao naslednici omiških Kačića, nisu smeli ploviti severno od linije Ankona — otok Unije (N. Klaić — I. Petricoli, Zadar u srednjem veku, Zadar 1976, 208.

vidbe i zato što su hteli da ih nabace na poslovanje u balkanskim zemljama, odakle je dubrovačka roba bila oslobođena carina.¹⁸

U XIII veku u razdoblju do 1252. Dubrovčani su sklopili sa gradovima Ankonске Marke sledeće sporazume: Fano — 1231. i 1249, Rekanati — 1206. i 1229, San Elpidije — 1249, Firmo — 1229, područje Montefeltra — 1240. Posle 1252. Dubrovčani su obnovili staro prijateljstvo s gradom Firmom (1256, 1288) i s Ankonom (1264), mada su povremeno i dalje nastajale trzavice. Dubrovčani su se povlačili sa pijaca Romanje pa i Marke zbog pritiska Venecije. Iz nacрта ugovora s Ankonom zapaža se da su Dubrovčani ipak zadržali određene pozicije čak i u dolini reke Po i u Toskani.¹⁹

Počev od 1252. pomorska moć Mlečana osećala se na Jadranu sve jasnije. Godine 1264. Ankona je izgubila svoju ekonomsku samostalnost i pala je pod uticaj mletačkih interesa. Odnosi Dubrovnika s Ankonom bili su i dalje posebno značajni. Godine 1252. Ankona je proglasila karantin za sve strance, ali je od te mere izuzet Dubrovnik.²⁰ Iste godine oslobodila je Dubrovčane plaćanja raznih dažbina i pristojbi u svom pristaništu.²¹ Dve godine kasnije, međutim, kad su neki Ankonjani prevozili robu na lađi Dubrovčana Seriga, kod luke Inganator (blizu Mljeta) gusari su opljačkali brod; trgovci su Sergija i druge Dubrovčane na lađi optužili za neku vrstu saučesništva i tražili da mi dubrovačka opština nadoknadi gubitke; kad je ova to odbila, ankonska opština je dopustila represalije protiv dubrovačkih trgovaca. Dubrovnik je 1256. ponudio pregovore o miru s tim da se nadoknadi deo protivvrednosti koju Ankonjani nisu naplatili samosudom. Razmirice su trajale sve do ugovora o miru 1264. godine.²²

¹⁸ J. Lučić, Pomorsko-trgovački dometi Dubrovnika u XIII stoljeću. Spomenica Josipa Matasovića (1892—1962), Zagreb 1972, 157.

¹⁹ Isto, 158. — Autor pominje da su Dubrovčani 1240. zaključili sporazum sa Urbinom i sa Montefeltrom, no ne navodi ni u jednom drugom članku (Pomorsko-trgovačke veze Dubrovnika i Italije, 469) odnosnu dokumentaciju. S obzirom da sa ova dva grada nisu publikovani drugi ugovori sa Dubrovnikom, treba pretpostaviti da je i ovde u pitanju omaška; knez Urbina i Montefeltra kao gradonačelnik Ravene i Cervije poveljom je dopustio Dubrovčanima da slobodno trguju ali u — Raveni (S. Ljubić, Listine II, 57; Radonić, DAK 1/1, 33—34). Omašku predstavlja i tvrdnja Grge Novaka o ugovorima Dubrovnika sa Rakanatijem — 208. i — 234. godinom (Dubrovačka mornarica, Jadranska straža IV, Split, 1926, 224).

²⁰ Smičiklas, CD IV, 514. — O najstarijim ugovorima Venecije i gradova Marke vid.: G. Luzzato, I più antichi trattati tra Venezia e la città marchigiana (1141—1345), Nuovo archivio veneto XI (1906), 5—91; Rekanati 1228 (50—1), Rekanati 9. VI 1228 (51—3), Rekanati 1239 (58—51), Rekanati 1278 (53—6), Ankona 29. VII 1264 (65—72).

²¹ Chronica ragusina Junii Resti, 90; J. Lučić, Pomorsko-trgovačke veze Dubrovnika i Italije, 456.

²² Smičiklas, CD IV, 569; V, 78; Radonić, DAK 1/1, 37—42, 43—7; V. Foretić, Nekoliko pogleda na pomorsku trgovinu Dubrovnika u srednjem veku, Dubrovačko pomorstvo, Dubrovnik 1952, 130; Ljubić, Listine I, 80; P. Matković, n.d., 19; J. Lučić, Pomorsko-trgovačke veze Dubrovnika i Italije, 456—7.

Julia 1264. zaključen je ugovor između Ankone i Venecije. U njemu se Ankona obavezala da neće omogućiti tranzit stranim trgovcima i njihovoj robi bilo koje vrste za severni deo Jadrana; ni Ankonjani koji su živeli na Levantu nisu smeli prevoziti u svoj grad efektive stranaca. Trgovci Dubrovnika, Zadra, cele Dalmacije i Sklavonije (dakle, Boka Kotorska, Zetsko primorje i verovatno Hrvatsko primorje) bili su dužni da za svoje toware u Anconi plaćaju 20% carine. Taj ugovor bio je značajan za uspostavljanje velike mletačke trgovine na Sredozemlju.²³ Posle tog ugovora došlo je do zaključenja ugovora sa Dubrovnikom iste godine.

Kao i ranije, prijateljstvo Dubrovčana i Ankonjana trajalo je veoma malo. Već 1265. ponovo su nastale razmirice i represalije, a 1274. i građani Firma su predvidili samonaknađivanje na račun Dubrovčana. Nesuglasice zbog šteta koje su pretrpeli Firmljani otklonjene su tek novim ugovorom 1288. godine.²⁴ U međuvremenu Dubrovčani su mogli iz Vizantije, bez plaćanja carine, prodavati u Anconi kože domaćih i divljih životinja, proizvode od kože, razna krzna, vosak i slično; kad bi, pak, dovozili žitarice iz Vizantije, plaćali su uobičajenu carinu, kao i drugi stranci.²⁵

Trgovačke veze i mogućnosti Dubrovčana odrazile su se i u dubrovačkom statutu (1272). U njemu je, pored ostalog, rečeno da su sve lade koje doplove iz Marke dužne da plate u Dubrovniku lučku taksu, s tim što su od plaćanja oslobođeni građani triju gradova u Marki — Ankonjani, Senigalijci i Fanezi, pored pripadnika osam gradova iz Apulije.²⁶ Svakako radi protivusluge, Firma je ugovorom od 1288. oslobodio Dubrovčane plaćanja carine.²⁷ Tako ugovori u drugoj polovini XIII stoleća, posle onog sa Ankonom, ne daju prijateljskom gradu samo bezbedan i slobodan prolaz i zaštitu od šteta, nego se prelazi i na oslobođenje od plaćanja carine, što svakako predstavlja novi, značajan element uzajamnih odnosa lučkih gradova.

²³ M. Natalucci, *Ancona nel Medioevo*, Città di Castello 1960, 207; H. Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, B. II, Gotha 1920, 40—41; J. Kulischer, *Opća ekonomska povijest srednjeg i novog vijeka*, knj. I, Zagreb 1957, 237; G. Novak, *Mletačka politika na Jadranu*, *Jadranska straža* IV (1926), 7, 142.

²⁴ *Chronica ragusina Junii Resti*, 98—100; Ljubić, *Listine* II, 100; Radonić, *DAK* 1/1, 69—70.

²⁵ Smičiklas, *CD* IV, 86; J. Lučić, *Pomorsko-trgovačke veze Dubrovnika na Mediteranu u XIII stoljeću*, *Rad JAZU* 359, Zagreb 1971, 147. — O dubrovačkom dovozu žitarica iz Vizantije u Marku vid.; B. Hrabak, *Izvoz žitarica iz grčkih oblasti u XIII, XIV i XV stoljeću*, *Istorijski časopis* XVIII, Beograd 1971, 216 i dalje.

²⁶ V. Bogušić — K. Jireček, *Liber statutorum civitatis Ragusii*, Zagreb 1904, passim; J. Lučić, *Pomorsko-trgovački dometi*, 158—9.

²⁷ *Chronica ragusina Junii Resti*, 100; Ljubić, *Listine* II, 146; Radonić, *DAK*, 1/1, 69—70; P. Matković, n. d., *Rad* XV, 10—11.

Odnosi između Dubrovnika i Ankone su neko vreme mirovali sa smanjenim prometom. Ipak, trgovci iz Ankone poslovali su u Dubrovniku²⁸ a Dubrovčani su kupovali žito u Marki (1291).²⁹ Potom su 1292. opet proglašene međusobne zaplene: dubrovačka opština je uzaptila Ankonjanima neku količinu hlebnog zrna, a vlasti Ankone su oduzele Dubrovčanima neki vosak.³⁰ Takvo stanje međusobnih odnosa trebalo je zakrpati novim ugovorom između Dubrovnika i Ankone, do čega nije došlo, ali sačuvani nacrt sporazuma svedoči o postojećim relacijama.

Iz Dubrovnika je u Ankonu bio upućen Grubeša Ranjina da učini kraj samonaknađivanju građana dveju opština. Počeli su pregovori i Ankonjani su nagovestili potrebu sklapanja novog trgovinskog ugovora. Trojica ankonskih pregovarača podneli su (4. juna 1292) nacrt sporazuma. Ovaj je polazio od povelje u kojoj je bio izrađen dogovor kojim bi se regulisale represalije između dve komune. Trgovinske klauzule su, pak, predviđale oslobađanje Dubrovčana kod plaćanja carine na robu iz Sklavonije (do Lješa), sa izuzetkom stvari od predene i nepredene svile, za što je trebalo plaćati carinu od 2%; Dubrovčani bi bili rešeni plaćanja carine na krzna, kožu, vosak, kalaj i drugo što je dolazilo iz Vizantije, ako bi to Dubrovčani predali u Ankoni, ali ako bi tu robu izvezli dalje, davali bi 2% carina ad valore; za žito za koje bi dokazali da je iz Sklavonije, bili bi oslobođeni carine, inače bi plaćali 4%; za robu koju bi Dubrovčani uvezli u Ankonu iz Toskane, Romanje i Lombardije, plaćali bi 1%, dok je u pogledu plaćanja produkata iz Apulije stvar ostala na ranijem tretmanu; roba sa Levanta i iz severne Afrike bila bi opterećena sa 2%; ako tu robu ne bi prodali u Ankoni, nego bi se s njom vraćali u Dubrovnik, carina se ne bi uzimala; Dubrovčani ne bi plaćali carinu i u slučaju udesa pri plovidbi iz Sklavonije u Veneciju i obratno, ako bi ih vremenske nepogode, kvar na plovidlu ili opasnost od pirata nagnali da se sklone u luku Ankone, pa i ako bi tu obavili pretovar; ako bi slične okolnosti nastale pri plovidbi dubrovačkih lađa u Marku, Romanju ili u Apuliju, carina bi iznosila 2%. S druge strane, Ankonjani za svoju robu koju bi uvezli u Dubrovnik ne bi plaćali carinu, ali za proizvode iz Sklavonije koje bi dovozili kopnom u Dubrovnik plaćali bi 2% vrednosti; ankonske lađe koje bi pristale u dubrovačku luku sa solju ili vinom što bi bilo namenjeno izvozu, ne bi plaćali nikakvu tranzitnu carinu.³¹

Nacrt je nastojao da reguliše i plaćanje lučke takse, tj. arboratika. Polazeći od odredaba dubrovačkog statuta, Ankonjani bi

²⁸ J. Lučić, *Pomorsko-trgovačke veze Dubrovnika i Italije*, 457.

²⁹ Isto; Smičiklas, CD VIII, 21–23.

³⁰ Smičiklas, CD VII, 85–9; Radonić, DAK, I/1, 71–9; V. Foretić, *Nekoliko pogleda*, 130.

³¹ Smičiklas, CD VII, 85–9; Radonić, DAK I/1, 7–19; P. Matković, n.d., *Rad XV*, 19–22; V. Foretić, *Nekoliko pogleda*, 130.

bili oslobođeni toga davanja. Dubrovčani, međutim, ne bi imali takav tretman u Ankoni, jer bi od arboratika bili oslobođeni jedino ako bi robu iskricali u mesnoj luci.³² Ako bi koja od strana ugovornica zabranila izvoz iz pristaništa u Vizantiji, na Levantu i uopšte u krajevima izvan Jadrana, o tome bi trebalo da izvesti drugu stranu, određivši rok trajanja zabrane; sa trgovcima druge strane ugovornice postupalo bi se kao sa povlašćenim tuđincima. Za stranu koja bi prekršila sporazum predviđeno je plaćanje drugoj strani u iznosu od 200 maraka srebra.³³

Ugovorni koncept je pokazao želju vladajućih krugova Ankone da kao svoju interesnu stranu prema Dubrovniku odrede Apeninsko poluostrvo, severnu Afriku i Levant, dok je Dubrovčanima prepuštana Sklavonija i dovoz nekih proizvoda iz Vizantije. Pomenuti trgovački krugovi su pošli putem Mlečana, nastojeći da Dubrovčane orijentišu na balkansku kopnenu trgovinu, a unosno poslovanje u istočnom delu Sredozemlja bi zadržali za sebe. Dubrovačkoj strani bilo bi dozvoljeno da se uklapa u italijansku privrednu politiku, ali samo prevozom kabastog materijala, na primer drva iz Apulije.³⁴ Nacrt sporazuma trebalo je da Dubrovčane uključi u ankonsku ekonomsku politiku, i to tako da im se suze čak i one mogućnosti koje su oni koristili na osnovu običajnog prava koja su regulisana pre više decenija. Dubrovačka luka je smatrana kao potrebniija Ankonjanima nego ankonska Dubrovčanima, mada su Ankonjani rado videli Dubrovčane kao jevtine prevoznike i na moru.

Nije poznata sudbina ovog nacrta sporazuma. Grubeša Ranjina se izvukao od njegovog prihvatanja jer je lako mogao dokazati da nije opunomoćen da sklapa trgovinske ugovore, nego samo da reši pitanje represalija. U svakom slučaju, organi dubrovačke opštine dobili su prepis toga nacrta i oni su ga, kao vid diskriminacije, odbili. Tako je bar mišljenje većine istraživača o tom nacrtu, mada o njemu ništa izričito nema u sačuvanim dokumentima. Prema jednom mišljenju, dubrovački knez Andrija Dandolo je prihvatio odredbe koje su se odnosile na represalije, a ispustio je trgovinske klauzule.³⁵ Možda se narednih godina išlo na doterivanje ovog nacrta stvaranjem povoljnijih tačaka za Dubrovčane, jer postoje fragmenti još jednog nacrta trgovinskog ugovora između Dub-

³² Smičiklas, CD VII, 85—9; Radonić, DAK I/1, 7—9; V. Foretić, Nekoliko pogleda, 126—7, 130; J. Luetić, Povijest pomorstva Dubrovačke Republike, Pomorski zbornik II, Zagreb 1962, 1700; A. Marinović, Pomorsko-pravni propisi srednjovječnog dubrovačkog statusa, Pomorski zbornik III, Zagreb 1963, 413—61.

³³ Smičiklas, CD VII, 85—9; Radonić, DAK I/1, 74—6, 79; P. Patković, n. d., Rad XV, 21—22, 56, 19, 23; J. Lučić, Pomorsko-trgovačke veze Dubrovnika na Mediteranu, 146—7, 151, 153.

³⁴ J. Lučić, Pomorsko-trgovačke veze Dubrovnika i Italije, 457—8.

³⁵ M. Medini, Dubrovnik Gučetića, Beograd 1953, 108.

rovnika i Ankone s kraja stoleća. Koliko se može razabrati iz rekonstruisanih krhotina, carina od 2% trebalo je da bude zamenjena sa carinom od 1,25%, a kod nekih proizvoda bi Dubrovčani imali da budu tretirani kao Ankonjani, ali bi carina, kao regulator trgovinske politike imala da bude zadržana u Ankoni. Ova bi bila predviđena i za izvozne artikle, kao što su sapun, vino, so, ulje, žito, lan, smokve i drugo; Dubrovčanima bi bilo dozvoljeno da roba prodaju i strancima u Ankoni; oni bi u celini bili oslobođeni arboratika, čime bi se postigla recipročnost.³⁶ Takav ugovor bio bi mnogo povoljniji za Dubrovčane nego nacrt od 4. juna 1292. Ipak, dalja sudbina koncepta-fragmenata nije jasna.

Krajem XIII stoleća su nesumnjivo izgrađene osnove carinskih odnosa između Dubrovnika i varoši Ankonske Marke. Treba pretpostaviti da je ugovor sa Firmom iz 1288. trajao do 1320. godine, kad je njegov režim bio ugrožen nastalim prepirkama.³⁷ Osmog februara te godine, naime, odlučeno je da se neki trgovac iz Firma prisili da plati carinu kao što plaćaju ostali stranci, jer se opština Firmo ne pridržava pakta koji je potvrđen između te i dubrovačke komune, tj. konkretno, jer se Dubrovčanima u luci San Đorđo naplaćuje carina.³⁸ Dubrovačka opština je i dalje davala povlastice stanovnicima pojedinih gradova Marke, o čemu svedoče sačuvani statut dubrovačke carinarnice i izvesne odluke opštinskih veća. Malo veće, primerice, 14. decembra 1311. obavestilo je opštinu Rekanatija da su trgovci toga grada i njihova roba »slobodni« (od carina) u Dubrovniku, te se takav tretman očekuje i za Dubrovčane u Rekanatiju.³⁹ Sudeći prema jednom aktu (koji M. Peterković stavlja u 1327. godinu), važeći carinski zbornik tražio je od Ankonjana da u trećoj deceniji XIV veka plaćaju carinu na espap koji bi dovezli u dubrovačku luku.⁴⁰

Dubrovačko-ankonski odnosi ostali su u senci krilatog mletačkog lava čak i kad se Dubrovnik oslobodio mletačkog vrhovništva. Kako posle 1358. nije mogla nekim povlasticama da za sebe veže dubrovačku trgovinu, Sinjorija je pokazivala (1366) želju da ograniči Dubrovčanima slobodu poslovnog kretanja; godine 1368. ona je nametnula dubrovačkim trgovcima teže uslove. Tada su dubrovačke vlasti nameravale da uspostave tešnje odnose sa Ankonom.⁴¹ Pregovori su počeli 1368, zatim bili prekinuti na dve godine i posle obnovljeni jula 1370, da bi akt ugovora bio gotov 22. okto-

³⁶ J. Lučić, Neobjavljene isprave i akta XIII stoljeća iz Dubrovačkog arhiva, Arhivski vjesnik XVI, Zagreb 1973, 121—2, № 43.

³⁷ Monumenta ragusina. Libri reformationum V, 162.

³⁸ Smičiklas, CD VII, 85—9; Radonić, DAK 1/1, 71—9.

³⁹ Monumenta ragusina V, 96.

⁴⁰ HAD, Div. not. V, 273.

⁴¹ K. Vojnović, Carinski sustav Dubrovačke Republike, Rad JAZU 129, Zagreb 1896, 111, V. Foretić, Nekoliko pogleda, 137, 151—2.

bra 1372. Prema odredbama sporazuma, Dubrovčani su plaćali carinu na robu koju bi dovozili u Ankonu a ukrcavali je u okviru Jadrana po stopi od 1,25%; za proizvode dovučene sa Levanta i za neku robu (šećer, svila, pamuk) dovučenu iz bližih krajeva, ali izvan Jadrana plaćali su 6%; za ostalu robu izvan Jadrana davali su carinu od 3%; vunene tkanine išle su po carinskoj stopi od 4,5%; za oružje, prerađevine od kože, za predmete od gvožđa, kalaja i bakra i uopšte za sve produkte koji su u statutu ankonske carinarnice označeni kao »merkancija« davali su 4% carine; ako bi se roba nalazila samo u prohodu, tranzitna carina iznosila je 1,25%; za izvoz proizvoda Marke naplaćivana je carina od 2,5%, na primer za sapun, za koji je trebalo dati još po pet malih denara od komada. U Ankoni su carinu plaćali svi, pa i sami Ankonjani za izvesnu robu koju bi prodali strancima. Dubrovčani su bili oslobođeni plaćanja carine ako bi u Ankonu uvozili zlato, srebro, novac, biser i drago kamenje; sa Ankonjanima su bili izjednačeni u plaćanju carine na izvoz vina, soli, ulja, žita, smokava, oraha i jabuka; kod žita placalo se i za merenje po 16 malih denara od mere. Carina nije morala odmah da se isplati, nego u roku od godine dana po istovaru robe.⁴²

Pet nedelja kasnije veća dubrovačke komune sastavila su popis carina i »sloboštine« ankonskih trgovaca u Dubrovniku. Osnovno načelo bilo je — da se sa Ankonjanima postupa kao sa Dubrovčanima.⁴³ Za proizvode iskrcane u Dubrovniku Ankonjani nisu davali nikakvu carinu, osim za ulje, i to po osam groša za sud od 500 libara; za robu koja bi iz Dubrovnika bila izvezena u Srbiju, Bosnu, Srem i u primorske gradove od Dubrovnika do Drača (ne uključivši ostrva Mljet, Korčulu i Brač) po 2,75%, a od Drača do Valone po 2% carine; sukno je drukčije obračunavano: groš za svaki top. Prodaju robe Ankonjana Slovenima i stanovnicima okolnih krajeva prati carina od 3,5%; za ono što bi Dračani i Valonjani kupili ili prodali u Dubrovniku od Ankonjana ili Ankonjanima plaćaju onoliko carinu koliko Dubrovčani u njihovim mestima; za robu koju bi kupili od Slovena i Dubrovčana u Dubrovniku Ankonjani ne bi ništa platili, kao ni Sloveni i Dubrovčani prodavci; Ankonjani su, međutim, u Dubrovniku bili opterećeni jednom dodatnom dažbinom uz carinu: za svaku trgovačku transakciju platili bi dubrovačkoj opštini polovinu mešetarske takse

⁴² Radonić, DAK I/2, 835—42; Makušev, Monumenta historica Slavorum Meridionalium vicinorumque populorum I, Varsoviae 1874, 111—18; P. Matković, n.n., Rad XV, 31; K. Vojnović, Carinski sustav, 115; Ciavarini, Statuti anconetani del Mare, del Terzenale e della Dogana e Patti con diverse nazioni, Ancona 1896, 238—45.

⁴³ Radonić, DAK, I/1, 103—6; M. Peterković, n.d., 392; P. Matković, n.n., Rad XV, 23—7 i 31—33, 57—9, 61—3; K. Vojnović, Carinski sustav, 114—5; Monumenta ragusina IV, 133—35.

⁴⁴ Radonić, DAK, I/1, 103—6; Monumenta ragusina IV, 133—5; P. Matković, n.n., Rad XV, 23—27, 57—9; K. Vojnović, Carinski sustav, 114—5.

koja je iznosila 3%, a od robe koja se meri težinskim merama još 25 malih denara na 1000 libara težine za vagu; ako bi neko vagao svoju robu, a ne bi je prodao, platio bi polovinu te pristojbe. Građani Ankone bili bi potpuno oslobođeni carine kad dovoze sve vrste žitarica i za sočivo, a uživaju povlasticu kao Dubrovčani u kupoprodaji soli, ulja, slanog mesa, žive stoke, sklavina, raše, golubova i drugih ptica, riba i robinja. Oni bi, međutim, morali da plate po groš od konjskog tovara ako bi robu upućivali na ona mesta gde se inače plaća carina.⁴⁵ Ove povlastice su odgovarale ankonskoj opštini, te je ona poslala svog opunomoćenika Đakoma Paulija, koji je 24. decembra 1372. potvrdio ugovor pred većnicima Dubrovnika.⁴⁶

Dubrovčanima su odredbe sporazuma sa Ankonom takođe odgovarale, te su još pre njihove potvrde smatrali da ugovor treba zaključiti na neodređen rok, tj. da važi za večita vremena. S tim se nije složio papski namesnik kao vrhovni upravljatelj Marke, kardinal Guljelmo Novaleto. Na sugestiju ankonskih vlasti, Dubrovčani su se u toku pregovora obratili za intervenciju i preporuku svom suverenu, ugarskom kralju Lajošu I; ovaj im je (1371) izdao rekomandaciju na papu Grgura XI, koji je još tada boravio u Avinjonu, a pismo je bilo adresirano na ankonsku opštinu i na papskog legata u Bolonji; pismo kralja Lajoša donelo je u Ankonu budvanski biskup Natale (Božo).⁴⁷ Mada su ugovor obe strane ratifikovale za večita vremena, papa ga je 31. marta 1373. potvrdio samo na pet godina.⁴⁸ Pošto je prošao ugovorni rok, predstavnici ankonske opštine na sednici gradskih veća 22. jula 1378. predložili su da se dubrovačkim trgovcima ubuduće naplaćuje carina. Međutim, na predlog većnika P. Tomazijevo, ugovor je obnovljen s tim da vredi za vreme duže od pet godina.⁴⁹

Krajem 1378. zaista su u Dubrovniku boravili izaslanici ankonske opštine (Paulo, Donatino), te je kao rezultat njihovog rada nastao akt izdat 5. oktobra 1379. koji govori o pregovorima između Dubrovčana i Ankonjana.⁵⁰ Šta je zaključeno i da li je uopšte nešto ustanovljeno ne može se znati. Jedino se sme pretpostaviti da pregovaranje nije urodilo punim plodom, jer se u kasnijim sporazumima pominje samo ugovor od 1372. a ne i neki iz 1379. Na ankonsko-dubrovačke odnose opet se nadvila senka krilatog mletačkog lava koji je tada rikao u ratu sa Đenovljanima oko otoka Tenedosa. Mlečani nisu rado gledali na jačanje prometa između naspramnih gradova sa dve jadranske obale. Zbog toga je u leto 1378.

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Gelcich-Thallóczy, n.d., 46—8; P. Matković, n.n., Rad XV, 24.

⁴⁷ P. Matković, n.n., Rad XV, 27—8; K. Vojnović, Carinski sustav, 113.

⁴⁸ V. Makušev, Monumenta historica, 118; Ciavarini, Statuti, 246.

⁴⁹ Monumenta ragusina IV, 127; G. Wenzel, Magyar diplomáczi emlékek az Anjoukorból III, MHH, Acta externa III, Budapest 187, 317.

izvršen pritisak na opštinske vlasti Riminija, Firma i Askolija da ne dozvoljavaju svojim poslovnim ljudima da odlaze u mesta Sklavonije,⁵¹ a mletačka flota je svojim ratnim pokretima ometala plovidbu Dubrovčana sa Ankonskom Markom. Kad je rat okončan mirom u Torinu (1381), dubrovačko Veliko veće je (20. februara 1382) rešilo da upravnicima i vlastima Riminija, Romanje i Marke pošalje poslanike da rade na pogodnostima trgovanja; za izaslanika je izabran Marko Bunić, kome je izabrana tročlana komisija imala da odredi instrukcije za obnovu ugovora.⁵² Pojednosti o pregovorima verovatno vođenim u Marki 1382. nisu poznate. Zna se samo da su se 1384. u Dubrovniku bavili izaslanici ankonske opštine; njima je 4. juna 1384. prodana jedna od tri stare galije.⁵³ Tačno godinu dana kasnije dubrovačka opština donela je nove carinske odredbe sa povećanom stopom, no od njih su bili izuzeti Mlečani, stanovnici dalmatinskih gradova i Ankonjani.⁵⁴ Kad je tačno ugovor zaključen nema znakova, jer to ne prati materija tretirana na sednicama opštinskih veća, no verovatno u vremenu od juna 1384. do juna sledeće godine ili možda pre do početka 1385.

U međuvremenu, septembra 1386. i potom ponovo juna 1388. radilo se na sklapanju posebne »unije« sa Zadrom, drugim dalmatinskim gradovima i sa Ankonom za borbu protiv gusara.⁵⁵ To bi svakako bila materija koja je bila nezavisna od trgovinskog ugovora. Izgleda da ništa nije postignuto zbog nejasnog stava Zadra i Dalmatinaca koji su zavisili od više faktora.

Kad je važnost ugovora sa Dubrovnikom istekla, 22. januara 1395. upravni organi Ankone naložili su svojim carinicima da počnu da naplaćuju Dubrovčanima carine kao i drugim strancima, s obzirom da se u Dubrovniku više nisu poštovale ugovorne tačke iz 1372. godine.⁵⁶ Izgledalo bi kao da u međuvremenu, ništa nije novo zaključivano, nego da su se nekom inercijom poštovale stimulacije ugovora iz 1372. iako nije formalno obnavljan. Dubrovčani su promenu osetili naročito kod robe koja je dolazila iz krajeva izvan Jadrana na stranim lađama. Zbog toga su odredili da se nametne carina od 6% na robu koju su Ankonjani uvozili sa Levanta na dubrovačkim brodovima. Ankonski trgovci, u želji da budu oslobođeni novog nameta, tvrdili su da se visoka stopa na robu sa Levanta u njihovom rodnu gradu ne odnosi na Dubrovčane i Senjane. Zbog toga su samoupravni organi Dubrovnika doneli odluku

⁵¹ G. Wenzel, n.d., 155; B. Krekić, *Dubrovnik i rat oko Tenedosa (1378—1381)*, Zbornik radova Vizantološkog instituta V, Beograd 1958, 23.

⁵² M. J. Dinić, *Odluke veća Dubrovačke Republike I*, Beograd 1952, 282, 283, 212, 211; P. Matković, n.n., *Rad XV*, 29.

⁵³ M. J. Dinić, *Odluke veća II* (1964), 23 i 79.

⁵⁴ M. Peterković, n.d., 392; P. Matković, n.n., *Rad XV*, 29.

⁵⁵ M. J. Dinić, *Odluke veća II*, 237, 289, 414, 415, 432, 433, 485.

⁵⁶ V. Makušev, *Monumenta historica*, 119.

(1. novembra 1396) da ankonski trgovci deponuju zalog za iznos carina od 6% na robu koju su transportovali a da u vremenu od pet meseci pokažu zvaničnu izjavu svojih vlasti da su Dubrovčani izuzeti od poslednjih carinskih odredaba.⁵⁶

Koncem januara 1392. dubrovačko Veliko veće odlučilo je da se krene u pregovore sa Ankonom kako bi se zaključio novi trgovinski ugovor.⁵⁷ U to vreme se opet bavilo u Dubrovniku jedno ankonsko poslanstvo koje je imalo zadatak da poradi na saradnji dvaju gradova u gonjenju gusara Gabrijela od Parme.⁵⁸ Kad su pregovori krenuli, dubrovačka opština je sledećeg meseca poslala svoje predloge u Ankonu. Dopunjene predloge dubrovačko Veće umoljcnih je izglasalo 7. marta.⁵⁹ Odredbe novog ugovora nadovezale su se na sporazum iz 1372. godine. Dopune sa ankonske strane predvidele su da se roba trgovaca oslobodi carine u luci Dubrovnika, na što su Dubrovčani zahtevali da se njihova roba u Ankoni, bez obzira odakle je stigla, carini samo ako bi se iskrcala, dok se za neiskrcanu ne bi ništa plaćalo; neiskrcana dubrovačka roba koja bi u ankonsko pristanište stigla na nedubrovačkim brodovima ne bi ništa plaćala; nikakvu naknadu ne bi dali ni oni dubrovački trgovci koji bi na ankonskim lađama vozili svoj espap i proizvode od Valone (tačnije od ostrva Sazan) do Šibenika; ništa za takvu vožnju ne bi dali ni ankonski brodari; od tog opšteg pravila postojao bi izuzetak ako bi se prevozila so i drugi prehrambeni proizvodi; tada bi carinu naplatila ona strana kojoj bi pripadao vlasnik broda.⁶⁰

Kad je uskoro (19. jula 1392) dubrovačka opština izglasala nove zaštitne mere za uvoz tkanina, ankonska strana je pristala da se odredba priključi prihvaćenom sporazumu; dodatak je predviđao da bi svi stranci, dakle i Ankonjani, bili dužni da na dovezeno sukno i druge vrste tkanina plate carinu; zakonska novela je stekla isti dodatak i na ankonskoj strani, pa su Dubrovčani u Ankoni plaćali carinu na dovoz tkanina, kao i ostali tuđinci. Sporazum je bio zaključen na 29 godina. O ugovoru su opštinske vlasti obeju strana učinile notarski zapis da prihvataju dokumenat, i to dubrovačke 22. aprila, a ankonske 6. maja 1397. godine.⁶¹

Dubrovačka strana bila je ta koja je stalno izazivala inovacije ili ih je izvodila i bez formalnog zahtevanja. Već 1404. dubro-

⁵⁶ HAD, Reform, XXX, 43.

⁵⁷ Isto, 139^r od 29, I 1397.

⁵⁸ M. Popović-Radenković, *Le relazioni commerciali fra Dubrovnik (Ragusa) e la Puglia nel periodo angioino (1266—1442)*, Archivio storico per la provincia napoletana XXXVII, Napoli 1957, 20—1.

⁵⁹ HAD, Reform, XXX, 98 od 7, III 1397.

⁶⁰ V. Makušev, *Monumenta historica*, 119—20; P. Matković, n.n., Rad XV, 20, 32, 60—1, 64.

⁶¹ V. Makušev, *Monumenta historica*, 122; P. Matković, n.n., rad XV, 30, 32, 60—1, 64; 35.

vački trgovci nisu se držali sporazuma, te su iznuđene nove norme i naturene neke parcijalne prednosti.⁶² Godine 1417. odnosi su se zaoštrili načinom na koji su ankonske vlasti postupile sa dubrovačkim trgovcem Vlahotom Hrankovićem, a potom i sa drugima; među predmetima koje je on dovezao nalazio se i svitak voska za koji je neki Ankonjanin tvrdio da je njemu ukraden; Vlahota je odbio da na pretpostavke i nabedivanja predaje svoju robu, pa su lakoverne ankonske vlasti uhapsile izvesne dubrovačke trgovce, a njihov imetak uzaptile; spor među opštinama je rešen kompromisno, ali je stvoren presedan za ozbiljnije narušavanje prijateljskih odnosa.⁶³ Tri godine potom Ivanu Lukinom sekvestrovani su u Ankoni tovar srebra i 26 svitaka voska uz tvrdnju da roba ne pripada njemu nego nekim Bosancima, te da se na nju ne mogu odnositi povlašćene carinske stimulacije. Recipročnost postupaka doveo je dotle da su dubrovačke vlasti zaplenile ankonske brodove koji su se našli u dubrovačkoj luci.⁶⁴

Momenat za takve intervencije baš nije bio najpogodniji. Vreme od 29 godina važenja ugovora iz 1397. iscrpljivalo se. Da se stvori pogodna atmosfera za nove pregovore, dubrovačka strana je digla sekvestar na brodovima zbog voska koji je oduzet u Ankoni, a odmah zatim su sa ankonskim konzulom povedeni razgovori o ponovnoj potvrdi sporazuma koji je upravo trebalo da se okonča.⁶⁵ Za pregovarače u Ankoni izabrani su Paladin Gundulić i opštinski kancelar rodom Praćanin, ali iz Padove. Oni su pošli 16. marta 1426, ovlašćeni da obnove postojeći sporazum.⁶⁶ Ankonjani nisu hteli da produže važnost dotadašnjeg ugovora, jer su se Dubrovčani počeli preorijentisati na neke susedne luke, Rimini, Pezaro i Fano, tako da se u Ankoni osetio manjak u carinskim prihodima. Ankonjani čak nisu pristajali da otvore svoje karte i da

⁶² M. Natalucci, *Ancona attraverso i secoli: Il Quattrocento*, Città di Castello 1958, 65.

⁶³ N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, vol. II, Paris 1889, 161; B. Krkić, *Dubrovnik i Levant (1280—1460)*, Beograd 1956, 59. Plovidba za Ankonu je u Dubrovniku krajem aprila 1417. označena kao ugrožena, te je poslata barka-glasnik da o tome obavesti dubrovačke pomorce u pravcu Ankone i Venecije (HAD, Cons, rog. I, 74' od 27. IV 1417).

⁶⁴ HAD, Cons, min. II, 164 (15. XII 1420); Cons, rog. III, 22 (20. II 1421), 64 (12. XII 1421). — Nejasno je da li je u vezi s tim bila naređena plovidba u konvoju u pravcu Ankone i Venecije za pet dubrovačkih lađica, kojima je kao kapetan određen Franko Sorkočević (HAD, Cons, min. II, 80a, 82). — B. Hrabak, «Dubrovačko srebro u Italiji i Kataloniji u XIV, XV i XVI veku», *Istorijski glasnik* 1—2/1980, 71.

⁶⁵ HAD, Cons, rog. III, 289 (7. II 1426), 289' (14. II 1426), 290 (19, 21, 23. II 1426); Cons, min. III, 104' (23. II 1426), (pregovori za oslobođenje voska oduzetog Vlahu Sorkočeviću ili njegovim sinovima).

⁶⁶ HAD, Cons, maius III, 105 (27. II 1426); Cons, rog. III, 290' (23. II 1426), 291 (6. III 1426), 295 (13. III 1426), 295' (16. III 1426), 296 (24. IV 1426); P. Matković, n.n., *Rad XV*, 35—6.

označe pogodbe za potpisivanje akta. Uzalud je Paladin Gundulić navodio kako se i ankonski brodovi služe drugim pristaništima od rta Kumani do Kotora; Ankonjani takvu interpretaciju nisu prihvatili, jer su sve navedene luke osim Kotora bile dubrovačke.⁶⁷ Kad ni poslednji pokušaj da se u Ankoni proizvede odluka nije uspeo, poslata je u Ankonu barka koja je trebalo da preveze u domovinu dubrovačke trgovce i njihov imetak koji su poslovali u Ankoni. Potom je (31. maja) zabranjeno svim trgovcima da posećuju Ankonu i da upućuju robu na njenu luku.⁶⁸

Predstavnici vlasti Ankone, i u drugim slučajevima nagli i preki, pokazali su slabe živce pa su odgovorili silom: preuzeli su robu Dubrovčana koja je još ostala u njihovoj varoši. Dubrovačke vlasti su na to (26. marta 1427) uzvratili istom merom te su izdale zapovest rukovodiocima po pristaništima na kopnenoj obali i na otocima da grabe ankonske brodove koji bi prolazili pored obala.⁶⁹ Time je ratnička sekira bila iskopana i otpočela su neprijateljstva.

Novo trgovačko uporište Dubrovčana u Marki trebalo je da postane mesto Firma. Za izaslanika je izabran (18. juna 1426) kancelar Batista, rodом iz Firma, s nalogom da od Lodovika Miljorati, gospodara Firma, izradi oslobođenje od plaćanja carine za dubrovačke trgovce; ukoliko ovaj ne bi pristao na toliko velike povlastice, trebalo je postići da u Firmu Dubrovčani budu prihvatani kao u Pezaru i Fanu, gradovima porodice Malatesta, nudeći u Dubrovniku isti tretman Lodovikovim podanicima. Pregovori su trajali cele godine i njihovi rezultati nisu obelodanjeni.⁷⁰ Dve godine docnije Firmljani su oterali Lodovika.⁷¹

Zatim je središte dubrovačke trgovine u Marki trebalo da bude Pezaro. Kad je gospodar toga grada, Pandolfo Malatesta umro (1430), privremeno se pogoršao položaj Dubrovčana u toj varoši. U jesen te godine vlasti su uzaptile robu izvesnih dubrovačkih trgovaca. To je ponukalo dubrovačko Veće umoljenih da (3. oktobra) zabrani dubrovačkim brodarima da terete prevoze ili šalju u Pezaro i u zemlje i krajeve gospodara Pezara.⁷² Dok je u Pezaru vladao Galeaco Malatesta, Fano i Rimini došli su u posed Pandolfovog sina Sidismonda, s kojim su Dubrovčani održavali prijateljske odnose. Treba pretpostaviti da su Sidismondovom intervencijom popravljeni odnosi sa Pezaram, jer je dubrovačko Veće umoljenih (7. aprila 1431) dopustilo svojim podanicima da sa robom idu i u Pezaro. Gospodar Pezara vratio je u važnost privilegije koje su Dubrovčani uživali u Pezaru. Posle toga (26. maja) u Dubrov-

⁶⁷ Radonić, DAK, I/1, 368; P. Matković, n.n., Rad XV, 36, 37, 37—8.

⁶⁸ HAD, Cons. rog. III, 295' (22. IV 1426), 300' (31. V 1426).

⁶⁹ HAD, Cons. rog. IV, 16 od 26. III 1427.

⁷⁰ Chronica ragusina Junii Resti, 229; P. Matković, n.n., Rad XV, 11—12.

⁷¹ M. Matalucci, Ancona attraverso i secoli I, 446—7.

⁷² HAD, Cons. rog. III, 234 (14. IX 1430); IV, 238' (3. X 1430).

niku je izabrana komisija da pregleda odredbe o pogodnostima koje su označile pezarske vlasti. Na povoljan komisijski izveštaj, Veće umoljenih je potvrdilo odredbe koje su dubrovačke trgovce oslobađali carinskih obaveza, kao što je usvojilo odluke o istom tretmanu Pezaraca.⁷⁴ I u Rimini, takođe grad Malatesta, počeli su da zalaze Dubrovčani, a naročito Italijani u službi dubrovačke opštine.⁷⁴

Za transport srebra u Firencu ranije se išlo preko Ankone. Već početkom 20-ih godina Dubrovčani su plemeniti metal transportovali i preko Urbina. Gospodar toga grada, Malatesta de Malatestis, krajem leta 1422. oštetiio je dubrovačke trgovce, a nastali su i nepotrebni troškovi da se srebro oslobodi. Dubrovačka opština je morala da izađe u susret oštećenim i da im pozajmi 300 perpera, ali da se novac vrati ako se oslobodi i sam deo srebra. Dubrovačka opština je u isto vreme zabranila svojim podanicima da do kraja oktobra te godine prenose beo metal u Firencu tim putem. Radi povraćaja uzapćenog opština je delegirala Klima Rastića.⁷⁵

Prekid odnosa između Ankone i Dubrovnika znatno je više škodio Ankonjanima nego Dubrovčanima koji su se snašli na drugim stranama dok Ankonjani nisu mogli naći pogodne luke na srednjem delu istočne obale Jadrana. Zbog toga je ankonska opština septembra 1432. poslala Stefana Tom. de Fatatis s nalogom da se upozna sa tužbama Dubrovčana i da svede račune o represalijama koje su ovi imali sa Ankonjanima. U svojim povoljnijim pozicijama Dubrovčani su se počeli nećkati i zavlaciiti stvari. O takvom raspoloženju svedoči okolnost da je samo jedan glas prevagnuo da se odluci da se pregovori ne nastave kad je ankonskom izaslaniku trebalo dati na uvid spise dubrovačke kancelarije i notarijata. Prilika za obnovu dijaloga ukazala se ponovo 1433, kad se dubrovački suveren kralj Žigmund u Rimu krunisao za cara. Predlog da se sa Ankonom obnove pregovori stavljen je na dnevni red 30. marta i on je uz male izmene prihvaćen, pa je ankonskom pregovaraču Stefanu Tom. de Fatatis data propusnica da se pojavi u Dubrovniku. Još 11. jula rešeno je u Veću umoljenih da se odgovori na pismo ankonske opštine. Izgleda da je ankonski izaslanik imao uputstva i za utuk, te su (1. decembra) knez i Malo veće ovlašteni da odgovore ankonskom glasniku na ono što im je on saopštio; tada je već postignut sporazum u načelu i kao da je rešeno i pitanje dubrovačke lade zadržane u Ankoni, pa su prema predviđenom sporazumu dubrovački brodovi mogli ulaziti u an-

⁷⁴ HAD, Cons. rog. IV, 237 (27. IV 1430), 277 (7. III 1431), 280—0' (15. III 1431); V, 3. O Sidjismundu Malatesti i njegovoj porodici vidi: Istorija Italije, tom, 1, Moskva 1976, 332—33.

⁷⁵ HAD, Cons. min. IV, 99 od 3. VI 1427 (Đorđo Brunjoli iz Mantove, opštinski fustanjar).

⁷⁶ HAD, Cons. rog. III, 110 (29. IX 1422), 111 (30. IX 1422), 148 (20. III 1433).

konsku luku. Stvar je potom izgleda zapela u Ankoni, jer ova nije dala potvrdu na ono što je dogovoreno u gradu sv. Vlaha. Zbog toga 21. januara 1431. Veće umoljenih nije moglo da izda slobodan prolaz za jednu godinu Stefanu Tomazijevom i njegovom sinu, koji su sa robom stigli pred Dubrovnik, nego je odluka o tome prepuštena Velikom veću. Izgleda da je lično zainteresovan ankonski pregovarač bio popustljiv u pregovorima, te je zbog toga ankonska opština odlagala prihvatanje ugovorenih uslova. Tek sredinom avgusta 1434. izabrana su u Dubrovniku tri plemića da sastave odgovor na pismo funkcionera Ankone. Komisija je predložila da vlasti Ankone iznesu svoje propozicije za sklapanje novog ugovora.⁷⁶

U međuvremenu upravljači Ankone trudili su se da oraspolože Dubrovčane sitnim pažnjama. Kad je tročlana deputacija preko Ankone putovala u Rim na Žigmundovo krunisanje, ankonska opština dopustila je da darovi prođu ispod carinjena i da se delegati simbolično daruju sa pet dukata, koliko da se pokaže želja da se ponovo ide na integraciju starog prijateljstva.⁷⁷ Od početka 1434. Dubrovčani su sa Firmljanima, kao prvima od stanovnika Ankonske Marke inaugurisali novu carinsku praksu sa dovoznicama robe preko mora: dozvoljavali su ulaz u luku i prodaju espapa u gradu, s tim da se za unovčenu robu plaćala uobičajena carina, a za ono za što nije dobijen novac ne bi se plaćala carina kad bi se roba izvela iz dubrovačke luke. Firmljanin je dolazio i sa manufakturnom robom (tkanina, sapun, druga roba) i sa prehrambenim artiklima (riba).⁷⁸

Veća grada Ankone premišljala su se sve do prvih nedelja 1436, kad je (pre kraja februara) stigao njihov odgovor na dubrovačko pismo. Dubrovački senatori su najpre odložili razmatranje stvari, a 15. marta su odlučili da upute u Ankonu jednog od svojih četiri kancelara, dok je tročlana komisija imala da pripremi sve hartije o »slučaju Ankone« i podnela je vladi svoje predloge. Potom je tek 27. juna 1436. izabrana komisija od tri plemića koja bi napisala uputstva kancelaru koji bi krenuo u Ankonu. Nastup dubrovačkog pregovarača, kancelara Paskvina de Labrinja, Kremonca, zakasnio je zbog kuge koja se u međuvremenu javila u Ankoni. Prvih dana septembra kancelar Kremonac okrivljen je da je radio protiv uputstava koja je primio za pregovore sa Ankonjanima.⁷⁹

⁷⁶ HAD, Cons. rog. V, 103 (10. IX 1432), 146 (30. V 1433), 154 (11. VII 1433), 176 (27. XI 1433), 176^r (1. XII 1433), 177 (5. XII 1433), 179 (12. XII 1433), 181 (19. I 1434), 184 (30. I 1434), 191 (27. II 1434), 192 (2. III 1434), 198 (5. IV 1434), 219^r (14. i 16. VIII 1434); Radonić, DAK I/1, 336—7; P. Matković, n.n., Rad. XV, 39.

⁷⁷ V. Makušev, Monumenta historica, 124.

⁷⁸ HAD, Cond. min. 100^r od 13. I 1434.

⁷⁹ HAD, Cons. rog. VI, 37 (27. II 1436), 39^r (8. III 1436), 40 (15. III 1436), 43 (27. III 1436), 62^r (27. VI 1436), 64 (9. VII 1436), 77 (4. IX 1436); Radonić, DAK, I/1, 361—2, 362, 369—77.

Tako, ni u jesen 1436. nije bilo ništa od zaključenja dubrovačko-ankonskog ugovora.

Opet je nastala stanka od tri godine. Dogodio se i konflikt i to zato što su dubrovački carinici uzaptili robu jednog ankonskog trgovca koji nije hteo da plati carinu koju je označio kao vrlo visoku i nepravičnu; carinici nisu postupali po svom nahodjenju, nego prema pravilniku koji je zaista predviđao naplatu visoke carine (10%); trgovac se potom požalio svojoj opštini, a ova je izvela represaliju, lišivši slobode izvesne dubrovačke trgovce u Ankoni i zaplenivši njihovu robu. Na zahtev da se ankonskom trgovcu naknadi šteta dubrovački organi su se pomirljivo ponašali, bez obzira na već izvedene represalije: odmazde za represalije nisu naređene i dozvoljene, a nešto kasnije ankonski trgovci koji su svoju robu prevozili na brodu Nikole Menčetića bili su čak oprostili carine.⁶⁰ Izaslanik za pregovore biran je u Dubrovniku već početkom 1439, ali je Marin Rastić stvarno krenuo tek sredinom decembra. Date mu instrukcije predviđale su da se pored rešavanja naplate visoke carine ankonskom trgovcu uzmu u pretres i odredbe starih sporazuma. U toku pregovora nastala je pauza zbog ponovne pojave kužne zaraze u Ankoni aprila 1440, a potom je Menčetić smerao da traži da bude oslobođen misije. No, pre nego što je odluka o tome donesena u Dubrovniku, sporazum je ipak postignut.⁶¹

Devetnaestoga juna 1440. konačno je zaključen sporazum prihvaćen 15. juna između Marina Rastića i ankonskih pregovarača. Ugovor je značio potvrdu osnova iz 1372. sa dodacima iz 1397, uz tri novce; njime je Dubrovčanima dopušteno da robu proizvedenu unutar jadranskog prostora uvoze preko Ankone za druge gradove srednje i severne Italije; za taj bi teret umesto carine plaćali samo pristojbu za pristajanje u ankonskoj luci, koja je iznosila 13 osmina dukata na svakih 100 dukata vrednosti robe (1,625%); od te obaveze izuzeta je dragocena roba (zlatu, srebro, biseri, drago kamenje), za što nije trebalo davati ništa; taksa se plaćala i u slučaju da brod sa robom Dubrovčana bilo iz kog razloga uđe u luku ili tu obavi prekrećanje, tj. ne dođe do prodaje esapa; za svu ostalu robu plaćala bi se carina po ugovorima od 1372. i 1397. godine. Fortaživanja iz ranijih šteta i represalija su anulirana.⁶² Sporazum koji je Marin Rastić (pogrešno Martin Resta) zaključio sa Nikolom Bonarelijem i Ćirijakom Piccolijem nazvan je »Savez Ankonjana i Dubrovčana« i, prema jednom savremenom

⁶⁰ HAD, Cons. rog. VI, 74 (23. VIII 1438); VII, 84 (13. VIII 1439); Radonić, DAK, I/1, 363.

⁶¹ HAD, Cons. rog. VII, 10' (19. I 1439), 17 (10. II 1439), 111 (12. XII 1439), 112 (15. XII 1439), 155 (23. IV 1440), 164 (27. V 1440), 164' (30. V 1440), 175 (6. VII 1440); Radonić, DAK, I/1, 420—1, 430—6, 436—9.

⁶² V. Makušev, Monumenta historica, 124—6; Radonić, DAK, I/1, 439—43; P. Makušev, n.n., Rad XV, 40—42, 66—9; E. Spadolini, Il commercio, le arti et la loggia dei mercanti in Ancona, Portocivitanova 1904, 341.

istoričaru Ankone, »predstavlja pravu komunalnu konfederaciju«. Njegov tekst je bio uklesan u mermeru na javnom mestu opštinske palate. Dubrovčani su takođe visoko ocenili zaključeni posao, te su jednom od njegovih tvoraca, Ćirijaku Picokoliju, trgovcu i arheologu, 12. januara 1444, ponudili u dubrovačkom Malom veću poklon od 12.000 dukata.⁸³

U vezi s ovim ugovorom neobično je bilo to da je istovremeno zaključen u Dubrovniku paralelan ugovor sa Stefanom Tom. de Fatatis, kao ankonskim poslanikom, u kome je, pored potvrde ranijih ugovora, prihvaćena jedna nova odredba: Ankonjanima je dozvoljeno da bacaju sidra u dubrovačkoj luci bez plaćanja bilo kakvih dažbina.⁸⁴ Kod izvoza iz Dubrovnika akcenat je bio na eksportu srebra: Ankonjanin pri tom izvozu ne bi plaćao nikakvu carinu kao ni Dubrovčanin kad bi prodao srebro Ankonjanima.⁸⁵

»Savez« iz 1440. godine pokazao je prave interese i odnose obe strane ugovornice. Za trgovce i jednog i drugog grada luka grada-partnera je bila mnogo važnija od pijace savezne opštine — Dubrovnik Ankonjanima za izvoz bosanskog i srbijanskog srebra i kao etapno pristanište za plovidbu na Istok, a Ankona Dubrovčanima kao prihvatna baza za trgovanje sa Firencem i ostalom srednjom, pa i severnom, Italijom. Ankonjani su popustili u revnosti da sami održavaju promet između Dubrovnika i srednje Italije, ali i dalje prave razliku u trgovanju svog partnera u jadranskom okviru i izvan njega, posebno na Levantu, gde nisu bili spremni da prave kompromise tim pre što je jačanje Dubrovčana na toj strani bilo sve očiglednije. Levant je ostao neomeđena zona, gde su interesi pomireni kompromisom.

Izgleda da su neki Dubrovčani počeli koristiti poslovne kanale Ankonjana za zabranjeni vid poslovanja na Istoku, jer bi u Ankoni i u drugim varošima Marke nabavljali oružje i hranu, što se nije smelo izvoziti nevernicima. Malo veće (septembra 1446) nije želelo da ograničava svoje pomorce u koristima plovidbe u Ankonu, ali je zahtevalo registraciju takvih plovidbi da bi se lađe mogle kontrolisati da ne čine zloupotrebe.⁸⁶ Marta 1447. jedna tročlana komisija trebalo je da sastavi odgovor ankonskoj opštini u slučaju Bernarda Medičija. Na sličan način trebalo je otpisati na pitanje ankonskih vlasti juna i decembra 1456. godine.⁸⁷ Nije poznato šta je bio predmet prepiske dvaju prijateljskih gradova, no treba pretpostaviti da je reč o pokušajima zaobilaznja odredaba

⁸³ M. Natalucci, *Ancona attraverso i secoli: Il Quattrocento*, 65.

⁸⁴ D. Farlatti, *Illyricum sacrum*, t. VI, Venetiis 1800, 162; P. Matković, n. n., Rad XV, 42.

⁸⁵ B. Hrabak, »Dubrovačko« srebro, 71 (odredba je ustanovljena kao važeća 1444—1447).

⁸⁶ U tom smislu: HAD, Cons. rog. X, 25', 30', 93'.

⁸⁷ Isto, 88 (30. III 1447); XI, 202 (5. VI 1450), 269' (5. XII 1450).

sporazuma od strane trgovaca oba grada. Stanovnici ostalih gradova Marke nisu uživali carinske povlastice Ankonjana, te su se ponekad lažno predstavljali kao Ankonjani, posebno ako tu u tom mestu imali stan.⁸⁸ Jedan Firmljanin pokušao je (u leto 1451) da prokrijumčari vosak, te je o slučaju pisano opštini Firmo i gubernatoru Marke. Neku privilegiju tražili su neki Santoarduini i njegov nećak iz Pezara, ali su se Dubrovčani izvukli izvinjavanjem.⁸⁹ Jedna barka koja se spremala (februara 1455) da pođe u Ankonu i jedna druga koja je imala da putuje u Pezaro sa trgovcima i njihovom robom bile su zadržane u Dubrovniku. I tu treba pretpostaviti zloupotrebu posebnog tretmana Ankonjana. U to vreme bilo je oštećenih Dubrovčana u Marki i Romanji.⁹⁰ Početkom 1460. Veće umoljenih moralo je slati Junija Mar. Gradića kao izaslanika u Pezaro da izvodi iz zatvora dubrovačke podanike.⁹¹

Ugovor iz juna 1440. bio je ograničen na trajanje od 20 godina.⁹² Obnova sporazuma predviđala je izbor izaslanika za Ankonu i sastavljanje instrukcija koje bi mu trebalo dati. Za poslanika je izabran Nikola Bunić, ali je njegov odlazak odlagan do sredine februara 1461. Izgleda da je Dubrovnik tražio neke izmene. Ankonska strana je odmah potvrdila sporazum, a dubrovačka je (27. marta) odbila da to učini. Buniću je čak (12. juna) saopšteno da prekine razgovore i da se vrati u rodni grad, ako Ankonjani ne bi uz potvrdu sporazuma od 1441. godine prihvatili dva nova dodatka.⁹³ Pregovori su i dalje zapinjali, i početkom jula postignut je neki kompromis, ali dubrovačka vlada nije pristala ni na njega i Buniću nije poslala veliki pečat sv. Vlaha. Bunić je u Ankoni ostao do kraja avgusta 1461, a potom se vratio praznih ruku.⁹⁴ U neugovornom stanju ankonski brodovi ne samo što nisu uživali nikakve povlastice u pogledu carina, nego su ponekad morali da traže dozvolu za ulazak u dubrovačku luku. Tako je bilo sa jednom ankonskom lađom koja je došla sa Sicilije i koja je poslednjeg dana novembra 1460. dobila »salvuskondukt«.⁹⁵

Novembra 1461. dubrovačka opština je nagovestila da će Ankonjani davati carinu od 3% za ulaz i izlaz iz luke. Početkom 1463. izabrana je tročlana komisija koja je trebalo da priredi materi-

⁸⁸ Neki primeri: HAD, Cons. min. IX, 186 (6. VII 1443); XI, 199 (20. VII 1448); XIII, 106 (4. XI 1452), 126 (17. V 1453).

⁸⁹ HAD, Cons. rog. XII, 119 (8. VIII 1451), 125 (20. VIII 1451).

⁹⁰ HAD, Cons. rog. XIV, 128' (1. II 1455), 187' (31. VII 1455).

⁹¹ HAD, Cons. rog. XVI, 95 od 12. I 1460.

⁹² V. Makušev, Monumenta historica, 125; Radonić, DAK I/1, 442; P. Matković, n. n., Rad XV, 42.

⁹³ HAD, Cons. rog. XVI, 160' (8. VIII 1460), 175' (10. IX 1460), 210 (23. I 1461), 221 (7. II 1461).

⁹⁴ Isto, 240 (27. III 1461), 267 (12. VI 1461), 273 (8. VII 1461); Cons. maius XII, 41' od 27. VIII 1461.

⁹⁵ HAD, Cons. min. XV, 140 od 30. XI 1460 (Antonio Pasaro).

jale za rešavanje pitanja sporazuma sa Ankonom. Orsat Menčetić je, kao na svoju ruku, pokušao da pokrene sređivanje dubrovačko-ankonskih ekonomskih odnosa.⁹⁶ Pozitivnih rezultata tih inicijativa nije bilo. Ipak, carina na pšenicu dovezenu iz Marke bila je upola manja (jedan groš od stara dovezenog do kraja januara) nego za pšenicu sa Sicilije, iz Lombardije i Toskane,⁹⁷ možda zato što je ona kao i zrnevlje iz Kalabrije (sa istim popustom) bila jevtinija. Jedan kontakt sa upravljačima Ankone planiran je marta 1464. sa poklisarom koji je odlazio papi; pri povratku poslanik bi stupio u dodir sa predstavnicima vlasti u Ankoni, koji je imao da pokuša da kažu šta bi više tražili od »kapitula« koji su bili u važnosti između dva grada navodno 40 godina; želeći da sami traže više, nastojali su da ankonski višak usklade sa svojim i da, kao glavno, izađu iz postojeće sporazumske kolotečine. U to vreme, kad su Ankonjani u pitanju, primenjivana je povlašćena tarifa opšteg tipa: za proizvode koje bi dovukli i prodali plaćala bi se uobičajena carina, već prema artiklima, dok bi se neprodato moglo izvesti iz luke, bez ikakve carine.⁹⁸

Juna 1464. opet su birani izaslanici za pregovore u Ankoni. Kao povod poslužio je planirani papin dolazak u taj grad. Predlog da se, pored dvojice već izabranih doda i treći izaslanik nije prošao, ali je prihvaćena uobičajena ekspertna trojka za pripremu materijala. Jedna nova tačka odnosila se na lokrumski samostan, ali nije rečeno u kom smislu; svakako se tu radilo o čisto crkvenim poslovima sa papskom kurijom, a ne o trgovinskim postulatima u odnosima sa Ankonom. Odlazak je odložen.⁹⁹

Odnosi u to doba nisu bili ponajbolji ni sa Pezarom, čiji je gospodar bio samovoljni Alesandro Sforca iz Milana. Neka dubrovačka lađica sa trgovcima htela je da izbegne da uđe u luku Pezara i da plati carinu, te ju je Sforca dao uhvatiti, a prema Dubrovčanima su naređene represivne mere. Poklisar koji je išao u Rim (Ivan Gundulić) marta 1465. trebalo je da svrati u Pezaro i da traži ukidanje represalija, jer je u pitanju bilo samo 15 dukata.¹⁰⁰

Krajem septembra 1468. odložena je rasprava o »kapitulima« sa Ankonom, koja je pokrenuta još prvih dana iste godine preko dubrovačkog konzula u Ankoni i izborom trojice eksperata za pripremanje materijala i druge trojice za davanje uputstava poklisaru.¹⁰¹ Marta 1472. na primer, na ankoške lađe sa robom prime-

⁹⁶ Isto, 216' (14. XI 1461); XVI, 60 (8. II 1463); Cons. rog. XVII, 177 (29. I 1463).

⁹⁷ HAD, Cons. maius XII, 140' od 21. X 1463.

⁹⁸ HAD, Cons. rog. XVIII, 34' (14. III 1464), 50 (14. V 1464).

⁹⁹ Isto, 63', 65', 66', 68', 70.

¹⁰⁰ Isto, 142' (26. III 1465), 143 (27. III 1465).

¹⁰¹ HAD, Cons. rog. XX, 3' (8. I 1468), 80' (15. IX 1468), 84 (27. IX 1468), 125 (15. II 1469).

njivana je opšta povlašćena carina. Jedan Urbinjanin tretiran je »prema uredbi Dubrovnika i prema običajima«,¹⁰² što je teško bliže odrediti. Maja 1476. ponovo je senatu postavljeno pitanje da se uđe u analizu prakse koja je postojala u carinskim odredbama sa Ankonom, ali je sa ogromnom većinom (30:8) odlučeno da se u pitanje ne ulazi. Februara sledeće godine trebalo je odlučiti o odgovoru koji je valjalo dati na pisanje dubrovačkog konzula u Ankoni, Frana Stolića, ali je stvar odložena još sa većom većinom (34:4) glasova.¹⁰³ Bilo je jasno da su senatori tu materiju smatrali nevažnom, dok se u isto vreme pitanje carine Firentinaca koji su preko Ankone dolazili u Dubrovnik, a zatim odlazili kopnom u velike centre Otomanskog carstva, stalno nalazilo na dnevnom redu. Deo robe iz Ankone donosili su svakako i Firentinci, takođe u pogledu carina povlašćenim u Dubrovniku. No, dok su se Ankonjani, pa i Dubrovčani kad je u pitanju Ankona, ograničili pre svega na izvoz srebra, a Dubrovčani tek posle toga i na izvoz stočarskih proizvoda. Firentinci su u Tursku unosili odlične tkanine, a izvozili kamelot i polupreradevine Bliskog Istoka. Kad se srebro samo krišom moglo odnositi, a stočarstvo još nije dobilo tržišne impulse u Bosni i Hercegovini, sama privreda nije nalagala veću potrebu da se uspostave pravi odnosi između Dubrovnika i Ankone. Stvar će izmeniti jačanje stočarstva u bližem zaleđu Dubrovnika.

Neki trgovci iz Marke razumeli su nastale promene, te su se poveli za Firentincima. Jedan Urbinjanin prevezio je (1487) tkanine u Jedrene, u jedno od središta Firentinaca, povezan sa ovima. Verovatno istim brodom je u Dubrovnik prispeo Ankonjanin Petračo Jakobi, koji je dovezao delom stare ankonske proizvode (sapun), a od novih neke bokale koji su bili popularni kod Turaka; bio je ocarinjen opštom povlašćenom carinom, tj. za neprodatu i odvezenu robu nije mu ništa uzeto na ime carine. Tkanine i druge manufakturne izrađevine dolazile su u Dubrovnik, ali na brodovima Dubrovčana. U poslednjoj deceniji stoleća Ankona je već počela da privlači hrišćanske a možda već i muslimanske gusare, te to nije bio pogodan momenat za dubrovačke poslovne ljude. Neke naoružane barke aprila 1492, na primer, načinile su štetu na brodu Ilije Petrovića u vodama Marke.¹⁰⁴

Opadanje prometa i međusobna animoznost poradali su akte koji bi se pre mogli nazvati neprijateljski nego prijateljski. Sedmog aprila 1495. Ankona je donela uredbu o Dubrovčanima koji bi posetili luku Ankone i drugih varoši Marke; svaka dubrovačka lađa koja bi prazna doplovila u Ankonu platila bi četiri zlatna dukata,

¹⁰² HAD, Cons, min. XVIII, 168' (18. III 1472); XIX, 68 (26. IX 1475). — O carini robe Ankonjana na lađi M. Kolendica vidi: Cons, rog. XXII, 73 od 11. XI 1473).

¹⁰³ HAD, Cons, rog. XXIII, 3 (24. V 1476), 90' (11. II 1477).

¹⁰⁴ HAD, Cons, min. XXIII, 57' (14. V 1487), 126 (2. V 1488); XXIV, 151' (17. IV 1492).

saobrazno količini robe koju bi mogla da primi a ako bi neka iskrala robu davala dva i po dukata; ona lađa koja bi gledala da izbegne carinu, platila bi kaznu od 25 dukata.¹⁰⁵ Logika takvog carinjenja je obrnuto srazmerna normalnoj logici, jer carina ima ulogu da brani domaće tržište od dovoza strane jevtinije robe, a ne da zavidi drugim brodovima za ono što ne mogu da učine domaći, jer ih dovoljno nije ni bilo. Bila je to svest da stranac bolje prolazi kad u Ankoni kupuje robu nego kad je prodaje.

Neka prepiska je u tim uslovima postojala. Providnici Dubrovnika dobili su (krajem marta 1500) zadatak da senatu iznesu svoje mišljenje o tome šta bi trebalo pisati u Ankonu. U Ankoni se radilo preko konzula. Tada, 1. aprila 1501. za konzula je izabran Bartolomeo Tomazijev.¹⁰⁶ Jedan savremeni istoričar Ankone piše da se 1501. dubrovački trgovci nisu verno držali sporazuma, te su dodate izvesne norme i ugovorene su parcijalne pogodnosti.¹⁰⁷ Nije, međutim, jasno kojih su se ugovora tada mogli držati, kad je sporazum iz 1440. davno stavljen ad akta.

Počev od prve četvrtine XV veka može se zapaziti da u odnosima između Dubrovnika i Ankone izvesnu ulogu igraju i konzuli. Godine 1426. sreće se ankonski konzul u gradu pod Srđem, a dubrovački konzuli rezidirali su u Ankoni tek nešto kasnije. Tek u leto 1441. postavljen je dubrovački konzul u Ankoni a 1475. u Pezaru (Pandolifo Arduinov).¹⁰⁸ Konzuli su bili poslovni ljudi koji su iz svojih zavičajnih gradova, gde su birani za dubrovačke konzule, održavali trgovačke kontakte sa gradom sv. Vlaha. To važi kako za Pandolfa tako i za Frančeska Lelijevo koji ga je smenio u Fenkciji (1487), a koji je u Dubrovniku poslovao još 1463. godine.¹⁰⁹

Dok se Dubrovnik nalazio pod mletačkim vrhovništvom, interese njegovih trgovaca i pomoraca branio je u mediteranskim lukama mletački konzul. Prve konzule Dubrovnik je u italijanskim varošima postavio tek kad se oslobodio mletačke vlasti (1358). Poznati istraživač konzularne službe Dubrovnika Ilija Mitić na početku svojih istraživanja smatrao je da je u to vreme upostavljen i konzulat u Ankoni; on je mislio da je ne samo Mihailo Bunić (1381) nego i Marin Krpa (1312) nosio titulu konzula.¹¹⁰ Međutim,

¹⁰⁵ V. Makušev, *Monumenta historica*, 126—7; Ciavarini, *Statuti della Dogana*, 251—252; P. Matković, n. n., *Rad XV*, 42.

¹⁰⁶ HAD, *Cons. rog.* XXVIII, 196^r (28. III 1500), 271 (1. IV 1501).

¹⁰⁷ M. Natalucci, *Ancona attraverso i secoli: Il Quattrocento*, 65.

¹⁰⁸ HAD, *Cons. rog.* IX, 7 (20. VII 1441); XXII, 169 (11. II 1475); I. Mitić, *Konzuli i konzulska služba starog Dubrovnika*, Dubrovnik 1973, 35.

¹⁰⁹ HAD, *Cons. min.* XX, 23 (9. I 1476); *Cons. rog.* XXV, 152 (15. III 1487) i *Cons. maius*, XII, 117.

¹¹⁰ I. Mitić, *Dubrovački konzuli i diplomati od prvih početaka do pada Republike*, Dubrovnik II/1967, 78—9; I. Mitić, *Izveštaj o istraživanju konzularne i diplomatske povijesti Dubrovnika*, *Ljetopis JAZU* 67, Zagreb 1966, 394.

oni su bili samo tzv. faktori, kako se za Bunića izričito kaže.¹¹¹ Za razliku od konzula, koji su bili podanici gradova u kojima su uređivali kao konzuli, faktori su bili Dubrovčani, trgovci koji su se bolje ugnezdili u kom gradu, koje je biralo Veće umoljenih i koji su posredovali u korist svojih zemljaka; za svoj trud dobijali su proviziju za svršen posao.¹¹² Faktor je bio i Paluško Milenović, koji je 1382. kupovao vino za dubrovačku opštinu.¹¹³

Takvom dubrovačkom predstavničkom aparaturom služili su se i Bokelji, posebno Peraštani, koji su najviše od stanovnika Boke Kotorske uključeni u dubrovačku trgovinu, a od 80-ih godina XV veka i Novljani. Kotorani su se služili i uslugama mletačkih konzula, više u Marki nego u Lančanu, gde su Dubrovčane bolje gledali nego Mlečane.

¹¹¹ M. J. Dinić, Odluke veća I, 31 i 170; I. Mancken, n. d., 151.

¹¹² M. J. Dinić, Odluke veća I, 126—7.

¹¹³ D. Dinić-Knežević, Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu IX (1966), 75.

Summary

ACTIVITIES OF THE BAY-OF-KOTOR PEOPLE IN THE FAIR-CITIES OF ANCONA MARK AND LANCIANO (to 1600)

Bogumil HRABAK

Basing his study on the material of the Dubrovnik Archives the author has treated the matter in three chapters: 1. Connections of the Bay of Kotor and Ancona Mark to the end of the 15th century; 2. Increased exchange between Lanciano and the Bay-of-Kotor people from the end of the 15th century on; Relations between Dubrovnik and Ancona Mark in the 13th, 14th and 15th century. Italian sources indicate remarkable presence of Slav people in certain towns of Ancona Mark, for instance Sencgalia in the 13th century, where there was a street named after the people of Kotor. In the 15th and 14th century the people of Kotor had relations with Ancona, Fermi and Recanti, and from the end of the 15th century they frequented Lanciano (Abruzzo), though they did not give up the connections with the towns of the Mark. The merchants of Kotor did not specialize in any particular ware; for instance export of tanned leather, rough woollen products (blankets, rugs, homemade peasant coats), lead and leadoxide, but dealt with everything that the market demanded at the moment — Albanian wheat, Turkish saddles, Arab horses canvas. Among the import articles the most frequent were woollen materials, in particular a kind of cheap English cloth. The reimbursement was made by the people of Kotor themselves, and from 1580 cheques were drawn to Lanciano and further to Venice. In the cases of the lack of good ware or sufficient amounts of it, or lack of available ships, the people of Kotor went to Dubrovnik where they obtained good quality ware and found greater choice of prizes; could hire ships, insure their cargo, borrow money at convenient interest and get commercial information about the situation in the large part of the Mediterranean. Having such business connections with Dubrovnik they did not make any attempts to develop the export of cattle and sheep products through the neighbouring Risan.

As the Bay-of-Kotor people — specially those of Perast and from the end of the 15th century the people of Novi, too — used the Dubrovnik consular service, the author treated the customs relations between Dubrovnik and the towns of Ancona Mark from 1199 to 1501. He also studied and explained the role of the consuls (from 1441) and the so called agents of the community of Dubrovnik who acted before them (from 1312) in the towns of Ancona Mark, correcting the misinterpretations of some of the former students of the same matter.

NAPOLEONOV VOJSKOVODA MARMON U BOKI (Auguste Frédéric Louis Viesse de Marmont duc de Raguse)

Rođen je 20. jula 1774. u Chatillon-sur-Seine, gradiću u sjevernom vršku tadašnjeg Burgunskog vojvodstva (danas u Francuskoj kod Dižona) kao jedinac. Djetinjstvo je proveo na tamošnjem dvoru svoje ugledne plemićke porodice, koja je starijim prezimenom Vies bila porijeklom iz Nizozemske, ali se već tri stoljeća ranije naselila u Burgundiji. U toj tradicionalno vojničkoj porodici životni put bio mu je unaprijed određen.¹

Iz artiljerijske škole, gdje se odlikovao svojim naučno-egzakt-nim razmišljanjem, izišao je 1793. godine sa činom poručnika; skoro neposredno dospjevši zatim u opsadu Tulona, gdje je svojom hladnokrvnom smjelošću obratio na sebe pažnju Napoleona Bonaparte — komandanta ove opsade — koji je baš, tu posvjedočio, takođe prvi put, svoj vojnički genij. Uzevši ga kasnije za adutanta, Marmon je na očigled Napoleona imao prilike da se dalje ističe, prilikom pohoda na Italiju 1796. godine: najprije kod Lodijsa — za što ga je Republika odlikovala počasnom sabljom — zatim 5. augusta u borbama kod Castiglione lično je odlučio pobjedu,

¹ Biografski podaci uzeti su, pored ostale još posebno naznačene literature, iz «Nouvelle Biographie Générale» (33. leksički tom), izd. Firmin Didot Frères u Parizu 1860. Druga ranija literatura koja za ovaj rad nije primijenjena: L. de Loménie: «Galerie des Contemp. illustres», tom V; «L' Illustration» 20, 3. 1852; Sarrut et Saint-Edme: «Biogr. des hommes du Jour» I tom, 2. dio str. 148; «Biogr. nouv. des Contemp.»; «Biogr. univ. et portat. des Contemp.»; Thiers: «Hist. de la Révol. franç. et Hist. du Consulat et de l' Empire»; Vaulabelle: «Hist. des deux Restaurations»; Lamartine: «Hist. de la Restauration»; «Mémorial de Sainte-Hélène»; Méneval: «Napoléon et Marie-Louise, souvenirs historiques»; «Mémoires tirés des papiers d' un homme d' Etat»; Fabvier: «Journal des Opérations du 6. corps pendant la campagne de France en 1814»; Bourienne: «Mémoires»; Ducasse: «Correspondance du roi Joseph»; De Bardi: «Du Rétablissement de la Royauté»; Baron Fain: «Manuscrit de 1814»; «Victoires et Conquêtes des Français»; Pons de l' Hoault: «Bataille et capitulation de Paris»; «Le maréchal Marmont, duc de Raguse, devant l' histoire»; Constant: «Mémoires»; Elias Regnault, «Hist. de Napoléon»; Ernoul: «Hist. de France sous Napoléon»; Mauduit: «Derniers Jours de la grande Armée»; Général Pelleport: «Souvenirs»; Gourgaud:

na čelu svoje artiljerije; a 14. decembra je na juriš zadobio mostobran San Giorgio kod Mantove. Nakon ovog podviga Napoleon ga je poslao da lično osvojene 22 protivničke zastave sam preda direktorijumu u Parizu — pa je tada unaprijeden za generala.

Tek dvadesetdvođodišnji mladi general se 1798. godine oženio Hortenzijom Perego,² ćerkom uglednog bankara, kome je Napoleon svojevremeno povjerio osnivanje Francuske banke. Brak se iz dosta razumljivih razloga nije razvio sretno — pošto je dama preferirala pariški život. Ipak je Marmont kasnije zabilježio: »Volio sam svoju ženu, ona mi je poklonila svoju mladost.« Iste godine Marmont već učestvuje u pohodu na Egipat: Ističe se u desantu na Maltu; u bitci kod piramida uništava korpus elitnih mameluka; a za vrijeme Napoleonove ekspedicije u Siriju drži Aleksandriju, pod najtežim uslovima oskudice i kuge, protiv koncentrisane opasade engleskih, turskih i ruskih snaga. Nakon povratka, doprinosi uspjehu Napoleonovog državnog udara od »18. brumaire« (novembra 1799), te stiče članstvo u novoorganizovanom državnom savjetu Francuske. Zatim, 1800. godine Marmont ponovo učestvuje u pohodu na Italiju: Organizuje transport artiljerije tokom čuvenog Napoleonovog prelaza preko zavejanih Alpa, da bi zatim komandujući istom artiljerijom kod Marenga, vidno doprinio odlučivanju te važne bitke. Na kraju ove kampanje, u januaru 1801, povjereno mu je vođenje pregovora za primirje sa Austrijancima, kojom prilikom je isposlovao najpovoljnije uslove za Francusku, što je Napoleon bez riječi potpisao.

Zatim je Marmont imenovan za prvog inspektora artiljerije, te unosi velika poboljšanja u organizaciju, tako da se govorilo: »njegova će artiljerija jednog dana zagrmiti svijetom.« To se brzo počelo ostvarivati: Krećući se Napoleonom na otsudni udar protiv Austrije, 1805. godine prelazi Rajnu, proslavlja se kod Ulma, te kao komandant 2. korpusa Velike armije uzima svoj dio u čuvenoj »bitci tri cara« kod Austerlitza (Slavkov kod Brna), gdje su Austri-

»Bourienne et sous erreurs«; Véron: »Mém. d' outre-tombe«; Saint-Beuve: »Causeries du lundi«, VI tom; Cuvillier-Fleury: »Dernières études histor. et littér.« II tom, str. 120; Rapetti: »La défection de Marmont en 1814«; Planat de La Faye: »Le prince Eugène en 1814«; Tascher de la Payrie: članak u »Le Moniteur« 5. 3. 1858; Laurent de l' Ardèche: »Réfutation des Mémoires du duc de Raguse«. Iz našeg aspekta najneposrednija literatura je od D. Milakovića: »Istorija Crne Gore« izdata u Zadru 1854. Znatno kasnije, 1922, kompilirao je Dr. L. Tomanović — sudija u Herceg Novom — iz slijedećih djela: T. Erber: »Storia della Dalmazia del 1797 al 1814«, Zadar 1892; F. Visković: »Storia di Perasto — Raccolta di notizie e documenti« Trst 1898; Kirchmeier: »Ragusa — La caduta della Repubblica a la lotta dei soldati di Napoleone colla flotta russa, i Montenegrini e Crivosciani pel possesso delle Bocche di Cattaro« Zadar 1900; Dr. V. Dorđević: »Crna Gora u Rusiji«, Srpska Kr. Akad. 1914. Posljednje obuhvatno djelo je od P. Saint-Marc: »Le maréchal Marmont« Pariz 1957.

² Jean Lhomerc: »Le banquier Perregaux et sa fille la duchesse de Raguse«, Pariz 1926.

janci — uprkos potpori Rusa — do nogu potučeni. Pošto je Austrija u decembru potpisala mirovni ugovor u Bratislavi, ustupivši Francuskoj svoje italske teritorije zajedno sa Tirolom i Dalmacijom, Marmon je upućen na Jadran kao glavnokomandujući tamošnjih snaga. I to, u prvom redu, da raskrči ratno stanje sa Rusima i Crnogorcima kod Dubrovnika.

Situacija koju je ovdje zatekao, tretirana je već detaljnije u ovom Godišnjaku, iz neposrednog francuskog izvora.³ Ukratko: Zahvaljujući baš Napoleonu, Austrija je 1797. godine zadobila teritorije Mletačke republike, ali je sada morala pristati na otstupanje istih. Ovo je izazvalo nemir u Boki gdje je stanovništvo, poduprto Crnogorcima, zatražilo intervenciju ruskih trupa, stacioniranih na Krfu, protiv predstojeće francuske okupacije. Rusi su se odazvali, pa su već u martu 1806. godine zauzeli tvrđave u Boki, a zatim je rusko brodovlje počelo uznemiravati Dubrovnik pa je privremeno čak zauzelo i Korčulu.

Uprkos ovom, francuski general Loriston se krajem maja iskrcao u Stonu sa nešto više od hiljadu vojnika, pa je zauzeo Dubrovnik i Konavle. To je izazvalo napad iz Boke — Crnogoraca, Bokelja i Rusa — tako da su Francuzi 17. juna bili satjerani u zidine Dubrovnika, držeći osim toga još jedino otok Lokrum. Najzad, iz Dalmacije je 6. jula prispio u pomoć general Molitor sa jednom divizijom vojske: na što su se opsadivači povukli u Boku — pa je sklopljeno primirje sa ruskim admiralom Senjavinom.

Marmon je stigao u Dubrovnik početkom augusta, doveo je i druga pojačanja, tako da je raspolagao ukupnom snagom od 8 — 10.000 vojnika. Dočim se na bokeškoj strani skupilo 5000 ruskih vojnika uz 3000 naoružanih Crnogoraca i 2000 Bokelja. Marmonove trupe su zatim 2. oktobra prodrle preko Debelog Brijega, postigavši borbeni uspjeh u Sutorinskom Polju, ali nisu opsjele Herceg-Novi, nego su se nakon paljevina po Igalu i Topli opet povukle. Povod za ovaj sukob slijedio je iz spetljane političke situacije uslijed nepotpunog izvršenja bratislavskog mirovnog ugovora; a pošto je Marmonu stigla naredba da osigura Dubrovnik od daljnjih napada, pa da težište svojih djelovanja premjesti u Dalmaciju, gdje je opet prijetila opasnost od Austrije. Francuski udar do Herceg-Novog izazvao je zaista izvjesnu demoralizaciju u Boki, koju su Crnogorci zatim uglavnom napustili. Marmon je, do svog odlaska u novembru, još izvršio učvršćivanje dominantnih položaja poviše Dubrovnika i obezbijedio komunikaciju sa Stonom. U svoj glavni stan u Splitu, ušao je zatim sa pobjedničkom fanfarom.

Čini se da se Marmon u ovim krajevima ubrzo počeo osjećati vrlo dobro, ne tražeći povratak u Francusku. Tome je doprinijela

³ Jovan I. Martinović: »Dva svjedočanstva o Boki Kotorskoj s početka XIX vijeka« — Boka br. 3/71 — sadrži prevod suvremenog dokumenta pronađenog u arhivu Venecije.

valjda i romansa sa mladom, izuzetno lijepom i vrlo privlačnom ženom generalnog providura Dalmacije, Dandola, u Zadru. Ta plavokosa Mlečanka se takođe odusevila za naočitog i istaknutog oficira Imperije.⁴ Inače, dok su Zadar i Split predstavljali više neke privredne centre, Dubrovnik je postao prihvatilište za bogat život i slatki nerad. Marmonov kvartir u kneževom dvoru bio je uređen kao raskošni saraj nekog sultana: posvuda divani za odmaranje, ali i podjednako za zabave i balove. Dubrovčani su francusku vlast uglavnom primili sa rezignacijom.⁵

Uskoro je tilzitskim mirom prestalo ratno stanje između Francuske i Rusije, pri čemu je potvrđen član bratislavskog ugovora o prepuštanju Boka Francuzima, te je general Loriston 10. augusta 1807. mirno mogao podići trikoloru na Španjoli, još u prisustvu Rusa. Zatim je i Marmon posjetio Boku, organizujući francusku upravu. Teritoriju je podijelio na tri »kantona«: kotorski, novljanski i budvanski, pri čemu je u Kotoru zasjedao »Kraljevski delegat« za čitavu pokrajinu (ova upravna podjela zadržala se oko 150 godina!), pošto je Boka — kao i cijela Dalmacija — pripojena tzv. »Kraljevini Italiji« sa sjedištem u Milanu. Tom prilikom se Marmon poblize upoznao sa strukturom Bokelja, pa se u Kotoru začudio nesrazmjernosti katoličkih stanovnika, sa njihovim brojnim crkvama i manastirima, naspram samo jedne pravoslavne crkve. Da bi ovo donekle popravio, ustupio je ženski benediktinski samostan pravoslavnoj crkvi. Postavio je u Kotoru tribunal sa dva suca, a u Herceg-Novom i Budvi pomoćne mirovne sudove. U Dobroti je najzad imao i dosta prijazan susret sa vladikom, što je organizovao ruski civilni upravljač.

Krajem iste godine Marmon dobija od imperatora Napoleona I titulu vojvode od Dubrovnika, nakon čega je 31. januara zauvijek ukinuo Dubrovačku republiku. Ovo ima toliko veze sa Bokom, što je zatim zaokružena dubrovačko-kotorska upravna oblast sa jednim zajedničkim administratorom, koji je bio potčinjen vojnoj vlasti. Marmon je i dalje dolazio u Boku, takođe i radi sastanaka sa vladikom, pa se zna da mu je u maju 1808. Perast trebao prirediti gozbu za 25 osoba, sa srebrnim priborom i svijećnjacima. Na ove posjete se svodi i osnivanje pozorišta u Kotoru.⁶

Ratno stanje sa Austrijom obnovilo se 1809. godine. Marmon sakuplja svoj armijski korpus pa prodire u Hrvatsku, potiskujući

⁴ Robert Christophe: »Les amours et les guerres de maréchal Marmont«, Pariz 1955.

⁵ Koga interesuje atmosfera prevrata Dubrovačke republike, najugodnije će steći jednu kritičku obojenu sliku o tome, ako prilikom Ljetnjih igara pogleda dramu »Dubrovačka trilogija« od Iva Vojnovića (1857—1929).

⁶ Rasuti podaci o Marmonovim posjetama Boki, pored njegovih dalje citiranih memorija, zatečeni su prilikom listanja ove literature: »Kotor«, Zagreb 1970; P.V. Kovačević: »Istorija bokeljskog pomorstva«, Kotor 1976; te u godišnjaku Boka br. 8/76 u člancima K. Milutinovića i D. Antovića.

pred sobom dvostruko jače austrijske snage. I sam lako ranjen, 23. maja ulazi u Gospić, ali nastavlja da tuče Austrijance preko Otočca, progoneći ih u stopu do Rijeke. Bez da je tu rasčistio situaciju, okreće se na Grac, gdje se spaja sa glavninom francuske armije, a 28. juna stoji lično pred Napoleonom kod Beča. Slijedi odlučna bitka kod Wagrama, radi prelaska preko Dunava: Marmon odmah zatim obrazuje prethodnicu na suprotnoj obali. Oštroumnom analizom mogućnosti, hitro otkriva novu tačku koncentracije Austrijanaca kod Znojma: neizmjerne, još nesređene mase trupa, artiljerije i materijala. Umjesto da, po naređenju, tu sačeka prispijeće francuskih trupa, on napada i istovremeno nudi primirje — što Austrijanci prihvataju: Napoleon mu za ovo na licu mjesta pruža maršalsku palicu.

Bečkim mirom od 14. oktobra, izvedeno je zaokruženje francuskih posjeda na Balkanu i to — obuhvaćeno jednom novom kraljevinom zvanom Ilirija — sakupljene su Slovenija, Gorica i Istra, te znatni dio Hrvatske, i Dalmacija do Paštrovića. Za vrhovnog guvernera svih ovih oblasti postavljen je Marmon. Napoleon ga je pri ovom — poznavajući njegove nesretne intimne okolnosti — znatiželjno upitao: šta namjerava činiti sa vojvotkinjom za onih godina, koje sada treba da provede u svojoj novoj prestonici — Ljubljani. Marmon je samo kratko odgovorio: »Sire, povećću je«. Uspostavljanje novog dvora Ilirije, uslijedilo je velikim selidbenim konvojem iz Pariza, s time što je u Trstu stvorena i zimska rezidencija. Međutim, kada je prva dama Ilirije povedena da upozna svoje podanike — razbolila se u Dubrovniku. Zatim se vratila u Pariz, jer joj kao jadranska klima ne godi.

Ostavši opet sam, maršal se ozbiljno posvjećuje upravi povjerenih mu zemalja: stvara efikasnu administraciju, sređuje prosvjetno pitanje i osniva škole (Kotor dobija gimnaziju u januaru 1811), uvodi građansko pravo i reorganizuje sudstvo, katastrira zemljišta i zameće uslove za novo zanatstvo i industriju. Obzirom na rusku a zatim englesku blokadu Jadrana, intenzivno se brine za kopneni saobraćaj i gradi ukupno 300 km. koljskih puteva i mostova. I Boka je dobila svoju prvu cestovnu vezu, koja je dosegla do Kumborskog Kanala, a bila je poboljšana i veza između Kotora i Budve. Marmon se ponaša kao prijatelj naroda, a svoju najveću popularnost stiče baš ovim gradnjama.

Ali je, za sve ovo, imao premalo vremena na raspoloženju — svega 18 mjeseci. Imperator ga je već 1811. godine premjestio u Portugaliju, da tamo zamijeni maršala Masena, koji je bio podlegao Englezima. No ni Marmon na kraju nije imao više sreće: u julu 1812. godine (Napoleon baš tada maršira na Moskvu) vodio je neuspješnu bitku u Španiji kod Salamanke protiv Wellingtona, kojom prilikom mu je teško ranjena desna ruka. Još prije nego što je ozdravio, pozvan je u Njemačku da učestvuje u bitkama koje su tu dalje mljele Napoleonovu moć. Zatim, u borbama na terito-

riji Francuske dijelio je skoro sve bitke, braneći najzad stopu za stopom duž Marne, do samog Pariza, gdje je onda nepokolebljivo štitio istočni dio grada. Ali 30. marta 1813. naveče, Napoleon ga je pozvao da napusti položaje i povuče se do Fontenebla, gdje se i on sam bio sklonio.

Tu se međutim Marmon neočekivano upustio u tajne pregovore sa protivnikom — ponukan i Napoleonovim ministrom Talejranom (Talleyrand) — čime je izgleda radikalizirao uslove imperatorove abdikacije, u korist Burbonske kraljevske kuće. Stoga su ga bonapartisti smatrali izdajnikom. Marmon ovo pravda besmislenom zadrtošću Napoleona u ta zadnja vremena, kojom je još samo škodio Francuskoj. Zatim je 1815. godine kralj Luj XVIII potvrdio Marmonova dostojanstva i čin, imenujući ga za pera Francuske, postavivši ga ujedno za komandanta svoje tjelesne garde. Prilikom stupanja na presto ruskog cara Nikole, 1826. godine, bio je upućen u Petrovgrad, da kao vanredni poslanik prenese pozdrav francuskog kralja. Poslije toga, do 1828. godine, vodi mučnu razvodnu parnicu sa Hortenzijom. Najzad, po naredenju kralja Karla X 1830. godine preuzima komandu prvog korpusa armije, radi pacifikacije revolucije u Parizu, pa pošto u tome nije imao uspjeha, emigrirao je iz Francuske zajedno sa kraljem. Ostao mu je još samo povučen život, zasijenčen baš kontroverzijama oko tzv. »La défection de Marmont«.

Ovaj pojam izražen je tako titulisanom studijom M. Rapetti-a, koji maršalu inače priznaje izvanredne ljudske osobine: Marmon je trijumfirao — piše autor — po relacijama jednog svjetskog čovjeka. Imao je plemenitu, produhovljenu fizionomiju. Bio je vrlo obrazovan, pričao je sa šarmom, zadivljavao, opijao. Njegova sasvim uvjerljiva superiornost navodila je na respekt. Djelovao je obavezujući ali dobrostivo. Ponckog je doduše povrijeđivao svojom uzvišenošću, ali je to ublažavao njegov ljubazni ili briljantni karakter. Napoleon ga je nazivao Marmon I. Veoma se sviđao ženama, a sam je smatrao da surov vojnički život treba izgladivati svakodnevnom konverzacijom u ženskom društvu. Nagrađivao je poštene i lojalne ljude. Nije tražio oprostaja, samo je insistirao na respektiranju svojih razloga, kao što je i on činio prema svakom. Sam Marmon je rekao za sebe: »Ja sam Edip modernog doba, stalno me progoni neka sudbina, da činim suprotno od onoga što hoću.«

Uglavnom je boravio u Beču i Veneciji (tj. u tadašnjoj Austriji) ali je dosta i putovao: pored Engleske i Spanije, po Mađarskoj i Erdelju, južnoj Rusiji, na Krimu i Azovskom moru, za Carigrad i po Maloj Aziji, u Siriju, Palestinu i Egipat. U Veneciji je još morao doživiti da mu djeca, što su se tamo igrala po rivi, stanu dovikivati: »Ecco collù ga tradi Napoleone!« Ostalo mu je samo da se krupnim koracima udalji od te spontane optužbe svog zdvojnog djela. Tu je i umro, u Veneciji 3. marta 1852.

Ostavio je za sobom obiman literarni opus: Pored vojnih traktata štampani su mu i putopisi u 4 toma, u Parizu 1837. godine. Kao izvanredan izvorni istorijski materijal važe njegovi «Mémoires du duc de Raguse» u 8 tomova, štampani posthumno u Parizu 1856. godine. Ti su izazvali veliku pažnju, pa i ljutite napade. Mi ćemo izlučiti samo detalje što se tiču Boke.

*

Jedan njemački prevod Marmonovih memoara⁷ povezan je u 4 toma: Prvi tom, sa kojim ćemo se ovdje baviti, sadrži i uvodna objašnjenja. Prevod je izvršen neposredno sa jednog prepisa originalnog manuskripta, kojeg je Marmon lično povjerio vojvodi Palfi (Pálffy) u Mađarskoj — te je potpuno vjeran svom originalu. Marmon je svoj rad izdijelio na 28 «knjiga», tj. većih poglavlja, sa označenim godišnjim periodizacijama. Izdavač Aug. Stein, u svom prigodnom komentaru uz ovo kaže: «Oni što su poznavali ovog neobičnog čovjeka, vjerovaće da čuju govoriti baš njega lično, prilikom čitanja ovih, u povučenom miru dugo promišljenih bilježaka.»

Prevodilac Carl Goldeck — uvjeravajući u savjesnu vjerodostojnost svog rada — u uvodu daje još neke karakteristike Marmonove ličnosti. Ističe, već zbog stvarno otmjenog porijekla, njegovu vaspitno stečenu razliku prema ostalim vojničkim kolegama, od kojih je samozvani car Napoleon I počeo graditi oko sebe novi aristokratski krug. Maršal Marmon vojvoda od Dubrovnika, stoji usred tog doba žigajućih sabalja i topovske grmljavine, kao zaista sjajna ličnost. I on je bio vojnuk, ratnik do dubine svoje duše. Rat ga je privlačio kao takav: rat i težnja za slavom bili su mu životni element. Jednom prilikom, jedan bezznačajni njemački činovnik slučajno stupivši u salu njegove štabske konferencije, svjedočio je 1805. godine o ovakvoj sceni: «Pri dugačkom stolu, majestetično kao bog ratnika, sa ugljeno crnom bradom, sa velikim krstom Legije časti na grudima, sjedio je usred svog sjajnog štaba general Marmon. Činovnik je zastao kao ukopan: Mladi ljudi što su stajali oko generala, u snazi te mladosti i punoći svojih pojava, u svoj gizdavosti uniforma, činili su se svi kao rođeni heroji. Živahnost i plamen što im se iskrila u očima, djelovala je kao sijevanje samog boga rata. A on, mladi vojskovođa, što je tu zapovjedno sjedio, ponosno i usplamtjelo, u bogatoj zlatom izvezenoj uniformi — izgledao je najsrećnijim među svim smrtnicima.»

⁷ A. Marmont: «Memoiren des Marschalls Marmont — Herzogs von Ragusa» Potsdam 1857. Prevodilac na kraju napominje da nije raspolagao završnom «knjigom», jer je zadnji dio rukopisa bio izgubljen. Njemački prevod se tako završava 1841. godinom.

Zahvaljujući dobrom uzgoju i nadmoćnosti svojih manira, što obično odsudno utiču na nečiji pogled na svijet, Marmon ima i jednu znatizeljnu, praktičnu narav koja — odmah nakon uzbuđenja u bitkama — pažljivo sluša diskusije naučnih pratilaca armije, o znamenitostima Rima ili o tajnama egipatskih piramida. Ovaj interes za proširenje svog obrazovanja nije ga nikada napustio, što se ogledalo i u revnosti sa kojom je uvijek zahvatao u učene stvari, kao i u usrdnom ophođenju sa ljudima od nauke, te u respektu sa kojim je o njima govorio. I obratno: izgleda da je u vojnim krugovima Marmon tretiran sa manje entuzijazma nego baš od strane junaka nauke toga doba. Bio je vrlo tačan, discipliniran i uz to i izvrstan organizator. Ništa mu nije bilo mrže od dosade — odnosno — zamijerao je ljudima što se dosađuju: »ne treba biti budala« (il ne faut pas être imbécille) bila mu je uzrečica. Ko ima vremena, treba da se obrazuje, pa neće imati problema sa tim vremenom. I dok on nemilosredno udara po šarlatanstvu onog doba, za njega samog važe osobine jednog »honnête homme«, u starom i najboljem smislu: njegova nesebičnost, pravednost i humanost leže iznad svake sumnje, o čemu se svaki nepristrasni čitalac može prosto posvjedočiti baš iz njegovih Memorija. Čak ni napadači ovog djela ne osporavaju te osobine.

Sve ove osobine treba skupiti, da bi se Marmon mogao okarakterisati u odnosu na svog imperatora. Može se smatrati, da je on jedini sačuvao izvjestan samostalan stav prema Napoleonu. Doduše i drugi su se protivili i kritizirali, ali je samo on oduvijek raspolagao takvom osnovom, koja se nije poklapala sa cijelom imperijom, a izražena je ovim maršalovim riječima: »Dok je on govorio ‚sve za Francusku‘, služio sam mu sa entuzijazmom; kad je rekao: ‚Francuska i ja‘, služio sam mu revno; kad je kazao: ‚ja i Francuska‘, služio sam mu pokorno. Tek kada je glasilo: ‚ja bez Francuske‘, odrekao sam ga se«. Naravno: možemo kazati da su ove Marmonove rečenice svojevoljne — vojnici što su još i kod Waterlooa ginuli za Napoleona, bili su sigurno drugog mišljenja — ostaje međutim da se cijeni Marmonov čvrst karakter, koji ga je držao na visini tih uvjerenja kroz čitavi nemiran život. A treba mu odati počast za plemenito nošenu nesreću — ili možda za nesrećnu grešku? O izdaji, u koju izgleda ni imperator sam nije bio uvjeren, ne može se na ovaj način govoriti.

Čitalac Memorija može naći razjašnjenja za mnogo što-šta, pri čemu lektira postaje još interesantnijom zbog brojnih protivljenja: baš tu se pruža prilika za samostalne studije i istraživanja. Bez sumnje, Marmonu pripada prvo mjesto među tadašnjim francuskim piscima vojnih memoara. On izlaže prosto kao vojnič, ali ipak poletno. Služi se brojnim finim zapažanjima karaktera opisanih osoba, a pojedini opisi su mu izvrsno uspješni. Piše interesantnom promijenljivošću živog pričanja, kritike su mu prodorne, a

izlaganje jasno i istovremeno bogato, uz poneku uvijek novu anegdotu. Sve to čini ovo obimno djelo ugodnim za čitanje. Iznad svega međutim imponira jasnost sa kojom on sve sagledava, uz mir sa kojim sređuje sav taj čudovišni materijal. Historijska vrijednost djela je sasvim čvrsta. Oslanjajući se na istinu, kojoj je svojim djelom baš služio, Marmon je zadržavajućim mirom izdržao sve ogorčene napade protiv svojih stavova, prepuštajući konačnu presudu vremenu i pravednom pokoljenju.

Ko je oko 1850. godine živio u Beču i Veneciji, tome je prilikom šetnji po bastionu ili po rivi sigurno upao u oči jedan krupan gospodin, čija je čitava pojava zračila onu neobjašnjivu važnost i spoljnu sigurnost, koju može da izrazi samo jedna riječ: »impozant«. Miran i odmjeran korak svjedočio je o tome, da je taj čovjek bio gotov sa svojim životom, da još gleda samo natrag iza sebe i da ništa ne vidi pred sobom, za što bi vrijedilo požuriti. Bio je viši od običnih šetača, snažnog struka, pokreti odmjereno laki i spretni — izdavali su negdašnjeg konjanika i vojnika. Uvijek pravo uzdignuta glava bila je nešto premalena za visok stas, ali značajne crte lica, velike oči i izvrsno izgrađeno čelo, činili su ovo neprimjetnim. Lice, ma da već prosijedeno, nije dozvoljavalo ocjenu starosti, pa je svak više vjerovao da ima jednog vatrom prerano okaljenog vojnika pred sobom, negoli pravog starca. I bio je — baš po želji — pošteđen od onemoćanja. Kada mu je naglo pozlilo na trgu Sv. Marka, pa je odveden kući, nije htio leći ni u krevet, nego se u pravom smislu riječi borio sa smrću: hrabar i u ovoj borbi, umro je takoreći na nogama. Doživio je starost od 77 godina, poštovan i ožaljen od svih koji su ga poznavali, pa je nedostajao i u društvenom životu oba kulturna grada. Sahranjen je, po želji, u Francuskoj.

* * *

Prelazimo na njegovu ostavštinu uspomena iz Boke i okoline: Pristupamo tome ukratko sa gore već citiranim stanjem oko Dubrovnika, pred njegov dolazak ovamo. Marmon počinje svoja sjećanja u »devetoj knjizi«, maršem generala Molitora, koji je sa jednom divizijom bio poslat na zauzimanje Dalmacije. Taj marš je bio isuviše polagan, uslijed neobično loših puteva i rđavih vremenskih prilika: tako nije mogao preuzeti Herceg-Novi i Kotor do roka označenog bratislavskim ugovorom: 15. februara 1806. Ovo su iskoristili Rusi da se umiješaju u Boki, pošto je austrijski komandant sa svoje strane smatrao, da nakon tog roka više nije obavezan braniti tvrđave u ovom kraju. Stoga je francuski general Loriston, sa komesarskim ovlašćenjem za preuzimanje tvrđava, prepriječio preko mora iz Italije u svrhu kompenzacije stanja u Boki, tj. sa zadatkom da osvoji Dubrovnik. Pa da, po naredenju imperatora, zatim otuda vrši osmatranje Boke. Za samu Boku, Marmon primjećuje doslovno:

Taj mali kraj, čiji su stanovnici blagi, marljivi i inteligentni, ova oaza civilizacije usred mora varvarstva,⁸ vidio je u tom konfliktu u kojeg ga je bacila zla kob, opasnost da bi mu moglo opasti blagostanje.

Blizu Kotora leži Crna Gora, jedan vrlo teško pristupačan kraj. Njeno pravoslavno stanovništvo se oduvijek odupiralo Turcima i skadarskom paši. Marmon tu podvlači: *Rusija, čije namjere na istoku odavno postoje i čija se politika ni trenutka nije odvajala od toga pravca*, uspostavila je već od nazad dugo godina veze sa tom zemljom, vršeci to obično preko Srbije. Jedan »nadbiskup«, poglavar crkve, tu priznaje supremaciju cara svih Rusa. Ovu čast je tada vršio vladika Petrović, čovjek nadmoćnog duha i izvanrednog karaktera. Teritorija se dijeli na 6 »grofovija«: svako je naoružan i narod može da postavi oko 6000 strelaca. Vladika (tu Marmon prelazi na originalni naziv) ima duhovnu vlast, dočim o svem ostalom odlučuje narodna skupština, čija je glava isto taj vladika. Skupština svake godine određuje jednog »guvernera«. Svaka familija upućuje jednog »deputata« u skupštinu, koja se često sastaje. Tu imamo dakle, u jednoj još nerazvijenoj zemlji, jedan reprezentacioni ustav, kao što su i svi narodi nekada tako započeli organiziranje svoje vlasti. Može se zamisliti, kakav je utisak učinio na ove ljude prelaz ruskih suvozemnih trupa u Kotski Zaliv. Stare veze su još bolje učvršćene a ruski general je dobio čitavu armiju pod svoju komandu. Kroz srodnost jezika i vjere, uz činjenicu da Rusi ovaj narod zbog velike udaljenosti dođu mogu braniti, ali nikad podjarmiti, možemo shvatiti neizostavnu poslušnost Crnogoraca prema Rusima. Pa Marmon doslovno dodaje:

Osim toga stanovnici Kotora, čije su dvije trećine također pravoslavni i skoro svi pomorci, nisu se od naše vlasti nadali ničim povoljnom, pa su se i oni naskoro priključili Rusima.

Loriston je međutim u Dubrovčanima našao pokoran narod. Ali je zatim došlo do napada iz Boke, pa Marmon kaže da je to u cijeloj Evropi izazvalo senzaciju: baš zato je on tada dobio naređenje od nestrpljivog i uznemirenog imperatora, da krene za Dalmaciju i da uzme sa sobom tri pješačka puka iz Furlanije u sjevernoj Italiji. Naređenje je dobio 14. jula, pa je odmah drugi dan naveče otputovao. U Rijeci je međutim već saznao za uspješan napad Molitora na opsadivače Dubrovnika, pa se onda više nije žurio. U Zadru se sreo sa novoimenovanim generalnim providurom Dalmacije Dandolom, koga je već poznao iz ranijih pohoda na Italiju,

⁸ Iz daljnjih izlaganja Marmona, jasno proizilazi da on pod izrazima »civiliziran« ili »varvarski« ustvari podrazumijeva današnje pojmove »razvijen« i »nerazvijen« odnosno »zaostao«. Ovo naročito proizilazi iz njegove kasnije, vrlo diferencirane studije o bijedi naroda u unutrašnjosti Dalmacije. U svrhu izbjegavanja idejnih nesporazuma, mi ćemo u daljnjem tekstu, u ovakvim slučajevima upotrijebiti danas uobičajenu terminologiju.

i to kao nevaljalog spletkaroša. Dandolo je sada počeo isto činiti protiv Marmona, u kom je gledao svog konkurenta. Ipak se zadržao u Zadru, radi prijateljstva sa Dandolovom šarmantnom ženom, čime je podstakao i njegovu »talijansku« ljubomoru.

Marmon nije imao baš visoko mišljenje ni o podređenom mu generalu Loristonu: »bio je to jedan pošten i dobričina, ali veoma osrednjih sposobnosti, koji nijednom nije opravdao svoju sreću.«⁹ Prilikom prodara Crnogoraca u Konavle, na neoprezan način je protiv njih izaslao nekoliko detašmana, koji su bili potučeni, pa im po orijentalnom običaju posjekoše glave — čime je usplahirena i ostala francuska vojska. Loristonovih 4—5000 vojnika potučeno je u najvećoj gužvi, od 4—5000 Crnogoraca u pratnji svega 2400 ruskih vojnika. Inače, odlična utvrđenja Dubrovnika leže u podnožju Srđa, koji je morao biti osiguran jednom redutom. Ali Loriston nije u tom smislu ništa učinio: protivnik je zato mogao zauzeti položaje na tim uzvisinama, no umjesto da postavi razorne baterije pred zidine, izvukao je artiljeriju svom mukom na vrh brda. Bombardiranje otuda moglo je samo da zastraši djecu, i ostalo je bez rezultata. General Molitor je najzad stigao sa svega 3000 svojih vojnika: opsadivači su se pred njim povukli već nakon prve čarke, pa je Molitor tako uklonio opsadu sa manje vojske nego što je ležalo u samom gradu. Marmon zatim sa osmjehom piše, da spasilac ipak nije lako ušao u Dubrovnik. Loriston je bio naime zaidao sve kapije: ma da su to baš najjače utvrđena mjesta u zidinama, pa se na takva mjesta i ne juriša. Inače, u prilogu »10. knjige« Marmonovih memoara leži ovo pismo Loristona, datirano u Herceg-Novom 11. augusta 1806:

⁹ Postoji kritički osvrt na Marmonove zapise o Loristonu; Napoléon de Lauriston: »Observations sur le Mémoires de duc de Raguse«, kao i bilješka u »Le Moniteur« od 6. 7. 1857. Na svaki način: general Loriston je vrlo interesantan za nas, jer je dobro upoznao Boku. Pisao je aktuelne izvještaje, ali memoare nije ostavio. Već citirana francuska leksička biografija, skraćeno informiše o njemu ovako: Lauriston (Jaques-Alexandre-Bernard Law, marquis de), francuski maršal, rođen je u Pondichéry 1. 2. 1768. Revolucija ga je zatekla u rangu artiljerijskog kapetana: nije emigrirao, nego se borio u republikanskoj armiji, a bio je s Napoleonom i u Italiji. Zatim vrši diplomatske dužnosti u Daniji i Londonu, pa ratuje u koloniji Martinik, te je po povratku unaprijeđen u čin generala. Zatim prati Napoleona protiv Austrije, gdje je 1805. godine postavljen za guvernera grada Braunau. Naredne godine zauzima Dubrovnik sa 1500 vojnika, vršeći time represaliju protiv ruskog zauzimanja Boke. Tu se morao braniti protiv 15000 Rusa i Crnogoraca, poduprtih flotom od 6 linijskih brodova, 10 fregata ili brikova i 20 topnih brodića. Turci su bili saveznici sa Francuzima, pa su nekim u borbi zarobljenim Rusima odrubili glave, ma da im je Loriston nudio za njih otkup. Potom je, 19. 12. 1807. imenovan za generalnog guvernera Venecije. Naredne godine dobija titulu imperijalnog kanta i odlazi u Madrid, zatim učestuje u kampanji na Mađarsku, a kod Wagrama se naročito odlikovao kao komandant gardijske artiljerije. Ponovo vrši diplomatske dužnosti po Evropi, da bi 5. 2. 1811. bio upućen za ambasadora u Petrovgrad, pa je kasnije — još pred osvajanjem Moskve — pregovarao o primirju sa Kutuzovom. Tokom povlačenja iz Rusije, komanduje začeljem francuske kolone, potom u

Baš sam se, moj dragi Marmon, dogovorio sa admiralom Senjavinom o načinu kako treba obaviti predaju položaja i utvrđenja u Kotorskom Zalivu. Dan nisam mogao utvrditi, jer to gospodin admiral ne može učiniti bez državnog savjetnika Sankovskog, kome je povjerena sva civilna strana. Gospodin Sankovski je bolestan u Kotoru; ja sam pak naznačio admiralu, da njegova bolest ne može odugovlačiti izvršenje mirovnog ugovora, a dao sam mu do znanja i svoj stav o postupcima prema stanovništvu, kao i o izdavanju potrebnih proglašenja. Sutra u podne dobiću odgovor od gospodina Sausovića; tada ću utvrditi dan predaje i postaviti rok ruskim trupama za ukrcavanje, kao i za napuštanje luke nakon zauzimanja tvrđava sa naše strane.

Ovdje se moramo, moj dragi Generalu, odmah pojaviti sa dovoljnim borbenim snagama; duhovi su vrlo uzbuđeni, nemirni, pa i Rusi se brinu zbog ovog. Ali sa borbenim snagama ćemo ljudima neodložno imponirati. Vjerujem međutim da nam Rusi sa svojim izvještajima možda žele utjerati i strah. Ne može se računati s tim, da bi se ovdje našlo žita, mesa i vina; treba sve bez izuzetka dopremiti; stanovnici se već plaše, da ćemo podizati kontribucije. Ali se neće protiviti tome, da nam uz naplatu prepuste ono što bi imali, pa će od tog trenutka bez dvojbe steći veliko povjerenje prema nama.

Prilikom prispjeca osmatrao sam Puntu Oštru, pa na drugoj strani i onaj Školj (= Mamula), zajedno sa susjednim obalama. Rusi su postavili kod Rosa jednu bateriju, a obavili su radove kod Herceg-Novog i kod fora Španjole. Vjerujem, da trenutno nije potrebno zauzeti Puntu Oštru i Školj; jer Englezi ove ne mogu osvojiti, uslijed izoliranog položaja, pa bi ih baš iz tog razloga trebalo dobro učvrstiti. Doćim: baterije od Rosa brane sidrište, dok sa topovima naoružani brodići izvrsno mogu ležati pod zaštitom Herceg-Novog i Španjole, čiji merzeri treba da dobro pokriju pristan.

Ovo su opažanja koja sam mogao učiniti večeras, sutra ću ih ponoviti tačnije i potpunije. Ali sam stalno tog mišljenja da zauzimanje Punte Oštre ne treba prenegliti.

Sreo sam gospodina L'Epina (L'Epine); pitao me je šta treba da radi; rekao sam mu da ja ne bih ništa znao o tome, ali vjerujem, možeš reći gospodinu Belegardu (Bellegarde), da slijedbeno mirovnim traktatu Kotorski zalivi trebaju biti prepušteni Francuzima; to će ih baciti u veliki nemir glede posljedica.

Marmon kaže u »desetoj knjizi« da je prispio u Dubrovnik 2. augusta. Prije toga je, 20. jula, već bio potpisan jedan ugovor u Parizu, između Francuza i Rusa, po kojem je Boka trebala biti predata francuskoj armiji — s time da se suverena Dubrovačka republika isprazni. Izgledalo je da će se sve ipak mirno svršiti,

Njemačkoj organizuje novi korpus Velike armije, ima uspjeha u bitkama, ali najzad bude zarobljen i zadržan u Berlinu. U Francusku se vraća 1814. godine, gdje ga Luj XVIII opet prima u službu. Imenovan je za pera Francuske, pa komanduje prvu pješadijsku diviziju kraljevske garde, a 1817. godine mu kralj dodjeljuje titulu markiza. Od 1821. nalazi se u vladi Francuske i 1823. dobija čin maršala. Smrt ga zatiče naglo, na dužnosti ministra financija, u Parizu 11. 6. 1828. Sa njime se bavi još i ova literatura: »Précis de la Vie militaire du maréchal Lauriston«, izvod iz I toma Galerie Historique et Critique de dix-neuvième siècle; Thiers: »Hist. du Consulat et de l' Empire«; De Coctilas: »Dict. biogr. des Généraux Français«; C. Mullié: »Biogr. des Célébrités des armées de terre et de mer«; Lardier: »Hist. biogr. de la Chambre des Paris«.

pa se Marmon pozabavio sređivanjem srozane francuske vojske po Dalmaciji. A Loriston je započeo pregovore sa Rusima, u smislu gore citiranog pisma. Ali pošto pariški ugovor još nije bio ratificiran od ruskog cara, Senjavin je vrdao sa predajom — kao — očekujući instrukcije iz Petrovgrada. Naprotiv: on je za to vrijeme dnevno dovlačio pojačanja i suvozemne trupe sa Krfa. To baš nije izgledalo nimalo miroljubivo, te je Marmon počeo hvatati sumnju: da Senjavin sprema predaju Kotora Englezima, slično kao što su to njemu učinili Austrijanci. Sve je bilo nesigurno i tamno. Pa je to navelo Marmona da počne organizirati novu odbranu Dubrovnika: tada je udaren temelj i za Fort Imperijal na Srđu. Osim toga stvorio je prijateljske veze sa turskim starješinama, a trebinjskog pašu je optužio, što je on prije puštao Crnogorce preko njegove teritorije da napadaju Dubrovnik, pa ni svojim Hercegovcima¹⁰ nije branio učešće u tim borbama.

Što se tiče Boke, Marmon je razmišljao ovako: Ako se admiral samo inatio ali inače bio lojalan svojim naredbodavcima, mogao bi mu predati Kotorski Zaliv baš u prisustvu Engleza; ovi bi onda spriječili prevoz tamo potrebnog materijala morskim putem. Zatim, kao druga alternativa, trebalo se misliti i na mogućnost produženja rata sa Rusima, pa bi za taj slučaj bilo korisno preventivno prebacivanje napadačkih sredstava, dok su neprijateljstva u prekidu i pomorske veze slobodne. Dalje doslovno:

Otprilike dvije milje ispod ulaza u Kotorski Zaliv, još u sferi Dubrovnika, jedna obalska uvala oblikuje zatvorenu luku, u kojoj su brodovi savršeno sigurni. Ova luka se zove Molunat. Ovamo sam sa malim plovnim sredstvima poslao provijant, dvopek, rakiju i oriz, te oko 15 topova velikog kalibra sa njihovim armaturama i municijom. Silom sam zauzeo Konavle: isto jedan dio dubrovačkog prostora što pokriva molunatsku luku; moje prethodnice postavljene su na granicu Albanije,¹¹ a ja sam čekao na trenutak kada će se otvoriti kapije Herceg-Novog.

Pregovori nisu napredovali. Ako je dakle admiral sa svojim otporom prekoračio date mu zapovijedi onda bi ga baš jedna prijetnja mogla natjerati na jasnost; ako se pak zaista radi o obnovi neprijateljstva, onda je bolje za mene, da sam otvorim ofenzivu. Odlučio sam dakle da djelujem. Dao sam da se u Moluntu preko noći, barkama na vesla, ukrcu sva artiljerija na brodove. U cik dana je sve stiglo na Puntu Oštru, na zapadnu tačku ulaska u zaliv. Istovremeno sam izjavio, da ovaj postupak ne treba smatrati aktom neprijateljstva, nego kao pripremnu operaciju za zauzimanje obala, što ima za svrhu, da se obale unaprijed dovedu u stanje obranivosti.

Čim je materijal iskrcan, dao sam izgraditi jednu veliku bateriju, radi pokrivanja i zatvaranja ulaza u zaliv. Ako bi počeo rat, to su bili prvi radovi protiv Herceg-Novog. Rusi, koji ovo preduzeće

¹⁰ Marmon kaže »Grci turskog podanstva« a misli sigurno na »grčku« tj. pravoslavnu vjeru.

¹¹ Misli se na Mletačku Albaniju — za razliku od Turske Albanije. Ono je bio stari naziv obale od Igala do Buljarice a u srednjem vijeku i do Bara. Marmon ovdje sigurno govori o Debelom Brijegu.

nisu nalazili po svom ukusu — a za reći istinu imali su i pravo — gadali su topovima na moje radnike; ipak su nastavljeni radovi, i za pet dana je moja baterija bila gotova. Admiral inače nije promijenio svoj način: naprotiv izjavio je, da ima naređenje zadržati kotorske zalive. To je značilo objavu nastavka rata. Bio sam baš u punoj akciji, kada sam istovremeno sa viješću da je ruski car odbio ratifikaciju Dubrilovog ugovora, primio naređenje, da se povratim u Dalmaciju radi opservacija prema Austrijancima, pošto se prethodno budem pobrinuo za odbranu Dubrovnika.¹² Ovo pozitivno naređenje bilo je izazvano datim okolnostima, čineći nemogućim izvođenje projekata, koje sam već započeo. Sada sam svoj materijal mogao povući samo uz sahlasnost admirala. Uputio sam mu glasnika na brod i dao izjaviti, da je preduzeto naoružanje bilo predviđeno samo za odbranu zaliva, sa čijom predajom sam ja morao računati; pa pošto su se okolnosti promijenile, želim pristati na povlačenje sa Punte Oštre, pod uslovom, da mi on ne čini nikakve smetnje. On se na to obavezao, pa se pristupilo poslu. Kad su baterije demontirane i topovi smješteni u barke, promijenio je međutim svoje gledište. Tako sam dao topove utopiti u more, a prah, đulad i drugo što se moglo lako transportirati, prebaciti kopnom; sve ostalo je bilo uništeno.

Ovaj ratni početak nije ništa vrijedio; pa sam se sad nadao da će Senjavin započeti ofenzivu, a ja time dobiti priliku da postignem jedan dostatan uspjeh nad njime, koji bi omeo novu opsadu Dubrovnika, i to u vezi meni naređenog retrogradnog pokreta na Zadar. Ta prilika se uskoro zaista pružila.

Povukao sam se na Cavtat, gdje sam imao znatan provijant i moju cijelu flotilu. Zauzeo sam poziciju milju pred ovim gradom i čekao na događaje. Nije mi bilo uopšte stalo do borbe sa Crnogorcima: sa Rusima sam htio imati posla, pa sam u tu svrhu morao čekati dok oni započnu borbu.

Dio ruske eskadre krstario je tada već između Dubrovnika i Cavtata, ili je sidrio usred zaliva. Eskadra se sastojala od 22 ratna broda, od čega 10—11 linijskih brodova. Admiral je još ležao sa većinom svojih brodova po zalivima. Desantne trupe sa Krfa, sa detašmanima, pojačale su obalske snage Rusa na 7000 ljudi. Marmon je znao da su sva vojska i admiral lično, vrlo ratoborno raspoloženi, pa je polagao svoje nade baš u tu samosvjesnost protivnika, čineći sve moguće sa svoje strane da im to raspoloženje još i podstiče, ali pazeći da vlastitim trupama ne oduzme odvažnost. Povukao se sasvim u Cavtat, ali kad su trebinjski Hercegovci sišli do predgrađa Dubrovnika i zaprijetili prekidom kopnene veze sa Cavtatom: poslao je jedan puk na visove Brena, koji je smirio situaciju. Odbio je i jedan napad Crnogoraca i Bokelja, ali je zabranio njihovo progonjenje. Marmonu je zatim javljen i dolazak novih ruskih snaga sa Krfa pa je to, zajedno sa njegovom suzdržljivošću, potpuno ohrabrilо protivnika. Hvalili su se da će opli-

¹² Doslovni sadržaj ovih pisama nalazi se niže u tekstu. Dubrilov ugovor — to je onaj već spomenuti pariški projekt ugovora, što je ruski car trebao još ratificirati — ali je to najzad odbio učiniti.

jeniti Dubrovnik i svu Dalmaciju. Najzad, jedan prilično brojni ruski korpus zauzeo je prelaz na Debelom Brijegu. To je Marmon baš čekao, pa dalje piše doslovno:

Ako Rusi ostanu, nadao sam se da ću ih potući. Ako se povuku, izgubiće etablirano mišljenje o sebi i povjerenje svojih pristalica. Ja tada nisam tačno poznavao snagu Rusa; tek sam nakon bitke mogao, po iskazima zarobljenika, sačiniti sređeni pregled, iz koje je proizišla njihova gore navedena snaga. Što se tiče naoružanih seljaka može se procijeniti da je bilo 4—5000 Crnogoraca, 3000 Bokelja i 2000 Grka turskog podanstva (= Hercegovaca). Tako sam imao 7000 Rusa i oko 9000 pripadnika iregularnih trupa pred sobom. Zna se inače koja je vrijednost ovih posljednjih. Samo polovina se pokazuje na dometu oružja, pa se i od toga jedna četvrtina odvažno bije i pruža otpor; ali su svojom masom ipak manje-više tegobni, a u jednom trenutku zabune mogu postati i strašni.

Za dva sata, nakon čega je prodor Rusa javljen, stupio sam u marš. U logoru Cavtata sam ostavio bolećive i one sa lošom obučom, sa nekoliko oficira i podoficira, tako da su ovi činili neku vrstu rezerve. Vojnici su odložili svoj prtljag, uzeli su namirnice i patrone sa sobom, pa sam noću 29. na 30. krenuo sa 5900 bajoneta na marš. Nadao sam se da ću svoju prethodnicu pred cik dana već imati za petama jedne trupe od 12—1500 brđana, što su stajali sa obje strane mosta preko Ljute. Ali jedna kiša i nepogodnost puteva zadržali su moje kolone, izjutra još jednu milju pred protivnikom. Kad smo ih dosegli, dao sam ih napasti jahačkim bataljonom pod komandom pukovnika Plancona (Planzone), koji je bio sačinjen iz četa 3. i 4. bataljona od 5, 23. i 79. puka, a bio poduprt jednim bataljonom grenadira iz istih pukova, pod komandom generala Loristona. 79-i puk je zaostao kao rezerva. Protivnik se nije održao, pa se povukao natrag i naviše. Mi smo ga slijedili i mogli smo tačno razabrati rusku liniju, što je bila postavljena u prelazu Debelog Brijega.

Spojio sam elitni bataljon pod komandu generala Loristona, i naredio mu da slijedi plato izvan velikih brdskih grebenova, da bi protjerao 2—3000 seljaka što su tamo držali jednu prilično jaku poziciju, pa da tako zaobiđe Ruse. Dao sam ga poduprijeti 11. pukom, pod komandom generala Obrca (Aubré). Zatim sam 79-om puku naredio a front-napad, a zadržao sam u rezervi 23. puk pod generalom Delconom (Delzons) i dva bataljona kraljevske italijanske garde, pod generalom Lekijem (Lecchi). 18-i laki pješadijski puk, što je na početku bio upućen na brdo, pozvan je natrag da bi se priključio pokretu, i da služi kao rezerva, da bi idućeg dana uzeo učešća u borbi.

Trupe su se pokrenule, baš kad Rusi nestadoše. Seljaci, izbačeni iz svojih pozicija ostaviše 60 ljudi ležeći, pa su se povukli u stražnje položaje, koje više nismo mogli napasti, jer se dan bližio kraju. Jedan od mojih adutanta, kapetan Gae (Gahet), što je već dugo vremena služio sa mnom, izgubio je nažalost tog dana život: naime kada je htio prenijeti naredjenja jednoj koloni, pao je u ruke Crnogoraca, koji mu posjekoše glavu. Njegova smrt me jako zaboljela.

Slijedećeg dana, 1. oktobra, protivnik je već nestao iz položaja, gdje se sinoć povukao; dao sam dakle da to 11. puk zauzme. Elitni puk ga je slijedio; marširao je kasnije po grebenu gdje je stigao na vrh brda, po čijem je hrbatu sagrađen Herceg-Novi.¹³ 79-i puk, poduprt

¹³ Sudeći po ovoj rečenici, elitni puk je tog dana neposredno stigao na domak Spanjole. Taj je bio spojen od jednog bataljona jahača i jednog bataljona grenadira, pod komandom generala Loristona; najboljeg poznavao

23-im, nadre (débuchér) u dolinu; taj je bio poduprt sa 18. lakim pukom a ovaj opet sa talijanskom gardom. Elitni bataljon je imao da suzbije jato seljaka, što se kretalo pred jednim ruskim pukom. Pošto napad jahača nije uspio, stavih u marš grenadirski puk na čelu sa generalom Lonaom (Launah), i uzео poziciju. 11-i puk je marširao niže po brdu, imao je suzbiti dva ruska bataljona i jednu jaku seljačku trupu. On ih je odlučno napao, razvila se borba na bajonet, pa je ubijeno preko 100 Rusa i 150 seljaka. Rusi se hitno povukoše ka glavniini svojih trupa, što stojaše u ravnici.

Tokom ovih događaja na lijevom krilu, čelo (tête) 79-og puka doprlo je do pristupa u bazen Herceg-Novog. Dolina, što je najprije uska, sada se naglo širi. Tu nas je čekalo preko 4000 Rusa u bojnom redu. Bez borbe je bilo nemoguće postići regularnu formaciju: trebalo je svakako steći nešto prostora. 79-i puk se, koliko je teren dozvoljavao, sakupio pa se oborio na rusku liniju i dijelom je potisnuo. Čitav je taj puk bio razrijeđen na čarkaše (tirailleur), ali je odvažnost vojnika zamijenila disciplinu i lošu formaciju, pa su se održali protiv jedne znatne nadmoći, dok se 23. puk vođen sa generalom Delcomom približavao. Kad je čelo (tête) nadrlо (débuchér), naložio sam generalu Loristonu da privuče 79. puk i da ga uputi po visovima na lijevo, da pokrije bok 23. puka, pa da oba ruska bataljona što su se tada spuštala sa brda — a nisu mogli biti progonjeni zbog terenskih poteškoća — omete u zauzimanju istih. Naredba za napad 23. puka bila je pripremljena i izvedena uz vrlo živu vatru, čim se isti formirao po sekcijama. Ovaj napad je imao svrhu da otsiječe desno krilo protivnika uz zaobilazanje njegovog centra, za vrijeme dok su bataljoni zauzimali svoje razmake u maršu. Nakon osvajanja njihovog prednjeg položaja desno krilo Rusa se povuklo, čovjek za čovjekom, pozadi na brda. Centar se svio (replier) najprije na jednu uzvišicu, koja je neposredno zatim napadnuta i uzeta, pa najzad na jednu treću, gdje je onda odolio. Tu se sakupilo i njihovo lijevo krilo, sa jednom rezervom. Za vrijeme ove borbe je 18. laki pješadijski puk, pod komandom generala Goca (Gohez), nadro (débuchér) i formirao se u kolone. Ja mu naredih da, lijevo od 23. puka, krene u pravcu Herceg-Novog, da bi zaobišao protivnika dok 23. puk izvrši novi napad. Ovi pokreti su uskoro izvedeni; ali bilo da je protivnik slutio prijetecu opasnost ili da je napad 23. puka bio previše jetak, on se sa svom žurbom povuče natrag, tako da je 18. puk mogao dostići samo začelje (ouevue) njegove kolone, umjesto da mu se baci u bok kako sam se ja nadao, e da bi ga tako većim dijelom odrezao. Da jedan prolazni defile u maršu 18. puka nije bio zadržan desetak minuta, palo bi nam u ruke 1500 vojnika. Ipak se nastupilo dosta blagovremeno, da se vatrom razmelje

terena, pošto je on prije imao prilike i lično rekognoscirati hercegnovski odbranbeni sistem. Elitni puk je imao zadatak da u početku osigura krajnje lijevo krilo, pa se kretao dosta visoko u stranama Sutorine. Protivnik je pokušao da mu zapriječi marš ali je, nakon jednog neuspjelog napada jahača, odbačen akcijom grenadira. Nešto niže odigrala se i jedna druga borba bajonetima. Zatim su oba potučna ruska bataljona još zaprijetili time, da se ponovo formiraju na nekim nižim visovima, sa koje bi mogli ometati francusku glavninu u polju. U ovome ih je međutim preduhitrio jedan posebno izaslan francuski puk, koji je time rasteretio Loristona. Isti Rusi su se tada pripojili svojoj glavniini u polju, gdje je odsudna bitka već započela. Pošto se Marmon više ne osvrće na elitni puk, izgleda da je taj bez daljnjeg ometanja mogao preći na greben poviše Tople. Ovo, kao i razmatranja pod 14) i 16), su neobavezni pokušaji boljeg razumijevanja Marmonovog dvostruko prevadanog izlaganja.

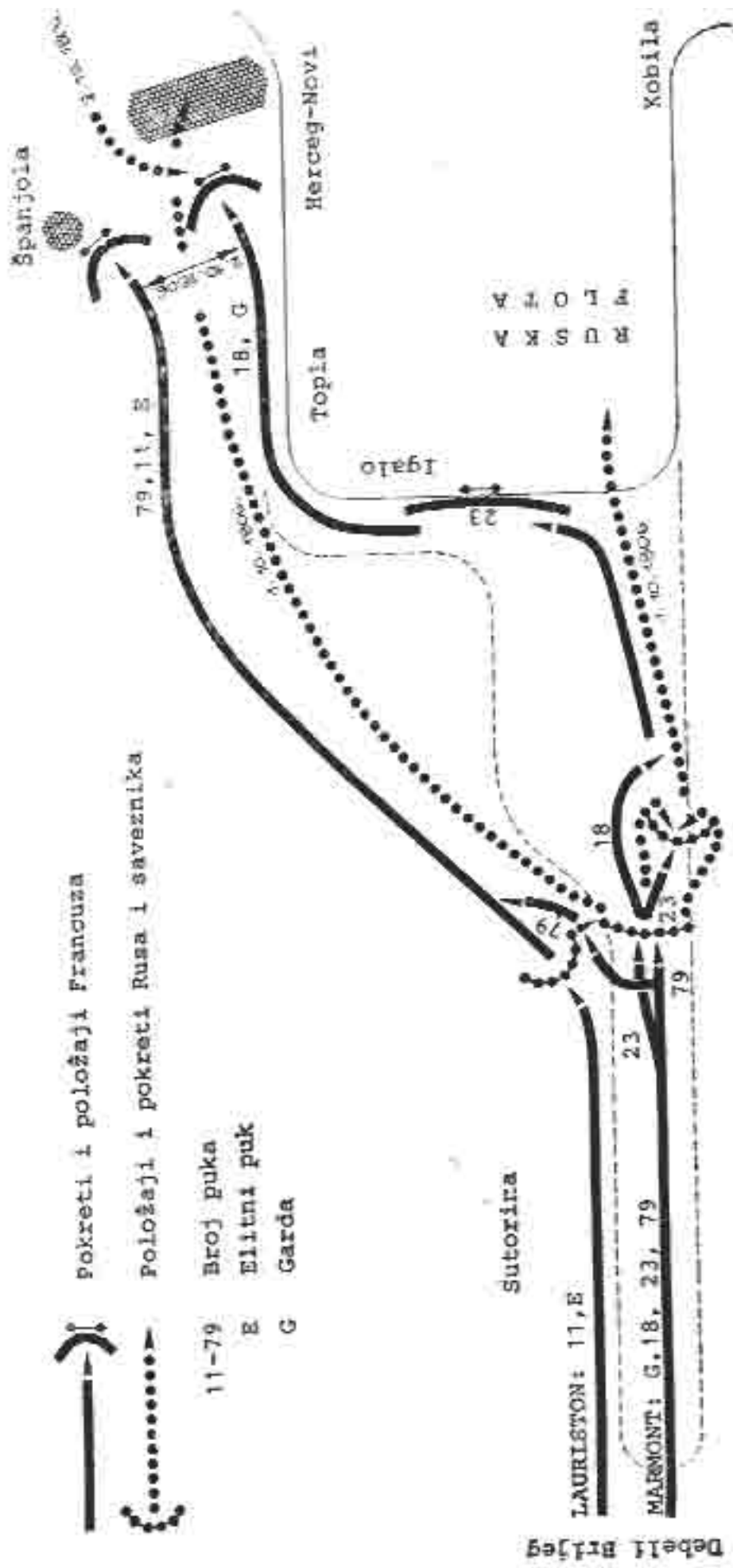
ruska kolona, koja je tražila spasa dijelom u moru i u barkama što im je eskadra poslala ususret, a dijelom na zaravnima pod zaštitom vatre sa Španjole. Četvrt sata kasnije nije se mogao naći nijedan Rus izvan zidina Herceg-Novog, a seljaci su nestali. Vatra sa brodova i fora poduprla je ukrcavanje ruskih trupa, bez da bi nama pričinila štete.¹⁴

Bokelji, razdraženi od Rusa, nisu prestajali već šest mjeseci da nas inzultuju. Za vrijeme primirja napali su naše predstraže. Ja sam se trudio da ih povratim njihovoj obavezi i da im razjasnim njihov pravi interes. Oni se nisu dali poučiti i vjerovali su, da su moji koraci uzrokovani strahom. Grci, turski podanici iz susjedstva (= Hercegovci) pridružili su im se. Pozalio sam se trebinjskom paši, a on mi odgovori, da mi prepušta pobunjenike. Ja se odlučih za zastrašujući primjer.

Naredio sam da se izgore više sela¹⁵ i sva predgrađa Herceg-Novog: to je značilo kazniti pobunu u njenom samom žarištu i naređenje je izvršeno narednog dana. Dao sam međutim poštediti kuću jednog stanovnika, koji je par mjeseci ranije spasio život jednom Francuzu. Na kuću mu je postavljena tabla, na kojoj je ispisan razlog ovog izuzetka. 2-og oktobra, kada sam dao popaliti lijepa predgrađa Herceg-Novog — uprkos paljbe sa protivničke flote — došao je do napada 1000—1200 seljaka, zajedno sa ponekim Rusom, na pozicije našeg lijevog krila, prisilivši ga na povlačenje. Broj protivnika je rastao pa sam morao poslati trupe onamo. Tom prilikom sam upotrijebio talijansku gardu, koja je očajavala jer prošlog dana nije učestvovala u borbama. Poduprta jednim bataljonom 79. puka i pojednim drugim detašmanima, odbacila je protivnika koji je ostavio 200

¹⁴ Prateći Marmonovo ovlažno vojničko izlaganje, glavnu bitku bi laički ovako mogli opisati: Pošto Francuzi nisu naišli na ozbiljan otpor prilikom prelaska Debclog Brijega, glavnina vojske se počela spuštati u Sutorinsko polje, zaštićena posebnim jedinicama na padini sa lijeve strane. Protivnik je tada, bez uspjeha, pokušao da spriječi naprijedovanje tih krilnih jedinica. Glavnina ruskih snaga prepriječila je samo polje, takvom borbenom linijom, da pristižuće francuske kolone, zbog ostavljenog im sasvim uskog prostora, nisu mogle uobličiti svoju borbenu formaciju. Stoga su rizikovali jedan neregularan napad, kojim su zabavili pa i nešto potisli dio Rusa; za koje vrijeme se naredna jedinica, što je pristigla iz uske doline, uspjela formirati. Napad ove bio je pripremljen živom puščanom vatrom, a imao je svrhu otsijecanja desnog ruskog krila. Pošto su prednji položaji Rusa osvojeni, njihovo desno krilo se postepeno povuklo na brdske strane. Francuzi su se tada koncentrisali na centar protivničke linije, pa su ovu dvaput potiskivali sa uzvišica, na koje se taj dio Rusa sklanjao. Ovi su tek na trećoj uzvišici uspjeli odoljeti, pošto su se tu spojili sa svojim lijevim krilom i nekim rezervnim snagama. Tada je Marmon ubacio jedan novosređeni puk, koji je trebao zaobići Ruse, dok su se oni branili od direktnih napada. Primjetivši ovaj manevar, Rusi su se međutim tako brzo povukli sa uzvišice, da ih isti francuski puk nije mogao dostići bočnim udarom, nego je samo puščanom paljbom raspršio njihovu kolonu u povlačenju. Razbijeni Rusi su zatim zašli u plitko more, gdje ih Francuzi nisu više mogli dokrajčiti zbog unakrsne vatre sa Španjole i ratnog brodovića, pa su isti spašeni barkama sa ruskih brodova. Za to vrijeme se desno krilo ruske vojske preko Tople sklonilo u hercegnovsku tvrđavu.

¹⁵ Na koja sela sve misli Marmon? Koga je tu htio kazniti sa dozvolom trebinjskog paše? Za Igalo i Toplu mu ta saglasnost nije trebala. Međutim, ako znamo da je Sutorina tada bila turska teritorija — onda se čini da je palio i te naseobine.

—————> pokreti i položaji Francuza
> položaji i pokreti Rusa i saveznika
 - - - - ->

11-79 Broj puka
 E Elitni puk
 G Garda

Debeli Brijeg

LAURISTON: 11, E
 MARMONT: G, 18, 23, 79

Sutorira

Pokušaj šematske rekonstrukcije bitke 1—2. oktobra 1806. kod Herceg-Novog

mrtvih, pa se opet sve umirilo. Tako taj protivnik, što je mislio maćem naškoditi Dubrovniku, nije mogao zaštititi ni vlastitu zemlju i ognjište.¹⁶

Gubici protivnika prilikom ove tri alere, mogu se ovako cijeliti: kod Rusa 350 mrtvih i 6-700 ranjenih, pored 211 zarobljenika. Seljaci izgubiše 400 mrtvih i preko 800 ranjenih. Mi smo imali 25 mrtvih i 130 ranjenih. Beznačajnost ovih gubitaka možemo zahvaliti odlučnosti naših napada i brzini pokreta.

Marmon zatim kaže da je postigao svoj cilj: da tim zaostalim plemenima pokaže svoju nadmoć nad Rusima. Povukao se 3. oktobra po svijetlom danu i na očigled protivnika, zaključivši svoju petodnevnu ekspediciju opet u Cavtatu. Po Marmonu, protivnik je bio tako zastrašen, da »ni jedan seljak« nije više išao za njime.¹⁷ Iz Cavtata su trupe zatim produžile za Dubrovnik i Ston, da bi ubrzali radove na tamošnjim fortifikacijama. Marmon je tu još proveo čitavi oktobar, da potpuno opremi Dubrovnik. Zatim se posvetio poslovima po Dalmaciji, uredivši sve tako, da je u svega dva dana mogao sakupiti dobro opremljene trupe i upraviti ih u svaki poželjni pravac.

No, još se trebamo kratko osvrnuti na gore citirani sutorinski incident. Ton domaćih retrospekcija naimc tendira stavu, da je Marmon tom prilikom pretrpio slom svoje namjere za osvajanje Boke, pa da se (po nekim autorima) čak jedva i spasio u zidine

¹⁶ Francuski pokreti od Igala u pravcu Herceg-Novog, mogu se ovako sagledati: Njihov elitni puk je već prethodnog dana izvršio blokadu fora Spanjole, kako se eventualnim ispadom otuda ne bi ugrozila kolona, koja je iz lijevog francuskog krila prodrila na samu Toplu. Predstraža iste kolone, zaustavila se po svoj prilici negdje kod sadašnjeg kina u Herceg-Novom: tj. kod hrblja preko kojeg više nije dosegalo dejstvo sa gradskih zidina. Kada su Francuzi počeli paljevinu kuća, ruska flota je doduše pripucala, ali je to moglo biti samo od demonstrativnog značaja. Više uspjeha je imala narodna vojska koja je — prezirući smrt — pokušala da zaštiti domove, odbacivši zaista Francuze sa nekih položaja. Sa njima je, takođe samo radi demonstracije, isto bilo i nešto Rusa. Međutim pošto su ubačena odmorna francuska pojačanja, prestali su i ovi sukobi. O krajnjoj tački prodora Francuza govori paljevina dvorca Burovića — sadašnjeg katoličkog ženskog samostana — što navodi Niko Luković u svom djelu: »Boka Kotorska« (Cetinje 1951).

¹⁷ Dr. L. Tomanović u XVIII poglavlju svoje studije: »Događaji u Boki Kotorskoj od godine 1797 do 1814« (Dubrovnik 1922), kompilira starije komentare ovih borbi. Prije svega, ne opovrgava da je Marmonova namjera bila jedna ograničena ekspedicija, nego kaže: »Marmont je pokušao, da preduzme ofenzivu, ne bi li postigao kakav uspjeh nad vojskom, koja se mogla opet obratiti protivu Francuza u Dubrovniku.« Isto to obrazlaže sam Marmon, dodajući i to da mu je vojska pošla samo sa priručnom opremom i to, kako vidimo, bez artiljerije. Naredba za povratak u Dalmaciju, nije Marmonu ništa više ni omogućavala. Međutim, Tomanovićevo izlaganje bitke već postaje čudno. On (ili njegov izvor) se i sam služi ovim istim Marmonovim opisom, ali iz njega filtrira uglavnom ono što dobro zvuči za Ruse. Tako na pr. završava: »Ukrštena vatra sa Spanjole i brodovlja nije Marmontu dala dalje, nego je dao popaliti Igalo i Toplu...« Ni riječi pak o tome da su Rusi tu bili satjerani u more: najglavnije je dakle prećutano. Slijedi

Dubrovnika. Međutim, argumentacija za ovo svodi se samo na retoriku, štaviše, ovaj Marmonov zapis se čini da ostaje jedini neposredni izvor za zaključivanje. On međutim kaže da je, uslijed dobivenih naređenja, morao privremeno odustati od svojih planova za osvajanje Boke, te je sutorinsku operaciju ograničio na demonstraciju svoje moći nasuprot ruskih kopnenih snaga: na očigled Bokeljima i Crnogorcima. A ovo je učinio, kao preventivu protiv još jednog napada na nužno oslabljenu francusku posadu u Dubrovniku. Naravno, ne možemo odlučiti razmimoilaženja sa do sada zastupanim mišljenjima o ovim događajima — odjednom na ovom mjestu — nego ukazujemo na neka ozbiljna neslaganja, koja ta mišljenja iz osnova remete. Odlučno je u tome da Marmon zaista nije više smio započinjati rat za osvajanje Boke, zbog promijenjene političke situacije u Evropi: koja više nije trpila angažovanje francuskih snaga i za okupaciju Zaliva. Sve mu je to bilo stavljeno do znanja pozitivnim naređenjima, koji su priloženi uz »10. knjigu« Memoara. Tako, princ Eugen piše Marmonu iz Monce 8. septembra 1806:

Zurim se obavijestiti vas, gospodine general-šefe Marmon, da Rusija nije potpisala mirovni ugovor. Stoga moramo smatrati da smo u ratu sa tom zemljom. Njegovo veličanstvo se nada da vi ovo vri-

i jedna kontradikcija o Marmonovom povlačenju; »Tako se Marmont fali. Ali Milaković to drugačije izlaže: Kad je vidio pogibiju svoje vojske, Marmont odustaje od bitke i povuče se u Sutorinu. Vatra prestade oko ure noći. Pa noću krenu put Cavtata. Tako zorom 3. oktobra (21. sept.), kad su crnogorske straže to opazile, povikaše: »ko je junak! Francuzi utekoše!« Tada se saveznici latioše oružja i poslije dvije ure hoda stigoše ih i udariše na njih sa svih strana tako da se Marmontova vojska povlačila korak po korak; kad priđuše Rusi, prikupivši vojsku u čistu kolonu naredi što brže povlačenje; a saveznici ohrabreni ovom pomoću, uznemirivali su to povlačenje živom vatrom, dok se Marmont povukao u Cavtat. Zatim su Crnogorci i Bokelji dva dana plijenili i palili a da im se niko ne protivi, pa se zajedno sa Rusima povratili u Novi«. Apstrahujući emotivni usklik ovog izvještaja, izgleda da su narodni borci i nakon neuspjelog spriječavanja paljevine po Topli, još pripucavali do u noć. Marmon je međutim svoje trupe tada skoncentrisao radi noćenja u Sutorini. Njegovo uredno povlačenje 3. oktobra za Cavtat, izgleda da je ipak bilo uznemiravano letecim grupama narodnih boraca, za kojima je na brzini upućena i jedna ruska jedinica. Ove savezničke operacije međutim nisu mogle imati takav značaj, da bi se još kao nešto bitno urezale u Marmonovo pamćenje. Uprkos direktnog proturiječja sa Milakovićevim pisanjem (on nije bio očevdac!), skloni smo vjerovati u veću težinu Marmonovog izlaganja: prije svega zbog nama sada poznatog naređenja, da se Marmon imao ograničiti na defanzivu Dubrovnika. Ovom našem povjerenju međutim doprinosi i njegova iskrenost u negativnim tačkama: Svoj neuspjeh na Oštri opširno i bez okolišanja priznaje; a sam sebi umanjuje i sutorinsku pobjedu, reducirajući brojčanost irregularnih »seljaka« po njihovoj strateškoj vrijednosti. Uz to: Marmonova biografija zaista ne zahtjeva da se prazno hvali ovim epizodnim incidentom, kakvih je u tim ratovima bezbroj i drugdje bilo, te kojeg za naš interes Marmon i sasvim precusko opisuje. A ostaje kao neosporni fakat: da nakon ovoga više nije bilo spomena vrijednih suvozemnih napada iz Boke, ma da je ruska flota zatim po drugi put zauzimala Korčulu, pa je čak i Brač osvojila, uz druge desante u Dalmaciji, gdje su to narodni pokreti baš dozvoljavali.

jeme možete iskoristiti za vašu organizaciju radi naoružanja i učvršćenja Dubrovnika... Njegovo veličanstvo mi nalaže, da vam kažem, da je Zadar centar odbrane Dalmacije. Na tom mjestu trebate sve... centralizirati tako, da ako jedna nadmoćna armija, bilo otkud, želi prekriti Dalmaciju pa zemlju već i zauzme, vi za svaki slučaj možete držati Zadar i tamo se zatvoriti...

A zatim sasvim kategorički, 24. septembra 1806:

Pretpostavljam, gospodine generalu Marmon, da ne možete još biti u posjedu Kotora, pa se žurim da vam javim, da za to više nije vrijeme. Protivnik će vjerovatno privući pojačanja i postaviti se u odgovarajuće stanje. Pruska se ozbiljno naoružava, nije nemoguće da bi izbio rat sa ovom silom. Austrija doduše izjavljuje svoju neutralnost i da ne učestvuje u ovim naoružanjima; ali ipak morate, obzirom na vašu veliku udaljenost, da svoje mjere prilagodite prilikama. Vaša baza mora biti Zadar... ako bi se prilike promijenile morate sabrati vaše trupe na austrijsku granicu. Možete uznemiravati hrvatske granice... Pod ovim uslovima morate u Dubrovniku ostaviti samo jedan dostatan garnizon. Pošto se u tom dijelu rat ima voditi defanzivno, to vas molim, da kraljevsku gardu prevedete u Zadar...

Uz ovo Marmon spominje i jednu pomalo bizarnu kombinaciju za zauzimanje Boka: Napoleon je naime zadržao od Austrije grad Braunau (sjeverno od Salcburga), kao zalog za Boku. Da bi se sve ova afera najzad na neki način okončala, zaključena je jedna kombinovana francusko-austrijska operacija: da se jednakim, zajedničkim snagama preduzme opsada Herceg-Novog i Kotora. Ali imperator se onda našao u velikom poslu: pred njim su se rušili i podizali prestoli, pa se prestao interesirati za ovu stvar, koja je zaspala, tim prije što je i inače bila nezgodna zbog ruske nadmoći na moru.

Potom Marmon daje opis Dalmacije, iz kojih su neki detalji interesantni i za nas, jer mogu činiti paralele i sa životnim prilikama u Boki i okolini. Štaviše, on se i poslužio sa jednom direktnom paralelom:

Ovi (= dalmatinski) brodarji su opšte uzevši dosta osrednji, pa se sa onima iz Kotorskog Zaliva ni izbliza ne mogu uporediti.

Narod Dalmacije on dijeli u dvije posebne grupe: stanovnike obala i unutrašnjosti. Gradovi na obali su bili skoro isključivo naseljeni Talijanima, koji su ovamo došli tražeći svoju sreću — a iskvareni su po mletački. Žive skromno, vodeći uglavnom upravu i bave se sa nešto zanata i sitne zemljoradnje. Klima i zemljište u primorskim krajevima dopuštaju narodu nešto bogatiju kulturu nego u unutrašnjosti. Tamo međutim vlada bijeda: nešto zemljoradnje i dosta slabih i mršavih stada čini svo bogatstvo tog, čisto slovenskog stanovništva. Šume su im opustošene i nekultivirane, jer su se ljudi htjeli odbraniti od kuluka, kojeg su ranije morali vršiti sječom za mletačku mornaricu; a preko milion koza gricka

mladice i spriječava obnovu šume. Ali u ovom siromašnom kraju, u malim kolibama, po kakvim stanuje čitava familija spavajući oko istog ognjišta, živi jedan lijepi, snažni narod, koji se lako oduševljava; ali je i vrlo neprosvijeden, jednostavan, povjerljiv i odan svojim poglavicama. Kao i svi zaostali narodi, ne shvata nikakve apstrakcije, pa treba djelovati na njegova čula, podvrći ga nekom materijalnom postupku. Taj narod je trom, kao i svi što su civilizacijom zaostali, jer slabo zna upotrijebiti svoje snage; žene moraju obavljati najteže poslove dok se muškarci prepuštaju plan-dovanju i zabavi. Na budućnost ne misle, pa potroše za 7 ili 8 mjeseci toliko, koliko bi dostajalo za punu godinu, i onda svakog proljeća pate od gladi, živjeći od trava i kozjeg mlijeka.

Marmon izvlači ovaj zaključak: Obalski pojas je bio stvarno oštećen sa francuskom okupacijom, zbog opadanja pomorstva, dok su gradovi i poljoprivreda baš stekli prednosti. Drži međutim, da je sav narod bio pobunjen protiv Francuza, i to od strane glavara i neobrazovanih kaluđera, koje je nova vlast lišila njihove stare moći. Odnosno od austrijskih i ruskih intriga, kao i kroz hiljadu predrasuda, čemu je još više doprinio — nego što je to sprečavao — stari upravni aparat koji je ostao u rukama Talijana. I mada je francuska vojska trošila dosta para, pa se stanje u provinciji uopšte popravljalo, strasti i intrige su djelovale protiv Francuza.

Glavni doprinos francuske vojske bila je gradnja cesta: Velika armija je ovdje zatekla potpuno bespuće. Kraljica mora — Venecija — nije za takvu gradnju imala nikakvog interesa, jer se saobraćaj među utvrđenim gradovima mogao odvijati morem, a poprečne veze nisu bile poželjne, da bi se baš otežali napadi na te gradove. Ova situacija se potpuno okrenula za vrijeme Marmona, kome je upravo saobraćaj po moru bio onemogućen. Stoga se zauzeo za gradnju cesta: najprije je motivirao svoje vojnike, podsjećajući ih na rimske vojnike-graditelje i na isti način puštao da klešu spomen-ploče četa, dajući tako imena dionicama koje su gradile. Gdje su garnizoni bili na većim otstojanjima, dovođen je narod na međudionice — i to prvenstveno za proljetne gladi: za dnevnicu se davao kruh iz vojnog provijanta, i to više nego što su ti ljudi ikad imali na trpezi. Kasnije su već dolazile i delegacije da mole Marmona za gradnju kolskog puta u svom kraju, shvativši pomalo i inače značaj tog »novog« saobraćajnog sredstva. Drugi efekat ovih gradnji je bio, da se narod počeo navikavati na sistematski rad. Najzad, Dalmatinci su počeli da spominju Marmona skoro poslovično: »Austrijanci su osam godina smišljali planove za puteve, bez da su ih ostvarili. Marmon je uzjahao konja, pa kad je sjahao, već su bili gotovi.« A sam austrijski car Franc II, kada je 1817. ili 1818. godine opet mogao doći u Dalmaciju, pomalo naivno rekao: »Šteta što Marmon nije ostao još 2—3 godine«. Ovo je bilo rečeno vojvodi Meternihu, koji je iste riječi kasnije prenio Marmonu.

Jedan od bitnih kamena spoticanja u provinciji je bilo regrutovanje dalmatinske legije, jer je vojna obaveza proširena i na gradove. Prije, za vrijeme Austrijanaca, regrutacija nije nikada bila problem, iako su oni i batinama gonili na marš — doduše Austrijanci nisu pozivali građane — koji su protiv Francuza onda počeli buniti i seljake. Marmon je u maju 1807. bio opomenut od princa Eugena iz Milana, da mora izvršiti dekret imperatora, za postavljanje legije od 4000 vojnika; i to da se imaju »primijeniti sva sredstva koja mogu olakšati regrutaciju legije, o tome se sporazumjeti sa providurom i izvjestiti me, kakve prepreke stoje tome protiv«. Uskoro zatim, 8. jula 1807. princ mu uputi ovakvo hitno pismo — pravo iz Tilzita:

Saljem vam kurira Generale, da vam saopštim, da je mir između Francuske i Rusije zaključen, i da ta sila predaje Kotor. Slijedbeno morate naći vaše dispozicije da ovu tvrđavu uzmete u posjed, čim se izdaju narednja. Crnogorce, Generale, ne smijete napasti. Naprotiv, morate pokušati postići sa njima sporazume i nagovoriti ih da se stave pod protektorat imperatora. Vi sami uvidate, da se ova stvar mora voditi sa svom mogućom vještinom... Dubrovnik se ima definitivno sjediniti sa Dalmacijom: morate dakle stalno raditi na utvrđenjima i dovesti ih u najbolje stanje...

A 10. augusta 1807. Loriston piše Marmonu iz Dubrovnika:

Generale, zauzimanje Kotorskog Zaliva je jutros u 6 sati izvršeno; for Spanjola nam je predat, on je u našoj vlasti, a francuska zastava se vije na njenim bedemima. Gradovi Herceg-Novi, Kotor i Budva biće nam predati tek 12. jer Rusi nose sa sobom sadržinu mnogih magazina, pa ovi moraju biti ispražnjeni, a ostale zalihe koje oni ostavljaju nama, treba da budu prenešene iz kasarni, gdje leže pohranjene.

Izgleda da je biskup od Crne Gore sklon da se ponaša mirno i da živi u dobrom razumijevanju sa nama. Vidićemo kada budemo u Kotoru, jer se ovaj grad snabdijeva povrćem i drvom od Crnogoraca...

Marmon je u svom glavnom stanu primio ruskog kurira, po kome mu je admiral Senjavin dostavio naređenje što je on dobio. Ovaj put je svak bio iskren, i stvar je brzo i sa svim mogućim obzirom i pažnjama obavljena. Marmon se zatim uputio u Dubrovnik, a otuda je najzad posjetio kraj: »čije je ime za tri mjeseca po čitavoj Evropi spominjano«. Ovo je sada zabilježio Marmon o Boki:

Bokelji su se nakon hercegnovske afera mirno držali. Uvidili su, da im je jednako interes i obaveza da sačekaju kraj borbi u miru, da vide, kome će pripasti. Oni su dobro primili francuske trupe i trudili su se da im prijašnje nepravilnosti budu zaboravljene. Ja nisam optuživao, jer to ipak ničemu ne bi vodilo; samo sam im naredio, da Dubrovčanima nadoknade brodove što su bili oteli u Gružu, mimo međunarodnog prava, tj. da im izruče ono što za to isplate Rusi. Ova pažnja je za mene imala najbolje posljedice: otada je ponašanje stanovnika skoro u čitavoj provinciji ostalo mirno.

Za odbranu pristana, dao sam postaviti baterije na ulazu, pa dovesti utvrđenja Kotora i Herceg-Novog u najbolje stanje: dalje organizovao sam provinciju tako ekonomično kako je god bilo moguće. Ništa ne bi, primijetljivo na mornaricu, bilo tako u skladu sa navikama stanovnika ovog kraja, kao što je izvršna hrvatska organizacija (= graničari?) što je istovremeno elemenat odbrane i sigurnosti zemlje, a i princip civilizacije; ali bi za sprovođenje toga trebalo mnogo vremena i novca. A nisam imao niti naloga za to, dok je guvernerstvo u to doba imalo sasvim krive pretstave o toj organizaciji, čiju sadržinu i protuteg nije poznavalo. Zadovoljio sam se dakle sa uvođenjem neophodno potrebne civilne i sudske administracije, i nastojao sam da dobro izaberem činovnike.

Biskup crnogorski zamolio me za sastanak. Ja sam se složio, pa smo se sastali nedaleko od Kotora. Razgovarali smo o prošlosti pa sam ga pitao, zašto je vodio rat protiv mene. Odgovorio je da je vjerovao, da treba slušati Rusiju, što ga je štiti i pretrpala dobroćinstvima; ali mu sada novo stanje nalaže druge obaveze. Uvjeravao me da će se crnogorski vuk prijateljski ponašati i neće pružiti povoda za tužbe, te da sa punom ambicijom želi steći naklonost moga suverena. Ma da nije izrekao nikakvu namjeru, ipak mi se činilo iz njegovog govora, da se nosio mislju, da se jednog dana stavi pod zaštitu Francuske. Nisam dirao to pitanje; predlog je morao doći od njega. Kasnije, kada sam već mislio da će to zatražiti, imao je drugačije nazore. Ruska vlada na kraju ipak nije prestala da neobično čiji svoj uticaj u ovim krajevima. Ja sam vladici sa naše strane obećao dobro susjedstvo, ali pod uslovom reciprociteta, što je on ponovno potvrdio. Na to smo se rastali. Ovaj vladika, jedan divan čovjek od 55 godina, imao je puno plemenitosti i dostojanstva u svojim manirima. Njegov pozitivni, zakonom određeni autoritet u zemlji, bio je zapravo beznačajan; ali upliv mu je bezgraničan.

Pošto sam se pobrinuo za potrebe ove provincije i organizovao njenu upravu, naredio sam regrutaciju od 600 mornara za flotilu i za mornaricu Venecije, što je bez preprijeka izvršeno. Ovo stanovništvo od 45000 duša, održava 450 brodova, od kojih izvjestan broj vrši veliku plovidbu. Zemlju i upravu sam stavio pod naredbe Loristona, i vratio se u Dalmaciju.

U decembru 1807. godine, Marmonu je dodijeljeno dostojanstvo vojvode od Dubrovnika. Taj dodatak svom imenu, primio je kao podsjećanje na dobro izvršenu službu.

Dalje, Marmon kaže u »jedanaestoj knjizi«, da se početkom 1808. godine opet vratio u Dubrovnik, prinuđen okolnostima da tu promijeni političko uređenje, tj. da ukine vladu stare republike. Na stanje u Boki — iz kojeg god razloga — više se ne osvrće, mada je ovamo dolazio radi sastanaka sa vladikom. Tim više se bavi razmatranjem političkih odnosa sa Crnom Gorom:

Imperator je u to vrijeme mnogo polagao na to, da Crna Gora primi njegov protektorat, pa je insistirao na jednom zvaničnom aktu od strane vladike. U ovoj stvari su činjeni češći pokušaji, i ma da je vladika pružao nade, nikad ih nije ispunjavao, govoreći samo: ako bi imperator zaratio sa Turskom, može računati sa svim njegovim narodom. Najzad se ipak obratio svojoj skupštini, koja mu savjetovaše konsultaciju sa Petrovgradom. Mar-

mon je odredio jednog konzula, imenom Tomić, koga je vladika doduše primio sa obzirima, ali ga nije htio pustiti na Cetinje, nego je tražio njegov boravak u Kotoru. Poslije svega, i pošto je čak rekao da se pomolio za Napoleona i njegovu armiju, dao je najzad do znanja svoje neraspoloženje prema priželjkivanom aktu. Naime: bez obzira na vjerske okolnosti, Crna Gora je odavno gajila dobre odnose sa Rusijom, od kuda su stizala razna dobročinstva, pa su se ista i dalje mogla očekivati. A vladici je svakako bolje odgovarao jedan zaštitnik sa udaljenosti od 300 milja, negoli protektor u neposrednoj blizini, koji je lako mogao postati i potčiniteljem.

Pregovori su se odugovlačili, pa kad je stigao odgovor iz Petrovgrada — taj je opet bio infiltriran austrijskim intrigama — vladika pokaže promijenjen ton i manire. Marmon, koji je već patio zbog svog »podređenog« — neratničkog položaja, zapitao je tada svog imperatora: da li bi se on složio sa prisilnim potčinjavanjem Crne Gore, u slučaju da dođe do sloma sa Austrijom i Rusijom. Računao je, da to može obaviti za 8 dana sa 7—8000 vojnika. Pri tome je čak fantazirao o raseljavanjima Crnogoraca iz vlastite zemlje, radi njihovog slabljenja, ali Napoleon mu ništa od toga nije odobrio. Ma da se ne može reći da je on bio naklonjen Crnogorcima: Još ranije, nakon opsade Dubrovnika, bijesnio je bez biranih izraza (dokument pri »10. knjizi«), naređujući Marmonu da treba — uz privremeno pretvaranje pred vladikom — nakon tada zamišljenog zauzimanja Boke izvršiti prepad na Crnu Goru, sa 12—15000 vojnika.

Vladika je predmet molbe za francusko pokroviteljstvo formalno iznio pred skupštinu, koja na to jednoglasno nije pristala. Intenzivirajući svoje odnose i sa Bečom, vladičino raspoloženje prema Francuzima je postajalo sve nepovoljnije: čak je sklopio mir i sa svojim vječnim neprijateljem, pašom od Skadra. Ovo je naročito ometalo francuske planove za prolaz ka Krfu, pa su se širile i glasine da bi — obratno — Turci potpomognuti Crnogorcima mogli napasti Boku. Stoga je Marmon, radi umirenja duhova, pojačao garnizon u Paštrovićima. Početkom septembra pokazalo se već i otvoreno neprijateljstvo vladike. Pod njegovim uticajem, stanovnici Braića su iznenađeno odrekli poslušnost, pa su se suprotstavili Francuzima, potpomognuti sa 300 Crnogoraca. Time su Francuzi bili iznenađeni: od svega 200 izaslanih vojnika poginulo je i ranjeno 50. Vladika se doduše izvinjavao, da on nije bio pro-uzrokovac ovog incidenta, ali mu Marmon nije sasvim vjerovao, smatrajući da su se ti Crnogorci samo preuranjeno pokrenuli u Paštrovićima. Bio je to već simptom bliskog rata sa Austrijom.

Tu zimu je Marmon proveo u pripremama za taj rat. Po dobijenim instrukcijama imao je ostaviti u Dalmaciji samo apsolutno neophodni broj trupa, koje su trebale držati određene tvrđave — među kojima Kotor i Herceg-Novi. Ostale pozicije su napuštane i

bedemi otvarani. Marmon se tim naređenjima radovao: Dugo je već čekao, gdje bi mogao naći sebi bilo kakav rat, kad već rat nije potražio njega. Na kraju, svoja izlaganja u »11. knjizi« potkrepljuje sa slijedećim dokumentarnim priložima:

Napoleon je napisao Marmonu iz Pariza 26. januara 1808, da se on već odavno obratio carigradskoj Porti za slobodan prolaz ka Krfu. Marmon bi u ovom maršu učestvovao sa 12000 vojnika, u tri divizije. Napoleon je smatrao da se do Krfa može stići za tri dana, pa će se tamošnji engleski garnizon odmah odbaciti u more. Zapovijedio je da Marmon svakih 13 dana uputi jednog od svojih oficira put Krfa, što će činiti i general Bertije (Berthier), tako da će Marmon svakih osam dana dobiti vijesti o Krfu, a ti brojni oficiri će ujedno upoznati predio. Zatim još naređuje: »Držite jednog agenta kod crnogorskog biskupa i trudite se da ga pridobijete.« Zatim ponovo iz Pariza 9. februara 1808: »Kako to da mi nikad ne govorite o Crnogorcima? Ne treba da imate kruti karakter, trebate obratiti oči na njih, i pokušati pridobiti njihove vodeće govornike.«

Ovdje već osjetni ton diferencije među Napoleonom i Marmonom, zatim raste i do inzultiranosti zbog prigovora, da Marmonove trupe u Dalmaciji isuviše troše, više nego što bi koštala i jedna dvostruko veća armija. Na ovo 30. marta 1808. Marmon šalje ministru rata detaljno obrazloženje, o izvršenju posebnih naredbi koje je primao. Ukazuje na to da je Dalmaciju preuzeo u rasulu, pa su morale biti obezbijeđene i komunikacije i obnovljene tvrđave, a posebno su mnogo koštali radovi u Zadru što važi i za utvrđenje Srđa kod Dubrovnika. Dalje:

Uzeo sam u posjed položaje Zaliva: obala je morala biti naoružana, Kotor da se dovede u ispravno stanje. Za ovu svrhu nisu bili postavljeni nikakvi fondovi, što zaista želim reći i zahtjevati. Ti radovi su bili nužno potrebni. Baš prije nekoliko dana me je njegovo veličanstvo počastilo ovim dopisom: »Pretpostavljam, za slučaj ako jedna eskadra od 12—15 brodova dođe pred Kotor ili Dubrovnik, da su obavljene potrebne mjere za osiguranje oba grada protiv nadmoćnih borbenih snaga. Odgovorite mi na ovo pitanje«. U vezi ovog pisma sam smatrao potrebnim, da treba umnožiti odbrambena sredstva pristana kod Dubrovnika i Herceg-Novog, pa se ti radovi u ovom trenutku baš obavljaju.

Marmon se i lično pravda Napoleonu 5. juna 1808, između ostalog:

Nakon tilzitskog mira morao sam zaposjesti Kotorski zaliv. Rusi su vršili radove na Herceg-Novom. Ovu tvrđavu sam našao u dobrom odbrambenom stanju pa nismo trebali na tome ništa više učiniti. Kotor su međutim zanemarili, pa smo tu morali obaviti, doduše skupe, ali hitno potrebne radove: za tu svrhu sam predujmio nešto novca iz fondova, koji su po svoj prilici morali biti zahvaćeni za inženjeriju, svrhom ove tvrđave. Ja sam podnosio molbe, o kojima se nije vodilo računa, pa je francuska kasa ovom prilikom za izvjesnu sumu prikraćena.

U istom pismu Marmon napominje detalj da je, slučajno otkrivši da se u javnim crkvenim molitvama uz Napoleona spominje i njegovo ime, po starom mletačkom ritualu, ovo zabranio cirkularom: jer se ne pristoji da on bude spominjan zajedno sa svojim suverenom. Ovo da je učinio u smislu svoje bezgranične odatnosti Napoleonu.

Princ Eugen naređuje Marmonu iz Milana 27. januara 1809, da se sa 16000 vojnika postavi na austrijsku granicu, da bi tamo vezao jednake austrijske snage. Za to vrijeme u Boki:

Jedan brigadni general će komandovati u Kotoru: On ima da obrazuje bataljon Bokelja, od najvjernijih, radi saradnje u odbrani zemlje... Biće dovoljno da se u Herceg-Novom ostavi 200 ljudi za odbranu utvrđenja. Ovu tvrđavu treba, kao Kotor i Dubrovnik, snabdjeti životnim namirnicama za 6—8 mjeseci, dalje: praha, duladi i razne municije, toliko koliko je potrebno za odbranu svih položaja u isto vrijeme.

U »dvanaestoj knjizi« se Marmon sjeća svog ratovanja sa Austrijancima, kada mu je podijeljen čin maršala Francuske, a u »trinaestoj knjizi« već piše u svojstvu generalnog guvernera novoformiranih Ilirskih provincija. Smjestivši se u glavnom gradu ovih, Ljubljani, prilično se udaljio od Boke, koju uglavnom više ne spominje.

Osvrćući se na privrednu situaciju svojih provincija, napominje da se u Dalmaciji (tj. i u Boki) na postojećem stanju nije moglo ništa promijeniti. Promet soli je inače bio jedan od najvećih izvora prihoda Ilirije, naročito obzirom na izvoz u Tursku. Ovom možemo dodati, da je Kotor bio glavno tržište soli sa Crnom Gorom. Carina je bila jedna vrlo važna stvar, pospiješana i kontinentalnom blokadom — tom Napoleonovom promašenom idejom — kojom je pokušao da privredno slomi Englesku. Time je međutim doveo samo do dirigističke privrede u čitavoj Evropi, baš suprotno francuskom revolucijom izborenom liberalizmu, kojeg je i Marmon smatrao jedino zdravim. Blokadam nije bio ometen samo izvoz evropske robe, nego i uvoz kolonijalnih potrebština. Strogost blokade međutim nije mogla biti nikad apsolutno održana, pa su se carinski propisi svaki čas mijenjali. Tako je brodarstvo bilo ne samo zakočeno, nego brodari sa uvoznom robom nisu unaprijed mogli ni znati kakvi ih nameti čekaju na odredištu. Konfiskacije robe bile su na dnevnom redu, pa se ista prodavala, ponovo konfiscirala i ponovo prodavala. Pokušaj da se barem Trstu da status slobodne luke, nije mogao biti ostvaren. Marmon ovdje već pokazuje ogorčenje protiv Napoleona. Uobraženost je, kaže, bila jedna od njegovih najmarkantnijih osobina: on je u ovom haosu uživao, ravnajući se samo po zadovoljstvu, što mu je pričinjao osjećaj vlastite moći.

U gornja dva poglavlja informirali smo se o Marmonu pretežno iz francuske literature, i njegovih ličnih bilježaka, a to uglavnom važi i za opšte prihvaćeni historijski stav. Ovaj stav se pak nešto razlikuje od onog — recimo tona — što se kod nas o tome može pročitati. Ustvari, ovog neobično sposobnog vojskovođu, ubjedljivog pregovarača, izvršnog administratora, učenog mislioca i ugodnog čovjeka — koga nam najzad čine pristupačnim i sasvim ljudske slabosti, jedva smo još imali prilike upoznati kroz domaću literaturu. Jasno je, da je Marmon morao ostaviti zdvojne uspomene: i to već kod samih Austrijanaca, kojima je ne jednom mrsio konce. Tako se u tamošnjoj literaturi njegov briljantni prodor iz Dalmacije na Grac samo uzgredno spominje, dok se izdižu prolazni vojni uspjesi samih Austrijanaca: na prepadom izvršena osvajanja prije Marmonove najezde — zatim ponovno nadiranje u Dalmaciju iza njegovih leđa — do najzad sasvim izgubljenog rata kod Znojma.

Ali objektivnost zaista traži poznavanje svih mogućih pogleda, pa stoga baš treba da pogledamo još i rezimiranja koja su vršena sa ove strane Debelog Brijega. Izgleda da je za takvu svrhu najpodesniji noviji pregled dokumentacije o ruskoj floti i upravi, objavljen takođe u ovom Godišnjaku, i to baš istovremeno sa prethodnom već citiranom francuskom dokumentacijom.¹⁸

Rusi su dobro ocijenili značaj Boke, u okviru njihove politike spriječavanja prodora francuskih snaga u pravcu Levanta, stavljajući prepreku po liniji Jadran—Krf—Sevastopolj. Ovo se slagalo i sa protivljenjem Bokelja da prihvate francusku vlast, odnosno sa već postignutim sporazumom na Cetinju, za crnogorsku intervenciju u Boki. Ruski komesar na Cetinju, Sankovski, obavijestio je o ovom admirala Senjavina na Krfu, koji je i sa strateške strane našao shodnim da Rusija uzme učešća u ovoj intervenciji, pa se 28. februara 1806. već iskrcao prvi odred Rusa u Herceg-Novom. Pošto se ova prethodnica uvjerila u opštenarodnu saglasnost sa protektorom, Senjavin je prihvatio i neposrednu molbu iz Boke. Vrijednost ove novostecene strateške baze, Senjavin je ovako ocjenio:

Kao luka, bokeljski zaliv je najbolji na svijetu a granice koje ga okružuju su skoro nepristupačne. Pomoću Crnogoraca i malog broja naše vojske, Boka je sigurna od napadača, pa bio on snažan i mnogobrojan.

Bokelji su mu odmah opremili i stavili na raspoloženje, za vojne zadatke, 30 naoružanih brodova sa posadom, dok se na kop-

¹⁸ Vidi u istom svesku Boka br. 3/71; P. Kovačević: »Flota admirala Senjavina u našim vodama — Ruska uprava u Boki (od 28. februara 1806. do 14. augusta 1807. god.)«

nu postepeno sakupilo 5000 crnogorskih i bokeških boraca. Pri tome, Senjavin dobija od cara Aleksandra I slobodne ruke djelovanja — doduše na vlastitu odgovornost: zbog kompliciranih diplomatskih prilika, baš zbog miješanja u izvršenje predmetne tačke bratislavskog mirovnog ugovora. Car nije ratificirao ni naknadni ugovor o ovome, pa se Senjavin najzad otvoreno usprotivio predaji Boke Francuzima — istovremeno kada je Marmon već imao zavezane ruke da zbog toga povede rat sa njime. Senjavin je doduše u ovom svom postupku imao moralnu podršku od strane većine Bokelja, koji su dolazili do njega sa iskazima svoje privrženosti — vrlo naglašeno i prema caru Aleksandru I. To je sve bilo puno emocija: čak do suza. Pri tome su Bokelji, zajedno sa Crnogorcima, i aktivno napadali Francuze po Konavlima, a korsari upadoše i u grušku luku, robeći dubrovačke brodove. U Herceg-Novom je čak uspostavljen i stalni sud za raspodjelu plijena, koji je sasvim redovno otiman od Francuza. Sa svim tim rastao je i zanos za ponovni napad na Dubrovnik — još i pod utiskom uspješne borbe protiv Francuza u junu — što je postajalo ozbiljnom prijetnjom: Hercegovci su se već spuštali do samih predgrađa, a Crnogorci i Bokelji napadali su ka Cavtatu. Energični protunapad Marmona pravo do Herceg-Novog, morao je onda zaista djelovati kao hladni tuš. Senjavin je trebao spašavati svoj obraz. Priredio je gozbu, hvaleći »sve kneževe, sudije i narod«:

Ratnici! Vi ste pokazali odlično junaštvo i hrabrost; vi ste izvršili zadatke u savršenom redu. Drskost neprijatelja koji se usudio da stupi na vašu zemlju strogo je kažnjena. Neprijatelja ste zbunili vašim junaštvom; on je izgubio toliko ljudi da neće moći brzo na mečdan izaći. Čestitam vam pobjedu, srdačno zahvaljujem za blagi postupak prema zarobljenicima i svakako želim da vaša humanost ostane trajna.

Nasuprot ove pobjedničke hvale, stajali su međutim goli fakti: da je ruska vojska naočigled Bokelja okupana u moru, da je Marmon po svojoj milosti i nemilosti palio i žario njihove kuće i da — prilikom ogorčenog i zaista junačkog pokušaja da se ovo spriječi — Rusi ni drugog dana nisu mogli pružiti konkretnu pomoć narodnoj vojsci. Ipak, Senjavinov ton, da su Francuzi tada oslabljeni za napadanje Boke — održao se kod nas još uvijek u pisanjima o tim događajima. Dočim: da se Marmon u vrijeme tog Senjavinovog pravdanja već okrenuo drugim zadacima, o tome iz naše literature ništa ne saznajemo. Pri tome se francuski gubici uglavnom prikazuju zbirno, zajedno sa onima prije Marmonovog protunapada. O vremenu od skoro jedne godine nakon istog — tj. do onda kada su Rusi zatim hladnokrvno izručili te iste bokeške ratnike njihovom neprijatelju — takođe malo znamo. A ne komentariše se u istom svijetlu ni pozniji akt Aleksandra I: koji je Boku bez brige sasvim ostavio Austriji.

Ipak je već bilo slutnji i razmišljanja o proturiječjima rusko-francuskog perioda u Boki: baš na stranicama ovog Godišnjaka.¹⁹ U tome prije svega treba zapaziti fakat, da su u mletačko doba — iza Dubrovačke republike — baš bokeški gradovi i opštine raspolagali najvećim privilegijama: čije je uživanje međutim pripadalo sloju i inače povlaštenih plemića, koji su držali mjesta u municipalnim vijećima. Ovaj društveni sloj je bio, pored najboljih zemljišnih posjeda, i inače dosta imućan. Raspolagao je ujedno sa odgovarajućim obrazovanjem i vodio život na evropskom nivou. Uz sebe je imao — doduše bez aristokratskih privilegija — i sloj uspješno preduzimljivih pa stoga kvalitativno uglavnom izjednačenih građana. Ovaj vodeći sloj je bio, izuzev naknadno od Turaka osvojenog Herceg-Novog i specifičnog Risna, prevashodno katoličke vjere. Niži slojevi pretežno beznačajnog građanstva, bili su međutim već i u Kotoru jako pomiješani sa pravoslavnima. Masa naroda — pravoslavnog i katoličkog — živila je po selima, vodeći »patrijarhalan, primitivan život, protivan novim zahtjevima, uglavnom držan u kmetskoj zavisnosti od gospode«. A privilegije i patrijarhalizam svode se obično na jedan isti imenik: *konzervativnost*.

I baš ovome je povlađivao manifest ruskog guvernera Sankovskog, koji je preuzeo civilnu vlast u ovoj pokrajini »istoga jezika i krvi ruske, što teče po narodnim žilama«: on se prvo obraća sveštenstvu radi povinovanja vlastima, a zatim potvrđuje ranije povlastice opština, zajedno sa ličnim dostojanstvima, pa potvrđuje municipalne statute, kotorski sud i vijeće, te predstavnike gradskih savjeta, pokrajinske glavare, opštinske kapetane i sudije — ne zaboravljajući posebno potvrđivanje grbaljskih knezova — Sankovski najzad obećava sve »kao pod bivšom mletačkom vladom«. Dok za ovako zamišljenu budućnost Bokeljima uopšte obećava vlastitu slobodnu republiku, pod zaštitom ruskog cara i sa potporom Crne Gore — istovremeno obećava Petru I, da će se izvršiti ujedinjenje Boka sa Crnom Gorom u jednu republiku, takođe pod ruskom zaštitom, tako da vladika »svojim duhovnim i političkim uticajem i položajem postać najnezavisniji vladalac u ovome dijelu Ilirika«.

Sve je ovo, na svestran način, bilo u Boki vrlo povoljno primljeno — pri čemu, međutim, ne smijemo zaboraviti jedno: svega 2—3 godine prije gore navedene proklamacije Sankovskog, bila je još na dnevnom redu uporna pobuna grbaljskih seljaka, što je bio »ne samo svojevrсни nacionalno-oslobodilački pokret koji je imao krajnji cilj sjedinjenu Boku sa Crnom-Gorom, nego i klasni, seljački ustanak protiv feudalaca, koji su ekonomski eksploatisali seljačke mase i dovodili ih do krajnjeg nezadovoljstva« (Milutinović). Proklamacija i obećanja Sankovskog, kao da tačno ciljaju na tu još živu prijetnju: Narodu se odvrća pažnja populističkim slavja-

¹⁹ Dr. K. Milutinović: »Boka Kotorska 1797—1815«, Boka br. 8/76.

nizmom (uglavnom i do danas stalno citiranim, obično bez suštinskih, reakcionarnih programskih tačaka) od imperativa za poslušnost prema netaknutoj staroj gospodi.

U kontrastu sa ovim treba da bacimo i pogled na ogorčeno suprotstavljanje Francuzima: Čini se da pri tome nije baš bio odlučujući taj inače tako žarki populizam, jer se privilegisani sloj Bokelja vrlo lako odvratio od takve ideologije prilikom dvokratnog, naizgled vrlo radnog prihvatanja austrijske vlasti.²⁰ Po svoj prilici stoga, jer se aristokratsko uređenje Austrije takođe nije protivilo priznavanju »ranijih povlastica«. Dočim je »Codé Napoléon« (u Francuskoj i danas važeći građanski zakonik), kojeg je Marmon dao primijeniti u Dalmaciji, bio izveden iz ovih prvenstvenih postulata francuske građanske revolucije: *Jednakost svakoga pred zakonom, sloboda ličnosti i imovine, te odvojenost države i crkve.* U poređenju sa ovim — za naše pojmove danas zaista samo po sebi razumljivim, sasvim prirodnim postulatima: postaje nam razumljivo da svojevremene rusofilske izlive dobro treba razlikovati od sklonosti prema Crnogorcima. A isto tako i od mržnje prema Francuzima. Uostalom, sukoba sa Francuzima bilo je i izvan domašaja Crne Gore. Tako je, baš povodom novog ustava što je bio donio zadarski providur Dandolo — kojim su se trebale ukinuti neke srednjevjekovne privilegije — u junu 1807. izbio ogorčeni ustanak u Političkoj grofoviji, što su Rusi jednako podupirali i svojim desantima. Pošto su Francuzi ovaj opasni ustanak uspjeli ugušiti, rasturili su tu staru oblast u okružja Splita, Senja i Omiša. Na opštu mržnju prema Francuzima osvrće se i negdašnja austrougarska literatura, i to vrlo akribijski: na taj način stavljaajući sebe samu u lijepo svjetlo. Tako, u vezi jedne druge značajne pobune

²⁰ U već citiranom prilogu istoriji Crne Gore, L. Tomanović donosi dva karakteristična primjera, za oba austrijska zauzimanja Boke, i to:

U III poglavlju — pred prvu austrijsku okupaciju (1798). — »Dakle 18. jula skupiše se plemići u rečenoj palati (= u Budvi) i tu je pozvan došao Mitropolit. Tu su mu predali pismo, u kom je bila dobrovoljna predaja Nj. V. Caru kao Kralju ugarskome, i htjeli su da se razvije ugarska zastava. Kad su ovo doznali Paštrovići, kao i općinari (Majine, Pobori i Brajići), potrčaše u palac i tome se opriješe, osobito Paštrovići. Plemići su morali popustiti nasilju i prilagoditi se volji jačih i nasilnih, najposlije onih, koji su ih namjeravali prije malo dana možda i ubiti.«

U XXI poglavlju — pred drugu austrijsku okupaciju (1814). — U opoziciji Mitropolitovom pismu ruskom caru, obraćaju se peraška, stolivska i dobrotvska opština austrijskom caru: »Ovo stanovništvo bez Gospodara, sjećajući se očinskih briga V.V. što je imalo sreću da uživa kroz devet godina, u cvatućem stanju trgovine i plovidbe, opet se obrću katoličke opštine onoj slatkoj vladi... da moli V.V. da ih primi u svoje podanstvo. I ako neki privaci pravoslavnih opština iste pokrajine, potaknuti kojim spoljnim uplivom, da se obrnu drugom Gospodaru, ipak ukupno stanovništvo ne želi dugog nego V.V. ... nada se da će naknaditi izgubljeno, i za to prosi...: 1) Da povlastice, prava i slobodine, koje je uživala ista pokrajina do kraja 1805-te, budu potpuno povraćena...«

piše: "Dalmatinski dobrovoljci su malo bajali za primirje (= Znojam 1809), nego su otjerali francuske posade iz Omiša i Makarske, pa su u ime Ferenc I (= ugarsko-dalmatinski kralj, odn. Franc II austrijski car) zauzeli čitav prostor između Cetine i Neretve. Bilo je to takvo otadžbinsko oduševljenje, kakvo je istovremeno vladalo samo u Tirolu pod Andrijom Hoferom».

Baš u ovom svjetlu, treba se sjetiti toga, da su Austrija i Rusija, u najzad uspostavljenom miru poslije Bečkog kongresa, ostali zajedno u »Svetoj alijansi«: reakcionarnom savezu, što je uspostavio Meternih za nasilnu restauraciju prevaziđenog aristokratskog uređenja Evrope — što je odvelo do daljnjih nemira i revolucija. Ako se sad sjetimo i programa, sa tome odgovarajućim obećanjima Sankovskog u Kotoru, vidimo da su ovi već bili u apsolutnom skladu sa istim restauratorskim koncepcijama. Pa šta je onda Boka imala očekivati od te buduće »zaštitnice« — od carske Rusije? Trebamo samo baciti kratak pogled onamo: Već jedno stoljeće ranije je Petar Veliki sjekao brade zaostalim bojarima, da bi rusku gospodu barem naizgled modernizirao. Njegov apsolutizam je »glajhšaltovao« i rusku crkvu, tako da je narod istu počeo smatrati »birokratskom vjerom«, masovno se priključujući raskolničkim sektama (neki su se klanjali pred bistom Napoleona!) — koje su imale jednu zajedničku crtu — antiklerikalnu nastrojnost, dok su samog cara smatrale antikristom. I to iz dobrih razloga, jer su pravoslavni popovi bili prinuđeni pisati »izvještaje«, srozavši se tako na obično denuncijanstvo. Filozof Solovjov (1853—1900) je takvu »oficijelnu crkvu« i otvoreno napao: oštro je razlikujući od narodne pobožnosti. A sam Napoleonov pohod na Moskvu — odnosno saveznički pa i ruski protunapad do Pariza — rezultirali su dalekosežnim uticajem na nazore samih Rusa, koji su se među sobom podijelili: na konzervativne »slavofile« i napredne »zapadnjake«. Politički, ovo je djelovalo kroz poznatu zavjeru dekabrista — kojima se pripadao i pjesnik Puškin (1799—1837) — napredno zadojenih mladih ljudi, pretežno oficira, čiji je revolt zatim ugušen u krvi. Kulturni otjelovitelj slavofila je bio mistično nastrojeni Dostojevski (1821—1881), dok za zapadnjake stoji kritični realist Tolstoj (1817—1875), koji je prilikom jednog od oštih razmimoilaženja sa Dostojevskim — u Baden-Badenu — nadraženo dobacio: »ja sam Nijemac!«²²

Ali da se vratimo u Boku: Kada su se pred kraj napoleonskih ratova Boka i Crna Gora, vlastitom voljom bez Sankovskog

²¹ Az Osztrák-Magyar Monarchia trásban és képbén — »Az Osztrák-Tengermellék és Dalmácia«, Budimpešta 1892.

²² Charles Morazé: »Historija čovječanstva — kulturni i naučni razvoj« — svezak 5, knjiga 3: »Rusko carstvo« — posrijedstvom UNESCO-a 1969, u Zagrebu.

Alfons Schäfer: »Deutsch-russische Begegnung in Baden« Oberrheinische Studien II, Bretten 1973.

i Rusa, zaista ujedinili — pa se vladika opet obratio Aleksandru I za rusku zaštitu — dobio je otriježnjavajući odgovor, sada u smislu pogodbi na Bečkom kongresu: »Riješio sam da je (= Boku) vratim Austriji...» Tako, sav onaj svojevremeni rusofilski populizam u Boki, što još uvijek izvire iz citata tadašnjih spisa i proklamacija, ostaje samo kao jedna groteskna uspomena. No ne smijemo suditi o tome iz našeg vremenskog odstojanja: tadašnji ljudi su imali pred sobom samo uspomena, koje su ostale od Marka Martinovića učitelja ruskih pomoraca — do baš u to vrijeme umrlog admirala Marka Vojnovića: osnivača ruske crnomorske flote i svojevremenog Senjavinovog pretpostavljenog. Štaviše: trebamo respektirati tadašnje rane izraze vlastite nacionalne svijesti. Ovo je međutim baš bilo potstaknuto iz onih prosvjetnih shvatanja, koja su vodila francuskoj revoluciji.

Zaokolivši ovako, štošta nas opet upućuje na Marmona: i to na njegove zaključke o stanju u Dalmaciji i uzrocima opšte mržnje protiv Francuza. Bitnu ulogu je u tome igralo — kaže — neprosvićenost i zaostalost naroda, što je slušao svoju, napoleonskim građanskim zakonima razvlašćenu i zato nezadovoljnu vlastelu i glavare, koji su sa druge strane bili poduprti austrijskim i ruskim intrigama, a što je sve još brljano i za nove prilike nekompetentnim, ali još nepromijenjenim mletačkim upravnim aparatom. U Boki je — uslijed zakašnjelog dolaska Francuza — zaista mogao doći do plastičnog izražaja jedan element ove kritike, i to baš ono intenzivno i pregnantno rusofilsko parolaštvo — koje je izgleda uspješno prekrilo inače i tada aktuelne, druge društvene probleme: kao što je mogla biti i sklonost naroda u Boki prema jednostavnoj, neposrednoj demokraciji u Crnoj Gori.²³

Međutim, ne treba da sve ovo ostane tako napisano, kao neka bezuslovna hvala te francuske okupacije u Boki. Francuzi su tu donijeli svoja nova društvena pravila isuviše naglo i radikalno (sjetimo se da se Marmon za ovo bavio i drugim mislima), u jednu sredinu koja na to još nije bila spremna, pa se tome pretežno i protivila. Viši sloj Bokelja je odbijao »jakobinsko« građansko uređenje — dok narod na brzinu još nije shvatao nove slobode koje su mu se time nudile. Naprotiv, nalazio je ugroženim baš one patrijarhalne spona, koje su do tada uređivale način života. Kroz »obezvlašćenje« pa time nastalu privrednu nezainteresiranost višeg sloja, poremećeni su i privredni tokovi, opet uglavnom na štetu naroda: a sve to u okviru opšteg opterećenja ratom i ometene plovidbe Jadranom, odnosno Napoleonove besmislene kontinentalne blokade uopšte, koja je paralizirala baš brodarstvo — glavni

²³ Na primjer, P.V. Kovačević u svom radu »Grbalj« (Kotor 1964) navodi da su neki Grbljani tražili od Sankovskog da smijeni upravo potvrđene kneževce, jer oni »... ne hoćahu slušati ni o zakon carskom ni vladiku, već baštine i aspre uzimahu, a žene od muževa raspušćivahu i govorahu: mi smo cari i patrijarhi i vladike, ni bog vam bez nas neće pomoći.«

izvor blagostanja Bokelja. Sve ovo je povrh toga bilo opterećeno i utjerivanjem teške ratne kontribucije, kao i zavođenjem — za Boku tada nepojmljive — vojne obaveze. Ovo se onda naravno vraćalo Francuzima i kao neposredna odbojnost, i to naročito kada je njihovo prisustvo oslabilo, za vrijeme rata sa Austrijom 1809. godine. Bokelji su nastavili da se bratime sa eto tako slobodnim Crnogorcima, koji su sada opet mogli upadati ovamo, pa je francuska vlast zabranjivala takve dodire, uz prijetnju vojnog suda.²⁴ Iz istih razloga, vojnicima je tada zabranjeno da se udaljavaju od utvrđenih mjesta i preporučeno, da budu stalno naoružani i spremni za brzu odbranu. Gradske kapije su zatvorene pred zalazak, a otvarane po izlasku sunca, te kroz tako dugo zatvorene kapije nije mogao biti propušten niko, pod nikakvim izgovorom. U Boki je tada vladalo maltene opsadno stanje.

I tačno prema Marmonovom sagledavanju stvari: Francuska epizoda je baš najviše škodila u Boki — kroz objektivnu propast bokeškog pomorstva, od čega se ovaj kraj više nije oporavio, sve do najnovijeg doba. Jedan kratak osvrt na ovo²⁵ ostaje još neophodan radi cjeline: Cvatuće bokeško pomorstvo u mletačko doba, još nije bilo prekinuto prvim dolaskom Austrijanaca. Zna se čak tačno, da su neke prećansjke trgovačke kuće i brodovlasnici, od 1794. do 1805. učtverostručili svoj promet. Nagli pad poslova ovih porodica desio se baš 1806. godine — upravo sa dolaskom Rusa u Boku ili Francuza u Dalmaciju. Rusi su prema tome zatekli bokeško pomorstvo još u vrlo dobrom stanju: Senjavin, koji je baš zahvaljujući Bokeljima tada zavladao Jadranom, konstatuje oko 400 odlično opremljenih patentiranih brodova, sa posadom od 5000

²⁴ Narcedba je donešena u Kotoru 23. 1 1809. Vidi, M. Zloković: »Herceg-Novi od pada Mletačke Republike do Bečkog Kongresa (1797—1815)«, Boka, br. 4/72.

²⁵ Zbirka ovdje odabranih detalja uzeta je iz knjige: »12 vjekova Bokeljske mornarice«, Beograd 1972. Inače, u Tomanovićevoj već češće citiranoj 1922. god. izdatoj knjizi o događajima u Boki Kotorskoj 1797—1814: on se preko 23 strane bavi sa pripremnim okolnostima prve austrijske prezencije (1797), koju zatim (1797—1806) raspravlja preko 36 stranica; sedamnaestomjesečnom ruskom prisustvu (1806—1807) posvjećuje 32 stranice; dočim razmatranje sedmogodišnje francuske okupacije (1807—1813) vrši samo preko jedne-jedine stranice, uz još neke napomene i u pogovoru. Ostatak knjige, još dvadesetak stranica, posvećen je okolnostima izbacivanja Francuza iz Boke, ujedinjenju sa Crnom Gorom i pogledima na drugi dolazak Austrijanaca 1814. godine. Ovakvo, sasvim simptomatično zapostavljanje francuskog djelovanja u Boki — nasuprot nesrazmjerne naglašenosti kratke ruske epizode — ostalo je pregnantno u literaturi sve do danas. Tomanović međutim ukazuje na potrebu arhivskog istraživanja francuskog perioda. Ovome možemo dodati: Za vrijeme talijanske okupacije, bio je sav mletački do kasnijeg austrijskog arhiva iz prve polovine prošlog vijeka — bačen u drvarnicu suda u Herceg-Novom. Autorov otac je kao zatvorenik u istom sudu, otuda mogao ponešto spasiti, pa se ti papiri sada nalaze kod Magyar Čabe u Zelenici. Inače neznatnu arhivsku građu francuskog perioda u Herceg-Novom, obradio je i objavio M. Zloković u »Boki« br. 4/72, upućujući i na neka druga novija istraživanja.

slavnih pomoraca. Prilikom dolaska Francuza u Boku 1807. godine, ova flota je još uvijek bila netaknuta, ali su tokom slijedećih sedam godina oštećena dva glavna faktora: brodovi i dio kapitala, a paralelno je počela i jaka migracija pomoraca. Dočim oni što su ostali kod kuće, protivili su se pretežno uklapanju u francusku mornaricu. Mada su bili veoma poželjni: pa su stoga i prisilno mobilizirani. Istovremeno: stalno privezani ili usidreni drveni brodovi počeli su trunuti, ili su bili demolirani od nevremena. Povrh toga, taksa koja je teretila te plovne objekte — što više nisu uredno privređivali — značila je gubitak njihovog vlasništva već za četiri godine.

Ipak izgleda, da su se nekako održale veze sa Rijekom, jer su se tamošnji trgovci za ovo naročito brinuli, i to uprkos jakih smetnji od strane engleskih ratnih brodova i njihovih korsara, što su imali svoju bazu na Visu. Marmon je zamrlu trgovačku mornaricu mobilizirao 1809. godine — pa se pokazalo da je Boka tada mogla staviti pod jedra još samo 94 broda duge plovidbe — dočim se do 1814. godine i ovaj broj spustio na svega 50. Saldo gubitaka bio je dakle, za svega jednu deceniju: 350 patentiranih brodova! A grčalo se pored toga i pod neodrživim teretom novčanih kontribucija, pa su pojedine familije počele da zapadaju u teške dugove. Ništa manje nego i čitave opštine: Prčanj je, iznemogavši pod tim teretima doživio i to, da su mu Francuzi rasprodali srebro iz riznice župne crkve, konfiskujući i fond za gradnju novog hrama.

Međutim, nisu se svi Bokelji suprotstavili Francuzima. U svjetlu dosadašnje literature, moramo se međutim zapitati, da li su oni koji se — baš zbog njihovih izvanrednih kvaliteta — uzgred ipak spominju, bili na neki način loši narodnjaci? Šta ih je navodilo, šta su mislili ovakvi Bokelji:

— Pasko Luković iz Stoliva postavljen je 1808. godine za zapovjednika »La Brenta«.

— Kapetan Visković iz Perasta plovio je pod francuskom zastavom: dobio je pohvalu zbog junačkog držanja protiv Engleza.

— Kapetan Đurović iz Prčanja, pismeno je pohvaljen zbog okršaja sa jednim engleskim brodom, znatno jačim od njega.

— Marmon je 1809. godine osnovao jednu nacionalnu obalsku stražu, kao dopunu svojim nedovoljnim regularnim vojnim snagama. Dozvolu za postavljanje takvih gardi dodjeljivao je kao odlikovanje: privilegije koje su se time sticale bile su više častne nego korisne. Učesnici su se čak opremali o svom trošku. Marmon ovo podvlači i anegdotom: Jedan mladi svećenik u Rovinju, žalio mu se za izbor svog zvanja, objasnivši: »S vremenom se mijenjaju ideje. Prije se htjelo biti pop, a sad svako želi da postane gardist.« Bokešku gardu je Marmon po kvalitetu uporedio samo sa dubrovačkom i zadarskom.

— Za Nikolu Živkovića, načelnika hercegovačke opštine, smatralo se da je zagovarač francuskih reformi: Tako, 14. januara 1811. pucalo se na njegovu kuću, pa je bio ranjen.

— Kapetan Krsto Radimiri iz Dobrote, izdržao je 1811. godine borbu sa 7 engleskih ratnih brodova između Brača i Hvara. Od 11 ljudi posade, poginulo mu je ili ranjeno 10, a i sam je bio ranjen. Za ovo je 1817. godine dobio krst Legije časti, od francuskog kralja Luja XVIII. U Dobroti mu je spjevana i pjesma.

Ali da ne budemo nepravedni prema drugoj — svakako pretežnijoj strani — evo i otuda nekoliko nehomičnih primjera: Joko Crnogorčević iz Baošića nosio je pisma Sankovskog i vladike na Krf, a u povratku pilotirao rusku flotu u Boku, pa je zatim korsario pod ruskom i potom pod engleskom zastavom. Ilija Crnogorčević je takođe korsario, a Luka Crnogorčević je istovremeno bio kapetan »Novske komunitadi«. Đorđe Vojnović iz Herceg-Novog postao je komandant narodne vojske. Za Ruse su još korsarili: Spiro Lipovac, Simo Zelalić, Marko Radimiri, Mihajlo Vučetić, Đorđe Stojković, Marko Pješivac i Božidar Cicović. U ruskom desantu na Korčulu i Brač učestvovao je Grbljanin, kapetan Jovan Vukotić, pa je odlikovan sabljom. Ovo su bili kvalificirani brodari pod ruskom zastavom; bokeški suvozemni borci su izgleda u prvom redu bili Krivošijani i Kruševićani, uz nešto Grbljana, Sutorinjana i drugih.

Nazire se nekako, kao što smo već istakli za samu Rusiju, takođe izvjesna konzervativna i napredna idejna divergencija u Boki. Najvjerovatnije je da oni što su stali uz Marmona — tj. nisu bili rusofilni konzervativci — ustvari nisu prosto htjeli služiti Francuzima, nego su prije svega bili saglasni sa njihovim reformama: sa idejama tada mlade i napredne buržoazije. Čemu se međutim protivila klasa, koja se trudila da sačuva svoje feudalističke privilegije, a koja je našla potporu u nemušto nezadovoljnoj masi, kojoj je stalno intonirana populistička retorika. Simptomatično je pri tome da se iz njedra te iste stare gospode, u pogodnom momentu, mogla iscauriti i jedna austrofilna frakcija, kojoj je međutim isto nedostajala šira baza.²⁶ Glavna ličnost ove alternative,

²⁶ Pčraško opštinsko vijeće konstatira 23. augusta 1807: »Pošto su se Bokelji sjedinili sa Crnogorcima, sađoše Crnogorci pod upravom Nj. E. Gospodina Petra Petrovića Mitropolita Crnogorskog, odbiše od ovih granica hrabro i energično francuske trupe, u opštem interesu, zanešeni patriotskom vatrom, predadoše se zaštiti i podanstvu Ruske Carvine, koja im je poslala neposrednu pomorsku pomoć i suboputne trupe, pod čijom smo vladom bili u toku sedamnaest mjeseca. Kroz to doba s nama se postupalo sa očinskom dobrotom, ne vrijedajući naše povlastice starinskih naših zakona (!), ostajući u našem miru, zaštićeni i upravu obezbijedni Ruskom Vladom od Crnogoraca i pravoslavnih Bokelja...« Ovaj citat prepisan je iz XX poglavlja Tomanovićevođ djela. Dalje, Tomanović u XXI i XXII poglavlju izlaže vladini obračanje Aleksandru I za rusku zaštitu nad 1813. godine upravo sprovedenim ujedinjenjem Boke sa Crnom Gorom. Sadržaj odgovara što je primio, navodi P. Butorac (Boka Kotorska nakon pada Mletačke republike do Bečkog Kongresa, Zagreb 1938): »...pozivjem Vaše Preosveštenstvo... da upotrebite Vaš upliv, da se stanovništvo Boka Kotorske skloni pokoriti

treba da je bio Petar Luković, koji je u ime svojih jednomišljenika iz Stoliva, Dobrote i Perasta, 22. februara 1814. caru Francu II lično predao molbu sa pozivom da Austrija opet zauzme Boku. Bez obzira na odgovarajući diktat Bečkog kongresa, dobro znamo rezultate: teška stagnacija čitavog kraja tokom XIX vijeka.

Nažalost, dosadašnja istraživanja su se uglavnom ograničila na idealizirajuću tradiciju rusofilnog aspekta u Boki. Istorija Boke je međutim mnogo interesantnija, tj. složenija, da bi se baš ova njena epizoda mogla smatrati na takav način prosto zaključnom. Takvim pojednostavljenjem se već zapalo u stalna ponavljanja, koja nikuda više ne vode, mada stoje u očiglednoj kontradikciji sa drugim, manje-više zapostavljenim istraživačkim aspektima. Tako je to još i na pragu dvjestogodišnjice one dalekosežne društvene promjene, koju je izazvala baš francuska revolucija, i koja je u međuvremenu postala samo po sebi razumljiva tekovina savremenog života.

Možda će ovim predložena teza o diferenciranosti društvenih odnosa baš one, nimalo beznačajne, možda čak i odsudne decenije u Boki, moći biti kritično produbljena, ako se priđe analizi životnih okolnosti gore imenovanih pa i manje spominjanih ličnosti, zajedno sa njihovim porodičnim i širim društvenim okolnostima. I to bi bilo sredstvo, kojim će se najzad *stvoriti jedna stvarna i plastična slika društvenog razvoja u Boki* — i to oduzdo iz samog naroda. Taj razvoj je sasvim sigurno — nimalo drugčije nego inače u Evropi — našao svoju okretnu tačku baš tada, kada je i k nama nemilosrdno prodro epohalni prelom francuske revolucije, makar i posredstvom bonapartizma. Pregnantni nosilac ovog bio je guverner Ilirika — Marmont — čovjek slobodnog duha, bez zadojenosti bonapartizmom...

se odluci savezničkih država, uvjeravajući ih da će prava i povlastice, što su oni uživali od najstarijih vremena biti potpuno sačuvani...» Radilo se o predaji Boke Austriji koja je — isto kao Rusi — obećavala kontinuitet sred-njevjekovnih i mletačkih staleških privilegija. Uporedi sve ovo i sa fusnotom ²⁰.

Zusammenfassung

NAPOLEONS FELDHERR MARMONT IN BOKA

Zoltan MAGYAR

August von Marmont Herzog zu Dubrovnik (1774—1852), war einer der glänzendsten Feldherren der napoleonischen Kriege, der seit Belagerung Toulons (1793) bis Fall von Paris (1813) dem berühmten Korsikaner diente. In Jahren 1806—1809 stand er als General-Chef in Dalmatien, wo er zunächst gegen den Russen — die Boka 1806—1807 besetzt hielten — und gegen dessen Verbündeten den Montenegroer und den Bokaiër selbst kämpfte, die von den Franzosen besetzten Dubrovnik bedroht hielten. Für seine Erfolge — und zwar nachdem Russland doch verträglich übergab die Bucht — teilte ihm der Imperator den Titel »duc de Ragusa« zu. Im Jahre 1809 nahm Marmont, mit seinem Dalmatinischen Heereskorpus, an der Seite der französischen Grossen Armee, im Kriege gegen Österreich teil; wobei er selbst den Waffenstielstand erpressen konnte, und deshalb zum Marschall Frankreichs befördert wurde. Zugleich ist er zum Generalgouverneur der neuzusammengelegenen »Illyrischen Provinzen« ernannt worden die, nebst Triest und Umgebung, ganz Slowenien, wesentliche Teile Kroatiens und die ganze Küste bis Budva umfassten. Seine hervorragenden Verwaltungsleistungen, nebst berühmt gewordenen Strassenbauten, sind allerdings mit katastrophalen Rückgang des Schiffsverkehrs und sonstigen wirtschaftshindernden Kriegselastungen behaftet — die besonders in Boka die schlimmsten Erinnerungen auf die siebenjährige französische Besatzung zurückliessen. Die Ende dieser Besatzung erlebte aber Marmont nicht hier. Er wurde schon im Jahre 1811 nach Portugal gegen die Engländer abgeordnet, um dann den Niedergang Napoleons in Deutschland und Frankreich, wieder auf dem Felde, durchmachen zu müssen.

Marmont leistete zuletzt einen hervorragenden, hochgebildeten Beitrag zur Geschichte des napoleonischen Zeitalters, mit dem Niederschrift seinen umfangreichen Lebenserinnerungen. Eine deutsche Übersetzung: »Memoiren des Marschalls Marmont« (Potsdam 1857) diente als Unterlage der vorliegenden Aufsatzes — da durch den alten, feindlichen Einstellungen zu seiner Person, diese Niederschriften hierzulande nur bruchteilhaft und oft mit ungenügender Objektivität behandelt wurden. Nun sind im Wortlaut übersetzt Marmonts alle Betrachtungen über Boka, samt Erläuterungen der übrigen Zusammenhänge. Dabei sind auch Versuche angestellt: Hinweise zu geben auf andere Ursachen des damaligen Franzosenhasses — bzw. Russen- oder gar Österreicherfreundlichkeit — die durch Interessenkonflikte des lokalen Adels und patriarchalisch-rückständigen Bevölkerung zustande kämen, gegenüber spurenhaften Bestrebungen auch einer fortschrittlich-bürgerlichen Bevölkerungsschicht. Es wird unübersehbar, daß die Russen (und später auch der metternichsche Österreich) die konservative Einstellung der damaligen Bokaiër förderten, die sich meistens durch die neuen Ideen der französischen Revolution bedroht fühlten. Sogar Marmonts Gedanken weisen auf diese Umstände hin.

СИТУАЦИЈА У БОКОКОТОРСКОМ ЗАЛИВУ ЉЕТА 1943. ГОДИНЕ СА ОСВРТОМ НА ЊЕМАЧКА ДОКУМЕНТА

Нешто више од мјесец дана након окупације Боке Которске 20. маја 1941. године Италија је анектирала ово подручје које је скупа са Сплитом и Задром сачињавало Губернаторат за Далмацију. Потом је краљ Декретом о надлежности гувернера Далмације, између осталих, основао и Окружно подручје Котор у којем је управну, економску и административну власт вршио намјесник за Далмацију у Задру.

Фашисти су у Боку довели значајне поморске и пјешадијске снаге, које су осјетно појачали након устанка. Командант поморске обалске команде надлежне за подручје покрајине био је адмирал Бовнезе са сједиштем у Тивту.

Непосредно послје окупације Комунистичка партија је почела припреме на организованим активностима ради супростављања непријатељу. Крајем јуна 1941. године МК КП Бока реорганизован је у МК КП Котор и МК КП Херцег-Нови. С обзиром на специфичности подручја и неке непредвиђене околности устаничке активности у Боки Которској почеле су са извјесним закашњењем. Међутим, упркос терору и јачању војних ефективна окупатора дошло је до више акција у Бокототорском заливу и напада на италијанске утврђене постаје, станице и јединице. Када су у јесен 1941. године основани Орјенски партизански батаљон и Приморски партизански батаљон устаничке активности добијају полет. Изводи се низ успјешних акција и води више борби против окупаторских снага. Ипак, од краја маја 1942. па до капитулације Италије долази до осеке устанка.

У лето 1943. године, послје промјене ситуације на ратиштима у корист земаља антихитлеровске коалиције, нарочито након искрцавања савезника на Сицилију, не само италијански Генералштаб него и Команда Вермахта процјењују да може доћи до десанта на овај дио јадранске обале. Нијемци сумњају у војне способности Италијана, зато праве властите планове за одбрану овог подручја, на чему инсистира генерал-пуковник

Лер, командант снага Југоистока. И четници су се спремали за тај тренутак, јер су и они имали своје планове и рачунице везане за евентуално искрцавање Англоамерикаца на овом подручју.

Након повлачења партизанских снага за Босну, партијска организација у Боки извршавала је неке од задатака у циљу јачања активности, иако у отежаним условима. Кадрови који су остали, настојали су одржавати борбени дух народа. Пред њима се у прољеће 1943. године поставио један нови задатак: успостављање квалитетних веза са вишим партијским руководством између осталог и стога што се процјењивало да може доћи до искрцавања савезника на обалном рубу. Јуна 1943. године одржан је састанак у Брезовачкој планини на коме су учествовали илегалци и неколико истакнутих родољуба на којем су утврђени правци даљих активности комуниста - илегалца. Послије пада фашизма у Италији, илегално партијско руководство у Боки, иако бројчано мало и недовољно повезано, схватило је да се брзо приближавају судбоносни дани. Они су напустили капитулацијом Италије.

РЕАГОВАЊЕ НИЈЕМЦА И ИТАЛИЈАНА НА КАПИТУЛАЦИЈУ ИТАЛИЈЕ

На капитулацију Италије Нијемци врло брзо реагују при чему њихови штабови воде рачуна и о Бококоторском заливу. Тако се у Заповјести Друге оклопне армије од 9. септембра каже да XXI Артиљеријски корпус са 118. ловачком дивизијом треба да продре ка одјеку Котор — обала јужно од Скадра са циљем да се хитно разоружају италијански штабови и јединице на овом подручју прије свега на обали. Нијемци процјењују да би се овдје могло рачунати са италијанским отпором и појачаном активношћу устанничког покрета. Истиче се да надмоћност Италијана не смије да утиче на акцију њиховог разоружавања.¹

Само пар дана касније Друга оклопна армија шаље извјештај команданту снага Југоистока о распореду корпуса и дивизија и њиховим зонама дејства у вези одбране јадранске обале. Из њега се може видјети да је заузимање Боке повјерено 118. ловачкој дивизији. Из истог документа је уочљиво да предњи одред наступа ка Котору, али да још не постоји извјештај о његовом приспећу у Котор.²

Из овог извјештаја да се запазити да су дијелови 118. дивизије одмах упућени ка Бококоторском заливу што значи да

¹ Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије, Војноисторијски институт — Београд, том XIII, књига 3, ст. 540 и 544.

² Исто ст. 551.

је у њемачким плановима приоритет дат освајању Боке. Дакле, они нијесу губили вријеме већ су, без обзира на чињеницу што су се у том времену водили преговори о разоружавању између италијанских и њемачких представника, покренули ратну машинерију да што прије из унутрашњости дођу до обале и опочну убрзане припреме за одбрану од очекиваног енглеског поморског десанта.

Команданти италијанских јединица, које су се тада налазиле у Боки Которској, били су прилично неодлучни и практично нијесу знали шта да предузму. Прва намјера им је била да сачувају власт у Бококоторском заливу с циљем да тако обезбиједе полазне луке за транспорт италијанских војника за Италију.

Овакво италијанско опредељење потврђују и документи, из њемачких и италијанских извора, који говоре о току преговора између италијанских и њемачких представника за везу при италијанској Групи армија Исток о разоружавању италијанских јединица који су се водили од 8. до 15. септембра 1943. године. У почетку италијански генерал пуковник Роси правдао се да нема директива од надлежне команде СУПЕРМО. Тек при завршетку дана 8. септембра, он је њемачким преговарачима дао до знања да је његово лично мишљење да треба повући све италијанске јединице, којима је командовао, на обалу ради укрцаја у бродове у Котору, Драчу и Валони ради напуштања ратишта и транспорта у Италију.³

С обзиром на талашњи распоред италијанских јединица може се закључити да се највећи број италијанских јединица имао евакуисати преко Котора што значи да им је било врло важно спријечити окупацију Бококоторског залива од стране њемачке оружане силе. Генерал Роси, командант Групе армија Исток, у првим преговорима дао је јасно до знања њемачким официрима да неће дозволити да њемачке јединице посједну луке, јер је претпостављао да се у супротном не би могла обавити евакуација Италијана морем.

У овим дуготрајним преговорима Нијемци су посебно инсистирали на одговору на питање да ли се, у рејону Боке, италијанске јединице намјеравају супротставити њемачким које су биле добиле наређење да крену ка овом подручју. Команданту Росију је постављано директно питање да ли би он, у намјери да спријечи улазак њемачких јединица у луке Котор, Драч и Валону наредио да се на дојучерашњег савезника отвори ватра. Нијемци су завосједање лука сматрали нужним правдајући да то морају урадити прије него дођу Англоамериканци који би у супротном успоставили мостобране. Ово и стога што се италијанске јединице, према условима примирја, не би смјеле супротставити Енглезима и Американцима. Роси је тада рекао

³ Исто, ст. 655 и 656.

да не би наредно отварање ватре ако би Нијемци жељели да посједују Котор. Тако је уствари била постигнута практична сагласност да Нијемци убу у Котор.⁴

Док италијанске јединице у Котору, које су биле под командом генерала Негрија, практично нијесу знале шта да раде и како да поступе генерал Роси саопштава Нијемцима 9. септембра 1943. године око 10 сати, основе наређења које је добио од команде СУПЕРМА. Било му је наређено да све јединице повуче у Котор, Драч и Валону и да те луке обавезно држи у својим рукама. Уз то је саопштио да је наредио да његове јединице крену у рејоне прикупљања и да не започињу акције против њемачких формација. Дао је до знања Нијемцима да би покушај разоружавања његових војника сматрао као непријатељску акцију.

Такво наређење генералпуковника Росија примиле су све јединице које су се налазиле на Балкану међу којима и оне у Бококоторском заливу и његовом гравитационом подручју. Овдје се налазила скоро комплетна дивизија »Емилија« чије је командно мјесто било у Херцег-Новом.⁵ Овдје су још били дјелови дивизија »Ферара« и »Тауринезе«. У Боки су се налазиле артиљеријске и друге јединице.⁶

Догађаји у Штабу команде италијанске Групе армија исток брзо се смјењују. Италијани постају све попустљивији према захтјевима Нијемаца. Увече 9. септембра Италијани су саопштили да ћеће сирижечаваги Нијемце да заузму луке само ће у рејону Котора, Драча и Валоне наставити сакупљање својих ешалона. Дакле, већ тога дана било је одлучено да се Нијемцима препусти Бока без борбе.

Дан касније, 10. септембра, генерал Роси, у присуству Далмаца, команданта Девете Армије, саопштава Нијемцима да је увидио нелогичност захтјева Команде СУПЕРМО да брани луке Драч и Валону од Нијемаца. Овом приликом је истакао да се нада да ће му бити дозвољено да прикупи групу армија ИСТОК у рејону Котора и да је, уз дозволу Енглеза, пребаци у Италију.⁷ Дакле, Италијанима је тих дана Котор био најважнија лука на Балкану а Бока Которска мјесто гдје су италијанске дивизије разбацане по једној веома великој просторији, требала да набу спас. Одавде је требала да услједи евакуација и то уз сагласност Нијемаца са једне стране и Енглеза с друге. При овоме Нијемци су требали да дозволе окупљање а Енглези да не сирижечавају транспорт бродовима преко Јадрана.

⁴ Исто, ст. 655, 656.

⁵ Исто, ст. 653.

⁶ Др Душан Жипковић: »Бока Которска и Паптровићи у народно-ослободилачкој борби«, Војно дело — Београд 1964.

⁷ Зборник... VII, том XIII, књига 3, ст. 660.

Из докумената се види да је основна преокупација Италијана била што дуже задржати Бококоторски залив у својим рукама како би се овдје прикупно највећи број јединица које је требало вратити у Италију. За фашисте је било неособично важно да бране Боку од свих оних који би евентуално покушали да је угрозе. И поред често контрадикторних наређења, њихових измјена и несналажења, основна концепција да се Бококоторски залив сачува за одлазак италијанских бродова није се мијењала. У складу са њом стигао је у Боку све већи број наређења од којих се многа нијесу могла извршити.

АКТИВНОСТ КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ ПОСЛИЈЕ КАПИТУЛАЦИЈЕ ИТАЛИЈЕ

Ближио се одсудни тренутак. Нијемци су надирали ка Боки у жељи да је што прије заузму. У међувремену Комунистичка партија је активирала јединице народноослободилачке војске чији је крајњи циљ био да се избади окупатор из Боке. Партија је релативно спремно дочекала догађаје који су се одвијали после 8. септембра 1943. године.

Партијско руководство југоисточне Боке, којим је руководио Мато Петровић, тада члан Среског комитета КП, капитулација је затекла у иллегалству на неколико пунктова у партизанским базама. Први скуп антифашиста одржан је у Кртолима, а на њему је учествовало пет, шест мјештана.⁸ На овом скупу, којим су руководили Мато Петровић и Рако Радловић, расправљано је о разоружавању Италијана, преузимању власти, за посједању тврђаве Радишевићи и одржавању реда. Речено је да ће Италијани добити наређење о предаји оружја и да тај посао треба обавити коректно. Истакнуто је да оружје треба оставити оним Италијанима који желе да се боре у партизанским јединицама. Одлучено је да се разоружање окупаторских посадних јединица обави дан касније а зборно мјесто је било Под Рогач наредног дана у 10 сати.⁹

Дана 9. септембра скупио се већи број нових бораца на договореном мјесту. Када је наишла група Италијана у три камиона, из правца тврђаве Радишевић, возила су заустављена. Овом приликом одузето је око 40 пушака, 2 митраљеза и доста муниције. На тај начин практично је читава повоформирана партизанска јединица била наоружана. Касније су Италијани почели да туку партизанске положаје артиљеријском ватром. За

⁸ Извори о томе колико је другова учествовало на овом састанку нијесу усаглашени.

⁹ Васко Костић: «Италијанска окупација и догађаји који су јој претходили». Необјављени рукопис код аутора, ст. 41.

то вријеме извршили су заокружење партизана.¹⁰ С друге стране четрдесетак храбрих, али неискусних партизана, од којих су неки тога дана по први пут узели пушку у руке, упорно су се бранили. Борба је трајала око два сата. Погинуло је петнаест Кртољана. Неки, тешко рањени, прије стријељања су звјерски мучени.¹¹

Била је то прва борба која је вођена на подручју Залива у вријеме преврата насталог послније капитулације Италије. Неискуство, погрешно схватање партијске директиве и неопрезност скупо су плаћени.

Међутим, упркос мјестимичном отпору италијанских војника, нарочито фашиста, настављено је разоружавање италијанских јединица. У Шкаљарима је разоружан један камион карабињера, а у Тивту посада жандармеријске станице. У Грбљу је задатак разоружања извршен опрезно и ефикасно. Око 500 италијанских војника остало је без оружја.

Партијско руководство брзо је дјеловало свјесно да се њемачке трупе све више приближавају Боки те да зато има мало времена за припрему одбране. Ипак, није било тачних података када и из којег правца стижу.

По одржаном састанку у Кртолима, 9. септембар, Мато Петровић и Видо Буричковић пребацили су се у Тиват гдје је успостављен контакт са тиватским илегалцима. Наређено им је хитно и неодложно разоружавање Италијана на подручју Тиватског залива. Састанак је одржан у непосредној близини Мрчевца. Истакнута је потреба брзог дјеловања како би се наређење извршило прије него Нијемци запосједну Боку.¹²

У Тивту је већ дјеловала Партија којом је руководио Антон Шуран. Он је одмах по провјери вијести о капитулацији Италије и разговора са партијским руководством одлучио да одржи састанак комуниста ради договора шта даље радити. Основни задаци су били: привући на страну партизана што више италијанских војника ради учешћа у наредним борбама против Нијемаца, који су се очекивали сваког тренутка, и разоружати оне који нијесу спремни да се боре.

Овом приликом је одлучено да се одржи народни митинг у Борову. Иначе, овдје је био партизански штаб који је руководио акцијама на подручју Тиватског залива. На митинг је дошло неколико стотина Тивћана. Био је то први партизански збор на слободној територији у Заливу. Говорио је Антон Шуран.¹³

¹⁰ Извори о јачини италијанске формације нијесу усаглашени.

¹¹ Васко Костић, нав. дј.

¹² Податак саопштио аутору Мато Петровић — Котор.

¹³ Антон Шуран: «Сјећања», рукопис код аутора, ст. 75 и 76.

ПРЕГОВОРИ СА ИТАЛИЈАНИМА

Партијско руководство је одлучило да започне преговоре са командантом италијанског гарнизона. Преговарачи су били Антон Шуран, Нико и Божо Петковић. Окупаторски штаб био је на Миховој главици. Током преговора Италијани су одбили да предају оружје, али су обећали да се неће борити на страни Нијемаца. Истакли су да ће дјеловати у складу са наређењима више команде.¹⁴

Дан касније, 10. септембра, Мато Петровић, партијски руководиоцац у источној Боки, и Видо Буричковић пошли су из Тивта за Котор, преко Врмца, да би преговарали са италијанским командантима. По доласку у Шкаљаре добили су поруку да је успостављен контакт са Италијанима у Тивту те да се зато треба вратити натраг ради преговора. Тако је и урађено. Тиват је практично већ био ослобођен. У италијанској касарни дочекао их је окупаторски мајор. Тражили су од Италијана сарадњу и наоружање за партизанске јединице. Мајор им је саопштио да није надлежан да о овоме одлучује него их је упутио на своје претпостављене у Котору. Послије преговора у Тивту Италијани су им обезбиједили превозно средство.

На путу за Котор преговарачи су били заустављени на Прчању, у засеоку Главати, јер су се били појавили Нијемци. Тек када су отклоњене опасности, на тај начин што су далеко надмоћније снаге Италијана, ставиле Нијемце »у жицу«, настављен је пут за Котор.

У Котору су партизански руководиоци преговарали са генералом Негријем. Том приликом легитимисали су се као командант и комесар партизанских јединица. Саопштили су циљ посјете. Тражили су да се договоре о организовању заједничке борбе против Нијемаца јер је Италија била прешла на страну савезника. Поставили су ове услове: да се партизанима преда грађанска власт, да се распусте затвори и логори и да се заједнички организује гарнизонска служба и снабдјевање. Уз то партизански преговарачи тражили су двије хиљаде пушака и одговарајућу количину муниције те сразмјеран број пушкомитраљеза. Негри је ово посљедње одбио тражећи да му партизани врате оружје и опрему коју су »отели« разоружавајући око 500 Италијана у Грбљу. Послије краћег разговора постигнута је сагласност да се преговори наставе истог дана послје подне.¹⁵

Очито је да генерал Негри није знао шта да ради. С обзиром да је његов претпостављени командант, генерал Реси, од

¹⁴ Исто, ст. 76.

¹⁵ Мато Петровић: »Прво ослобођење Котора и Тивта«, Лист »Бока« 1. јануара и 15. фебруара 1978. године, ст. 5.

којег је добијао инструкције, оклијевао чекајући даље директиве СУПЕРМ-а а често заузимао, под притиском или због несналажења, контрадикторне ставове. Такво стање пренијело се и на команданте дивизија који нијесу имали упутства и наређења шта да раде и како да поступе. Ово је био један од разлога што су преговори између Италијана и партизана прекинута, те је договорен за касније наредни састанак. Италијани су отезали преговоре настојећи да добију стриктне директиве како да поступе. Они сами били су збуњени опречним наређењима. У почетку нијесу знали за план Генералштаба да Котор буде главна лука за евакуацију снага са овог дијела Балкана.

По завршеним преговорима партизански опуномоћеници су изашли из града. Како се Котором брзо проијела вијест о доласку партизана више стотина грађана дочекало их је на улицама. Створила се гужва тако да су им италијански војници, који су их обезбјеђивали, морали крчити пут.¹⁶

Вријеме је брзо пролазило. Партизански преговарачи из Котора су отишли у Грбаль ради договора са четницима око вођења заједничких борби против Нијемаца. У Сутвари није дошло до споразума са четницима, који су били непријатељски расположени према партизанима, па су чак тражили да им предају оружје јер ће то морати урадити «када дођу Енглези». Дакле, четници су озбиљно рачунали на могућност искрцавања Енглеза. До тога тренутка жељели су да се што мање излажу опасностима.

У међувремену, стигло је наређење Врховног штаба о начину спровођења поступка разоружавања италијанских јединица. Оцијењено је да је акција на овом подручју, ако се изузму неке мање грешке, спроведена према директиви Врховног штаба. Истог дана послје подне, према претходном договору, на Тројници, раскрсници путева, пет километара удаљеној од Котора, требао је да стигне италијански одговор о наставку преговора. Овдје је стигла информација у којој је стајало да разговоре треба наставити са командантом Боке у Херцег-Новом.¹⁷

Тог дана, 10. септембра, у југоисточној Боки радило се на консолидацији органа власти. Народноослободилачки одбори, који су изашли из илегалности, предузимали су стварну власт. Убрзано се радило на формирању партизанских јединица које су се организационо постављале, вршило се њихово наоружавање и опремање. Одржавани су партијски и скојевски састанци на којима се претресала тренутна ситуација и даљи задаци.

¹⁶ Исто.

¹⁷ Исто.

ДОЛАЗАК ПИЈЕМАЦА, ИТАЛИЈАНСКА НЕСНАЛАЖЕЊА И ОКУПАЦИЈА

Подаци који су пристизали говорили су да Нијемци надиру према Боки. Ипак, нијесу се очекивали ни наредног дана. Стиче се утисак да се овом важном елементу није посветила одговарајућа пажња дијелом и због тога што је партизанско руководство, прилично малобројно, имало много посла те није стизало свуда, али је очито да се није имало ни довољно искуства и војног знања да би се реаговали у прави час и на прави начин.

У зору 11. септембра Нијемци су заузели Тројицу и тиме овладали овом значајном и виталном саобраћајном раскрсницом. Тек тада су Италијани одлучили да предају партизанима оружје које су тражили. Договорена су мјеста гдје ће то урадити.

Истог дана је одлучено да Мато Петровић пође у Окружни комитет КП Цетиње ради реферисања и добијања директива о даљим активностима. У селу Вршањ, у близини Његуша, дошло је до његовог састанка са Чајом Шћепановићем, чланом Покрајинског комитета КП за Црну Гору и Бокву који је позитивно оцијенио ток акције у Боки и одлучио да сам дође на лице мјеста ради увида у ситуацију и пружања помоћи.¹⁸

У ова три дана затишја, прије него што су избили сукоби у рејону Залива између партизанско-италијанских снага с једне стране и Нијемаца с друге, доста времена је утрошено у разговорима који су се непотребно одуговлачили, углавном, због држања италијанске стране. Италијанске јединице нијесу имале чврсту везу са својим претпостављеним командама, а ове са вишим. Расуло се осјећало на сваком кораку. Уз то, и поред чињенице да је заузет чврст став у италијанској Врховној команди да се све трупе са југословенског ратишта транспортују за Италију, чији је заговорник био и генерал Роси, нијесу на вријеме предузети покрети из унутрашњости ка Котору који је био одређен за главну луку укрцаја трупа.

Истина, предузимане су неке оперативне акције. Дивизија «Тауринез» заузела је Кривошије и тјеснаце који воде од Рисна ка Грахову са задатком да се сирижечи продор Нијемаца из унутрашњости ка мору. Команда једног пука помснуте дивизије прешла је у Црквице да би обезбиједила лакше оперативно командовање. У току 12. и 13. септембра италијанским јединицама стизала су многа контрадикторна наређења. Тако 13. септембра командант дивизије «Емилиа» наређује свом пуку да се оружјем супростави четницима, истовремено тражи да се Нијемцима дозволи пролаз кроз подручје које контролише овај пук, док је истог дана од команданта дивизије «Тауринезе» добијено наређење да се нападне Нијемци.

¹⁸ Исто.

Међу италијанским војницима дошло је до политичке диференцијације која је битно утицала на монолитност јединица. Највећи број војника желио је да се што прије пребаци у домовину и тиме оконча дугогодишње ратовање. Фашисти су настојали да се прикључе Нијемцима и да са њима наставе даљу борбу. Један број војника настојао је да се прикључи партизанима у борбама против Нијемаца.¹⁹ Увече 13. септембра дошло је до првог сукоба између италијанских и њемачких јединица али тек наредног дана почеле су оружане акције ширих размјера.

Италијански команданти преговарали су тих дана и са Нијемцима који су тражили да им се дозволи да уђу са својим снагама у Божу и разоружају Италијане. И у тим разговорима они су одуговлачили све док им Нијемци нијесу поставили, када су привукли довољно јединица, ујтиматум о безусловној предаји. Тек сада су Италијани одлучили да се, скупа са партизанима, супротставе Нијемцима.

Четничке вође имале су своје планове. Непосредно послје капитулације Италије они су проносили вијести о томе како Дража иде са великом војском на овај дио приморја у сусрет савезницима. Ове пароле нијесу имале већег одјека код нашег живља али су код лоше информисаних окупатора уносиле забуну.

Вукли су се и одговарајући политички потези. Тако је четнички командант капетан Буро Иветић, из Грбља, кренуо са својом јединицом наводно против Нијемаца само да би везао народ за себе, али у томе није успио.²⁰ И он се појавио у Котору да би преговарао са италијанским командантом и то истог дана када и комунисти. Био је увјерен да ће придобити Италијане да заједнички дјелују. Међутим, ови нијесу прихватили такву сарадњу. Тиме су прекинути даљи контакти између националиста и четника са једне стране и Италијана са друге.²¹

Већ 13. септембра око подне било је јасно да се приближава коначни сукоб између италијанско-партизанских јединица и Нијемаца. Ови су већ били заузели многе важне тачке те иако бројно слабији имали су доста изгледа у наредним борбама.

АКЦИЈЕ ПАРТИЗАНА И ИТАЛИЈАНА ПРОТИВ ЊЕМАЧКИХ ЈЕДИНИЦА

У Тивту су партизани обавили припремне радње за напад на Лепетане гдје су се Нијемци већ били утврдили. У Котору су тога дана почеле завршне припреме за одбрану града. Затво-

¹⁹ Др Душан Живковић: нав. дј., ст. 275 и 276.

²⁰ Исто.

²¹ Јово Црногорчевић: »Борба за град«, »Бока« бр. 187, 1. јул, ст. 5.

репа су те вечери сва градска врата и сви прилази »покривени« аутоматским и осталим наоружањем. Отворена је ватра на њемачке пуиктове на Ракитама и Главатима.

Партизански штаб у Тивту одлучио је да са својим батаљоном и италијанским добровољцима изврши напад на Нијемце који су били у Лепетанима. Одлучено је да се Италијани, чији је прилив у партизанае био доста спонтан, организују у посебну јединицу како би се са њима лакше руководило. Тиватски батаљон, који је имао око 150 бораца, под командом Антона Шурана, био је формиран по систему група. Како је напад успиједио непосредно послје његовог оснивања није била успостављена одговарајућа војна структура по систему десетина, водова и чета која би омогућила лакше командовање.

Напад на Лепетане почео је из три правца а у њему су учествовали борци са подручја Тивта, једна јединица из Грбља и Италијани. Италијански антифашисти су пошли у напад идући поред мора линијом Сељаново — Ластва — Лепетани. Друга група кренула је преко Већег брда, а трећа се спустила низ Чиленца. Непријатељски положај је био опкољен. Када су партизани упали унутра жичане ограде Нијемци су се предали. У тој борби они су имали 7 мртвих, око 30 рањених и 35 заробљених.²² Губици партизана су били 6 погинулих и неколико рањених, док су Италијани имали око 40 мртвих и рањених. Заробљенике су партизани затворили у Тивту. Они су ослобођени када су Нијемци окупирали Боку.²³

Најжешћи сукоб на подручју Которског залива почео је 14. септембра ујутро. Артиљеријско-митраљеска ватра са обије стране била је увод у жестоку борбу. Овом приликом дошло је до неорганизованог напада на њемачке положаје у Шкаљарима. Њих је напао карабињерски поручник — антифашиста са својом јединицом и том приликом погинуо.²⁴ Нијемци су се били забарикадирани у хотелу »Славија« у болници. Италијански командант је наредио да се нападне »Славија« са мора. Тај задатак је дат италијанском транспортном броду који се налазио у которској луци а био је наоружан једним малокалибарским противавионским топом. И поред позитивних ефеката његовог габања он је послје кратког времена из недовољно објашњивих разлога прекинуо ватру.²⁵

Италијани су тога дана, на брзину, подијелили нешто оружја, истина старијих типова, становништву које је свђ било војно организовано или се јављало да учествује у одбрани гра-

²² Антон Шуран, нав. дј. стр. 71—78.

²³ Др Душан Живковић, нав. дј.

²⁴ Ријеч је о Борзију Соцу, поручнику италијанском антифашисти и комунисти из покрајине Пуља.

²⁵ Јово Црногорчевић, нав. дј. ст. 5.

да. Дјеловале су двије чете: Которска, чији је командир био Јово Црногорчевић и Добротска којом је командовао Голуб Букановић. Свака чета имала је по око 50 бораца али се број повећавао приливом нових војника. Рад и борбу ових чета усмјеравали су партијски руководиоци Анто Вукашиновић и Тони Петровић.

Практично партизани су били преузели власт у старом граду док су се Италијани углавном налазили у својим касарнама. Которска чета била је запосјела најважније прилазе граду као и зидине док је Добротска чета обезбјеђивала подручје овог мјеста.²⁶

Рано ујутро 14. септембра партизанске јединице прешле су у напад на Нијемце на Тројици. Овдје је партизанска команда изненадила Нијемце на тактичком плану. Они су очекивали да ће главни правац удара бити Тројица — Шкаљари те су били поставили своје јединице да бране главни правац удара. Међутим, партизани су се били одлучили да изврше бочни удар користећи Врмац. Управо тада непријатељ је покушао да овлада Врмцем и тако се нашао у обручу. Послије краће борбе, увидјевши несврхисходност отпора, предало се преко 400 Нијемаца. Послије подне 13. септембра била је успостављена веза са тврђавом Радишевићи. Наредено је да се Нијемци одмах предају.²⁷

И у самом Котору партизани су били овладали ситуацијом. Град је био потпуно слободан. Нијемци су били остали само у утврђеним пунктовима. Италијани су без консултације са партизанима, обуставили ватру. Дошао је њемачки парламентарцац с бијелом заставом у Команду града. Тада је одлучено да Тони Петровић и Јово Црногорчевић оду код команданта Гарнизона. Они су му оштро замјерили на пасивност и избјегавање да сарађује са партизанским јединицама. Командант се изговарао да чека наређења више команде и долазак већих партизанских јединица које би се могле успјешно борити против Нијемаца.²⁸

Међутим, борбе су се још увијек водиле. Нијемци су у сукоб увели и авијацију која је тукла партизанске положаје на Тројници, Светом Ивану, Врмцу, Шкаљарима и другим мјестима. Стизали су и подаци о убацивању свјежих њемачких јединица у борбу које су долазиле из правца Будва — Радановићи и Његуши — Тројица.

Издајством италијанских команданата, и крајњом непажњом јединице која је вршила обезбјеђење заробљених Нијемаца на Врмцу, заробљеници су дошли у посјед оружја и ослободили се. Тиме је најважнија стратешка тачка — брдо Врмац — пала

²⁶ Исто.

²⁷ Мато Петровић, нав. чл. ст. 5.

²⁸ Јово Црногорчевић, нав. чл. ст. 5.

у руке Нијемаца. Они су тада имали, само у рејону Шкаљара, скоро комплетан батаљон ојачан тешковима и артиљеријом.

Партизанска команда на подручју Которског залива процијенила је да би се Италијани могли нагодити са Нијемцима те је одлучила да дјелује обазривије, поготово што су партизанске снаге биле слабе да се супротставе далеко надмоћнијим њемачким јединицама на овом подручју.

Због тога се Которска чета, ноћу између 14. и 15. септембра, повукла из града остављајући у њему само страже. Она је ноћу патролирала на обали у Доброти док се Добротска чета повукла ка Љутој и Ораховцу. Циљ је био да се сирижечи евентуални њемачки десант с мора. Наредног дана су поново заузети стари положаји с тим да се водило рачуна о брзој евакуацији у случају потребе.²⁹

БОРБЕ У БОКИ У ЊЕМАЧКИМ ДОКУМЕНТИМА

Сада неколико ријечи о томе како су борбе за ослобођење Котора виђене у њемачким вишим командама о чему има низ података у документима.

У Извјештају 21. брдског армијског корпуса, од 19. септембра, упућеном 2. оклопној армији, каже се да је италијанска дивизија «Емилиа» покушала да у рејону Котора пружи оружани отпор Нијемцима наоружавајући цивилно становништво. Према њемачкој процјени циљ је био да се сирижечи разоружавање италијанских јединица и обезбиједи услови за искрцавање Енглеза. Даље се јавља да је тај отпор сломљен. Нијемци такође констатују да је дивизија «Тауринезе» покушала да одуговлачи разоружавање те је уз помоћ «наоружане банде» настојала да се споји са дивизијом «Емилиа» у рејону Котора.³⁰

Очито да Нијемци тада још нијесу били дошли до правих података због чега погрешно процјењују да су Италијани организатори отпора а не партизани. Међутим, они ће каснијих дана исправити ту погрешну процјену придајући далеко већи значај партизанима које називају устаницима.

Нијемци су процијенили да је ситуација на Црногорском приморју тешка, јер знатне сопствене снаге (главнина 118. дивизије) везане су за борбу против партизана и регуларних италијанских јединица.³¹

Оружане борбе за Бококоторски залив имале су за последицу неизвршавање планова виших команди. Тако се истиче да

²⁹ Исто.

³⁰ Зборник ... VIII, том XIII, књига, 3, ст. 564.

³¹ Исто.

је због борби 118. ловачке дивизије за Которски залив дошло до великог застоја у обалском утврђивању и изградњи положаја на овом подручју.³²

Тих дана Нијемцима се веома журило да посједну обалску линију Црногорског приморја и Боку Которску, јер су процјењивали да би ту требао да уследи непријатељски десант. То је био и разлог што су одмах почели запречавање мјеста погодних за пристајање бродова.

Њемачке јединице, у вријеме борби у Бококоторском заливу, претрпјеле су велике губитке. Имали су 76 мртвих и 462 заробљена њемачка војника. Заплијењено је: 492 пушке, 7 машина, 50 парабелума, 7 топова, 20 камиона, 5 вагона намирница. Уништене су двије тврђаве: на Врмцу и Кртолима и три моста на комуникацији Будва — Котор.³³

ПРИПРЕМЕ ЗА ПОВЛАЧЕЊЕ ИЗ ЗАЛИВА

Већ 15. септембра било је јасно да ће Италијани ускоро обуставити борбу. Зато је убрзан поступак евакуације оружја, муниције и разлог материјала у унутрашњост на ослобођену територију. Став је био да се Бококоторски залив не може бранити пред надмоћним непријатељем те да се треба повући и развијати партизански начин ратовања.

16. септембра прије подне када је дошло до поновног њемачког бомбардовања неких тачака у Которском заливу, Италијани су одлучили да истакну бијелу заставу. При повлачењу партизанских снага Италијани су запалили нека складишта ратне опреме чиме су хтјели да манифестују непријатељство према Нијемцима.

Зашто је дошло до италијанске предаје? Прије свега они дуго времена нијесу знали шта хоће због чега је изгубљено драгоцијено вријеме. Свој циљ да преко Котора извучу највећи број својих јединица, које су се бориле на овом подручју, и да их евакуишу за Италију, нијесу успјели да реализују највећим дијелом због недостатка координације између јединица, италијанских команди у Боки и претпостављених команди и штабова у Италији који су требали обезбиједити транспортна средства. Практично у условима општег расула нико није обавио свој дио посла. Јединице које су стигле у Котор нијесу могле да буду

³² Исто.

³³ Мато Петровић: «Дјеловање партијске организације Боке и активности на овом подручју током окупације», Зборник «Народноослободилачки рат и револуција у Боки Которској», Историјски институт СР Црне Горе и Фонд за пововање револуционарних традиција Херцег-Нови, «Свјетлост» — Сарајево, 1981. године.

евакуисане за Италију. Истина, стизали су неки бродови, али они су, углавном, евакуисати полицијски и цивилни италијански апарат из Котора као и дио старјешинског кадра. Тада су побјегли и познати италијански злочинци што им је омогућено настојањем партизана да по сваку цијену избјегну сукоб са бившим окупатором.³⁴ Тако су италијанска настојања да што дуже задрже контролу над Заливом показала несврсисходност јер није остварен основни циљ: да се групе евакуишу за Италију и тиме избјегне њихово заробљавање од стране Нјемаца.

Битно је истаћи да су италијанским јединицама командовали официри различитих политичких убјеђења. Они најодговорнији били су, углавном, фашистички оријентисани те су имали одлучујући утицај на држање италијанских гарнизона у току борби. Војнички потенцијал бившег окупатора био је непредузимљив. У таквој ситуацији партизанске команде предузеле су послове одбране у своје руке. Међутим, било је очито да се јединице народноослободилачке војске морају повући ка залеђу, јер су снаге биле малобројне да би се упустиле у борбу са надмоћним непријатељем.³⁵

На сектору Херцег-Нови — Рисан партијска организација, иако у тешким условима, повезала се са масама. Поједини комунисти одмах су ступили у везу са италијанским командама и успјели да добију нешто оружја. Нажалост, овдје није дошло до шире сарадње и заједничке борбе против Нјемаца између осталог и због утицаја четничких елемената.

Него, и поред тога, партијска организација је успјела да заједно са једним бројем логораша са Мамуле, међу којима је био и приличан број Орјенаца, окупи око 40 — 50 бораца и да организује јединицу под командом Стојадина Солдатовића и Драга Радловића. Она се последије неколико акција повукла за Цуце.³⁶

Још од 9. септембра партијски активисти настојали су да у разговорима са италијанским командантима обезбиједи пуштање из затвора и логора свих ролољуба о чему је било доста ријечи на састанку партизанских преговарача са генералом Негријем. У међувремену италијанске команде у Котору и Херцег-Новом издале су наређење управи логора на Мамули да распусти логор што је она одбила да учини.³⁷

Затвореницима са Мамуле пошло је за руком, да уз помоћ партијске организације из Херцег-Новог, дођу у посјед брода који је довозио храну и да крену ка Луштици. Док је он шловно дошло је до артиљеријског двобоја између њемачких и италијан-

³⁴ Илко Радовић: »Сјећања«, Рукопис у Општинском одбору СУБНОР-а у Котору.

³⁵ Јово Црногорчевић, нав. чл. ст. 5.

³⁶ Др Душан Живковић, нав. дј. ст. 281.

³⁷ Исто.

ских батерија као и напада на једрењак који није дао резултата. Из Луштице логорани су кренули разним путевима. Неки су морем, бродом «Свети Анте» и малим чамцима пребачени на Херцеговску ривијеру док су други кренули према Тивту, односно подручју Грбља и Ловћена.³⁸

Што се тиче логора у Превлаци ситуација је била знатно другачија. Овдје су се, поред осталих, налазили англофилски и прочетнички расположени официри који су настојали да наметну интернирцима свој режим. Зато одмах није дошло до свакуације овог логора. Њега су Нијемци распустили 2. октобра.³⁹

АКТИВНОСТ У ВОДАМА БОКОКОТОРСКОГ ЗАЛИВА

Сада се вратимо на организацију дјеловања у заливским водама од капитулације Италије 8. септембра до 16. септембра када су Нијемци овладали Бококоторским заливом.

Прије свега треба рећи да је дошло до прилично добре усклађености између догађаја у заливима и оног што се збивало у залеђу Боке Которске. У припремама за акције које су уследиле после капитулације Италије, још у јулу 1943. године, исправно је закључено да у одређеном тренутку треба поново успоставити дјеловање партизанске флотиле и организовати поморске канале за одржавање веза, организацију превоза јединица, ратног материјала и опреме. Ранији резултати и позитивна искуства били су разлог више за доношење ових одлука. Нови квалитет је био у томе што сада, за разлику од 1941. године, задаци нијесу повјерени само групама или појединцима већ су се о томе бринули новоформирани НОО скупа са војним и партијским рукаводствима. Тако је организовање поморског партизанског саобраћаја на мору постала брига ширег броја активиста.

Чим је дошло до капитулације Италије «партизанска флотила» почела је дјеловати. У Которском заливу барке су се користиле за пребацивање бораца из Столива, Прчања и Мула ка Доброти, Ораховцу и Перасту и обратно. Релације су одређиване зависно од потреба. Чамци су служили за курирску везу као и за пребацивање материјала. Непосредно пред повлачење из Котора чамци су служили за транспорт оружја ка Доброти и Ораховцу да би касније, најчешће ноћу, у вријеме немачке окупације, било транспортовано ка Залазима и даље. Конфигурација обале и развој догађаја у овом заливу нијесу захтијевали већу употребу чамаца за извршавање ратних задатака те су се

³⁸ Томислав Гргуровић; «Партизанска дјеловања у акваторијуму Бококоторског залива (подручје МК КП Херцег-Нови), у вријеме италијанске окупације», Зборник «Бока», бр. 13. и 14, Херцег-Нови, 1982. године, ст. 295.

³⁹ Др Душан Живковић, нав. дј. ст. 283.

они мање користили него у Херцеговском и посебно Тиватском заливу. Ипак, и овдје су партизански баркариоли обавили постављене задатке.

У Тиватском и Херцеговском заливу ситуација је била другачија. Још прије капитулације биле су договорене везе и извршене припреме за успостављање партизанског саобраћаја и транспорта у заливима. Пошто се очекивао већи прилив бораца у партизанске јединице највјештији поморци били су ослобођени учешћа у борбама само да би се старали о партизанском превозу. Већ 9. септембра је успостављена веза на релацији Кртоли — Тиват, Кртоли — Ластва, Кртоли — Сељаново и Кртоли — мјеста на Херцеговској ривијери. С друге стране поново је почела да функционише поморска веза на релацији Њивице — Херцег-Нови, Њивице — Баошићи, мјеста на полуострву Луштица — мјеста на Херцеговској ривијери. Већи број људи тих дана је био ангажован у извршавању разних задатака који су били врло значајни за одвијање ратних операција у Заливу.

Поред малих чамца, углавном на весла, у вријеме између капитулације Италије и доласка Нијемаца, за извршавање ратних задатака коришћени су и већи бродови. Тако су за евакуацију логораша са полуострва Луштице употребљени једрењаци »Хвала богу« и »Свети Анте«.⁴⁰ Пошто ови бродови нијесу могли да обаве превоз свих интернираца, посебно оних који су се желели пребацити са Луштице ка мјестима од Зеленике до Бијеле, употребљавали су се мали чамци који су успјешно обавили ове значајне послове.

У Тиватском заливу највише је био ангажован брод »Свети Никола« чији је власник био Шиме Вуксановић. Била је то бродера од 15 тона носивости, 10 метара дужине, која је развијала 6,5 чворова. Он је био стављен на располагање Штабу Тиватског батаљона који је био на Цорову изнад Тивта. Током ових дана пловио је на релацијама кроз сва три залива. »Свети Никола« је пребацивао разни материјал али и партизанске борце. За вријеме извршавања једног таквог задатка открили су га Нијемци на релацији Оток Госпа — Кртоле. Тада су га почели тући минобацачком ватром. Испочетка нијесу прецизно гађали. Ускоро је непријатељска ватра била све прецизнија те је посада једва избјегла уништење брода.⁴¹

У вријеме првог ослобођења Тивта Штабу Тиватског батаљона било је јасно да се партизани неће моћи дуго одржати уз обалу зато су предузимали све да оружје и опрему транспортују ка унутрашњости. Највише оружја је узето из Поморског арсенала и војних касарни и магацина на овом подручју. Оружје је, ради сигурности и брзине транспорта, пребацивано чамцима и

⁴⁰ Видо Цвјетковић; »Прилози за историју«, (необјављени рукопис).

⁴¹ Васко Костић, нав. дј.

бродовима до одређене позиције. Транспорт оружја из Поморског арсенала вршила је скојевска организација из Тивта.⁴²

Пажња је била посвећена и сарадњи са италијанским антифашистима који су служили војску на бродовима или у поморским војним објектима. Ове везе су одржаване чак и у вријеме привремене кризе устанка и невидених фашистичких репресалија. Многи италијански патриоти помагали су партизански покрет.⁴³ У више наврата партизански илегалци одржавали су састанке са њима. Тада су добијали и задатке како да дјелују међу италијанским војницима. Од њих су пристизали драгоцени обавјештајни подаци о јачању и саставу њихових јединица, наоружању, намјерама као и развоју ситуације на међународним ратиштима. Иако су били чврсто увјерени да се фашизму приближава крај, морало се дјеловати врло прикривено и опрезно да их не би открила италијанска обавјештајна служба.

Једна од најзначајнијих акција је извлачење оружја са италијанског ратног брода «Аба», који се налазио у Поморском арсеналу. Још прије капитулације илегалци су добили информацију о могућности изношења оружја са торњарке «Аба» и његовој предаји партизанима. Када су се створили услови дат је налог да се оружје пребаци чамцем из Поморског арсенала до Калимања а одатле у партизанску базу на Цорово. Тада су на МОЛУ I италијански антифашисти предали: четири тенка митраљеза типа «Бреда», четири пушкомитраљеза истог типа, педесет пушака, већу количину муниције и два сандука ручних бомби. Највећи дио овог оружја употребљен је касније у борби против Нијемаца у Лепетанима. У овој сложеној акцији учествовало је десетак тиватских скојеваца.⁴⁴

У Тивту је била посвећена посебна пажња одржавању веза са италијанским антифашистима који су били организовани по систему ћелија тако да нијесу знали једни за друге из разлога конспирације. Ток догађаја је показао да је такво организовање дало позитивне резултате. Један број њих показао је својим практичним дјеловањем да му је страна политика фашистичке владе и да не прихвата окупацију ових крајева.⁴⁵

У закључку кажимо да су многи облици организовања дејстава, у Заливу, били без разрађених теоретских поставки, конципирани на начин како је сада постављено дјеловање помор-

⁴² Антон Шуран, нав. дј.

⁴³ Нажалост у то вријеме из разлога конспиративности њихова се имена нијесу смјела знати а касније их је развој догађаја повео у друге крајеве. Неки су ступили у дивизију «Гарибалди» или друге партизанске јединице и борили се скупа са нашим борцима до коначног ослобођења земље.

⁴⁴ Антон Шуран, нав. дј. ст. 54 и 55.

⁴⁵ Исто.

ске компоненте у општенародном одбрамбеном рату у условима привремено заносједнуте територије од стране окупатора.

Ипак, ово се није дешавало случајно нити је то било производ дјеловања у једном тренутку. Основ из којег су изникли дејства у Заливу био је: народ са богатом традицијом дјеловања против завојсвача и са већ изграђеном класном свијешћу и њихови мали чамци који су стизали од Котора до рта Оштро и од Кртола до Њивица, уздуж и попријeko. За ове акције није требало имати само храброст него посјеловати и одговарајући степен поморског знања и искуства. Све ове компоненте стекле су се у људима који су живјели у мјестима дуж Залива.

У успјешно извршеним задацима важно је истаћи мобилизаторску улогу Комунистичке партије која је развијала борбено расположење народа да искористи не само природне услове за дјеловање него да и принесе највеће жртве за коначно ослобођење. Заслуга је КП што је успјешно искористила потенцијалне могућности и активирала пробудену народну енергију за остваривање заједничког циља.

За дјеловање на мору КП није прописивала нити препоручавала посебне облике дјеловања. Тако је било током читавог НОР-а па и током бурних септембарских дана 1943. године. Они су се у Боки спонтано рађали из поморске традиције, природних услова, занатске вјештине помораца-рибара и односа снага. Дјеловање на мору у лето 1943. показало је висок степен разумјевања за облике партизанског ратовања на мору. Исправност њихових форми потврдио је даљи ток догађаја.

Међутим, по повлачењу партизанских јединица из Боке Которске, и доласка њемачких снага, поново је промијењен начин дјеловања партизанских активиста на мору на разним поморским превозним средствима. Према условима одређивала се тактика.

ЊЕМАЧКА ОКУПАЦИЈА БОКЕ КОТОРСКЕ

Нијемци су у међувремену надирали ка Боки. Они су се усмјерили према овом врло важном подручју из три правца: обалом од Будве ка Котору и Тивту, од Цавтата према Херцег-Новом и из Цетиња ка Котору. Заинтересовано је истаћи да је постојао план да се дигне у ваздух тунел на релацији Његуш — Крстац што би знатно успорило кретање Нијемаца из овог правца. Међутим, Нијемци су ову значајну тачку обезбиједили прије него што су стигли партизански диверзанти.⁴⁶

Већ 16. септембра њемачке јединице преузеле су положаје италијанске дивизије »Емилиа« у Боки. Била је то 118.

⁴⁶ Мато Петровић: нав. цл. ст. 5.

ловачка дивизија са два пука: 750. и 738. Ова јединица је, уз садејство 297. пјешадијске дивизије, успјела да за релативно кратко вријеме заузме читаво Црногорско приморје до Котора. Уз помоћ усташа и домобрана 7. СС дивизија заузела је дио приморја од Дубровника до Херцег-Новог и утврдила се на улазу у Боку.

Паступањем јаким непријатељских снага, на основу раније директиве, партизанске јединице су се организовано повукле и препустиле непријатељу приобални појас Залива док је практично читаво залеђе, изузев Кривошија, било слободно. У периоду 10 — 16. септембра на слободну територију свакуисано је доста оружја, опреме, санитарског материјала и хране. Све је ово стигло да партизанских база на слободној територији.

Директива о неприхватању борби са непријатељем у рејону Залива дисциплиновано је спроведена. Процјењено је да су партизанске снаге биле преслабе да би браниле Залив и уопште приобални појас и да још није дошло вријеме за коначно ослобођење Боке.

На подручју Херцеговске ривијере и Рисна, након преговора са Италијанима, обезбјеђено је нешто оружја а затим је партијска организација овога краја, скупа са интернирцима са Мамуле, успјела да оформи једну партизанску јединицу, јачине око 80 бораца, под командом Јанка Бека и Михаила Грбића, која се после краћег задржавања у Боки пребацила за Цуце.⁴⁷

На сектору југоисточног дијела Боке, после немачке окупације, борци новоформираних батаљона, боравили су неко вријеме на подручју Грбља и осталих мјеста на подручју Врмца учествујући у мањим акцијама и у политичком раду на терену а онда су пребацивани у црногорске јединице.⁴⁸

По доласку у Цуце 2. октобра 1943. године организовано је партијско савјетовање са представницима свих присутних јединица. Тада је између осталог одлучено да се 15 чланова КП врати у сјеверозападну Боку ради помоћи организацији на терену. И у југоисточној Боки такође је остало петнаестак комуниста да дјелују на терену са основним задатком да врше утицај на масе и сузбијају окупаторско-четничку пропаганду.⁴⁹

Велики број партизана, учесника у акцијама од 9 — 16. септембра у Заливу, ступио је у новоформиране партизанске јединице. Тако су у октобру и новембру 1943. год. упућена два батаљона са подручја Боке који су ушли у састав црногорских бригада. И дио италијанских јединица организовао се за борбу

⁴⁷ Др Душан Живковић: «Прва бокелска бригада», Котор 1984. године. Издавачи Општински одбор СУБНОР-а Херцег-Нови, Котор, Тиват и Будва.

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ Исто.

против Нијемаца. Они су касније ушли у састав дивизије «Гарибалди». Неколико мјесеци касније почели су се оснивати бокељски батаљони од којих је 5. октобра 1944. године формирана Бокељска бригада.

ОРГАНИЗАЦИЈА ЊЕМАЧКЕ ОКУПАТОРСКЕ ВЛАСТИ И ПРИПРЕМЕ ЗА ОДБРАНУ ОД ЕНГЛЕСКОГ ДЕСАНТА

Нијемци су у својим извјештајима прилично критички оцијенили ратовање својих јединица од капитулације до запосједања Боке. Мало је познато да су Италијани, водили двоструку политику. Они су преко команданта 9. армије већ 15. септембра понудили предају свих својих обалских батерија, посебно, оних у Котору чиме су покушали да се нагоде са Нијемцима и тиме избјегну сукобе.⁵⁰

Нови окупатор у својим извјештајима констатује да су се у Боки водиле крваве борбе и да су имали доста губитака. Према истим изворима најжешће борбе водиле су се на подручју Котора, а до њих је дошло, према њемачкој процјени »због преурањених потеза појединих њемачких јединица које се нијесу упуштале ни у какве преговоре и због паралисања италијанских средстава везе».⁵¹

Нијемци су избјегли да дају оцјену дјеловања партизанских јединица и да у први план ставе активности бораца НОП-а иако на више мјеста говоре о томе да дјелују наоружане комунистичке банде или устаници.

По доласку, Нијемци су у цивилном погледу Боку припојили Црној Гори, а нарсења Фелдкомандатуре у Цетињу била су важећа и за подручје Боке. Ипак, цивилна власт се споро успостављала тако да је почела да функционише тек у новембру 1943. године.

У ово вријеме Нијемци посебну пажњу посвећују одбрани обале и посебно Боке Которске. Почетком децембра долази до предислокације 181. пјешадијске дивизије чији је штаб оперативног одељења у Котору, а 334. пук се налази распоређен у Прчању, Рисну, Бијелој, Црквицама, Радовићима, Херцег-Новом и Мулу. Штаб 222. артиљеријског пука је у Перасту. Трећи артиљеријски дивизион је у Тивту, а његове јединице на Радановићима, Гомилци и Игалу. Инжењерски батаљон 222. пука је у Тивту док су његове јединице биле ангажоване на запречавању

⁵⁰ Војно историјски институт, Зборник... том XIII, књига 3, стр. 665.

⁵¹ Исто.

приобалног појаса. На овом подручју налазиле су се и друге јединице као што је дивизион обалске артиљерије у Тивту и Тврђавско-нижењерско одељење у Херцег-Новом.

У оно вријеме Нијемци су имали у Заливу ангажоване значајне поморске ефективе. Командант луке Котор имао је свој штаб у Тивту. Торпедне батерије, које су штитиле улазак у Бококоторски залив, биле су на Кобили и Кабали. Команда артиљеријског наоружања била је у Лепетанима, а средства за пречавања у Пристану. Морнаричке сингалне станице биле су на Оштрој и Тивту, у којем је била и морнаричка интендатура. Дивизион обалске артиљерије 612. имао је штаб у Херцег-Новом, а своје батерије на Платамону, Траптама, Арзи и Кобили. Међу морнаричке јединице, према њемачком распореду, ваља убројити још Морнарички арсенал у Тивту и Морнаричку болницу у Мељинама.

Ради одбране овог подручја и активног извиђања Јадрана у Боки су биле стациониране и ваздухопловне снаге. Тако је команда аеродрома 136/XI била у Кумбору, а у свом саставу је имала хидроавионе. Овдје су била и два вода 5. пука летије »Кондор« док су неке помоћне јединице биле размјештене у сусједним мјестима.⁵²

Два су основна задатка стајала пред њемачком војном силом у Боки: борба против све јачих партизанских снага и хитне акције на изградњи противдесантних препрека на обалском појасу отвореног мора, јер се очекивао непријатељски десант. Нијемци стално пожурују активност на изградњи противдесантних препрека али временом мијењају концепцију одбране, јер су им за реализацију амбициозних планова одбране недостајала материјална средства и потребна војска.

Што се тиче организације руковођења и командовања у Заливу, она је била под командом лучког капетана. Он је као најстарији поморски командант заповиједао поморским снагама на читавом подручју Црногорског приморја. У операцијско-војном смислу био је потчињен поморском команданту Албаније са сједиштем у Драчу, а подручје његове надлежности било је од Молунга до Валонс. Овај је даље био потчињен адмиралу Јадрана, са сједиштем у Опатији.

У Боки Которској Нијемци нијесу располагали већим пловним средствима, јер су јединице морнарице биле ангажоване на другим мјестима. Ипак, Бока Которска служила је као мапе варска база за три-четири торпедна чамца чија је намјена била офанзивног карактера.⁵³

⁵² Исто.

⁵³ Андрија Дабовић: »Осврт на неке записе њемачке команде о борбеним дејствима у Боки«, Зборник »Радички покрет, народноослободилачки рат и револуција у Боки«, Херцег-Нови 1981, књига I, стр. 515.

Нијемцима је било јасно да се у Заливу одвија саобраћај партизанских чамаца те да постоји могућност напада партизанских јединица из залеђа. Зато су овдје довели, углавном са одбрамбеним задацима два добро наоружана брода које је народ прозвао »пешкарићи«. Они се нијесу налазили под командом Морнарице него Гестапоа, а сједиште команде им је било у Доброти. Прилично брзи, они су за кратко вријеме могли стићи гдје је било потребно, те су врло успјешно спријечавали дјеловање партизанских јединица у приобалном појасу.⁵⁴

ПОВОЉНА ОЦЈЕНА АКТИВНОСТИ ПОСЛИЈЕ КАПИТУЛАЦИЈЕ ИТАЛИЈЕ

Иако су илегалци комунисти у Боци били препуштени да дјелују према свом нахођењу, због веома слабих веза са вишим партијским форумима, они су самоиницијативно тражили рјешења која ће најбоље одговорати у датом тренутку. Иако су прављени напори да се у случају капитулације Италије организовано дјелује, догађаји су се брзо смјењивали. Народ је, у неким срединама, донекле спонтано устао и узео пушке у руке. Партија је искористила ситуацију и дјеловала у оквиру својих објективних могућности. Ставила се на чело маса и организовала, колико је то било могуће за кратко вријеме, мање од једне селнице. Воделе су се борбе у мањем обиму на Тројици, Лепетанима, Котору, Врмцу и на неким другим мјестима. У вођењу ратних операција прављене су грешке због недостатка искуства. Потцијењена је опасност брзог надирања Нијемаца тако да су они изненадили партизанске команданте од којих неки умало нијесу били заробљени на Тројици. Са мало више пажње могли су се благовремено обезбиједити подаци о доласку Нијемаца.

Нијемци су у почетку пристигли са малим снагама, али су их зато распоредили на доминантним тачкама. Дакле, партизани их нијесу запосјели док није на њима било никога. Највећи пропуст је неодговорно обезбјеђење њемачких заробљеника који су успјели побјећи са Врмца и одмах се укључити у борбу. Умјесто да се затворе у неку од тврђава они су остављени на једној ливади са скромним обезбјеђењем које се касније показало као недовољно.⁵⁵

Много драгоцјеног времена изгубљено је у бескорисним преговорима са Италијанима. Посвећивана је већа пажња успостављању сарадње са Италијанима него оперативним задацима сунпростављања Нијемцима.

⁵⁴ Васко Костић: нав. дј. ст. 1.

⁵⁵ Податак саопштио Илија Радоњић.

Када се упореде сјећања партизанских преговарача и италијанска документа виших команди види се да се генерал Негри понашао стриктно поштујући наређења. Циљ је био: сачувати Котор ради евакуације италијанских снага.

Ипак, и поред неких слабости, које су последица субјективних и објективних околности, захваљујући дјеловању КП и органа народне власти у времену 9—16. септембра 1943. године успјешно су обављени многи постављени задаци на мобилизирању народа за народноослободилачки покрет и на извлачењу великих количина муниције, наоружања и опреме на тада слободну територију.

Нешто касније Покрајински комитет КП за Црну Гору и Боку, на састанку одржаном у првој половини октобра у Горњем Пољу код Никшића анализира стање у Боки и констатује да за неке слабости и сам сноси дио кривице. Потом је оцијенио да су резултати постигнути у вријеме капитулације Италије, и непосредно послје ње, врло значајни.⁵⁶

Овом приликом донесена је одлука о формирању Окружног комитета КП за Боку као и два Среска комитета КП Котор и Херцег-Нови. Као најважнији задатак истакнута је мобилизација људства за партизанске јединице и формирање ударних група које би дјеловале на терену Боке против окупатора и домаћих издајника.⁵⁷

Нешто касније одржан је састанац ОК КПЈ за Боку у Мрчевцу на којем је оцијењено стање послје капитулације Италије и повлачења наших снага на слободну територију. Тада је истакнуто да партијска организација у Боки има 101 члана али да један број мало или нимало доприноси раду партијске организације. Радило се заправо о томе да је три четвртине чланства примљено у Партију током септембра и октобра 1943. год., у вријеме полета устанка и значајних успјеха које су постигли борици Боке. Такође је истакнуто да је тада у партизанске јединице ступило близу 200 бораца те да су формиран народноослободилачки одбори.⁵⁸

Тако је практично завршен један значајан период народноослободилачке борбе и отпочела њемачка окупација које је трајала до коначног ослобођења Боке, 21. новембра 1944. године.

⁵⁶ Никола Гажевић: «Формирање ОК КПЈ за Боку и његова дјелатност крајем 1943», Зборник «Раднички...», Херцег-Нови 1981, књига 1, стр. 311.

⁵⁷ Исто.

⁵⁸ Исто.

Summary

CIRCUMSTANCES IN THE BAY OF KOTOR IN THE SUMMER OF 1943 WITH A REVIEW OF GERMAN DOCUMENTS

Tomislav GRGUREVIC

After the landing of the Allied Forces on Sicily the headquarters of Wehrmacht speeded up their preparations for the defence in the case of an Anglo-American landing in the area of the Southern Adriatic. The Germans considered the Italians, at the time still their allies, unable to defend the area of the Bay of Kotor. German preparations were intensified after Marshal Badoglio's overthrow in Italy and the fall of fascist government.

Owing to previous preparations the Germans made an instant reaction to the surrender of Italy. Already on September, 9th precise orders were sent to German units to disarm Italian formations; they were accompanied by the warning that the Italians might resist the disarmament and that the activities of the rebels were likely to increase.

From a report of the Second Panzer Army we can learn that the charge of the occupation of the Bay of Kotor was given to the 18th Jagerdivision and that its advanced detachments were on their way to Kotor. According to the German documents, and the same is confirmed by the Italian sources, it may be concluded that special attention was paid to the occupation of the Bay. It is also the time of the talks about the surrender of the Italian units to the Germans with general Rossi the commander of the Italian Army Group East as the key figure. From the notes about those talks it can be seen that the Bay of Kotor played a special part in the evacuation of the Italian troops to Italy.

While the talks between the Germans and Italians were in progress, the underground movement in the eastern part of the Bay set off for action. Wider connection with the people was organized, units were formed in the, at the time free, area of the Tivat part of the Bay. In the meantime the representatives of the Communist Party of Yugoslavia carried on talks with the Italians about the mutual resistance to the German units expected in the region.

Eventually the first German units started appearing. There were several armed conflicts between the partisan and Italian units on one side and the German ones on the other in the area of Tivat and Kotor. The fights were particularly fierce at the Trojica pass and on the hill of Vrmac, where the partisans captured a great number of German soldiers. At the time parts of the Italian division »Taurinese« made successful actions and took the positions in the hinterland of the Bay of Kotor. However, their commanders were confused by contradictory commands that reached them.

The German documents dealing with those fights are mainly objective reporting that their forces were attacked by the united Italian units and »communist bands« or, according to the others, partisans. They admit suffering losses.

The Communist Party leaders made a realistic assessment of the circumstances. It was considered that the Italians would soon retreat and that it was not possible to defend the Bay of Kotor with the available forces. Therefore, a timely order was given to prepare the evacuation of the material goods and live forces to the Bay-of-Kotor hinterland.

The Germans were heading towards the Bay from three directions: along the coast from Budva to Kotor, from Cavtat to Herceg-Novi and from Cetinje to Kotor. It was as soon as on September, 16th that the German units took over the positions from the Italian division »Emilia» in the Bay. That was the beginning of the German occupation.

O DUBOREZNOJ DJELATNOSTI BOKOKOTORSKIH IKONOPISACA

Iako je duborezbarstvo od vjkada prisutno u našem prostoru na njega još nije skrenuta pažnja istraživača kulturne prošlosti Boke Kotorske. Zbog toga se o tom vidu primijenjeno-likovnog izraza zna veoma malo, i to pretežno iz sporadičnih osvrtâ vezanih za problematiku drugih disciplina. Vjerovatno je tome doprinijela i sama priroda te umjetnosti, jer je drvo kao materijal dosta neotporno, izloženo relativno brzom propadanju — naročito u uslovima promjenjivog režima čuvanja — ne samo od zuba vremena, već i od požara, insekata, raznih oboljenja i sl. To su i razlozi zbog čega su bestraga nestali stariji duborezni predmeti poput reljefa i skulptura religiozne tematike, oltarne pale, horska sjedala, rezbareni ikonostasi i drugo, a rijetki su i predmeti upotrebne namjene poput namještaja, škrinja i najrazličitijih predmeta narodne umjetnosti. Na žalost, i oni predmeti s duborezom koji su, srećom, dospjeli do naših dana, najčešće recentnijeg postanka, nijesu zaštićeni i evidentirani, a kamoli likovno obrađeni, periodizirani i svrstani u pojedine grupe ili škole. Taj, svakako, zanimljivi segment naše baštine čeka da bude detaljnije istražen i razjašnjen, a mi ćemo se ovdje zadržati samo na pitanje ikonopisnog duboreza u Boki, tj. duboreza kojega su izveli ikonopisci bokokotorske škole Dimitrijevići-Rafailovići.

U radionici bokokotorskih ikonopisaca — a oni su, da podsjetimo, djelovali od kraja XVII do druge polovine XIX vijeka — obraćala se posebna pažnja duborezu koji je predstavljao sastavni dio ikonopisačke vještine. Skoro da se nije mogao zamisliti kvalitetniji ikonostas bez nekog izrezbarenog dijela. Najčešće su to bile »carske dveri«, kao centralni i najvažniji dio u konstrukciji ikonostasa, pa zatim veliki krst sa raspećem i njegovo podnožje. Na raskošnijim ikonostasima rezbarija se izvodila još i na »deisi-snoj ploči«, nadverjima i još ponekom detalju u gornjim dijelovima.

Bokokotorski ikonopisci su sami izvodili slikane i rezbarene partije. Ponegdje su ostavili dragocjene zapise koje su sve dijelove ikonostasa »popisali«, »sapisali«, »rukodelisali« ili podigli.¹ Poneka bilješka na pozadini samog rada govori o cijeni, utrošenom vremenu i drugim stvarima vezanim za rad na duborezu. Iz njih se vidi da je rad u drvetu bio cijenjen od strane savremenika, te da je to bio spor i mukotrpan rad.² Pored prijestonih ikona u natpisima se često pominju dveri, »ćmeri«, te veliki i mali krstovi. Izraz »templo« ili »temlo«, koje je često upotrebljavano, dosta je nedefinisano. Ponegdje ono označava samo prijestone ikone, dok je drugdje označavao čitav ikonostas.³

Zbog neočuvanosti materijala ne može se zaključiti kako su izgledali ikonostasi u Boki prije pojave bokokotorske ikonopisne škole. Jedina sačuvana cjelina iz tog vremena je ikonostas u kapeli sv. Spiridona u Kotoru, mada je i on jedva nešto stariji od najranijih radova Dimitrija-daskala, rodonačelnika škole.⁴ Sačuvani fragment deisisne ploče u manastiru Praskvici, koji se može datirati u prvoj polovini XVII vijeka, ukazuje na činjenicu da su značajnije crkve u Boki imale još ranije oformljene ikonostasne cjeline. Većina malih seoskih crkava izgrađeni su tokom XVIII i XIX vijeka, pa otuda njihovi ikonostasi — slikani i rezbareni — datiraju uglavnom iz tog vremena.

Najveća pažnja u izradi duboreza na ikonostasima posvećivala se dverima. Bokokotorski majstori su radili tri tipa rezbarenih dveri:

¹ Za rad u drvorezu najčešće se upotrebljavao izraz »rukodelisati« i »rukodelac«, mada ima slučajeva kad se taj izraz odnosi na neke druge djelatnosti. Tako se, na primjer, u jednoj okružnici monaha trebinjskog manastira Tvrdoša iz 1695. god. izraz »rukodelac« upotrebljava u smislu »zanatlija« (up. Dejan Medaković, *Manastir Savina*, Beograd 1978, str. 15).

² Tako je Đorđe Dimitrijević sklopio ugovor sa seljacima Lastve Grbaljske 1747. godine, da izradi ikonostas za crkvu sv. Spasa, po cijeni od 10 cekina. Od toga se 5 cekina odnosilo za rezbareni krst sa Raspećem, dok je isto toliko koštao sav ostali dio slikanog ikonostasa — dveri, prijestone ikone i deisisni čin.

³ Rafailo Dimitrijević upotrebljava izraz »templo« za praznične ikone u crkvi sv. Gospe u Njegušima koje je slikao 1756. godine, dok isti izraz ispisuje njegov sin Petar 1770. u crkvi sv. Stefana u Vranovićima (Donji Grbalj), ali se ovoga puta to odnosi na čitav ikonostas.

Inače se u Boki još ponegdje u narodu kaže »templo« (od grčkog »templon«) umjesto ikonostas (od grčkog »cikonostasis«), što je mlađi termin, koji je k nama stigao pod ruskim uticajem (up. H. Brockhaus, *Die Kunst in den Athos-Klöster*, Leipzig 1891, str. 18).

⁴ Prema našim istraživanjima Dimitrije-daskal je došao u Boku iz Morače oko 1680, kada je sa svojim učiteljem Radulom učestvovao na slikanju fresaka u manastiru Praskvici. Iz tih godina datiraju i njegove najranije ikone u Boki Kotorskoj, one u crkvi sv. Petra u Risnu, gdje se inače naselio i gdje je dugo radila radionica bokokotorskih ikonopisaca, zbog čega je neki istraživači nazivaju »risanska ikonopisna škola« (up. R. Vujičić, *Ikonopisna djela Dimitrija daskala u Risnu*, Boka 12, Herceg-Novi 1980, str. 218—219).

a) dveri na kojima dominiraju slikane površine dok je duborez raspoređen jedino po ivicama u obliku prepleta;

b) dveri kombinovane prepletom i floralnim ukrasima;

c) dveri s floralnim ukrasima po čitavoj površini uz veoma smanjene oslikane površine.

Najčešći i najjednostavniji duborezni ukras na dverima bio je višočlani preplet koji obrazuje mrežasti ukras po ivicama, a ponekad i na preklopnom stubiću. Takva ili slična vrsta pletera vrlo je česta na našim spomenicima još iz vremena preromanike, bilo da se radi o kamenoj plastici, duborezu ili minijaturama. Kod nas se tradicija pletera, u stvari, nikad nije ni gasila, već se samo prilagođavala novim formama, materijalu i drugačijoj namjeni. Na rezbarenim dverima pojavljuje se od XVI v., a najraniji primjer su dveri mitropolita Antonija u Pečkoj patrijaršiji, pa zatim njima vrlo slične u Dečanima i Gračanici.⁵

Bogatije izrezbarene dveri ukrašavane su floralnim ukrasima u gornjem dijelu — frontonu, a samo izuzetniji primjerci po čitavoj površini. Taj motiv se sastoji vriježi, grančica sa stilizovanim lišćem, velikim pupoljcima ruža, te od volutastih puzavica. Samo izuzetno se pojavljuju vaze sa girlandama, grožđe i lišće vinove loze — ukrasi koji se češće vezuju za nadverja i raspeća nego za dveri. Navedeni motivi su, kako se smatra, svetogorskog porijekla, a do Boke su dospjeli posredstvom pečko-moračkog duboreznog iskustva.

Najljepše duborezne dveri koje su izradili bokokotorski ikonopisci su tzv. »tvrdoške dveri« u manastiru Savini, koje je 1703. god. izradio Dimitrije-daskal,⁶ a koje spadaju u najuspjelija duborezna ostvarenja postvizantijske epohe u nas. S njima se jedino

⁵ Mirjana Čorović-Ljubinković, *Srednjeevokvni duborez u istočnim oblastima Jugoslavije*, Beograd 1965, T XL, XLII i XLIII.

⁶ Dveri manastira Savine pomenuo je prvi arhimandrit Gerasim Petrović (Srpsko-dalmatinski magazin za 1863. god., str. 169), a njihovu fotografiju objavio je V. Čorović (Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu za 1911. god., sl. 9) i Boško Strika (*Dalmatinski manastiri*, Zagreb 1930, str. 221). Već tada je V. Čorović dobro uočio da one nijesu rad majstora žitomisličkih dveri, ali da su nastale pod njegovim jakim uticajem.

Komparaciju sa žitomisličkim dverima izvršio je i Petar Momirović (*Čarske dveri manastira Žitomislića u Hercegovini*, Naše starine II, Sarajevo 1954, str. 109—111), dok je P. Mijović s pravom zaključio da se ne radi o dverima manastira Tvrdoša, već o djelu Dimitrija-daskala nastalom u Savini 1703. god. po narudžbi pobjeglih monaha iz manastira Tvrdoša, otkuda su i dobile ime »tvrdoške dveri« (up. P. Mijović, *Bokokotorska slikarska škola XVII—XIX vijeka*, Titograd 1960, str. 76—78). Novu zabunu oko autora savinskih dveri unijela je Mirjana Čorović-Ljubinković, kojoj očito nije bila poznata radnja P. Mijovića, te je iznijela mogućnost da bi autor savinskih i drugih sličnih dveri u Boki mogao da bude proiguman Serafion (!) (up. Mirjana Čorović-Ljubinković, *Srednjeevokvni duborez u istočnim oblastima Jugoslavije*, Beograd 1965, 111—112). Međutim, nauci nije poznat duborezac s tim imenom.

mogu porediti poznate dveri manastira Žitomislića u Hercegovini, koje je izradio Dimitrijević učitelj Radul, a koje su dobile laskavu ocjenu kao »najlepše rezbarsko delo srpske umetnosti XVII veka«.⁷

»Tvrdoške dveri« — koje mi rađe nazivamo »savinske« — predstavljaju lijep primjer osmišljene i harmonične duborezne dekoracije. Ukrasni motivi i njihov raspored na oba krila su identični. Majstor se očito služio multipliciranjem istog predloška. Pri tome je izbjegnuta monotonija skladnim rasporedom ritma po horizontali i vertikali. Oslíkana polja sa Bogorodicom i Arhanđelom Gavrilom u središnjem dijelu, te medaljoni s likovima careva-proroka Davida i Solomona u frontonu, izgledaju prije kao akcenti dveri nad kojima je duborez izborio sebi primat. Raspored motiva je značaki prilagođen arhitektonici dveri — u frontonu su oni razigrani, dok na ostalim dijelovima čvrstu postavku u vertikalnim pojasevima potenciraju rozetice s polukružnim ispustima oko kojih se naizmjenično ponavljaju dva floralna motiva. Jedan je koncipiran u obliku volutastog kvadrata s četiri afrontirana cvijeta, dok drugi ima izgled romba sa sučeljenim cvjetovima na svakoj vanjskoj strani. Kasetirane kvadratne rozete u donjem dijelu krila djeluju kao pandan čeonim kasetiranim dijelovima iznad scene Blagovijesti. Na tom dijelu se ponovo javlja motiv s površine dveri, ali znatno uvećan. To je veliki dvanaestolatični cvijet s naglašenim centralnim ispustom (prašnikom) iz kojega izvire četiri grančice koje lučno okružuju četiri cvijeta. Isti ti elementi čine i drugi tip motiva, samo što je organizovan u drugačiju postavku. Vjerovatno se na taj način kroz stilizovani duborez htjela izraziti i hrišćanska simbolika.⁸

Sekundarni ukrasi dveri čini pleter na preklopnom stubiću, tordirana traka duž vanjskih ivica i meandrični friz na polukružnom gornjem dijelu. Rezbom je ispunjen i krst na vrhu dveri. Dekoracija je izvedena sigurnim rezom po principu multipliciranja predložaka i njihovim kombinacijama. Udubljene površine su obojene crvenom bojom, dok je površina duboreza gipsirana i prekrivena zlatom. Na taj način je postignut optički efekat treperenja površine.

Ako bi se majstoru savinskih carskih dveri htjela uputiti neka kritika, ona bi se prije svega odnosila na njegovo negiranje fature drveta. Racionalni i geometrizirani oblici, gipsirani i pozlaćeni, izgubili su mekoću prirodne strukture drveta, a pribižili su dekoraciji u štuku, kamenu i drugim čvrstim materijalima. Vjerovatno u tom treba vidjeti orijentalni uticaj koji je i bez želje stvaraoca ušao u njegovo djelo.

⁷ P. Momirović, nav. dj., str. III.

⁸ To bi jezikom simbolike moglo značiti — Hristos, 12 apostola, 4 jevandeliste.

Valja naglasiti da floralni motivi koje je Dimitrije — daskal primijenio na dverima u manastiru Savini nijesu njegova inovacija. Mada im je geneza mnogo starija, oni se u našim prostorima pojavljuju u djelima majstora poznatog pod imenom kir Kozma,⁹ pa zatim kod majstora Radula,¹⁰ čije predloške je, najvjerovatnije, preuzeo Dimitrije kao njegov učenik. Međutim, zasluga Dimitrija — daskala je u tome, što je te odranije poznate motive uklopio u jednu skladnu cjelinu, po čemu savinske dveri spadaju u najbolja duborezna ostvarenja ne samo u Boki Kotorskoj već i šire.

U vrijeme rada na savinskim dverima bio je Dimitrije — daskal već sasvim zreo i iskusan ikonopisac i rezbar. Iza sebe je već imao bogat slikarski opus i nekoliko duboreznih ostvarenja, od kojih su sačuvani samo rijetki primjerci. Veoma slične dveri izveo je Dimitrije 1692/93. god. za manastir Praskvicu, a po narudžbi proigumana Maksima.¹¹ Te dveri su se kasnije nalazile u Svetom Stefanu, gdje ih je fotografirao Đ. Bošković a objavila Mirjana Čorović-Ljubinković,¹² smatrajući ispravno da se radi o ruci majstora »tvrdoških« dveri manastira Savine, ali pogrešno zaključujući da bi to mogao biti tobožnji proiguman Serafion.¹³ Na žalost, te dveri su nestale, ali se prema fotografiji nesumljivo može zaključiti da ih je radio Dimitrije — daskal. U vrijeme njihovog nastanka nije poznat nijedan ikonopisac - rezbar, izuzev Dimitrija, koji bi bio sposoban izvesti jedno takvo djelo. Sličnost sa dverima u Savini je toliko očita da ne dozvoljava mogućnost drugačije atribucije.

Dimitrije je na samom kraju XVII vijeka, a nekoliko godina prije rada u Savini, izveo duborez carskih dveri u crkvi sv. Đorđa u Šišićima (Gornji Grbalj).¹⁴ One su, međutim, mnogo skromnije u svojoj dekoraciji, a floralni motivi se javljaju samo na frontonu,

⁹ Isti floralni motivi, samo u nešto drugačijem međusobnom odnosu, pojavljuju se na ikonostasu manastira Pive, kojeg je 1639. god. izradio majstor Kozma, koji je isti motiv koristio i u freskama pivske priprate i paraklisa sv. Stefana u manastiru Morači. Dalji trag ovog motiva upućuje na Svetu Goru, odakle je u XVII vijeku prodro do naših strana.

¹⁰ Radul je koristio iste floralne motive u duborezu na ikonostasu crkve sv. Nikole u Pečkoj partijaršiji, na dverima u Nikoljcu, ikonostasu u Staroj pravoslavnoj crkvi u Sarajevu, a naročito na već pomenutim dverima manastira Zitomisljca. Zanimljivo je da je i Radul poput svog prethodnika a najvjerovatnije i učitelja Kozme te ukrase koristio i u freskama, pa ponegdje i na ikonoma.

¹¹ Natpis sa dveri objavio je P. D. Serović, *Stari zapisi i natpisi*, Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorske 1—3 za 1937, str. 49.

¹² Mirjana Čorović-Ljubinković, *Srednjeevokvni duborez u istočnim oblastima Jugoslavije*, Beograd 1965, T. LXIII.

¹³ Isto.

¹⁴ Dimitrije je 1699. god. naslikao freske u toj crkvi, o čemu je ostavio podatak na ljemenu svoda (up. Rajko Vujičić, *Nekoliko nepoznatih djela bokokotorskog ikonopisca Maksima Tujkovića*, Boka 11, Herceg-Novi 1979, 328, napomena 7.), pa je najvjerovatnije u isto vrijeme izradio i carske dveri i naslikao ikonostas.

dok su ostale površine ispunjene višočlanim pleterom. Još skromnije su izrezbarene dveri u crkvi sv. Dorđa u Srpskoj (Zeta), koje su nastale — kako se vidi iz natpisa na njima — iste godine kad i dveri u Savini, tj. 1703.¹⁵

Zasluga Dimitrija — daskala je još i u tome, što je afirmisao duboreznu vještinu, te je ona postala sastavni dio ikonopisne djelatnosti njegovih nasljednika Dimitrijevića-Rafailovića. Tako se iz generacije u generaciju bokokotorskih ikonopisaca prenosilo umijeće obrade drveta, dok su predlošci s pojedinim motivima koje je Dimitrije uobličio služili kao priručnik mlađim ikonopiscima i rezbarima. Tako su pod uticajem Dimitrija, a naročito njegovih dveri u Savini, nastale brojne duborezne dveri širom Boke — u manastiru Banji kod Risna,¹⁶ sv. Luki u Kotoru,¹⁷ u manastiru Gradištu¹⁸ — da nabrojimo samo one najraskošnije. Pa i na skromnim ikonostasima seoskih crkava naiđe se na pokoji lijepo izrezbareni detalj na dverima, nadverju, deisisnoj ploči, a najčešće na krstovima sa raspećem.

Na kraju još da naglasimo da su u okviru bokokotorske ikonopisne škole, poslije Dimitrija — daskala, najuspješniji rezbari bili Maksim Tujković i Vasilije Rafailović, koji su izveli niz zapa-

¹⁵ R. Vujičić, *Ikonopisna djela bokokotorskih slikara u regionu Skadarskog jezera*, Glasnik CANU, Odjeljenje umjetnosti 4, Titograd 1982, str. 137—138.

¹⁶ Iz opširnog priložničkog natpisa, koji je samo djelimično čitljiv, vidi se da su dveri nastale 1775. godine. Natpis je objavljen u *Sematizmu* za god. 1887, str. 33, odakle ga je preuzeo Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, br. 4673. Tada su u manastiru Banji radili Petar i Vasilije Rafailović. Kako je Vasilije bio vičniji drvorezu od starijeg brata Petra, držimo da je to njegov rad, odnosno da je on uradio rezbu, a Petar slikarske partije.

¹⁷ Iz natpisa na dverima vidi se da su one nastale 1777 g. One su pripisivane Petru Rafailoviću, koji je bio najaktivniji ikonopisac u tom vremenu. Međutim, ove dveri su skoro identične dverima u manastiru Gradištu koje je izradio Vasilije Rafailović 1795. god. Kako nije poznato da se Petar bavio duborezom — svi njegovi potpisani ikonostasi su bez značajnijih duboreznih ukrasa — to držimo da je dveri u sv. Luki radio Vasilije Rafailović. Najraniji Vasilijev potpis evidentirali smo na ikoni Bogorodice sa Hristom i prorocima iz godine 1776, koja se nalazi u crkvi sv. Ilije u Petrovcu. No, to zacijelo nije njegov najraniji rad, te zbog toga nema hronološke smetnje da se dveri manastira Banje i sv. Luke njemu pripišu.

O dverima su pisali: D. Miković, *Ikonopisci Dimitrijevići-Rafailovići*, Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorske, br. 4—6, Kotor 1935, str. 8—9; D. Berić, *Nekoliko ikona bokeljskih slikara Dimitrijevića-Rafailovića*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 9, Split 1955, str. 280; P. D. Serović, *Stari zapisi i natpisi*, Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorske 1—3 za 1937, str. 47.

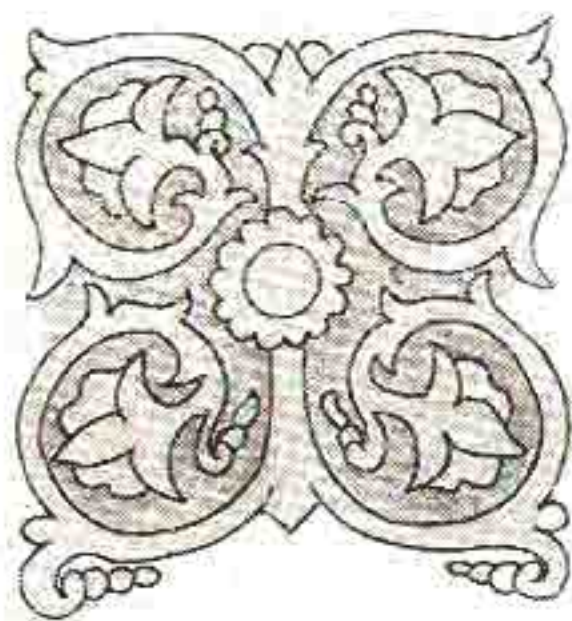
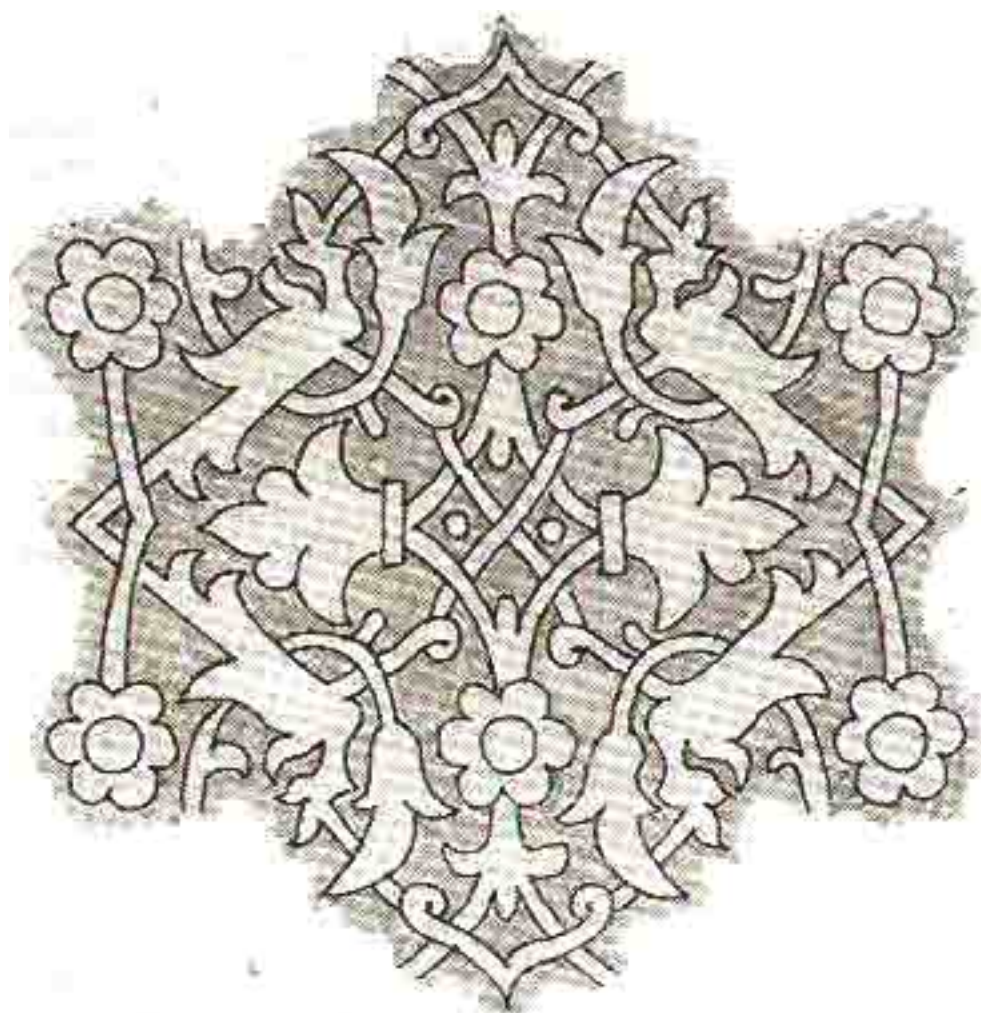
¹⁸ Na dveri manastira Gradišta sporadično su se osvrnuli M. Črnogorčević, *Manastiri paštrovski u Boci Kotorskoj*, Starinar za 1895, god., str. 93 i V. Đurić, *Fresko slikarstvo manastira Gradišta u Paštrovićima*, Istorijski zapisi, 2, 1960, str. 269—283. Natpis sa dveri objavio je Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, br. 1083 i 3710.

ženih ostvarenja u Boki Kotorskoj i širem zaleđu.¹⁹ Posljednji pripadnici bokokotorske škole sve manje su se zanimali za duborez, tako da je on u prvoj polovini XIX vijeka skoro sasvim nestao. Sjećanje na tu tradiciju oživljavalo se još ponegdje imitiranjem duboreza slikarskim sredstvima, što predstavlja posljednje odjeke te nekada omiljene primijenjeno-likovne discipline njegovane u okviru radionice bokokotorskih ikonopisaca.

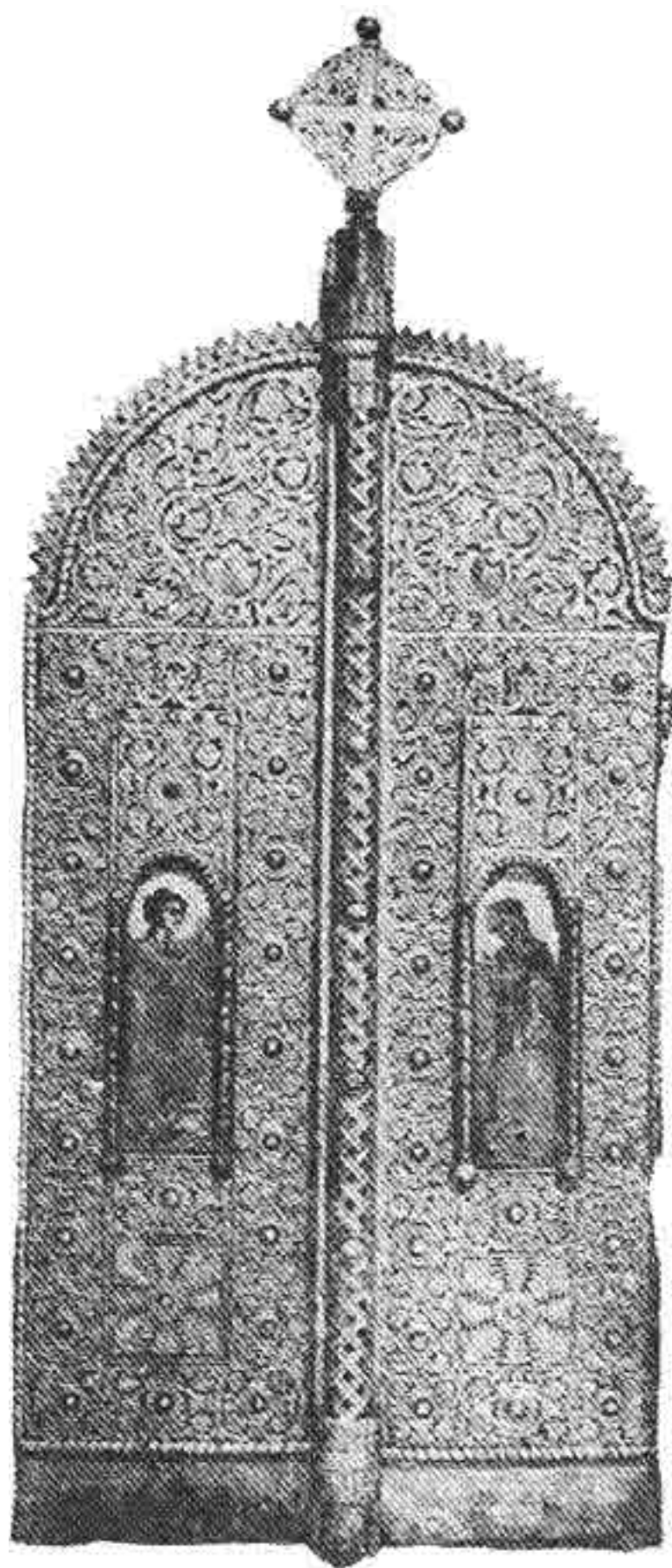
¹⁹ Maksim Tujković je bio jedan od najtalentiranijih rezbara u okviru bokokotorske ikonopisne škole. Taj kaluđer slikar i duborezac je bio u svoje vrijeme veoma cijenjen i tražen majstor. Njegova poznata duborezna ostvarenja nalaze se u Nikoljcu kod Bijelog Polja, u Staroj pravoslavnoj crkvi u Sarajevu, u manastiru Praskvici i drugdje. Posebni afinitet u rezbi pokazivao je prema nadverjima. Pored nadverja u Nikoljcu iz 1724. god., njemu se može pripisati i nadverje u Narodnom muzeju u Beogradu (inv. br. 3492). Po nalogu patrijarha Arsenija IV izradio je nadverje u crkvi sv. Apostola u Pečkoj patrijaršiji aprila 1732. god., o čemu je ostavio kaligrafski zapis kojeg je s puno pogrešaka objavio Milan Ivanović (*Natpis patrijarha Arsenija IV Jovanovića na nadverju ikonostasa crkve sv. Apostola u Peći*, Zbornik za likovne umjetnosti 13, Novi Sad 1977, str. 222). Želimo naglasiti da se natpis ne završava »u dvoromu« — kako je Ivanović pročitao, već po našem čitanju »u dobromu«, što je inače bila česta formula bokokotorskih ikonopisaca. Iste te godine Tujković je izradio duborezno nadverje sa scenom Gostoljublja Avramovog i priložio ga crkvi Preobraženja u Budisavcima (Kosovo), o čemu je opet ostavio natpis, kojeg je ispravno pročitao i objavio M. Ivanović (*Crkva Preobraženja u Budisavcima*, Starine Kosova i Metohije 1, Priština 1961, str. 124, sl. na str. 143).

Mi Tujkoviću ovdje pripisujemo nadverje u crkvi sv. Luke u Kotoru, iznad carskih dveri Vasilija Rafailovića iz 1777. god., kao i duborezne ukrase oko interpoliranog raspeća, na čijem podnožju je ispisana godina 1708. To bi ujedno bilo i najranije Tujkovićevo djelo.

Ovdje želimo da ukazemo na jednu naučnu nepravdu koja je učinjena prema Tujkoviću. Naime, jednu ikonu s veoma prepoznatljivim Tujkovićevim slikarskim manirom koja prikazuje srpskog arhiepiskopa Arsenija pripisalo se srpskom patrijarhu Arseniju IV Jovanoviću-Šakabenti, koji je doduše bio ljubitelj umjetnosti, ali se nije bavio slikanjem ikona (up. Dinko Davidov, *Ikone srpskih zografa 18. veka*, Beograd 1977, kat. br. 66).

Florani motivi u bokokotorskom duborezu

Dveri u manastiru Savini

Nadverje u manastiru Savini

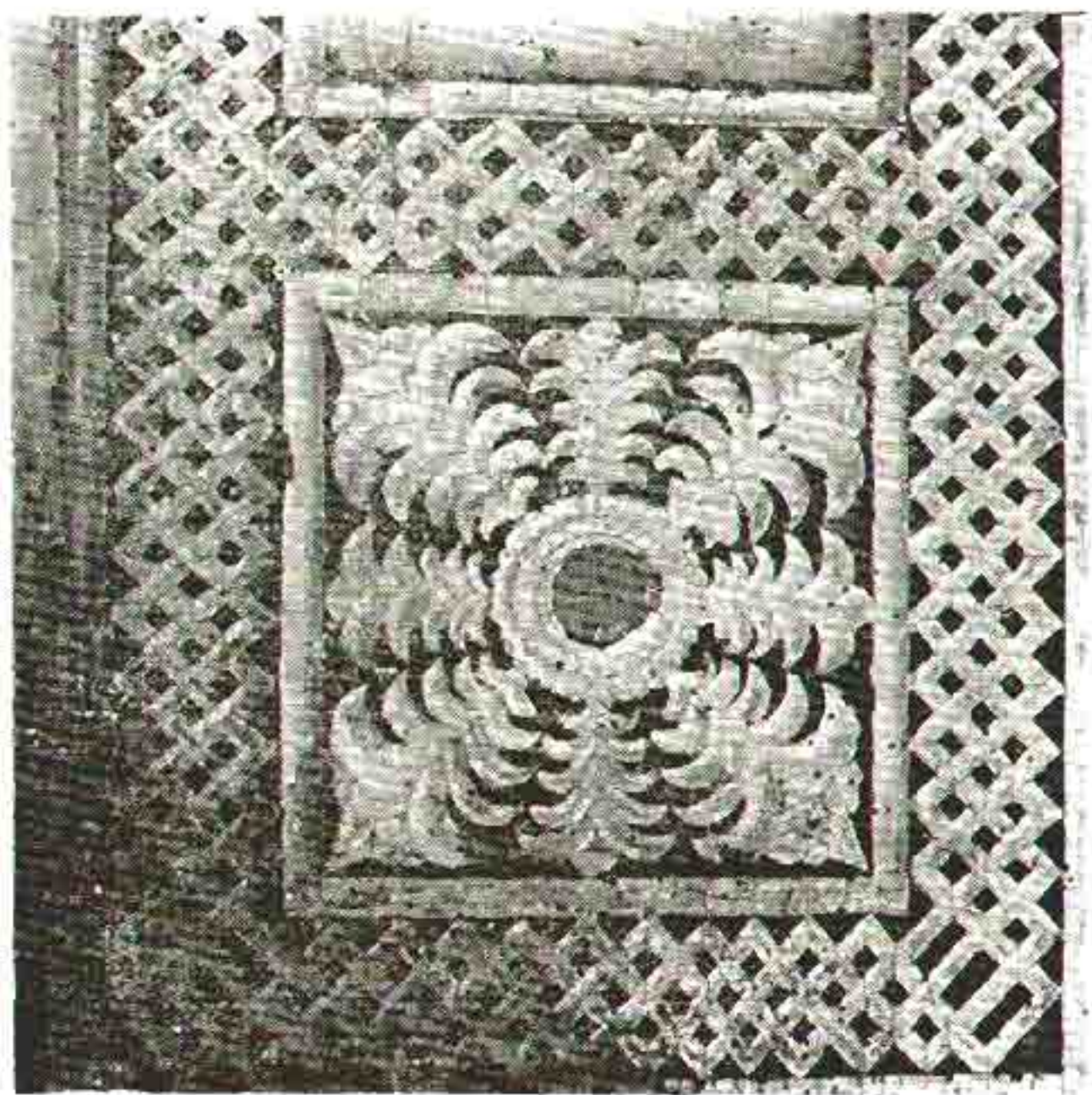
Detalj dveri iz manastira Savine

Krilo dveri iz crkve sv. Luke u Kotoru

Detalj dveri iz manastira Banje

Detalj dveri iz manastira Banje

Summary

CARVING WORKS OF THE BAY-OF-KOTOR ICON-PAINTERS

Rajko VUJIČIĆ

The members of the Bay-of-Kotor Icon-Painting School, whose activities lasted from the end of 17th to the middle of 19th century, did not cultivate only icon and iconostasis painting, but also carving. That technique was mostly used for »Royal Doors« (kind of altar doors) upper pieces of the altar doors, crosses with crucifixions, but some other parts of iconostasis as well, and occasionally the frames of portable icons. The skill of carving was introduced to the Bay-of-Kotor icon-painters by the founder of the School, Dimitrije-Daskal (Dimitrije the Teacher), who produced several remarkable pieces of carving. His best carving work are the so called »Doors of Tyrdoš« in the Savina Monastery made at the request of its monks in 1703. The most numerous are floral patterns such as: roses, vines, stylized leaves accompanied by secondary use of twines, tripple laces and windings. The same patterns were made by the younger masters of the Bay-of-Kotor Icon-Painting School. Among their works the following altar doors are the best known in: the Banja Monastery near Risan (1775), the church of St. Luke in Kotor (1777), the Gradište Monastery near Petrovac (1795). Special affinity for carving was shown by the icon painter and carver Maksim Tujković whose works with lush carvings can be seen in the Monastery of Nikoljac near Bijelo Polje, in the old Orthodox church in Sarajevo, as well as the pieces of doors in in the Church of St. Luke in Kotor, the Patriarchate of Peć, in Budisavci at Kosovo and in several other places. Later icon painters, in particular those of the 19th century, gradually reduced the application of carving so that it was extinguished in the workshops of the Bay-of-Kotor icon-painters.

ИЛУСТРАЦИЈЕ ЗМАЈЕВИЋЕВОГ ЉЕТОПИСА

Има и данас писаца црквене историје (а они готово увијек имају амбицију да црквену историју претворе у општу) из чијих дјела се добија утисак као да је скоро двије хиљада година повијест, тога за европску културу изузетно значајног дијела друштва, заправо прича, која би се могла разумјети као прича о двије фамилије (Пана и Краљева), које су саме живјеле на европском тлу за дуги низ вијекова и да историја Европе није ништа друго до повијест односа те двије породице.¹

Дубок је коријен дјелима сличним по склоности и у нашој историографији. Најстарији књижевно-историјски текст је славни »Љетопис попа Дукљанина«. Њиме се вјековима служе писци и о њему је написана мала библиотека. Користи га и Мавро Орбин за своје прослављено »Краљевство Словена«, изашло на самом преласку XVI у XVII вијек.² И оно је инспирисало многе и можда је у многоме допринијело развоју илирске мисли.³ Гледа га и Андрија Змајевић када пише Црквени љетопис (у даљем тексту Љетопис), који у духу средњовјековних хроника има претензије да постане свјетска историја. Мада је то прва историја на овом тлу писана нашим језиком остала је у сјенци и Дукљаниновог и Орбинијевог текста, а и када се пише о њој најчешће се стварају мистификације. О томе ће се говорити нешто више, прије него се позабавимо илустрацијама којим је Љетопис украшен.

Прије свега, интересује нас ко пише о Љетопису, колико је примјерака рукописа (дјело ни до данас није штампано) и гдје се налазе.

¹ А. Фрајзер, Преглед повијести цркве, Загреб, 1983.

² М. Orbin, Il rengo de gli Slavi, Peczaro, 1601.

³ М. Пантић, Мавро Орбин — живот и рад, Краљевство Словена, Београд, 1968.

ПОТРАГА ЗА ЛЕТОПИСОМ

Први помен овог дјела Андрије Змајевића је у једном писму којим далеке 1841. године кнез Орсаг Пушић обавјештава Ивана Кукучевића да је наишао на један »илирски рукопис«. Али, како је кнез »... онадар још једва гатао ћирилска слова... мало (је, наш, О. Р.) што могао казати о њима«.⁴

Већ је та вијест довољна да се почне...

Кукучевић објављује да је видво рукопис од кога је десна »колумнах« словенска а лијева латинска. Још каже: »Од овога рукописа има један претис књижица духовног сјеменишта у Млетцих, а други се чува у Перасту...«⁵ (сва под. у тексту О. Р.).

Убрзо последије Кукучевићеве вијести Пушић поближе објашњава да се Летопис налази у »... књижици патријаркалног сјеменишта млетачког«. Ту је и сигнатура »Biblioteca Patriarcalis Venetiarum F. I. 3.« Први објављује и опис рукописа у три броја заредом »Загребачког католичког листа«. Ради се, каже Пушић, о »... 184 листа ситнога писма«, свог посвећеног »стварих славјанских«. Даље објашњава: »С прва је неколико листових празних, па почиње у два ступца у првом илирски с босанским писмени а у другом латински«.⁶

Да се и у Риму налази један Летопис јавља Фрањо Рачки 1858, у истом листу.⁷ Но, убрзо се ствар разјашњава. То су прве двије главе истога примјерка: »Летописа црквенога... велезаслужнога србскога прабискупа Андрије Змајевића, што се уз остале књижевне драгоцености у пропагандином архиву (а не у књижици) чува, јест писан у два ступца у славјанском и латинском језику и то на читаву арку у двијух великих и подобно дебелих књигах«.⁸ Заједно са главом из Венеције чини историју »... од стварања свијета до године 1676. тј. до Иноћента XI«.⁹

Рачки није дао сигнатуру; зато Павле Шафарик у својој »Историји српске литературе« каже да се Летопис »... на латинском и вулгарном-далматинско-српском говорном језику, ћирилским писмом, налази у библиотеци Пропаганде у Риму, Енгел Бд III С. 467«.¹⁰

Након паузе у којој нема вијести о рукопису, тек 1924. године Мартин Висковић говори о Летопису и каже да се налази

⁴ О. Пушић, Летопис црквени, Загребачки католички лист, 2, 14. септембра 1858, 9.

⁵ И. Кукучевић Сакцински, Извјештај о путовању кроз Далмацију у Напуљ и Рим с особитим освртом на словенску књижевност и старину, Архив за повјесницу југословенску, IV, Загреб, 1857, 376.

⁶ О. Пушић, 9 и даље.

⁷ Ф. Рачки, Цртице из домаће црквене повијести, Загребачки католички лист, 30, 29. септембра 1858, 237—9; 245—7.

⁸ Исто, 237.

⁹ Исто.

¹⁰ P. J. Šafarik, Geschichte der serbische Literatur, Prag, 1865, 234.

«. . . код конгрегације De propaganda fide у Риму«, али даје и нови, до тада непознати наслов рукописа: »Држава света, славна и крепосна црковна летописа . . .«. ¹¹

Изненада, појављује се у Сплиту, идуће године, примјерак Летописа писан народним језиком, латиницом (талијанска транскрипција), са истим насловом: »Држава света . . .« (у даљем тексту Сплитски примјерак). Археолошки музеј у Сплиту га те године откупује од неког тршћанског антиквара (недостаје неколико листа после 842 стране). ¹²

За Сплитски примјерак Петар Колендић каже да је компилаторско дјело писано одличном прозом. ¹³

Павао Бүтовац 1928. саопштава да је један примјерак Летописа (могуће да је то онај »Кукуљевића« из Пераста) изгорео у пожару палате Бүровић у Новоме. ¹⁴

Поново слиједи пауза. Око двадесетак година није се писало о Летопису, да би Јован Радоњић, у својој много коришћеној књизи »Римска курија и јужнословенске земље«, углавном заснованој на подацима из архива Ватикана, говорио о рукопису избјегавајући да каже гдје се налази. И он, тражећи римски примјерак, употребљава наслов сплитског: »Држава света . . .«. ¹⁵ По њему Змајевић је 1675. завршио рукопис, а онда га превео на латински. Обзиром да Радоњић није нашао у Риму двостубачну верзију, а имао је Шафарикову сигнатуру, збуњује га и Рачки и, наравно, Шафарик; за њега Радоњић чак тврди да није ни имао у рукама Летопис, јер, сматра, *не би* — иако је, по Радоњићу, Шафарик први обратио пажњу на рукопис — *тврдио да је исти примјерак писан на српском и латинском језику*. ¹⁶

Оно што је Радоњић нашао у Архиву Пропаганде је писмо Вицка Змајевића у коме надбискуп моли папу Климента XI да се заузме како би се Летопис објавио. ¹⁷

Занимљиво, по Гавру Шкриванићу испада, а позива се на Бүторца, да постоје четири примјерка ». . . један који је припадао, по наслеђу, породици кнежева Бүровић, пронао је у пожару у Новоме 1806. год., други, писан босанчицом — ћирилицом налази се у Археолошком музеју у Сплиту, а трећи у библиотеци Congregatio de propaganda fide. Примјерак, пак, који је у латин-

¹¹ М. Висковић, Још о мачу Змај Огњенога Вука, Време, 10. X 1924, 4.

¹² Н. Анзуловић, Постапак и развој библио. Археолошког музеја Сплит, ВАХД, 78/1985, 190.

¹³ П. Колендић, Андрија Змајевић о патријарху Арсенију III, Гласник скопског научног друштва, III, 1927, 291.

¹⁴ П. Бүторац, Змајевићи, Загреб, 1928, 3—14.

¹⁵ Ј. Радоњић, Римска курија и јужнословенске земље, САНУ, Београд, 1950, 359.

¹⁶ Исто, 360—1.

¹⁷ Исто.

ском преводу, налази се у библиотеци Млетачке патријаршије.¹⁸ Шкриванић, који је имао у рукама и радио само на Сплитском рукопису, сматра да га је у Трст донијела фамилија Висковић, када се преселила да живи тамо, а добила га је од својих рођака кнежева Буровић, Змајевићевих рођака. Пронашао га је Петар Колендић.¹⁹

Мирослав Пантић 1961. објављује преписку Срећка Вуловића и Валтазара Божишића из које се види да је примјерак који помиње Кукуљевић, а за њим и остали, заиста постојао у Боки — вјероватно је то Сплитски примјерак — али да је био власништво племићке породице Смећа и да су хтјели да га продају, па га Вуловић нуди Божишићу, односно Академији, да га купи.²⁰

Затим, Милош Милошевић прави занимљиву компарацију Летописа и Кокољине декорације зидова цркве Госпе од Шкрпјела²¹ (на та поређења се надовезујемо у студији Пераштански мариолошки циклус).²²

А онда, 1969. Мара Харисијадис *»открива после више од пола века»*,²³ *»на иницијативу Милорада Павића»*,²⁴ *»у римској Конгрегацији... непознати Летопис Андрије Змајевића»*.²⁵ И Харисијадис тврди да су постојала четири примјерка. За разлику од ње, слично Буторцу, Павић говори о *»... три варијанте: једну верзију на народном језику писао је (Змајевић, пап. О. Р.) ћирилицом, а другу латиницом, очигледно наменивши их и православнома и католицима, а трећу верзију је саставио у два ступца и она је, поред ћириличног оригинала на народном језику, имала и превод дела на латински»*.²⁶ Почетак је то умножавања, извођеног јер је, по Павићу, Змајевић, увидјевши да Конгрегација не намјерава да објави текст, одлучио да то сам овим путем уради. Наравно, ни он не даје сигнатуру, као, уосталом, што је не помиње нико, осим Шафарика, ко говори да се Летопис налази у Ватикану.

¹⁸ Г. Шкриванић, Црквени летопис Андрије Змајевића, Историјски записи, X—2, 1954, 323.

¹⁹ Исто.

²⁰ М. Пантић, Прещиска Срећка Вуловића и Валтазара Божишића, Зборник историје и књижевности Одсеља лит. и језика САНУ, 2, 1961, 203—32.

²¹ М. И. Милошевић, Архивска истраживања о сликару Трипу Кокољи, Стварање, 1962, 488—507.

²² О. Радловић, Пераштански мариолошки циклус, Зборник Народног музеја у Београду, 1987.

²³ М. Харисијадис, Непознати Летопис Андрије Змајевића, Подгитика, 14. XII 1968, 20.

²⁴ М. Павић, Историја српске књижевности барокног доба (XVII и XVIII век), Београд, 1970, 505—6.

²⁵ М. Харисијадис, исто.

²⁶ М. Павић, 336—7.

Грација Брајковић и Милош Милошевић у »Прози барока« и, затим, Радослав Ротковић у »Саздању Цетиња«, сматрају да постоје само два примјерка Љетописа, а чувају се у Риму, односно Сплиту, не помињући у том контексту Венецију.²⁷

Ненадано се сигнатура појављује у Софији у једном опису словенских рукописа из Ватиканске библиотеке. Ту стоји: »Црковна летопис« от Андрей Змаевич (I част) XVII/1960, (71) Борг. илир. 1; исто, (II част) XVII/1690, Борг. илир. 2.« Дат је и кратак опис у коме се каже да је Љетопис писан »... српским језиком са црногорским дијалектолошким особеностима и латинским језиком«, као и препис наслова дјела.²⁸

На крају, 1986. Мато Пижурџа брани докторску дисертацију »Језик Андрије Змајевића«. Он такође говори да постоје само два примјерка, један у Сплиту, други у Риму — Венецији онако како је наведено у »Загребачком католичком листу«.²⁹

Тражећи рукописе по наведеним подацима нашли смо:

а) Змајевићев Љетопис под насловом »*Darhaua sueta slauna i kreposna carkounoga lijetopisa trudom Andrije Zmajeuichia Perastanina filosofije nauciteglia i bogoslouca gnijegda opata Peraskoga sada arkibiskupa kragliestua Seruie pacelnika narodu slavinskomu pruoena as. skupstini od raspolodegnia uicara poklognena god. MDCLXX*«, писан народним језиком, латиницом (талијанска транскрипција), налази се у Библиотеци Археолошког музеја Сплит (48 h2). То је историја од стварања свијета, по Библији, до 1676, односно до Иноћентија XI, чије је име дато на последњој исписаној страни, без текста о папи, као да је писање непланирано прекинуто (у књизи даље слиједи неколико празних, неписаних страница).

б) Двостубачна, ћирилско-латинска верзија, насловљена Летописа црковнога државе закона милости, или новог и негова X века времена реду (наша транскрипција)

ANNALIVM ECCLESIASTICORVM SYNOPSIS CHRONOLOGICAE LEGIS GRATIAE SEV NOVAE EIVSQVE X. SECVLI TEMPORVM SERIES, налази се на два мјеста. Први и други том, који чине повијест од стварања свијета до оснивања Кракова 700. године, чувају се у Рукописном одјељењу Ватиканске библиотеке (Борг. илир. 1 и 2). Трећи дио, који се односи на нашу историју, завршава се смрћу Дионисија Дробњаковића, кога су Турци одрали 1689. године, налази

²⁷ Г. Брајковић, М. Н. Милошевић, Проза барока, Титоград, 1978, 132; Р. Ротковић, Саздање Цетиња, Титоград, 1984, 14.

²⁸ А. Джурова, К. Стајчев, М. Јлундџић, Опис на славјанските рѣкописи във Ватиканската библиотека, Софија, 1985, 145—7.

²⁹ М. Пижурџа, Језик Андрије Змајевића, Библ. Фил. фак. у Новом Саду, 1986, 8.

се у Венецији, у Biblioteca del Seminario Patriarcale (Mss 830). Ту је донесен у вријеме када политичке кругове Републике посебно интересује том што се односи на подручје које она покрива.

ц) Бирилско-латинска верзија је године 1694. спремна за штампање, заједно са рецензијом Ивана Паштрића.

КРОКИ ЗА БАРОКНИ ПОРТРЕТ

За боље разумијевање побуда које су га навеле да пише, а тиме и да се илуструје Љетопис, неопходно је и нешто рећи о самом аутору, кратко, колико је неопходно тези, па тек онда прећи на илустрације, предмет нашег рада.

У ред најобразованијих личности свога доба на нашем простору спада и Андрија Змајевић. Бави се историјом, књижевношћу, археологијом, нумизматиком, сакупљањем народних пјесама, увијек његујући и истичући национални идентитет свога народа кога назива «словинскијем».³⁰ Тог правог ренесансног менту који инспирише, прави програме и финансира многа умјетничка дјела, Конгрегација за пропаганду вјере, због повјерења које гаји према њему поставља за надбискупна барског и примаса српског, папског визитатора за Албанију, Бугарску... године 1671.

Змајевићи су из Његуша,³¹ одакле се 1516. селе у Марлатово код Котора.³² Њихов најстарији спомен је у которском судском архиву из 1564. гдје се спомиње «Nicol Smaevich de Gnegussi».³³ Придошлице, Змајевићи, од доласка у Боку баве се трговином. Убрзо два брата, Андрија и Вишко, закупљују царину у Новоме

³⁰ Рођен је у Перасту 1628. од оца Николе и мајке Кате. Никола се у жупским књигама наводи као Милутин Андријин. О двоструком имену Никола-Милутин писао је Р. Ковијанић, Преци Адмирала Матије Змајевића, Годишњак поморског музеја у Котору, 1962, 75—6.

Осим што пише «старосрпским словом», Змајевић свуда истиче своју љубав према народном језику. У љетопису каже како се поред других говорника што су говорили разним језицима представио Шведској краљици Кристини: «Ми јој нашим словинскијем достојну славу дасмо...»

На синодском сабору у Св. Текли у Спичу, 1674. године, надбискуповом иницијативом све су одредбе исписане народним језиком.

³¹ Испитивање которских нотарских списа и повезивање топоима села Врбе код Његуша, навела су на претпоставку да су преци Змајевића обрађивали земљу у власништву которске породице Драго, у вријеме када су Врба, Лединац (Његуши) и Клеж-дол припадали Котору. Према презимену Драго названа је и земља Змајуша, а они који су је обрађивали Дракићи и Змајевићи. Од туда касније у грбу перапких Змајевића змај, као и код племићке породице Драго. Више код Р. Ковијанића.

³² О свом поријеклу Змајевић каже: «Када се диже из речене земље исти Чарнојевић за не остати под облашћу Турском, малу цијепу чинећи од кућа, бајтина и осталих добара својијех, подигоше спљим и наши стари Змајевићи к пладању славне Господе и они подигоше, у конех милостиво

и богате се. Андрија се жени Пераптанком Анбушом, која са сновима прелази да живи на имању оца у Перасту. Анбин син Никола има два сина, надбискупа Андрију и градског капетана Крста, оца надбискупа Вићентија и адмирала Матије.

Андрија Змајевић је примљен у Урбанов завод у Риму 1649. гдје остаје до 1656. Ту докторира теологију и филозофију и годину дана предаје. Повратком у Пераст (постављен је за опата Госпе од Шкријела) оживљена је његова амбиција развоја културног нивоа завичаја. Поред изградње своје палате, финансира изградњу цркве Св. Розарија, као и декорисање унутрашњости Госпе од Шкријела; истражује античке патписе расуте по Боки; скупа народне пјесме о борби с Турцима; преводи на наш језик; пише поезију и, наравно, Љетопис.

ОПРЕМА РУКОПИСА

Украшавање илустрацијама је извједним путем истицање основне мисли текста. Зато испитујући илустрације бавимо се питањима која помажу бољем разумијевању Љетописа и намјера самог аутора.

Видимо, до нас су допрла два примјерка Љетописа. Бирилско-латинска верзија је ауторов препис, мада не дослован. Дужи је, пошто су у њега ушле интерполације Сплитског примјерка, а извршене су и неке промјене у самом тексту. Осим тога, Сплитски примјерак је завршен 1676, а Бирилско-латински 14 година касније, па и то може сиједочити да је двостубачна верзија препис. Њу Змајевић прави јер жели да Конгрегација за пропаганду буде издавач,³⁴ обзиром да се она не противи његовању народ-

примљени, како свједоче Дукале које се у нас паходе, у Котор и на Марлатово, недалеко од града, оградиче кућу и код ње пркву, која обављена у рату 1571, г. близу мирова исте куће и данашњи дан види се. Оуде ожени се у Перасту премјестити се, гдје по милости Божиоу установљена кућа наша напредује. А који остане у Царна Гори каршњани, и сада како кнезови земље пладају. Од њих се у Цетиње роди Арсеније Пећки Патријарка Србске земље, Бугарске, Босне и Арбаније по начину сарбском свијех метрополита начелник.» Сплитски примјерак, 814—18. Спичитати Змајевића у напоменама донесени су онако како се често наводе.

³³ Цит. по Ј. Радонић, 316.

³⁴ Уз двостубачну верзију налази се и рецензија Ивана Паштрића, Змајевићевог пријатеља. О рецензији Ф. Рачки, 246; о Паштрићу И. Голуб, Иван Паштрић, Пољички зборник, I, 1968, 205—30.

Паштрића, такође доктора теологије и филозофије, доброг познаваоца хебрејског и грчког језика, Змајевић је «задужио» преводити једну Иванову пјесму са латинског на наш језик, о чему Паштрић јавља писмом Сплитском сјеменишту, Ватиканска библиј., Борг. лат. 484, ф. 264.

ног језика и његовог писма. А како се ради о српско-хрватском језику са прногорским наречјем, књига је намијењена и оном друштвеном слоју који само тако може разумјети оно што се пропагира. Ријеч је о интерпретацији историјске јединствености хришћанске вјере, наравно, схваћене из конфесионалног угла. С друге стране, латинска верзија је упућена слоју наших образованих људи, латинистима у Боки, па и на цијелом приморју, као и могућим читаоцима у Италији.

Двостубачна верзија (у даљем тексту Препис) је завршена до 1690, па је зато илустровање Сплитског примјерка (у даљем тексту Ручопис) морало бити завршено прије те године, јер Змајевић на неким мјестима интерполира текст преко и око вињета, пажећи да не повриједи цртеж, а та су уметања касније ушла у Препис. Тако је на страни 814 Ручописа, гдје се говори о Шћепану, као илустрација текста дат грб Црнојевића (види прилог 1), а тек након тога је аутор уметнуо своје допуне на маргини око грба и његове легенде. Грб пресјеца текст допуне, што доказује да је ту смјештен прије ње, јер, у противном, бесмислица је држати да је Змајевић предвидио и у интерполацији простор за илустрацију.

У самом тексту ствар стоји сасвим другачије. Змајевић плашира и оставља посебне испусте у којима се иакнадно смјештају илустрације. Сем тога, могуће је да је Ручопис свјесно рабен као скица, макар од половине посла, на основу које ће се развити Препис. Наравно, претпостављамо да Змајевић није од самог почетка писања тако мислио, јер је само први дио текста писан нажаливо, недантно, са фишим маргинама, добро одмјереним проредима који наплашавају насусе и помажу бољој прегледности што ствара утисак да је планиран као дефинитивно уобличени примјерак. Временом, долази до измјена — како текст одмиче, умножавају се стране са допунама и исправкама, пред крај као да нема маргине без њих — ауторова тежња да је то завршии текст почиње сиплашавати и, упоредо с тим, кварити се ручопис, као и општа слика недантности и прегледности. Тада се вјероватно, негде на пола пута, јавила и потреба писања Преписа. (Везано са овим, Змајевић је прије почетка писања Преписа, свакако, одлучио да нови текст не илуструје. Да није тада одлучио оставио би и у Препису испусте за вињете.

И оваје се захваљујемо Марку Јачову на помоћи приликом нашег рада у Библиотеци и архивима Ватикана. Он сматра да је само ћириско-латинска перзија аутограф, а да је латинична, уствари препис уобичајен у раду Курије. Становиште заснива на упоребењима Змајевићевих писама из Ватикана с фотокопијама Сплитског примјерка. Ипак, латински стубац и латинични текст Сплитског примјерка писани су истом руком и оба одговарају ручопису Змајевићевих писама. Могуће је да је само ћиришки стубац писао неко други и нешто касније, што одговара и Пижуричиној предпоставци да је латински стубац писан раније од ћириличног. М. Пижурица, 16.

Илустрације у Рукопису први је уочио Стећко Вуловић. У писму из 1872. он јавља Божишићу да «На ријезовима (маргини) има око сто слика или одличних особа или грбонах племена славинскијех. Тако има слика свијех цара римских јамачно из новаца јер се види да рисатељ под лист би новац поставио за слику написати, има и светацах и.п. С. Саве, С.Ј. Златоустника ице. (Рисање је слабо пером учпњено)».³⁵ Мати Вуловић мало претјерује кад каже да «има слика свијех цара римских», јер нема их ни двадесетак, уосталом, нема ни 100 слика, чини се да жели да каже како је аутор намијенио за портрете све испусте у тексту.

Да се у Рукопису налази свега 40 слика установио је Гавро Шкриванић.³⁶ Дотичући се у својој расправи и илустрација, тврди «...Змајевић се трудио да његово дело буде лепо илустровано сликама светаца, мученика, папа, владара, научењака, и грбова наших земаља итд. Сам је имао великог смисла за сликарску уметност и необично је лепо сликао што се да закључити по сликама у поменутом примерку, који је лично цртао».³⁷

Не негирајући олако дати суд о Змајевићу као аутору и цртежа, Милош Милошевић, уочавајући разлике у квалитету илустрација, а обрачувајући се да то, ипак, није његов домен, претпоставља да постоје два илустратора.³⁸

Но, разлике у цртежима су толике да, уколико пођемо тим трагом, можемо помишљати на најмање два илустратора. У тој разнородности и стилској и иконографској, постоје ипак сродне групе. У првој су портрети за које су се и Вуловић и Шкриванић и Милошевић сложили да су прецртавани са новца. И данас се виде трагови отисака у папиру. Једино, чини се, немогуће је установити на основу те технике копирања у којој је мјери њен извођач опскрбљен цртачким знањем. Може се бити добар у копирању, а при том немати ни склоности за цртање.

Следећој групи припадају илустрације које су прецртане са другог мјеста. Међутим, како су за предлошке коришћени различити и стилски и иконографски узорци, то је и резултат прикладан разнородности. По томе се ова група може још дијелити у, с једне стране, цртеже којима су за предлошке служиле иконе рађене зографским начином и, с друге стране, цртеже који оповашају илустрације у барокном стилу.

³⁵ М. Панчић, 213.

³⁶ Г. Шкриванић, 312.

³⁷ Исто, 316—7.

³⁸ М. И. Милошевић, 491.

У трећу групу спадају хералдички знаци, а и они се, такође, могу подијелити на скуп грбова што су преузети из другог зборника и на један грб чији је аутор Змајевић. Од свих 40 илустрација Ручкописа само је један грб потпуна иконографска творевина аутора текста.

Али, пођимо редом...

3.

Зикографски предлошки су добро одабрани (види прилог 2). Дали су могућност преношења шематизованих ликова у цртеж. Крутоћа њихових поза разиграна је линеаризмом, а декоративност истакнута духовитом игром крстова. Свети Сава «сарбски»

(Прилог 2) Св. Јован Златоусти

и свети Јован Златоусти³⁹ — добро пропорционисан, упркос свему одају тон топлине и брижности којом су изведене те невелике иконе. Свакако, мајстор се лакше сналази с њима него с бароквизираним цртежима код којих се мора ослобађати манира. Ту је и за прецртавања потребно предзнање. У најмању руку познавање анатомије, пропорција, па и компоновања... Портрет Јакова Лакаревића, за који је Гавро Шкриванић уочио да је прертан из Лукаревићевих «Annali di Ragusa» (1605),⁴⁰ дат је без намјере улажења у карактер портретисаног. Линија је тврда,

³⁹ Шкриванић је, изгледа, писао по сјећању дјелове свога текста што се односе на илустрације. Јер, не само да код Жефаровића нема Златоустог, већ ни у линијама, декоративношћу — нама чак ни карактеристичне графичке игре крстовима — поготову у општем утиску, нема сличности између иконоца Ручкописа и светаца из Стематологије. Г. Шкриванић, 327.

⁴⁰ Исто.

неизграђена, али зато слободна, кратка и жива, неоптерећена писмама и линеаризмом. Ту је и покушај моделовања свијетлотамно.

4.

О Змајевевићу као херолду до сада није писано. Једино је Шкриванић напоменуо да је грбове, »Немањина, Вукана, кнеза Лазара, Алтомана, Балшића, Црнојевића, Косаче, Босне, Захумља, Хрватске и Бугарске«,⁴¹ наш писац преузео од Орбинија. Од њега, већ је речено, приц и податке, па и испустио је пасусе. О томе пишу истраживачи, од Шкриванића, Пантића, до Пижурице. (Још користи св. Аугустина, св. Јеронима, св. Ј. Златоустог, Порфирогенита, АрхиѢконоа, Дукљанина, Баронија,⁴² Лучића, Лукаревића и друге познате писце.) Змајевевић пише историју онако како то Орбини ради, »... састављајући у једно оно што је наведено на разним мјестима, написано од разних писаца...«⁴³

Што се хералдике тиче, Орбини се служило грбовницима Охмућевићева круга.⁴⁴ А Змајевевић је затим, заиста, употребио Орбинија и у том смислу, као и у другим елементима опреме Ручкописа. Тако су и испусти у тексту код Змајевевића исти као и код Орбинија, с тим да је у »Краљевству Словена« у њима смјештена, наравно, штампана вињета. О чему се ради, Орбинијева књига је, опремљена луксузно и сасвим савремено, морала и тиме оставити утисак на нашег Пераштанина. Под њеним дојмом он прави онако велике маргине, испусти у тексту, бјелине што дају ваздуха и књизи и Ручкопису.

Змајевевић, поновимо, од Орбинија преузима грбове Немањина, Рашке, Србије, Бугарске... (Од њега је преузет и облик штитова са карактеристичним волутицама у угловима, шлемовима и крунама, што им даје барокни изглед.) Међутим, неке грбове он није могао видјети код Орбинија — рецимо грб Црнојевића — јер их тамо нема. Змајевевић нема ни грбовнике по ко-

⁴¹ Исто, 326.

⁴² У идејном-пропагандном смислу Змајевевић је најближи Баронију и истопити *Annales ecclesiastici*, Келн, 1623. И код Змајевевића се историјска периодизација врши по папама. Папе су »... кроз цео летопис од нове ере наовамо центар свих догађаја и мерило доброг...« Г. Шкриванић, 320.

⁴³ М. Орбини, 13, коришћен примјерак Нар. библ. у Бгд.

⁴⁴ Коренић-Неорид, Згб. Унив. библ., Гајева ост.; Збор. МПУ у Бгд.; Збор. Нар. биб. у Бгд., изгорео 1941; Фојнички; ...; о овоме више у А. Соловјев, Постапак илирске хералдике и породица Охмућевић, Гласник Скопског научног друштва, XII, 1933, 79—125; Исто, Историја српског грба, Мелбурн, 1958; З. Јани, Непознати грбовник породице Охмућевић, Зборник МПУ, 8, 1962, 61—75.

(потиче с краја XIV в.) и двглавог орла (с краја XV в.).⁴⁶ Заједно чине јединствену цјелину тако што се по средини, на трупу орла, смјешта медаљон у коме је дат коњаник. На бројним печатима и фронтисписима из «Библиј-а» које доносе «московци» у Боку, већ у Змајевићево вријеме,⁴⁷ налазе се такви. А Пераст није тако далеко од Москве, како изгледа. Надбискупов брата нић, Матија, чак је, познато је, као адмирал царске флоте, дошио Русима највећу поморску побједу над Шведима. Руски борава борава у Перасту и уче у поморској школи капетана Марка Мартиновића, о чему свједочи и уљана слика из тога времена (чува се у Перасту), на којој су приказани учитељ и његови ђаци. На њој је насликан и руски грб, двоглави орао. Наравно, како Змајевић није свему овоме свједок, временски је распон сувише кратак што га дијели од тих интензивних веза са руским двором, да би се могло вјеровати да је тај срућита направио такав превид кад је цртао руски грб за његов Рукопис.

Умјесто двоглавог орла са коњаником који убија аждају, дат је у штиту, потпуно другачијем од оних из Орбинија, предмет који јако подсећа на царске двери. Како стоји на три стопе разабира се да је то нешто слично: ретабл (види прилог 3). У Рукопису је овај необичан грб смјештен изнад грба Рашке, испртаног са уобичајене три потковице, окренуте својим испупченима према горе. Два *reecat-a*, како их Змајевић назива, ставио је наш писац по «Краљевству Словена» један до другог, јер Орбини ближе повезује Русе (*Russi*) и Рашане (*Rassi*). Наиме, овај знаменити Которанин, поријеклом, који се с поносом писао Дубровчанином, установио је да је један огранак Руса још у римско доба дошао у Илирик и ту се настанио називајући се Рашани.⁴⁸ А Змајевић долаже да се та земља «...сада *Seguia zoue*, а «...од *gnih imena ona strana Rassia se zoue, a gnic risci Rassiani*».⁴⁹ С рашким грбом, који стоји уз овај пасус, Змајевић показује познати хералдички знак, што се код нас устаовио на крају XVI вијека. Могуће је да су као инспирација послужили водени знаци са талијанских папира који снабдијевају Балкан за готово сво вријеме турског присуства. Има их са три полумјесеца у распореду који у потпуности одговара бројним

⁴⁶ Советская историческая Энциклопедия, 4, Москва, 1963, 255. Дато се сматрало да коњаник представља св. Борба. Како коњаник има круну на глави у новије вријеме се друкчије интерпретира. Т. В. Вилинбохов, Всадник русского герба, Труды государственного эрмитажа, XXI Ленинград, 1981, 117—22.

⁴⁷ Библиј, Москва, 1663. И на мапама које су се током XVII вијека употребљавале на Балкану налази се двоглави орао са коњаником као грб Русије. Нар. библ. у Бгд., КР II, 508 и КР II, 509.

⁴⁸ М. Орбин, 266.

⁴⁹ Рукопис, 203.

грбовима из наших зборника. Тај облик се свугдје интерпретира као »...знак другог сунца«. ⁵⁰ Тек крајем XVII вијека ће се потпуно усталити на филигранима који су се сачували, а циркулисали су по Балкану, мада је тешко раздвојити знаке XVII и XVIII вијека. ⁵¹ Да знак »Три луне« потпуно улази и у нашу хералдику и прије XVII вијека видимо по, поновимо, многим примјерима из наших грбовника и то у истом распореду као код водених знакова из Италије, или грбова на Западу. У том вијеку је распоред полумјесеца на воденим знацима једнак распореду потковица у рашком грбу, једино што су *потковице окренуте у другом смјеру*. Наравно, полумјесеци је овдје морао доживјети измјену. Као знак освајача није погодан и за рашки грб, с тим што је измјена сретно изабрана па није прикрила заједнички коријен.

Али, што води Змајевина да за грб Русије одреди ретабл? Тај зналац хришћанске иконографије, чији програм мориолошког циклуса на Госпи од Шкрпјела одише дубоким теолошким и класичним образовањем, није пропустио прилику да и овдје проговори у том смислу, па је тиме и пробудио одређене сјеновите и далеке алузије на потковице-полумјесеце.

Вратнице су крпате значењима и по хришћанско-јеврејским предајама. Представљају прелаз ... који омогућује Божанску спознају. ⁵² Оно што је ретабл на Западу, то су царске двери на Истоку. Једно је слика с крилима на олтару, друго царске двери на иконостасу. О њиховом значењу у нашој литератури пише Радомила Михаиловић. »Симболичном и архитектонском својом грабом средишње вратнице иконостаса, утиснуте у прастари мотив триумфалног лука, откривају могућност алегоријског сагледавања и самог објекта царских двери. Затворене, присуством у физичком смислу, отјелотворен су Богородичин симбол. Један од многобројних којим се, на Истоку и на Западу, узноси њене вршине: *porta clausa* (Јез. 44,1) *Litania Laurentiana*... Не изгледа страна да... под силним утливом барокних уверења вођених доктрином католичке цркве, која је, на западу Европе, на све стране добијала подршку зваичне иконографије, и сам архитектонски детаљ иконостаса — његове двери — послуже, цело-

⁵⁰ BOUTELL'S HERALDRY, Лондон и Њу Јорк, 1950, 93.

⁵¹ В. Николаев, Watermarks of the Mediaeval Otoman documents in Bulgarian libraries, Bulgarian Academy of sciences, v. I, Софија, 1954, 123.

Знак »Три полумјесеца« се среће на галијанским папирима које је османско-турска власт намијешила за употребу од Блиског истока до Балкана. Он је пригодан још од краја XVI в. јер носи елементе муслиманске симболике.

⁵² J. Chevalier, A. Gheerbrant, Рјечник симбола, Загреб, 1983, 764.

шћу телесне грабе, као суштаствени симбол». ⁵³ Затворене су »због Евине тамо у рају преваре«. ⁵⁴ Змајевић то поближе објашњава: »Еге (kako guori Seneka) na ouomu suietu niedno uxiuagnie podrupnoe, u sasma ugodno bes druga, cini Gn Bog da zaspri uagliem spagniem Adam i u tomu gniegouu spagniu stuori Euu xenu Adamu za druga,

Uidechi hudoba u suakom dobru Adama postaugliena; Znaduchi daie k'slaui nabesko odregien na miesto gniegouo; I daie lasegnie xenu preuariti nego coueka u prilici od zmie pristupi k'Eui, napastiuaiie dabi od uoche zabragniene blagouala, gouorachio : Da slagia stvarokusiti nemogascese; A kada izblagnie uochie ono dachie prilicna Bogu ostati suakom kreposchuu, mudroschuu, i znagiem narescena. Xena mudra cinechi biti scupglioglaua, i bespametna osta, kada pruxi ruke svoje na uochu, ubra uochie, i kakoga okusi, i uidie daie slatko, i pozna riec hudobe u ouomu uiernu cinechi dachie, i u ostalomu biti od istoga uochia oduie Adamu muxu suomu, seto ne nadascese hudoba uciniti, xena oprau; pokle gnio za pogoditi blagoua nasrechian Adam, sagriesi gnu Bogu; I radi grieha, ne samo oni dua, dalli sui kojijsce od siemena gnih rodise, i ragiaiu prauednost Raia zemaglskoga izgubisce,

Tada zazua Gn Bog Adama; koj jako izide pocese tuxiti na xenu, a Xena na zmiu. A prauedni sudac dostoiniem pedipsagniem sue tri pedipsa. Zmiu prokle megiu ostala xiuuchia zemaglska, i da na znagnie kako xena, *to iest Bogorodica slaua, imasce smoxditi glauu isto zmiy pakleno, i suu gnie sillu slomiti*. ⁵⁵ Ту *sillu*, коју је Нова Ева срушила, представља мјесец, симбол непостојаног Богородица, невјеста сунца, која гази змију једном ногом а другом полумјесец, последња је велика католичка иконографска творевина. О још потпуно неистраженим коријенима представе »*Immaculata conceptio*« писали су многи. ⁵⁶ »Безгрешно зачеће је« средишња мисао програма Госпе од Шкрпјела, али и Љетописа. Тврди се да је предестинација Маријина истакнута још у паганско доба, о чему говоре сибиле незнабошцима у античко вријеме, а пророци Јеврејима, ⁵⁷ нашта се надовезује Нови завјет, како стоји у Рукопису и у декорацији на Госпи. Текст из Рукописа (у Препису су изостављени дијелови о сибилама) је, чак, дословно пренесен у свитке које држе сибиле и пророци

⁵³ Р. Михаиловић, Прва зона српског иконостаса XVIII века, Зборник Филозофског факултета, XIV, 1967, 281.

⁵⁴ Г. С. Венцловић, цит. по Р. Михаиловић.

⁵⁵ Рукопис, 4—6.

⁵⁶ M. Levi d'Ancona, The Iconography of the Immaculata Conception in the Middle Ages and Early Renaissance, Nju Jork, 1957; E. Guldan, Eva und Maria, Eine Antithese als Bildmotiv, Graz — Keln, 1966.

⁵⁷ Рукопис, 53 и даље.

у најнижој зони Кокољина циклуса. Змајевићева распричаност у Госпи Кокољином четкицом, у огромном Мариолошком циклусу, дата је и као илустрација Ручкописа, али је сведена на два знака. Једно је симбол дјевичанства, вратнице, руски грб, а друго рашки грб, потковице, које у облику мјесечевог српа и *окренуте навише* «представљају мјесец и богињу мјесеца, по-примајући симболику рогова моћи и заштите».⁵⁸ Тумачење мјесеца, промјене, које се стално мијења још од раног средњег вијека, понавља се код готово свих коментатора, како Гулдан наводи, а ширењем мариолошког тумачења великог знака, од XII вијека на даље, помјерају се схваћања лунарне симболике у том смислу у први план. Звијезда под ногама жене не треба да изрази само њезину уздигнутост над сфером свјетовног, већ и њен борбени тријумф.⁵⁹ А окренутост шпичева потковица потпуно одговара захтјевима севиљског сјетете из почетка XVII вијека, Луиса да Алкасара, да се Маријин мјесечев срп поставља са врховима окренутим на доље.⁶⁰

5.

Ако се, можда, треба чувати пренаглањених закључака, неопходно је рећи да је овдје, у Ручкопису, спретно повезана једна од могућих интерпретација рашког грба.⁶¹ У коментару, основа на којој се стоји је јасна. Рашки грб, онако како је дат код Змајевића, није постојао прије појаве илирских зборника, олакше га је Орбини преузео. Нема га ни код Рихентала ни код Министера, гдје су наши херолди црпили инспирацију.⁶² Он је, као и многи други, потпуно нова творевина с краја XVI вијека, настао у уској вези с филигранима талијанских папира. Змаје-

⁵⁸ У симболографским приручницима веза полумјесец-потковица недвосмислено је речена. Види Ж. К. Купер, Илустрована енциклопедија традиционалних симбола, Београд, 1968, 136.

⁵⁹ Е. Гулдан, 102.

⁶⁰ Исто, 106.

⁶¹ Сличан грбовима из илирског зборника, тиме паравно и рашком грбу, је, на примјер, грб од три полумјесеца са чувених француских таписерија што представљају «Даму са једнорогом». На једној од њих Дамз је приказана како сједи док јој са лијеве стране једнорог ставља копита у крило, а са друге стоји лав, такође Христов симбол, и држи у шапама заставу са три полумјесеца. Меху многим покушајима одгонетања значења ових композиција, па и ове о којој говоримо, за нас је посебно интересантан онај који говори о мариолошкој симболици, јер подржава и нашу тезу. F. Duret-Robert, *La Dame a la licorne*, *Connaissance des arts*, јул 1974, 27—8.; P. Verlich, F. Salet, *La Dame a la licorne*, Pariz, 1960, 12 и даље.

⁶² У. Рихентал, Ручкопис описа сабора у Констанци 1415—1418, (Ручкопис је украшен грбовима учесника. Одатле су илирски херолди црпили инспирације за наше грбове.) Архив грофова Konigsegg, Vitemberg, 1420, 30; фототипско издање Н. Sevin, 1881; S. Munster, *Cosmographia, Beschreibung aller Lender durch Sebastianum Munsterum*, Базел, 1544.; преведена на талијански, *Cosmografia Universale...*, Келн, 1575. Ту је као рашки

вић је код њега само пробудио значење што га полумјесеци-потковице могу изазвати, јер сматра да три потковице одговарају трима степеницама ретабла — царских двери, једном од многих Дјевичиних симбола. Успиће и Орбинијево »откриће« Рашана као огранака Руса и, онда, прави грб Русије како одговара потреби религиозне уније, за коју је нарочито расположена Римска курија. Дјелић је то велике и стрљиве намјере придобити »шизматике« за »заједничку ствар«; могућност надокнаде изгубљеног простора сјеверне Европе.

грб дат двоглави орао који држи рокове (Каспије ће се двоглави орао поново појавити као грб, Раш., али мјесто рогова држаће потковице, као код П. Р. Витезовића, Стематографија, 1701. и Х. Жефаровића, Стематографија, 1741). О Рих. и Минст. види у А. Соловјев, Приноси за босанску и штирску хералдику, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, нова серија, IX, Археологија, 1954, 129.

S u m m a r y

ILLUSTRATIONS OF ZMAJEVIĆ'S CHRONICLE

Ognjen RADULOVIC

The ecclesiastical chronicle of the Archbishop of Bar Andrija Zmajević is the oldest history written in the native language in this area of our country. There have been mistifications considering the number of manuscripts and their whereabouts.

Of the two manuscripts known to us so far, one is kept in Vatican-Venice (it is the doublecolumned version written in the native language, Cyrillic and Latin alphabet), the other in Split (also in the native language, but only with Latin alphabet, using Italian transcription), only the Latin alphabet copy is illustrated. There are 40 illustrations mainly copied from various iconographic and style models. They are portraits of Roman emperors, saints, scientists,armorial bearings, predominantly overtaken from Orbi's »Slavonic Kingdom«, where the author found inspiration for his history book itself, the same as he did with the books of some other unknown and known writers.

As the illustrations are a kind of visual accentuation of the text, closer study of some armorial bearings (that of the State of Raška and in particular the Russian one which is considered to be the single genuine iconographic creation of Andrija Zmajević) makes us appreciate the Chronicle and intentions of its author.

КА ПРОУЧАВАЊУ ФОЛКЛОРНЕ ВЕЗИЛАЧКЕ ТЕХНИКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ БЕЛИ ВЕЗ

Међу најлепша остварења везилачког уметња у Југославији убрајају се бели везови, тачније, везови изведени белим ланеним, памучним и свиленим нитима на белој кудељној, ланеној, памучној и свиленој основи. Они се јављају у свим крајевима Југославије, али обично у комбинацији са нитима неке друге боје. Праве области распрострањености белих везова су Војводина, Барања, Славонија, Словенија и јадранско подручје, копно и острва. Као ехо они се јављају и у босанској Посавини, у западној Босни и Херцеговини, као и у Мачви и у Србији. У осталим областима чист бео вез на белом јавља се спорадично, као, на пример, у околини Преспе у Македонији на доњем делу невестинске кошуље, на оковратнику мушке кошуље Срба и Албанаца из околине Гњилана на Косову или на оковратницима и зашакницама Срба из околине Деспотовца и у Ресави (источна Србија), где се јавља у скромној форми и на женским покривачама за главу, »убрадачама«.

Порекло белог веза налази се у најједноставнијем порубу тканине, при чему се настали бодови могу уврстити у просту врсту украса. Но, прави бели вез јавља се у Европи у средњем веку и израђиван је по мушким и женским манастирима. До нас су дошли прекрасни везови на ретком небеленом платну, који су били намењени богослужењу. Чувени су велики покривачи, врсте завеса, тзв. застирачи за поет (Hungertücher) из XIII века, с којима су се за време поста прекривали богато украшени олтари и одвајали лађе цркава од презбитерија. Ликови који представљају муке Христове рађени су на мрежастој основи ланчанцем и овијанцем, а испуњавали су пловним везом бројањем нити. Мрежаста позадина је начињена техником пловног или персијског ажуре, што упућује на њено порекло с Истока.

И код белог веза, као и код златовеза, посредник у преношењу с Истока на запад била је Византија, која га је прво предала Венецији, одакле се раширио и по осталим земљама западне Европе.

Бели вез је постао најцењенији на прелазу касне готике у рану ренесансу. Монохромна решења површина заменила су до тала владајући полихромни вез и отуда су суверено владала у областима са најквалитетнијим везом. Главни творци најлепших белих везова били су Италија и Фландрија у XVI и XVII веку за чије су везове нацрте пртали највећи уметници тога времена. У XVI веку већ су се биле јавиле и књижице са узорцима за израду белог веза.

Лепота белог веза почива не само у чистоћи, чедности једнобојно везаних површина, већ и у примени више врста техника, чиме се постиже посебан ликовни израз. Он може да буде вез белим нитима на белој основи »по писму« или »по броју«, затим такав вез комбинован са једним или више техника ажурних радова, и најзад изведен само појединачним ажурним техникама, које су на граници преласка веза у чипку. Отуда се у савременој дефиницији белог веза он схвата као скупни назив за све творевине ручног рада које се изводе белим везивом на белој основи, које имају изглед чипке, али су рађене иглом са бесконачном нити на тканини.

Најглавније технике ажурног белог веза су: шупљика, расплет, изрезанац, а донекле и пренлет, прилет, који представља почетни стадијум израде шивене чипке.

Шупљика се сматра најфинијим белим везом, који је најсличнији чипки. Ради се тако што се стежу нити тканине при чему се јављају рупице различитих облика. Суштина извођења састојала се у правилном одбројавању нити, те се зато најчешће ради на тканинама једноличне структуре, као што су била фина тапка памучна и ланена платна домаће производње, а и куповна. Везио се нитима истог састава као и тканина, а с којима се морао чврсто стегнути утврђен број нити. При томе се користила тупа и дебља игла, која не цпа тканину и погодује образовању шупљина. У тој техници израђени су чувени дрезденски везови, који су доживели свој врхунац у XVIII веку. Код нас је шупљика позната и као катор или мушебак.

Расплет је ужа или шпра украсна пруга у тканини која се постиже извлачењем нити из тканине, при чему се ослобођена основа расплете односно извезе иглом, скупи, у жељени мотив (тела тирата). Расплет се назива и »ткање иглом«, јер се нити провлаче кроз текстуру тканине да би се испунила настала шупљина или да се начини друго ткање на њеном месту.

Следујући Маријану Гушић, која је један од најбољих познавалаца расплета и белог веза, а најбољи зналац чипке у Југославији, расплет се може да израђује на два начина. Један је када се још на разбоју напуштају потке, па се ствара ажурна

пруга, која задржана равни смер потке у ткању. Тако добијен ткани расплет може се још на ткаљачком стану дотерати пребирањем потке у ужу или ширу украсну пругу истом пребом или различитом, а то се може учинити и иглом са нити када се ткањина скине са разбоја. Овако урађен расплет увек остаје једноставно решен.

Други начин, који је знатно специфичнији и тежи, ако је високо квалитетан, је онај који је већ поменуто. За разлику од ткањог расплета он пружа низ могућности за даљу обраду, како сведоче и приложене илустрације славонског расплета из прве половине XIX века. Он подсећа истина у нешто грубљем модалитету, на познату ткану ажурну староегипатску технику. Такав један расплет фишије израде нашла је Наталија Брук-Луфенберг на острву Рабу, почетком XX века, запањивши се да се такав рад налази на снежно белим кошуљама сељанки и кућних помоћница, а који је био дело њихових руку.

У служби украса расплет се углавном налазио уз руб одевног предмета, као на оковратницима, зашакницима, уз отвор на прсима, уз руб белих кошуља. На острву Пагу који је чувен по својој прелепој шивеној чипки, расплет се називао »гаж« и разликовао се »мали гаж«, ужа ажурна пруга, и »велики гаж«, који се налазио на крају отвореног рукава и око оковратника.

»Развијенија примјена расплета с малим промјенама у орнаменту постиже специјалан текстилни десен бијелог у бијелом. Тада је задана површина испресијецана расплетом и то или с понављањем уских пруга с главним мотивом«, али с друкчијом врстом расплета у паралелно постављеним пругама, »или као шири ажурни прорез у платну, сав испуњен украсним детаљима«.

Сви ти радови који се налазе на прелазу од расплета и веза до самосталне чипке израђују се увек у самом платну кошуље и то помоћу везења иглом. На острву Пагу постојала су два термина за ознаку те врсте рада. То је »мицано«, где се »у резервирању слике у платну с извлачењем нити и обамитањем добива жељени ликовни ефект«, што у ствари представља толедо. »Ризано« је у бити »двоструки расплет употпуњен с елементима бијелог веза у геометријском низу како је то нужно задано са структуром заданог платна«.

Изрезанац је најшупљикавија врста белог веза, позната као енглески вез. Израђује се тако што се мотив, обичен шитима или отиснут, крстасто разреже у средини, по смеру нити, а затим се неким помагалом или коштаном иглом начини жељени облик. Тај отвор се затим опшије бодом конопа. Изрезанац је основна техника при изради компликованијих везова, као што су, на пример, мадериа (према имену острва на северозападној обали Африке), ришелџа и других. Најлепши примерци изрезанца потичу из Италије (*opus scissum*) из XVI и XVII века, и представљају такође претече шивене чипке.

У касној варијанти јавља се изрезанац као прави бушећи вез, код нас познат као »шилнга«, »шилнгерај«, термином немачког порекла, који је код нас пренет из средње Европе, и то почев од средине XIX века. Веома се одомаћио и постао право »домаће« везино у крајевима северно од Саве и Дунава и у њима најближим суседним подручјима, где се јављају нешто касније, почетком XX века. »Шлинге« су се примењивале на кошуљама, женским и мушким, ногавицама гаћа мушкараца, доњем вешу, столњацима, креветици, пешкирима и другим украсним и употребним предметима.

Начин израде »шилнга« је исти као код изрезанца. Оне се у највећем броју случајева ошивају белим нитима, а и нитима у боји. Тако је, на пример, плавим концем везена »шилнгана« прегача у селу Бизовац у Славонији средином XX века.

Последња техника белог веза је преплет, преплит, приплит, који представља примарни елемент, зрачни бод, при стварању високе чипке на иглу. Примењује се на саставима два платна. Изводи се тако што се повуче само прва нит између платнених пвица и она служи као спојница на којој се почињу да израђују пруге преплета. Иглом са нити шију се густе болови који се равномерно хватају у петљицу претходног бода, творећи при томе украсне пластичне рубове. Ти рубови често личе на ситна зрнца, а мале шупљине између њих имају изглед ромба или изломљене линије.

Како је наводно бели вез је највише примењиван у крајевима северно од Саве и Дунава, а најлепша остварења су са јадранског подручја.

У Војводини су бели вез радили сви тамошњи становници: Срби, Хрвати, Мађари, Румуни, Словаци, Русини. Он је скоро свуда примењиван на радној, свечаној и обредној ношњи. Разлика је постојала у квалитету тканина на којима се везло. Радна одећа је била начињена претежно од кудељног или лансног платна домаће израде, док је свечана била од финијих, тањих домаћих ткања, а и од куповних. Разлика је постојала и у количини извезених плоха. Тако су, на пример, сељаци у околини Сремске Митровице имали извезене белим памуком цетове и листове уз руб закончаванја кошуље, на зашакницама и уску бордuru веза на дну ногавица »гаћа« у својој свакодневной одећи. У празничној ношњи недра кошуља су била препокривена везом, а доњи део ногавица био је извезен шарама, шупљикама, и имао је и широку чипку. Сем тога, одећа девојака је увек била више везена, подразумевајући под тим »оплећак«, сукњу, прегачу, која је у околини Сомбора била украшена тако густим белим везом, или уметнутим чипкама, да се често није видело платно.

Разлика између радне и празничне одеће постојала је, међутим, у Банату, где је у највећем броју случајева свакодневна одећа била без веза. Највише веза, и то добрим делом шупљи-

кавих »шпингераја« имали су девојке и младићи; девојке су везом исказивали имовно стање и вредноћу.

На основу доста штурих расположивих информација следи да су од белих везова били заступљени пуши вез, изрезанац и »шпинге« које су се веома цениле, и прешлет, који је код Румуна у Банату био ситан, зрчачи. Одећа украшена везом носила се отприлике до првог светског рата, док су Словакиње и даље радиле доње сукње са везом и »шпингерајима«.

Сем одше у Војводини су се украшавали с више врста белог веза постелно рубље, пешкири, нарочито сватовски и украсни, стољњаци и друге украсне текстилије.

Друга врста белог украса, која је примењивана на рукавима летњих празничних »оплећака« у околиш Срем. Митровице, код Срба и Буњевца у Бачкој и код кришано-срдељских Румуна у Банату, било је уткивање орнамената у танко платно белом памуком, који је могао бити исте дебљине као тканине, или дебљих нити, које су стварале рељефни узорак. Ткаши украс је изведен на начин »пријебора«, који се на први поглед тешко може разликовати од правог веза. Јер »пријебор« је ткање које настаје уз помоћ прстију на разбоју, а понекад се ткаља помаже и иглом. Ти дискретни бели мотиви распоређени дужином рукава, изведени вештим ткањем, били су у исто време једноставни и профињени и својом складношћу надмашивали су блиставост златовеза, омиљеног украса на најсвечанијим пошњама у Војводини.

Ти рукави »оплећа« са белим украсима дужином рукава, не само утканим већ и везеним, како је био случај у ношњи девојака и младих жена у Шајкашкој, старијих жена у Велико Кикиндском диштрикту и околини Вршица, и са претежно биљним мотивима: лозице, гране, цветови, класје, гранчице, али и петао, и који су се задржали у употреби још у другој половини XIX века, савременици су прекрасних фрагмената везова који се чувају у Етнографском музеју у Загребу. Израбени су од најтањег, у кући тканог, ланеног платна, тзв. »голог платна« и »ћенара«. Орнаменти на њима немају такмаца у лепоти израде, композицији, као и у целокупном ликовном изразу. Потичу из Срема, Барање, а највише их је из Славоније. Датирају се у другу половину XVIII и почетком XIX века; а у другој половини XIX века сматрани су за »старинске« и ван употребе.

Тих двадесетак »крпица«, како су их првобитно називали њихови проналазећи, представљају фрагменте веза са рукава, а неки фрагменти потичу и од скута беле рубине, доњег дела ношње. Маријана Гунџић се двоумила да ли је овај бели декор припадао модалитету старинске коротне одеће, »за кајање«, како је бела одећа имала то значење у Славонији. Међутим, издати примери из Војводине од којих су неки наведени према сачуваним кошуљама у Етнографском музеју у Београду, сугеришу да су ти лепо везови красили и празничну одећу.

Сви фрагменти садрже ткаши или везени украс. Везови су рађени белим памучним нитима, уз примену више врста бодова. То су били: коси шлосни, шлосни, ланчанап, обамет, овијуша, шупљика и изрезанац. То су претежно технике везења према нацрту, мада се у најстаријим радовима срећу и бодови бројањем нити. Шупљикасто стезање нити, »катори« имају на примерцима из друге половине XVIII века сасвим једноставне ребе или гушће решетке или испуњен катор. Они постају компликованији на почетку XIX века; тада представљају мала уметничка дела прелепим спојевима нити у шупљинама заданих мотива. Ти мотиви су вероватно већ рађени према узорима, а на што указује и сам орнаментални декор.

Бела памучна нит је била танко, или дебље предена и примењивана је понекад паралелно на истом везиву, што је деловало врло ефектно. Посебно је занимљив начин рада који подсећа на вез гајтанима терзија, а извођен је преко доњег веза, тако да је добио пластичност, што је стварало посебан ликовни израз, а поготову у комбинацији са сасвим површинским каторима. Овакав начин двоструког веза, који Јелица Беловић-Бернадзиковска назива »дебели вез« могао је да се преузме из златовеза, или, што је мање вероватно, од једне од две тада у Европи врло познате технике, и то од хардангер веза или хелебо веза. Први је вез бројем и пореклом је из Хардангер округа у Норвешкој и одликује се паралелним постојањем и рељефног веза и изрезанца са мрежасто испуњеним отворима. Други вез је пореклом из Холандије и јавља се средином XVIII века, и током једног века прошао је три фазе у свом обликовању. И он је био спој плагног веза и изрезанца, да би на крају поседовао и особине италијанске ретичеле.

Може се претпоставити да су »дебели везови« најстарији примерци у тој збирци фрагмената. На то упућује и скромно присуство сребрне нити, која ту и тамо испуњава орнамент или је распоређена по везу, према схватању лепог тадашњих везиља. Та убачена сребрна нит сугерише да би то могао бити вез донет са новим становништвом у Срему и Славонији, после престанка турске власти, а које је дошло из области где је било уобичајено такво украшавање одеће, поготово када се сребрна нит јавља у комбинацији са орнаментима из османског ликовног репертоара.

Примењени мотиви су, поред начина веза, нешто најлепше на овим везовима. Маријана Гушић је тај необичан ликовни израз свела на објашњење да »док у неким већ видимо утисај европских десена« — на пример елементи рококоа — »догле у оним најљепшим разабрамо ликовни говор који не улази ни у који од нама познатих уобичајених западних стилова. У њима лежи дубока старина сежући све до оних раздобља кад се мотив

као што је лотосов цвет, нијстао навјештач свијетла и симбол плодности, цвијетне вреже у свом поштском издању и остало, уграбени у темље напет фолклорног збивања».

Диљем Славошије, као и на читавом панонском подручју бели вез је много примењиван. Јелица Беловић-Бернадићковска, као рођена Славонка, била је добро обавештена о славонском белом везу и посебно хвали славонски расплет, који се разликовао од личког и далматинског, иако су мотиви били исти. Он је раван у ситнијим узорцима и на тањем платну «као паучина», и обично је красно прса и скуте беле кошуље «рубина». Занимљиво је њено саопштење да се у коризми не носи одело украшено расплетом. Црква је увек ценила скрушен живот.

Више врста славонског расплета, изрезаца, као и преплита радиле се и на вишој девојачкој школи у Осијеку, као и на стручним течајевима, којих је било доста по Славонији. Један од врло познатих везилских центара било је село Бошњаци, крај Жупање, који је имао дугу везилачку традицију. На светској изложби у Бечу, 1873. године, биле су изложене рукотворине ученица Дјевојачке школе из Бошњака, и које су наишле на најлепши одзив. Отада се у овом селу почело да ради бели вез и за тржиште, што још и данас траје.

До изложбе у Бечу у Бошњацима су рађени преплет, расплет, «рупнице» и бели вез, и то искључиво на домаћем шатну које је било мешавина лана и памука. После успеха у Бечу и потражње за њиховим радовима житељке Бошњака су почеле да раде ринеле и венецијански вез, а од 30-их година XX века и толедо. Постепено су напуштале старе технике, а тим ново прихваћеним техникама девојке су наставиле да израђују свој «штафир» (спрему): горње пољаве, јастучнице, пешкире, столњаке, док су удате жене претежно радиле по поручбинама.

Бели вез је био познат и у Барани, раван је расплет, преплет, изрезаца, «шлинге». Уочљива је појава зооморфних мотива, уз геометријске, што је уопште било карактеристично за ручни рад Баране. Бели вез је могао да опстоји сам на рукавима и сукњама кошуља жена и мушкараца, и на мушким гаћама, али је чешће био праћен везом у боји.

У хрватској Посавини изузетно место међу претежно тканим белим мотивима заузима женска ношња из Греле, околна Сунје, чији украси нису уткани већ везени везом хардашгер. Најсвечанији примерци су везени по «редиши», прозирном ланеном ткању, које се помиње и у средњовековним хроникама, а цео бели вез се називао «твез на твез». Он се састојао у примени бодова по писму, ланчанца, пласног бода, обамета, уз изрезаца, који је испуњавао чинкастим бодовима и по њему везом. Мотиви су били цвет, срце, ваза, птица, складно распоређени у барокном слогу.

Јужно од Загреба постојала је још једна врста белог веза, која је рађена техникама шупљика и расплета уз бод обамета, а која личи на груо толедо. У народу је била позната као »грбеж«, тај вез, који се примењивао на женским и мушким кошуљама, нарочито на погрсницама, у ствари је такође нешто грубљи хардангер.

Бели вез је био врло радо коришћен и у Словенији за украшавање мушке и женске платнене одеће раног XIX века, а најлепше остварење су женске »пече«, покриваче за главу, које су ношене у свим деловима Словеније. Пече представљају најједноставније и најстарије оглавље. До средине XIX века оне су биле својина само удатих жена, а после тога свих жена уопште.

Печа је, у ствари, квадратна марама од танког домаћег платна, која се дијагонално пресавија. У углу мараме, који најчешће пада на леђа налазио се вез, бели, ређе у боји, који се звао »ружа«. Најбогатији бели вез налази се на печамма из Горењске и из околине Трста, па тзв. »фачонима«.

Количина примењеног веза, као и врста материјала на којем се везло, били су показатељи друштвеног статуса и имовног стања. Најстарије сачуване пече су из прве половине XIX века, а ношене су 70-тих година прошлога столећа, када су жене напустиле старији тип ношње. Од тада су их везле само жене и то за одређене празничне прилике.

На словеначким печамма примењивано је нише техника бодова и белог веза. Нели Никлсбахер-Бреггар, која је посебно проучавала бели вез на печамма, навела је 9 техника, од којих се неке јављају као континуитет средњовековног начина израде белог веза, неке омет упућују на европско порекло, а у сваком случају имају знатне сличности са техникама белог веза који је примењиван у Хрватској и Војводини.

Посебан бели украс на белом налазио се на женским капама у Горењској, које се називају »завијаче«. Оне су сличне старијој малој авби када се налазе на глави. Иначе састоје се од беле мараме која има на предњој страни на посебан начин стављен челник, који је оивичен са свих страна чипком.

Колико се може дознати из расположивих извора завијаче су носиле жене на Бохињу, Подкорену, Ратечи, Тржићу, а приказне су и на црквеним витрима у Долењској. Челник завијаче је био као и код авби украшен обилно или скромно мотивима израђених нитима у боји.

Вез челника горењске завијаче је друкчији него на печамма. Рађен је спојем уског расплета и пласног веза бројем и то техником која веома подсећа на већ помињане везове хардангера и хелебо. Ти везови су били врло омиљени у Европи све до I светског рата, а из западне Европе посредством женских часописа пренети су и у Словенију.

Плосни вез бројем примењиван је углавном на геометријским узорцима, а у којима су преовладавали ромбови и осмокраке звезде. Тај мотив се понављао и у низу, покривао је с пругама с тим везом цео челник завијаче. Бели вез је ситан и фин, рађен је обично на батисту за разлику од истих везова ван Словеније који су извођени на ретком платну и памучним ткањима, који су више погодовали везу бројем. Везени горењски челници техником плоског веза по броју убрајају се међу најбоља и најтежа словеначка везива.

У Словенији су фини бели вез већином радиле професионалне и полупрофесионалне везиље. Вез сељачки је био знатно једноставнији и грубљи.

На јадранском подручју прелепа остварења у белом везу, скоро увек на граници између веза и чипке, везана су углавном за женску ношњу и налазила су се на кошуљама и покривачама за главу. У свим тим творевинама бели вез се јављао као вез у правом смислу речи, затим у виду расплета, који је рађен од сасвим скромног до раскошно разведеног, као преплет формиран у уже и шире пруге, примењиван је изрезанац и шупљика. Значи, све што обухвата широко узет појам белог веза налазило се у ручном раду становница Јадрана, било да је реч о везиљама аматеркама, полупрофесионалним везиљама у већим градовима, или о думнама у самостанима, одакле су излазили и најлепши бели везови. Крајем XIX века па до I светског рата постојале су и стручне девојачке школе, где се такође неговао бели вез.

Бели вез је на овом подручју имао врло дугу традицију и може се претпоставити да је скоро без прекида израђиван, па и онда када је владала полихромност средњовековних везова. Везови који су се поклањали црквама или су припадали мисном реху, црквеним текстилијама уопште били су везени и белим на белом, што је онда касније потешћено и укусом ренесансе.

Бели вез је био заступљен дуж читавог копненог подручја од Истре до закључно са Боком Которском, затим на острвима тог истог дела приморја, као и у копненом залеђу средње Далмације.

На крајњем северу, у Словеначком Приморју и у околини Трста, бели вез се налазио једино на печама, које су се звале »фачон«. То су биле квадратне мараме од куповног платна, обрубљене венецијанском чипком и украшене уз ажурни руб углаоним ситним цветним мотивима израђених везом белим концем. »Фачони« су ношени до средине XIX века, а затим само за Ускрс и сеоске свечаности. Једино су старице сачувале »фачон« да би се с њим, као делом старинске ношње, сахрањиле.

Код Хрвата у Истри бели вез је више био заступљен и израђиван је до другог светског рата. На пример, у ношњи Ракаља, у југоисточној Истри, бели вез се налазио на белим женским кошуљама, где је техником расплета био смештен уз прсни

отвор и техником преплета у виду ситних зубића на зашакницама кошуље. У врло лепом издању среће се на белим мањим квадратним марамама, званих »фачол ракамани« (везена марама). У углу мараме, који је био виљив, налазио се богати расплет, који је повезивао ово подручје с осталом јадранском обалом, и широк вез плосним бодом уз чвориће. Бели вез изведен расплетом, шупљикама и изрезаницем са ситним везеним мотивима красио је и мараме жена и у средњој Истри.

Почев с острвом Рабом, где су снежно беле кошуље сељанки и кућних помоћница у самом граду биле украшене тканим расплетом, следи низ прекрасних белих везова, рабених најпрецизнијим техникама.

Док се у истоименом месту на острву Пагу налазила на недрима женских белих кошуља и на марамама шивена чипка, чувени »пашки тег«, а која још није прешла у самосталну чипку, већ је остала конструктивно везана с основом платна одевног предмета, најстарији сачуван примерак женске кошуље из Новаље на истом острву, сада у Бечу, поседује друкчији ликовни израз. На попрсницама, посебно рабених па преплетом спојених са кошуљом, као и на рубу рукава и на оковратнику, на исти начин уједињених са кошуљом, налазили су се мотиви ромба, односно троугла, у низу. Поља тих геометријских ликова била су правилним распоредом, два према два, испуњена ситно везаним геометризираним розетама, а у простору између њих налазиле су се мале кружне рупице, мрежасто испуњене. Сваки такав мотив уоквиривала је трострука пруга, изведена техником изрезаница. Рупице су текле у низу и биле су наизменично постављена тесно једна уз другу. Шира пруга расплета и преплета на споју рукава са кошуљом допуњавала је изванредан склад тих комбинованих техника белог веза само на једном примеру.

Вез белим на белом са скромнијим расплетима и преплетима красио је допадљиве мараме из околине Задра и његовог залеђа, од Обровца до Книна, оковратнике и зашакнице мушких кошуља. У свечаном издању одеће из Далматинске Загоре јављали су се бели везови на марамама и рукавима кошуља у Мучу и на рукавима и попрсницама кошуља из Сиња и његове околине, који су већ остали крајем XIX века само као ношња старијих жена.

За везове ових брдовитих крајева Наталија Брук-Ауфенберг је рекла да су то најлепши, најзначајнији и највреднији бели радови с подручја народне уметности. Вез на марамама из Муча увек је у конструктивном погледу био изведен поштујући ренесансну симетрију. Исти мотиви јављају се с обе стране дијагоналне линије у углу мараме, а чији су се широки украсни рубови завршавали кичанкама, чипком на батиће или скоро невидљивом чипком на углу. Та дијагонала је представљала глав-

ни мотив, од које се почињао вез с десне на лево, а који је допуњавао сличним, али не истим бочним мотивима. Међупростор је испуњавао према потреби, на пример листићима, ако је главни мотив »весела ружа. Обе стране веза нису никада биле једнаке, јер нису рађене у исто време без прекида, били су самостална композиција везиље, а мотиве је она проналазила у природи.

Друга врста рада из Муча биле су мараме са испуњеним угловима на »стари начин«. Принципи дијагонале и ту је поштован, само што је више био примењиван вез плосним бодом, уз пруге расплета који се ту називао »гажва« и ситне грануле »гљиде«. Општи утисак је да те стилизоване гранчице и квадратне розете, које подсећају на пашке, изведене префињеним архитектонским решењима, морају да имају иза себе дугу везиљску традицију.

Бели вез на рукавима кошуља у Мучу, из ранијег XIX века, а који се са истим ликовним решењима налазио и даље према северу ка обронцима планине Свилаје до Дрина, ближи је био везиљским техникама првом типу марама из Муча. Доњи део рукава испуњен је низом пруга у којима су извезене цветне гранчице, рупице или су нити стезане стварајући шупљикав изглед. Овај начин рада повезује ово подручје с блиским сињским и даље са обалом око Сплита.

У Сињској околини израђивани су с правом виртуозношћу још у другој половини XIX века рукави невестињских кошуља. С пучким схватањима интерпретиран су плосним бодом бројем готички кривови између којих су извезени, истим бодом вауни, симболи живота, плодности али и заштитници од зла. Све је дато у строго ренесансном поимању лепог, док су се давнашње порекло становништва и близина турске границе одразили у оријенталној тежњи да се празан простор попуни. Овде је то учињено медитеранским стилем, техником изрезаница. Цео везани део је уоквирен расплетом, »малом гажвом«.

Прелепим белим везом украшаване су и попрснице женских кошуља на истом подручју. Применом плосног бола, зрчаника и изрезаних рупица створено је мало ремек дело разведених цветних витица и појединачних цветова.

Везови из околине Сиња, поједини везени комади из Муча, уз сачувану прегачу »траверсу« из градске ношње у Сињу с почетка XIX века у Етнографском музеју у Сплиту, у многоме подсећају на вез на женској кошуљи из Омиша, у поседу Етнографског музеја у Загребу, а на којој су везени цветови, витице, птице, веома складно компоновани. То наводи на помисао да би исходиште свих тих везова можда требало тражити у неком од оближњих женских самостана. У сваком случају они су друкчији него вез на осталом јадранском подручју.

Бели вез је некад постојао и на острву Корчули, али већ крајем XIX века није се могао више наћи. Он поново оживљава

на дубровачком подручју, где су за време Републике девојчице из бољих кућа знале вези и бели вез. Сада се среће у Конавлима на танким прозирним покривачама удатих жена »објелицама«, намењених жаловању, а које су престале да се израђују и носе још у прошлом веку.

Вез на сачуваним конавоским покривачама »објелицама« налазио се на ужим странама правоугаоне покриваче. Извођен је свилом на танком ланеном платну или ткањима од домаће свиле. Он је био уоквирен са свих страна расплетом широким један прст, како је то прописала дубровачка влада још у XVI веку. Повише расплета налазила се чипка изведена иглом или на батиће, а рубове покриваче красиле су ланене или свилене ресе.

Бели вез покриваче »објелице« увек је био домаћи рад за разлику од везова на другим типовима конавоских покривача за који се често помишља као на дело професионалних везиља. Он је извођен плосним бодом по писму или бројањем нити, и то на бербефу. Мотиви су геометријски или геомстризовано биљни. Лиснаге гранчице уоквирују цветне розете, које су смештене у ромбове тако типичне за Јадран, чије су ивице изведене цикацак везом с врло стегнутим уболима тако да добијају шупљикав изглед. Исти мотив се понавља у пругама у бесконачном низу.

Белим везом Боке Которске завршава се постојање ове врсте везива на јадранском подручју. Он је тамо био извођен свилом на танким ланеним основама и украшаван ситнијим стилизованим цветним мотивима, који подсећају на стилска решења у примењеној уметности. Али, обавезан руб, који се састоји од полуромбоничких поља, старијег је датума и повезује и ово подручје с осталим старијим везовима Јадрана. Овакав бели вез примењиван је претежно још крајем XIX века на доњем рубљу које су невесте носиле у мизансу, а јављао се и на свадбеним даровима.

Посебност Боке Которске је тзв. »добротски вез«, сачуван на низу олтаршика, ручшика и првобитних женских покривача за главу у цркви Св. Еустахије у Доброти. Он се састојао од веза плосним бодом, који је у равни испуњавао орнаменталну слику, затим била писаница којим су се опет линсарно оцртавали ликови и орнаменти и од чипке која је носила одлике најквалитетније ретичеле и шивене чипке. Записи из Которског архива обавештавају да се овако везло и чипкало још у XVI веку, и то на текстилијама за кућу и породицу, а нарочито на марамама, застирачима и сличним украсним »товаљама«.

За читаво јадранско подручје, изузев подручја око Сплита, на мору и на копну, да поновимо, карактеристична је била примена мотива ромба, изведеног разним техникама и испуњаваног било геометријским било стилизованим флоралним мотивима.

Тај мотив као нит повезује ово подручје у једну везилачку целину, са применом најлепших раслета, преплета и најквалитетније чипке у Југославији.

На територији Босне бели вез се примењивао на деловима женске и мушке народне ношње у западној Босни и у босанској Посавини. Он се на основу техника рада уклапао у јадрански, односно панонски културни ареал, садржавајући при томе грубљи, можда архаични ликовни израз. Белим везом бавиле су се жене сељанке, и он је био изразито народни вез.

У западној Босни бели вез се налазио у њеном југозападном делу, у крајевима који су имали вишеверсне контакте са северном и средњом Далмацијом. То су подручја са варијантним типовима динарске ношње на простору Дрвара, Босанског Грахова, Гламоча, Ливна, Дувна, Бушког Блата, Купреса, Имљана, Змијања, Јања, Бања Луке. Он се првенствено налазио на појединим деловима мушке ношње. У мањој мери је био заступљен и на деловима женске ношње, као, на пример на «опшвама» кошуља Срикиња у Гламочу, на женским кошуљама икаквиња у Ливањском пољу, као и на «антеријама» (кратка горња одећа од дебелог ланеног платна са рукавима) и «бошћама» (марама за главу) Срикиња и Хрватица на истом подручју, затим у Имљанима на доњем делу кошуље старијих жена, итд.

У најлепшем издању бели вез је био на широким, отвореним рукавима мушких кошуља, израђених од кудељног или ланеног платна у кући тканог, а које су ношене до првог светског рата. Покривао је целу спољну страну рукава, и уз њега су биле додате кићанке, обично од белог памука, које су биле размештене или дуж веза или ивицом отвора рукава. Нарочито су били раскошни рукави мушких кошуља са подручја од Бања Луке до Босанског Грахова. Ту су у комбинацији преплета, шупљика, које су називане «чесме» (од турског кесме-исећак), расплета и обично незнатног извезеног белог на белом, кићанке биле распоређене по скоро целом рукаву. Контраст грубог кудељног платна, веза-чипке и тих густих скупљених нити белог памука упућује на рано обликовање белог веза и расплета, делује изворно, аутохтоно, иако је једним делом резултат сталних контаката са Далмацијом. Више «јадранског» садржавали су рукави кошуља названих «с чесмама» купреског подручја. Цео предњи део рукава ланене кошуље био је испуњен раслетом, шупљикама «чесмама, преплетим и плосним белим везом, док су се ланене кићанке налазиле на доњој ивици рукава.

У мушкој ношњи бели вез се још налазио на прсима кошуља, на предњој страни «антерија» и на доњем делу ногавица «гаћа» од ланеног или дебљег памучног платна.

У босанској Посавини бели вез је у многоструком подсећао на онај из Војводине, Славоније, хрватске Посавине, из крајева са којима су Босанци имали скоро свакодневне контакте, по-

словне, пријатељске, родбинске. С белим везом украшаване су женске кошуље на прсима, око врата, на рамену код рукава, на рукавима, по дну кошуље и позади »низ скуте«, затим мараме левојака, које су у трећој деценији XX века почеле да носе и удате жене. У мушкој ношњи бели вез је украшавао прса, рубове кошуља, више оковратника, а налазио се и на доњем делу ногавица платнених »гаћа«.

При раду с белим везом коришћена је памучна нит, а вез је извођен у највећем броју случајева бројањем нити. Веома много је примењиван расплет, који се у локалном говору називао »чесма рашив« или само »рашив«. Он је крајем XIX и почетком XX века био, на пример, у околини Дрвенте, широк и до 12 цм. Како је опадао интерес са сменом народне ношње с делимично урбанизованим типом одеће, тако је он постојао све ужи, да би после другог светског рата потпуно изашао из употребе. Расплет су радиле и Хрватице и Српкиње с ланеним и памучним нитима, а некада су те нити биле обојене у плавицу у плаву боју. Расплет је нарочито био омиљен код хрватског становништва.

Значајно место у украшавању белим везом имао је и преплет, »пријесплет« или »рашив«, који је такође рађен ланеним или памучним нитима на платненим деловима одеће.

Из суседног хрватског подручја примљена је и израда белог веза техником »грбежа«, који се на простору босанске Посавине уз десну обалу реке Саве, од планине Мотајнице до Босанске Дубице називао »крбез«. Тај вез је углавном примењиван на ногавицама платнених »гаћа« мушкараца, а преовлађивали су биљни мотиви.

Из истог извора прихваћен је на целом подручју босанске Посавине и вез »шлинге«. Он се најкасније јавио, крајем XIX и почетком XX века и најдуже се одржао. Од примања он је заузимао важно место као украс на поједишним деловима женске и мушке ношње, кошуљама, марамима, »гаћама«, управо тамо где су се до тада примењивале друге технике белог веза.

Веома »модерно« је било и украшавање белог веза разнобојним перлицама, »финбувама« и шљокницама, »шљокама«.

У целини узето бели вез на белој основи представља посебност у односу на шарене везове на платну, свилу, сукну, плетиву, као и на златовез. Он се изводио само на тканинама добијених од биљних влакана или од чаура свилених буба. Никада није рађен на вуленим текстилијама, ткањим и плетеним. Везиво је у највећем броју случајева одговарало основи по којој се везло. Није сачуван вез белом вуном на белом, иако се можда и то радило, али у времену од нас знатно удаљеном.

Бели вез на белом, ликовно потпуно решен, постојао је и неговао се у оним подручјима Југославије где је сплет многобројних околности, историјских, економских, културних, то омо-

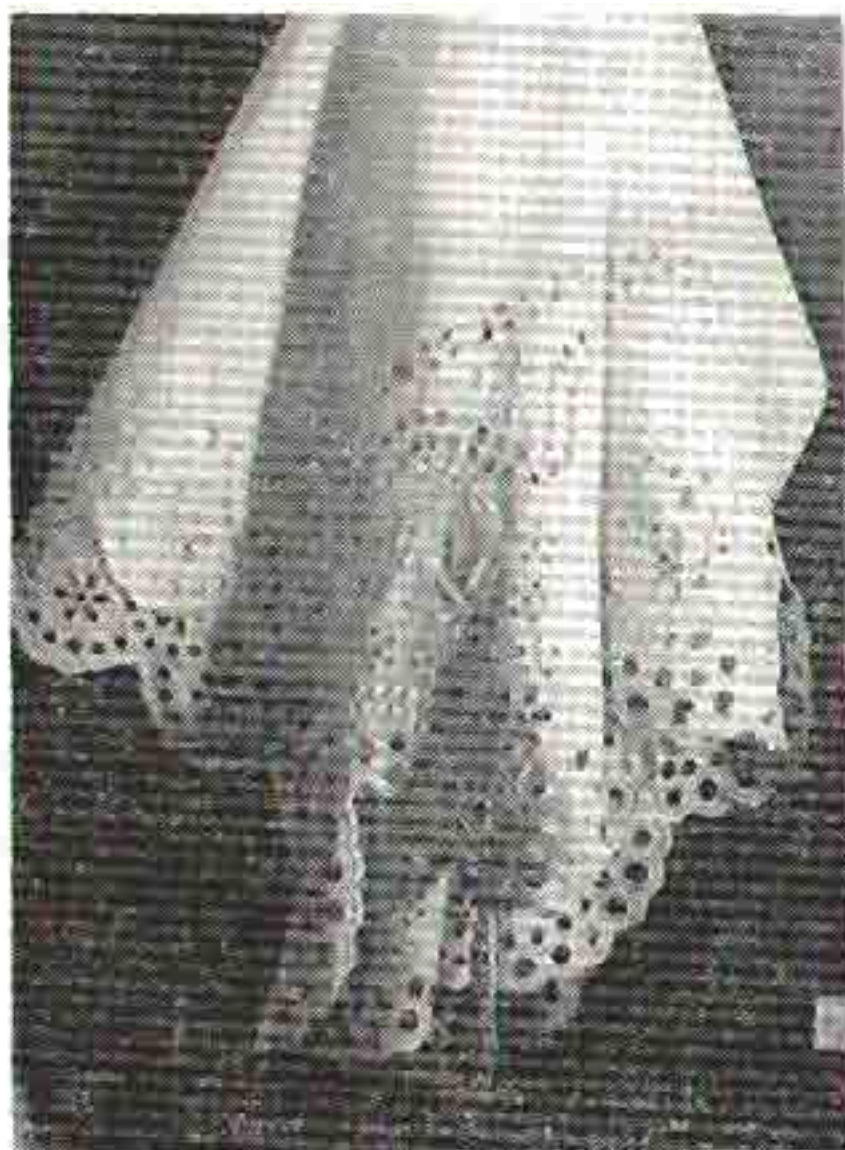
гућавао. Зато се он јавља само у оним областима где су постојали услови да се сеје конопа, лан, гаји свилена буба и користе памучне нити. Традиција веза по таквим домаћим ткањима наставила је да постоји и на свим ошним куповним, фабричким ткањима који су били погодни за извођење белог веза у духу свог времена. Са суседним нама областима, северно и западно, где се такође упражњавао бели вез, бели вез наших подручја северно од Саве и Дунава и дуж Јадранског мора уклапао се у јединствене културне арсале такве врсте ручног рада.

Мушка кошуља са попрсницом израђеном техником расплета. Околина Винкована, Хрватска, почетак XX века. Етнографски музеј у Загребу, инв. бр. 15198.

Део појренице мушке кошуље са применом технике изрезања и
плосним бодом. Покупље, Хрватска, крај XIX века. Етнографски
музеј у Загребу, инш. бр. Б.Б., збирка С. Бергера.

«Плахта» за постељу са «плинџерајем». Русини, Руски Крстур, Војводина пред други светски рат. Приватно власништво.

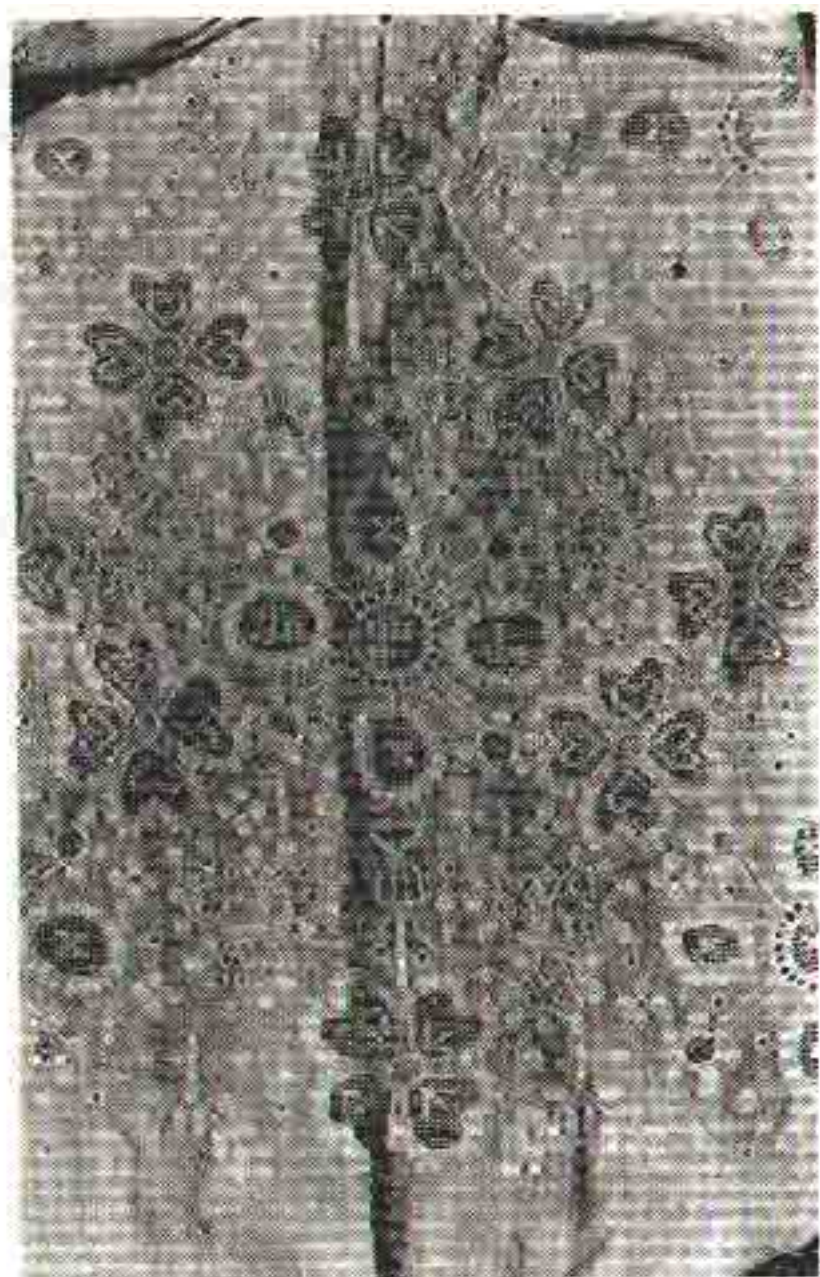
Фрагмент рукава женске кошуље извезен памуком и срмом са применом технике шушљике, гзв. «катора» и рељефног веза. Срем и Барања, Војводина, Хрватска, друга половина XVIII века. Етнографички музеј у Загребу, инв. бр. 5/3155.

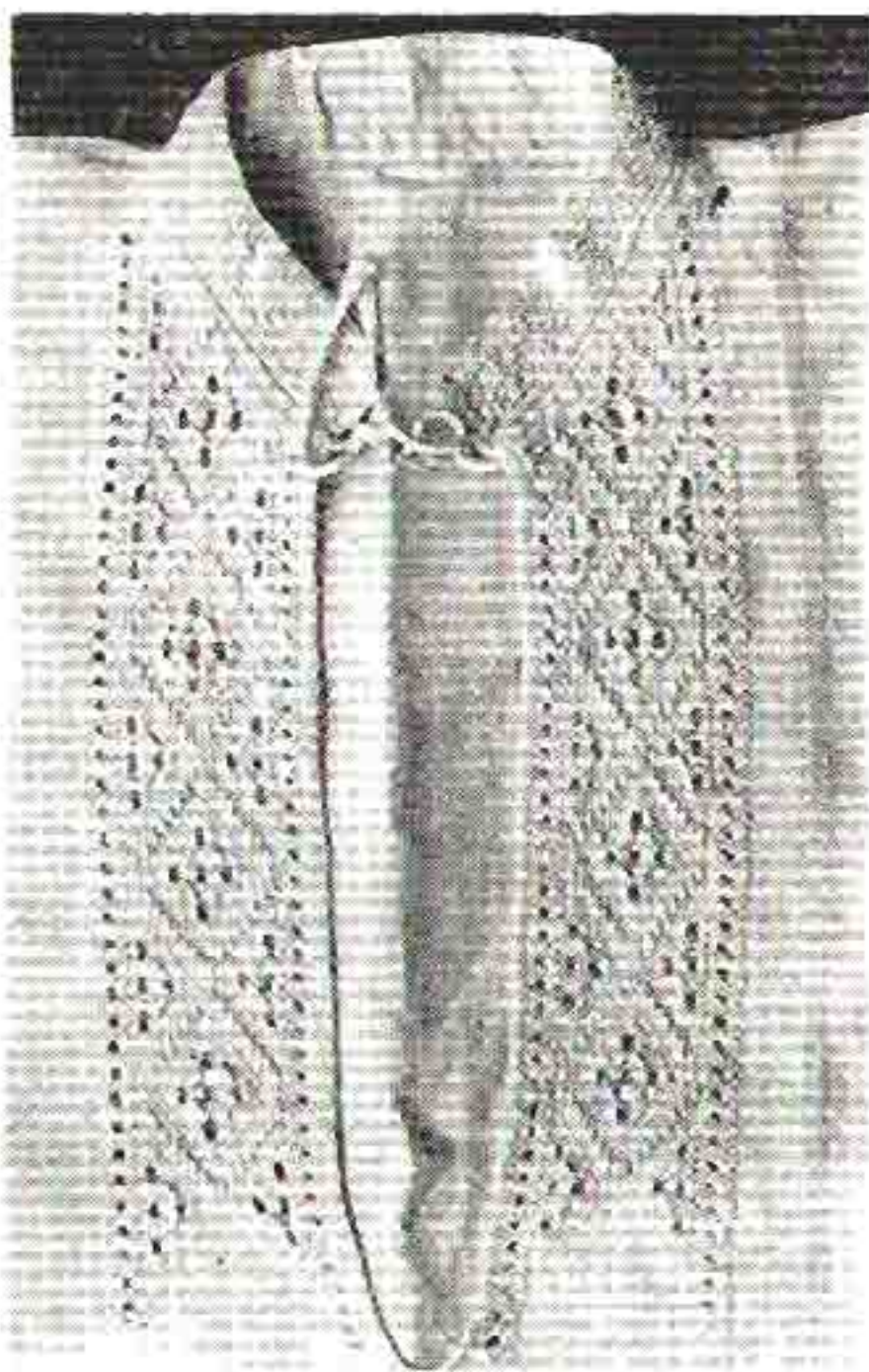
Фрагмент рукава женске кошуње са применом двоструког веза, тзв. »дебелог веза« и »катора«. Славонија, Хрватска, крај XVIII века. Етнографски музеј у Загребу, инв. бр. 5/3160.

Рукав женске кошуље са применом пласног пеза, изрезанца и «катора». Славонија, Срем, Барања, Војводина, Хрватска, прва половина XIX века. Етнографски музеј у Загребу, инв. бр. 5/3178.

Детаљ веза хардангер, познатог у народу као «твез на твез» на женској кошуљи. Суњска Грета, Хрватска, 20, 30-те године XX века. Етнографски музеј у Загребу, пив. бр. 23245.

Бели вез са расплетом, преплетом и шупљанком на појрсици жет-ске кошуље. Задарска острва, прва половина XIX века. Етнографски музеја у Загребу, инв. бр. 19492.

Детаљ белог веза и расплета на марами, «фачол ракамани», Ракаљ, Истра, Хрватска, крај XIX века. Етнографски музеј у Загребу, инв. бр. 26195.

LITERATURA

- K. Benc-Bošković, Konavle, tekstilno rukotvorstvo i narodna nošnja, Zagreb 1983.
- J. Belović-Bernadzikowska, Gragja za tehnološki rječnik ženskog ručnog rada, Sarajevo 1898.
- J. Brittain, Enciklopedija ručnih radova, Zagreb 1980.
- N. Bruck-Auffenberg, Dalmatien und seine Volkskunst, Wien 1912.
- P. Clabburn, The Needleworker's Dictionary, London 1976.
- З. Чулић, Народна ношња на Купресу, Гласник Земаљског музеја, Сарајево 1954.
- З. Чулић, Народна ношња, Посавине, I, II, III, Гласник Земаљског музеја, Сарајево 1956, 1957, 1959.
- З. Чулић, Народна ношња у Ливањском пољу, Гласник Земаљског музеја, Етнологија, Сарајево 1961.
- З. Чулић, Народна ношња у Имљанима, Гласник Земаљског музеја, Етнологија, Сарајево 1962.
- Група аутора, Народне ношње у Војводини, Нови Сад 1953.
- M. Gušić, Трнач izložene grade, Zagreb 1955.
- M. Gušić, Etnografski muzej u Zagrebu, Zagreb 1961.
- M. Gušić, Сирка i bijeli vez u Dalmaciji, katalog izložbe, Split 1969.
- M. Gušić, Bijeli tekstil u crkvi Sv. Stasiје u Dobroti, Гласник Цетинских музеја XIII, Цетинье 1980.
- Z. Lehner, Domaća tkanja i šlinge, katalog izložbe, Vukovar 1980.
- M. Makarović, Vezena ženska pokrivala na Slovenskem, u: Ljudske vezenine na Slovenskem, Ljubljana 1970.
- M. Makarović, Slovenska ljudska noša, Ljubljana 1971.
- M. Малуцков, Народна ношња, вез и ткања Румуна у Банату, каталог изложбе, Нови Сад — Timisoara 1969—1970.
- IX Međunarodna smotra folklorа, Zagreb 22—26. VII 1984.
- N. Niklsbacher-Bregar, Bele vezenine, u: Ljudske vezenine na Slovenskem, Ljubljana 1970.
- J. Radauš-Ribarić, Vezak vezla, Zagreb 1973.
- J. Radauš-Ribarić, Hrvatski narodni vezovi, katalog izložbe, Zagreb 1975.
- Z. Toldi, Muške narodne nošnje Brodskog Posavlja, katalog izložbe, Slavonski Brod 1978.
- Б. Владић-Крстић, Текстилна орнаментика западне Босне, Гласник Земаљског музеја, Етнологија, Сарајево 1963.
- В. Владић-Крстић, Текстилна радност у околини Дервенте, Гласник Земаљског музеја, Етнологија, Н. С. XXX/XXXI, Сарајево 1978.

Summary

AN APPROACH TO THE STUDY OF THE FOLKLORE EMBROIDERY HERITAGE — WHITE EMBROIDERY

Đurđica PETROVIĆ

In the paper on the white embroidery in the folklore heritage of the Yugoslav peoples and nationalities an attempt was made to produce a synthetic presentation of this female skill paying attention to the techniques of work, patterns, place in the value system and non-verbal messages carried by the objects with white embroidery through the parts of Yugoslavia, where it was applied to the Second World War.

White embroidery pieces can be numbered among the most beautiful embroidery creations in Yugoslavia. Their beauty does not only result from the purity and demureness of the self-colouredly embroidered surfaces, but also in the application of several kinds of technique, leading to particular artistic expression. White embroidery can be performed with white linen, silk, or cotton threads on white hemp, cotton or silk warp, by counting the threads of the fabric or after a design; that kind of embroidery may be combined with one or several hemstitch techniques, which are on the verge between embroidery and lace. The following hemstitch techniques were applied: perforation, undoing tresses, cutout with »Schlingerei« variation and interlace.

White embroidery was cultivated in almost all parts of Yugoslavia, usually combined with the thread of another colour. The genuine white embroidery areas are the regions to the north of the Sava and the Danube rivers that is Vojvodina, Baranja, Slavonija and Slovenia, as well as the area of the Adriatic, mainland and the islands.

The highest quality white embroidery could be found along the sleeves and on the lower part of the skirt of the female folk costume in Srem, Baranja and Slavonija, preserved in fragments. It dates from the second half of the 18th and the beginning of the 19th century. It was done on the finest homemade linen fabric with cotton threads after a designed pattern; though the stitch made by counting of the fabric thread can be found among the oldest works, with the elements of hemstitch techniques, and the patterns between those developed from the well-known styles of art and the visual art idioms that cannot be classified as any known style.

Wonderful white embroidery creations, almost always on the verge between embroidery and lace, could be found mainly on the female folk costume in the Adriatic areas. They are areas with very long white embroidery tradition; it was applied along the whole mainland from Istra to the Bay of Kotor with its famous white embroidery known as »the Dobrota embroidery«, as well as on the islands of the same region and in the hinterland of the middle part of Dalmatia.

White embroidery was always used for the festive and holiday costumes, as well as for the decorative objects in the households. It was highly estimated. The white embroidery of the areas to the north of the Sava and the Danube and the Adriatic Coast presented a cultural entirety of that kind of handiwork with the neighbouring regions in the countries bordering on ours in the north and west.

O JEDNOJ INTERESANTNOJ PRESUDI SUDA DOBRIH LJUDI U KRTOLIMA IZ SREDINE 18. VIJEKA ZBOG NEHATNOG UBISTVA I TJELESNE POVREDE

Radi se o dokumentu pisanom starom ćirilicom, mastilom, na papiru (zaprema dva lista papira sa tri ispisane stranice). Sačinio ga je pop Niko Kostić 1762. godine i to (kako u presudi stoji) »po zapovi(j)edi više rečene g(ospo)de kmetovah«, što će reći: po zapovijedi dobrih ljudi koji su u konkretnom slučaju sudili.

Izložit ćemo prije svega samu presudu (i to ad litteram) čuvajući se suvišnih preinaka i dotjerivanja načina i stila pisanja. Slova koja su u dokumentu nedostajala (a radi boljeg razumijevanja i lakšeg čitanja teksta) dodajemo među zagradama, dok riječi i pojmove, koji (po našem mišljenju) traže objašnjenje, objašnjavamo u bilješkama ispod teksta.

Presuda u pitanju doslovce glasi:

»Slava g(ospo)du b(o)gu¹ amin na 1762 m(jesc)ca denara 15 dan u Kartole²

Dase zna ida(j)e verovano sie pisani(j)e aliti santenca³ pred svaki(j)em sudom pravi(j)em đebi izišla kako bismo zvati imoleni parvo knez Marko Lazarović pop Đuro Lazarović kapetan Gavriilo Kaluđerović knez Jovo Tujković kapetan Jovo Dubravčević kapetan Pero Begović Lazo Ivanov i Filip Lazarović kapetan Đuro Trojanović Vuko Petrov Lazarović kapetan Niko Rašković kapetan Mato Bogdašić kapetan Rade Štiletović kapetan Jovo Rusović kapetan Niko Ivov Milović Andrija Markov Tujković kapetan Ivo Nikolin

¹ Umetanja između zagrada su naša.

² Riječ »kartole« pisana je u originalu malim početnim slovom, ma da se radi o nazivu mjesta (Krtoli). — U čitavom tekstu sve su riječi pisane malim početnim slovom (pa tako i imena mjesta i lokaliteta, imena i prezimena ljudi i dr.). Stoga, da bi se čitalac mogao bolje snaći u tekstu, mi ovdje nazive mjesta i lokaliteta, kao i imena i prezimena ljudi, donosimo sa velikim početnim slovom.

³ santenca = sentenca (od ital. riječi: sentenza = presuda, sudska odluka).

Bogdašić kapetan Đuro Barbić Vuko Petrov Ivošević Jovo popov Kostić Sti(j)epo Nikov Milović Rade Đuro Antović kapetan Ilija Ivošević Ivo Perov Brinić usve 24 bismo zvati oddvi(j)e parte⁴ od(j)edne od Rada Markovoga Starčevića isvi(j)eh Starčevićah a odruge parte od Jova Vasova i Iva Sti(j)epova Lakičevićah⁵ ato zauzrok odmartve glave⁶ pokojnoga Marka Ivova Starčevića ko(j)i beše poginuo odpuške koju(j)e pušku daržala ruka ista negova i negova sina Rada Jova Vasova i Iva Sti(j)epova Lakičevićah ko(j)izi svi četira onu pušku micahu zaučinit snom zlo itako izviše rečene četvorice ona puška puče ion pogibe aranise isti Rade Kikanović iruku⁷ narazvađu⁸ među nima od iste puške bimu ošečen parst⁹ mali odruke desne izidoše pred nama obi(j)e parte inihove razloge zbo- riše uveće putah koliko kćeše¹⁰ imiuh potanko razumlismo isvi bismo (j)edne vole idogovora ime boži(j)e prizvasmo uparvu sudi- smo glavu pokojnoga Marka Jokića¹¹ karvih dvanaest¹² i četiri po- bratimstva idvanaest kumstvah odko(j)e uzesmo mi kmetovi¹³ karvi četiri¹⁴ ostaše franke osam¹⁵ iodove osam¹⁶ batismo¹⁷ napokojnoga Marka inanegova sina karvi četiri i dva pobratimstva i šest kum- stvah aostade dužan Jovo Vasov i Ivo Sti(j)epov daplate Radu

⁴ oddvi(j)e parte – od dvije strane (u konkretnom slučaju radi se o dvije strane u sporu).

⁵ Ovo »h« na kraju prezimena Lakičević (Lakičevićah) u ovom kon- tekstu znači da je i Jovo Vasov sa prezimenom Lakičević (isto kao i Ivo Stijepov).

⁶ U značenju: zbog mrtve glave.

⁷ Očigledno se ovdje radi o greški u pisanju jer je trebalo da stoji: uruku (sa značenjem: u ruku).

⁸ »narazvađu« = razvađajući.

⁹ »ošečen parst« = odsječen prst.

¹⁰ »uveće putah koliko kćeše« = više puta koliko su htjeli.

¹¹ Ne možemo sasvim sigurno objasniti okolnost što se ubijeni naziva u presudi jednom kao Marko Ivov Starčević, a drugom kao Marko Jokić. Moralo se, naime, raditi o jednom te istom licu (to se vidi i po imenu i po drugim okolnostima). Ne bi se reklo da se radi o greški u pisanju (greški u prezimenu) od strane sastavljača presude (presudu je pisao dovoljno oz- biljan i za tadašnje prilike dovoljno pismen čovjek — pop Niko Kostić). Možda se u to doba dotično lice služilo obim prezimenima ili je (što je više vjerovatno), pored zvaničnog prezimena (ko zna iz kojih razloga) u narodu nazivan i drugim prezimenom. U svakom slučaju ovu okolnost ne znamo valjano razjasniti jer ne raspolažemo nikakvim opipljivijim dokazima u tom pravcu.

¹² »karvi dvanaest« = 12 krvi.

¹³ Riječ »kmetovi« upotrebljavala se u sudovima dobrih ljudi (ne samo ovdje nego posvuda u Boki toga vremena) sa značenjem: dobri ljudi (koji sude u sudu dobrih ljudi u konkretnom slučaju).

¹⁴ U značenju: četiri krvi (sastavljač presude svugdje upotrebljava ter- min »karv« u značenju: krv).

¹⁵ U smislu: ostadoše još osam krvi »slobodne za rasporediti«.

¹⁶ U smislu: i od ovih osam krvi.

¹⁷ Batiti — u ovom kontekstu = prebaciti u smislu prebijanja jedno za drugo.

Markovu Jokiću¹⁸ čisto karvi četiri idva pobratimstva i šest kumstvih akuću slomlenu Lakičevića od Starčevića što(j)e behu slomili Starčevići batismo na razlog od mita¹⁹ iodove četiri karvi batismo tokarvi²⁰ narazlog od trpeze Lakičevića²¹

udругu izide prednama Rade Kikanović ipožalise zaviše rečenu ruku kakomu(j)e ponesen parst²² odviše rečene četvorice a odpuške kako više kaže iprikaza prednama fed²³ odpogodbe smedigom²⁴ od cekinah 6 i zako(j)e iste 6 cekinah osudismo daima imat isti Rade od Jova 2 cekina aod Iva Sti(j)epova 2 aod Rada Markičeva 2 negovu barberiju koju (j)e spendžao²⁵ i ova satencia²⁶ bitiće podpisana odviše rečene g(ospo)de kmetovah ko(j)izi uzimiju²⁷ pisat bitiće podpisato nih rukama kojizi ne umiju pisat učinitiće svo(j)e ručno karste²⁸

mi knez Marko Lazarović kmet i sudac kako više
pop Đuro Lazarović kmet kako više izgovara«
(Ispod ovoga slijede 22 znaka krsta)²⁹

¹⁸ Na početku, odnosno u prvom dijelu presude, spominje se kao: Rade Markov Starčević. Radi se svakako o sinu ubijenog. Glede razlike u prezimenu (Starčević-Jokić) na početku presude i ovdje — upućujemo na bilješku 11.

¹⁹ U smislu: »prebijeno« za mito.

²⁰ »tokarvi« — to krvi (te krvi), u smislu: te četiri krvi.

²¹ Ma da se u originalu presude odmah (i bez ikakvog znaka ili interpunkcije) nastavlja slijedeći dio teksta, mi ga ovdje (pa na to posebno ukazujemo!) malko odvajamo jer se radi o drugom pravnom osnovu spora (ma da je i ovaj u određenoj vezi sa događajima o kojima je naprijed bilo riječi, pa je valjda stoga i obuhvaćen istom presudom).

²² »kakomu(j)e ponesen parst« — u smislu: kako je ranjen gubitkom prsta (koji je raznesen metkom).

²³ »iprikaza prednama fed« — u smislu: i prikaza nam dokaz (fed — od ital. riječi fede).

²⁴ »odpogodbe smedigom« — u smislu: od pogodbe sa liječnikom koji ga je liječio, pri čemu su bitni troškovi liječenja. Riječ »medig« — od ital. riječi medico. — Dužni smo pri tom upozoriti da je u mletačkom dijalektu u to vrijeme bila u upotrebi i riječ medega (ili miedega), koja je označavala pojam doktorice, t.j. liječnice (vidi: Giuseppe Boerio: Dizionario del dialetto veneziano, Venezia, 1850, str. 408, pod MEDEGA) pa se vjerovatno taj termin odomaćio i za pojam liječnika uopšte. Bilo kako bilo ovaj termin (medig) za oznaku liječnika zadržao se u ovom kraju jako dugo pa ga se kod starijih ljudi moglo sve doskora čuti.

²⁵ »negovu barberiju koju (j)e spendžao« — treba shvatiti u smislu: troškove liječenja (kod hirurga ili ranarnika) koje je imao. Termin »barberija« za oznaku hirurških zahvata ili liječenja rana potiče otuda što su nekada (a vrlo često i u vrijeme nastanka ovog dokumenta) hirurške i ranarničke poslove obavljali brijači (pogotovo kao ranarnici). Otuda kod Boeria (Dizionario del dialetto veneziano..., pag. 63) kod riječi BARBIER stoji i dodatak koji kaže: »Barbier si dice anche al Chirurgo che cava sangue«, a dalje: »La bottega del Barbier chiamasi Barberia o Barbieria«.

²⁶ »satencia« = presuda (ital. sentenza).

²⁷ »ko(j)izi uzimiju pisat« = koji budu znali pisati.

²⁸ »karste« = krste (znakove krsta umjesto potpisa za nepismene).

²⁹ Original ove presude pohranjen je u porodičnoj arhivi pok. učitelja Marka (Dragova) Lakičevića i danas se nalazi kod njegova unuka Marka (Lazova) Lakičevića, pomorca, u Krtolima. Fotokopiju mi je pribavio i lju-

Ispod svega ovoga, u desnom uglu, stoji slijedeća bilješka: »pisah ja pop Niko Kostić pozapovi(j)edi više rečene g(ospo)de kmetovah«

Najzad, još niže, ispod svega ovoga, naknadno je dodata slijedeća bilješka:

»na 1766 m(jese)ca febrara 10 dana s ovezi(j)em³⁰ lumerom³¹ bi podmirena sva ova setencija usve izasve kako više piše da ne ostade nikakva interesa u setenciju nepodmireno i sovi(j)em podmirom bi prešečen³² dinarić pri obi(j)e setenci(j)e«

* * *

U konkretnom slučaju presuda obuhvata dva spora i dva predmeta raspravljanja: u jednom se radi o ubistvu, a u drugom o tjelesnoj povredi. Oba predmeta razmatrao je isti sud i na istom zasijedanju, ali jednog iza drugoga. Prvo je, naime, sud raspravio ubistvo, a potom, drugim dijelom presude obuhvatio je, raspravio i presudio tjelesnu povredu.

U konkretnom slučaju sudilo je 24 dobrih ljudi (paran broj, kako se i inače, u najvećem broju poznatih slučajeva, običavalo). Ne možemo znati kako su ovi dobri ljudi birani, tj. koliko njih i koje od njih je birala jedna stranka, a koliko pak i koje druga stranka u sporu. Postoji mogućnost i da su svi oni (24) bili izabrani sporazumno od obje stranke u sporu.³³

U prvom dijelu spora (vidljivo iz prvog dijela presude) javljaju se dvije stranke i to:

bazno stavio na raspolaganje inž. Vasko Kostić. Obojici se na ovom mjestu lijepo zahvaljujem. Treba ovdje posebno istaći i pohvaliti trud i pažnju pok učitelja Marka (Dragova) Lakičevića, poznatog i vrijednog prosvetnog radnika ovoga kraja (umro šezdesetih godina ovoga vijeka) i to iz dva razloga. Prije svega što je sačuvao (i tako otrgnuo od zaborava) ovaj vrijedni dokument, a potom i za njegov pokušaj da ga pročita i prepíše. Ovaj njegov prijepis takođe je sačuvan i nalazi se uz original. Zapravo, to je bio pokušaj da se ovaj stari tekst može lakše pročitati i razumjeti. Stoga je ovaj prijepis bio dijelom prijepis, a dijelom jedna vrsta »prevoda« jer je prepisivač brojne riječi iz originala podešavao današnjem načinu pisanja i izgovora (npr.: martve — mrtve, daržala — držala, karvi — krvi, ošečen parst — odšjećn prst itd., itd.). Na jednom mjestu je u ovom prepisu pogrešno pročitana iz originala riječ »kmetovi« — kao »kapetani« (pa je tako pogrešno uošešena u taj prepis). Na samom pak dnu ostala je nepročitana riječ »dinarić« (i na ovom mjestu u pomenutom prepisu stavljeno je nekoliko tačkica).

³⁰ »s ovezi(j)em« = s ovim.

³¹ »lumerom« = brojem.

³² »prešečen« = presječen.

³³ To nam pitanje ne razjašnjava u ovom pravcu prilično nejasna formulacija iz presude: »...usve 24 bismo zvati oddvi(je) parte od (j)ednc od... a od druge od...«.

a) Rade Markov Starčević³⁴ (sa svim Starčevićima),³⁵ kao oštećeni

b) Jovo Vasov Lakičević i Ivo Stijepov Lakičević, kao krivci-izvršioći.

Presuda ima dva dijela i odnosi se na dva predmeta.

U pitanju je krivično djelo ubistva iz nehata,³⁶ pri čemu je poginuo Marko Ivov Starčević.³⁷ Sam događaj je tekao tako što su se otimali o punu pušku pok. Marko Ivov Starčević i njegov sin Rade Markov Starčević, te Jovo Vasov Lakičević i Ivo Stijepov Lakičević. Naravno, za ocjenu da li se ovdje radilo o nehatnom ili namjernom ubistvu nedostaju nam neki bitni podaci. Znamo jedino da su pušku svojim rukama »držali« sva četvorica i (što bi moglo biti važno, ali ne i sasvim dovoljno za razjašnjenje gornje dileme) da »... svi četiri onu pušku micahu zaučinit snom zlo«. Ne znamo kakvo se to »zlo« (i u odnosu na koga) ovom puškom željelo učiniti. Ne isključujemo ni mogućnost da se radilo o formulaciji kojom se htjelo reći da je otimanje oko pune puške uvijek opasno i da se time može zlo učiniti. O umišljajnom ubistvu ovdje bi se moglo raditi jedino ako su spomenuta dvojica Lakičevića zgrabili pušku s namjerom da ubiju poginulog (pa da su se stoga poginuli i njegov sin uhvatili za pušku da to ometu). No (ako se radi o namjeri za izvršenje ubistva) moglo se raditi i o sasvim obrnutom slučaju, tj. da su poginuli i njegov sin Rade (ili jedan od njih) uzeli pušku u namjeri da ubiju oba ili jednoga od spomenutih Lakičevića (pa su se ovi dohvatili za pušku u cilju da ovo spriječe). Ne znamo čak ni čija je puška bila. Ono što se iz formulacije presude vidi to je: da je u tom »micanju« puška opalila³⁸ i da je od tog pucnja poginuo Marko Ivov Starčević (Jokić). Znamo i da je tom istom prilikom (i istim događajem) »narazvađu među nima«³⁹ bio ranjen Rade Kikanović na način što mu je puškom bio raznesen mali prst od desne ruke (tjelesna povreda), o čemu će se raspravljati u drugom dijelu presude.

Postupak suda se (prema onome što nam je poznato iz presude) sastojao u tome što su na zasijedanju suda (dakle: pred izabranim dobrim ljudima) obje stranke davale izjave, obrazlo-

³⁴ Kasnije se za njega istoga u presudi upotrebljava prezime Jokić (vidi bilješku 18).

³⁵ Princip da se svi plemenići u određenom smislu osjećaju oštećenima kada je ubijen neko od njihovih plemenića (prastari relikv koji ovdje još samo verbalno figurira kao običaj koji nalaže da se tako kaže, ali koji već nema pravnih reperkusija, jer se širim plemenićima ne dosuđuje ošteta ili krvnina). Ipak asocira na prisutnost latentne opasnosti od eventualne krvne osvete (koju mogućnost bi ova presuda trebala da ukloni).

³⁶ Kasnije se u presudi za njega upotrebljava prezime Jokić (vidi bilj. 11).

³⁷ Pretpostavljamo, naime, da se radilo o nehatu, što bi proizlazilo iz okolnosti koje su prethodile usmrćenju.

³⁸ Ne zna se ni ko je povukao okidač već se krivica spomenute dvojice Lakičevića cijeni po tome što je poginuli bio iz grupe Starčevića (Jokića).

³⁹ Što će reći: razvađajući ih.

ženja i dokaze u vrsti i mjeri koje su smatrale potrebnom.⁴⁰ Sud je ove iskaze cijenio,⁴¹ raspravio sve što je smatrao potrebnim, a potom (nakon uobičajenog prizivanja imena božjeg) jednoglasno odlučio.⁴²

Za mrtvu glavu pok. Marka Jokića⁴³ određuje se tuženoj stranici da izmiri (odnosno da izvrši): 12 krvi,⁴⁴ četiri pobratimstva i 12 kumstava. Izuzetno je interesantno kako se ova ukupna obaveza raspoređuje (»bativa«). Tako: dobri ljudi za sebe⁴⁵ uzimaju 4 krvi (tj. novčanu protivvrednost koliko ukupno iznose »četiri krvi«). Na pok. Marka i na njegova sina otpadaju: 4 krvi, 2 pobratimstva i 6 kumstava.⁴⁶ Naime, ovo se »bativa« za njihovu krivicu (odnosno za njihov dio krivice) jer su i oni učestvovali u »micanju puškom«. Praktično to će reći da se za toliko smanjuje »kazna« tuženima (tj. Jovu Vasovu Lakičeviću i Ivu Stijepovu Lakičeviću). Tako se, na koncu, svodi »čista« obaveza Jova Vasova i Iva Stijepova Lakičevića prema oštećenom, koje pak sud obavezuje da plate⁴⁷ Radu Markovu Jokiću (Starčeviću) iznos od »četiri krvi«, a osim toga

⁴⁰ Tako tumačimo tekst u presudi koji kaže: »izidoše pred nama obi(j)c parte inihove razloge zboriše uveće putah koliko kćeše«.

⁴¹ »... imih potanko razumlesmo...«

⁴² Za ocjenu o jednoglasnosti odluke smatramo dovoljnim dio teksta presude koji o tome kaže: »... svi bismo (j)edne vole idogovora...«

⁴³ Tj. Starčevića, vidi bilj. 11 i 36.

⁴⁴ Vidi: Vladimir Mažuranić: Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, Zagreb, 1908—1922. (reprint »Informator«, Zagreb, 1975), pod KRV, str. 546—553.

Pošto ovaj sud dobrih ljudi djeluje uglavnom kao pomiriteljni sud, ovdje bi se radilo o jednoj vrsti kompozicije (compositio). Ipak, ostaje nam nedovoljno jasno koliko je iznosila tzv. »jedna krv« (u ovom kontekstu). Možda bi nas nešto bliže osvjetljavanju ovog problema mogle dovesti slijedeće napomene.

U Grbaljskom zakonu (čl. 5) bila je predviđena novčana kazna »... za svaku krv po deset cekina...«, što bi značilo da je u narodu ovih krajeva vrijedio običaj da se »za krv« (pritom se ne misli na ubistvo, nego samo na ranjavanje) novčano kažnjava. Razumije se, iznosi su u raznim krajevima bili različiti. Rekli bismo da je u konkretnom slučaju sud ocijenio da je ovo ubistvo bilo »teško« 12 krvi (iznos uobičajen za jednu krv pomnožen sa 12).

U jednoj presudi suda dobrih ljudi iz hercegnovskog kraja iz januara 1757. (predmet spora između Save Vujovića, s jedne strane, i Krsta i Spasoja Radunčića, s druge strane, zbog pokušaja ubistva i oštećenja tuđe stvari, za učin: što je pucao, a nije pogodio, i potom ponovo napunio pušku ali nije pucao, sud okrivljenoga osuđuje kao za jednu krv — sa 60 groša novčano. Tako doznajemo da je »jedna krv« na tom području i u to vrijeme »vrijedila« 60 groša. — AHN (Arhiv Herceg-Novog): fasc. CCIV/PUMA (Političko-upravni mletački arhiv), list br. 8. — Upućujem i na moju knjigu: Prilog proučavanju krivičnih sudova dobrih ljudi u Komunitadi topaljskoj (mletački period), Cetinje, 1959, str. 23.

⁴⁵ Za posao suđenja kojeg su obavili.

⁴⁶ Riječ je o Radu Markovu Jokiću (odnosno Starčeviću).

⁴⁷ Novčana obaveza, kako proističe iz same presude (»... daplate...«).

dužni su mu: dva pobratimstva i šest kumstava. To bi bile na prvi pogled ukupne obaveze okrivljenih prema oštećenom, no odluka suda o rasporedu ovog iznosa krvnine ovim još nije konačno data i to će biti učinjeno (tj. svedeno) tek na kraju ovog prvog dijela presude.

Najzad, u presudi nailazimo na jednu interesantnost, koja bi nam, možda, mogla baciti i nešto više svijetla na sam događaj glede uzroka ovog sukoba i pogibije. Naime, spominje se kuća Lakičevića⁴⁸ »koju bjehu slomili Starčevići«. Nema sumnje da je ovo »lomljenje«⁴⁹ kuće Lakičevića moralo biti u uskoj vezi s događajem za koji je ovaj sud sudio (jer se inače to ne bi u presudi spominjalo). Ako je tako, tada se moglo raditi o tome da su Lakičevići željeli da se osvete Starčevićima (Jokićima) zbog slomljene kuće pa je usljed toga moglo doći do potezanja puške, oko koje su se uhvatila spomenuta četvorica i iz kojeg »potezanja« je rezultiralo opaljivanje puške i smrt spomenutog Starčevića (Jokića). Ovo »lomljenje« kuće Lakičevića (od strane Starčevića) presuda ovlaš spominje, uz napomenu: da Lakičevićima, nakon ovog događaja, za to ne pripada nikakva naknada.

Tek sada (nakon prvog dijela presude) razjašnjava se pitanje konačnog »rasporeda« novčanog iznosa kojeg su okrivljeni Lakičevići bili presudom obavezni da isplate oštećenom Radu Markovu Jokiću (Starčeviću). Ta obaveza je bila utvrđena na iznos od »četiri krvi«. Međutim, presudom se na kraju raspoređuje i ovaj iznos⁵⁰ tako što se on u cjelini priznaje za trošak koji su okrivljeni Lakičevići učinili »za trpezu«. Naime, Lakičevići su snosili sav trošak za ručak dobrih ljudi koji su u ovoj stvari sudili, pa im sud priznaje ovaj utrošeni iznos ekvivalentnim za »četiri krvi«, koje su bili inače dužni isplatiti oštećenome. Drugim riječima: ovim »prebijanjem jedno za drugo« ispada da niko nikome više nije ništa dužan (u materijalnom smislu) pa u igri ostaju samo »dužna« kumstva i pobratimstva. Upada pritom u oči činjenica da je, praktično, sud pobrao za sebe najveći dio koristi. Naime, već u početku presude određeno je da sudu pripada novčani ekvivalent za »četiri krvi«, dok se sada vrednost od »četiri krvi« priznaje Lakičevićima »za trošak od trpeze«, što znači da su to (na dan suđenja) pojeli i popili dobri ljudi. Kad se ima na umu da su ukupna davanja

⁴⁸ Po svemu sudeći baš ove dvojice Lakučevića što se ovdje pojavljuju kao okrivljeni.

⁴⁹ Smatramo da se ovdje radilo o jednom ovdje poznatom starom lošem »običaju« da ljudi posvađeni ili koji se mrze, uz osvetu ili iz pakosti, jedan drugome »polome kuću«. U stvari, tu se nije radilo o rušenju kuće (kako bi neupućeni mogao zaključiti ili bi ga na to ovakva formulacija mogla navesti), nego o bacanju kamenja na krov kuće, usljed čega cigleni krov kuće biva polomljen. U narodu ovoga kraja za takav događaj se kaže da je neko nekome »slomio kuću«.

⁵⁰ »... i od ove četiri karvi batismo tokarvi na razlog od trpeze Lakičevića«.

iznosila »12 krvi«, pri čemu se »4 krvi« odmah prebijaju za krivicu Starčevića (Jokića) i time, dakle, odbijaju od ukupno 12, jasno proizlazi da su sve finansijsko-materijalne koristi proistekle iz ovih obaveza pripale sudu dobrih ljudi, koji je sudio u konkretnom slučaju, a oštećenom su ostala samo kumstva i pobratimstva. To-liko za ovaj prvi dio presude, koji se odnosi na delikt ubistva.

Iza toga sud raspravlja zahtjev Rada Kikanovića za tjelesnu povredu. Oštećeni je sudu izložio kako je tom prilikom⁵¹ njemu od pucnja raznesen prst,⁵² te sudu podnio dokaze o troškovima liječenja, koji su iznosili 6 cekina. Sud oštećenom priznaje samo naknadu troškova liječenja u iznosu od šest cekina i to raspoređuje (kao obavezu) podjednako na sva tri živa aktera u toj svađi, tako da mu je svaki od njih⁵³ dužan isplatiti po dva cekina.

Presudu je sastavio pop Niko Kostić, koji se u sudovima dobrih ljudi u ovom kraju (u vrijeme svoga službovanja) javlja više puta i u nekoliko do sada poznatih dokumenata (u nekima se čak potpisuje kao »državni pop«).⁵⁴

* * *

Poznato je da su sudovi dobrih ljudi zasijedali i sudili u brojnim sporovima, i u mletačko doba i nakon njega.⁵⁵ Posebnu interesantnost predstavlja sudovanje dobrih ljudi u krivičnim stvarima u hercegnovskom kraju mletačkog perioda, jer je u to doba krivično sudovanje bilo u rukama providura. Stoga su dobri ljudi (u spomenutom kraju) u krivičnim stvarima sudili samo izuzetno i uz ispunjavanje određenih uslova. Prije svega zavađene stranke su morale sporazumno izraziti spremnost da dotični spor predaju na rješavanje sudu dobrih ljudi i o tome je trebalo sačiniti for-

⁵¹ Kikanović je razvadao zavađene dok su se oni otimali oko puške.

⁵² Na početku presude je već bilo spomenuto da je izgubio mali prst desne ruke.

⁵³ To će reći: Jovo i Ivo Lakičević i Rade Starčević (Jokić). Ovdje se Rade Starčević (Jokić) naziva Rade Markićev, a to će reći: Rade Markov (Markić u ovom kontekstu – Marko).

⁵⁴ Tako: u jednoj presudi iz februara 1791. (povodom diobe imovine kapetana Rada Barbića i njegovih sinova Jova, Vuka, Filipa i Marka) — javlja se kao sastavljač presude; u presudi iz oktobra 1807. (povodom diobe imovine između Marka Savova Rautovića i Sava Markova Rautovića) — učestvuje kao jedan od dobrih ljudi i istovremeno je sastavljač presude; u presudi iz novembra 1807. (u sporu povodom raskida vjeridbe — uvreda i spor oko poklonā) — učestvuje kao jedan od dobrih ljudi i sastavljač presude. — Vidi: Mr Vesna Vičević: *Cirilicke presude dobrih ljudi Boke kotorske...*, Istorijski zapisi, god. XXXIV (LIV), 3—4, Titograd, 1981, str. 71—96.

⁵⁵ Vidijeti: Dr Đorđe Milović: *Prilog proučavanju krivičnih sudova dobrih ljudi u Komunitadi topaljskoj (mletački period)*, izd. Istorijski institut NRCG, Cetinje, 1959. Mr Vesna Vičević: *Cirilicke presude dobrih ljudi Boke kotorske 1797—1808*, Istorijski zapisi, god. XXIV (LIV), 3—4, Titograd, 1981, str. 71—96.

malni »kompromes«, koji je sadržavao nekoliko obaveznih elemenata. Prije svega, u kompromesu je trebalo navesti poimenično stranke u sporu i naglasiti njihovu zajedničku želju da spor u pitanju predaju na presuđenje sudu dobrih ljudi. Zatim je potrebna saglasnost stranaka o osobama koje ulaze u sastav dotičnog vijeća suda dobrih ljudi, s tim što svaka stranka predlaže odgovarajući broj »svojih ljudi«⁵⁶ (ali vodeći računa da svaka stranka u sporu bude zastupljena sa istim brojem »svojih ljudi«). Broj članova (vijeća) suda za svaki konkretni slučaj posebno je određivan kompromesom i zavisio je od volje stranaka (obično je to bio parni broj). U kompromesu je moralo biti izričito navedeno: da su zavedene stranke složne u tome da se njihov spor preda u ruke odabranih (i u kompromesu poimenično navedenih) dobrih ljudi, kojima se ovim daje puna vlast da stvar detaljno ispituju, presude i okončaju, uz napomenu da imaju suditi »more veneto«⁵⁷ i da se stranke unaprijed odriču prava na apelaciju protiv njihove presude⁵⁸ (koja ima da uslijedi), a pritom se odmah i unaprijed ugovara određena vrsta i mjera kazne za neposlušnu stranku. Kompromes su potpisivala dva svjedoka, potom je isprava službeno prevedena na italijanski jezik i podnošena providuru na uvid i odobrenje,⁵⁹ da bi tek od momenta providurovog odobrenja (i sa njegovim potpisom) ovaj kompromes mogao predstavljati zvaničan i punovažan dokument, na osnovu kojeg je mogao biti sazvan sud dobrih ljudi.⁶⁰

U ovom konkretnom slučaju (tj. u presudi koju razmatramo), kako se iz sadržaja same presude dade zaključiti, nije bilo nikakvog

⁵⁶ Bilo da su to njihovi prijatelji ili pak da se radi o ljudima u koje imaju puno povjerenje da će njihove interese objektivno zastupati i stvar pravično presuditi.

⁵⁷ Detaljnije: Dr Đorđe Milović: O pravnoj prirodi tzv. »kompromesa more veneto« i unaprijed ugovorene kazne za nepridržavanje presude u postupku sudova dobrih ljudi u krivičnim stvarima venecijanske epohe hercegnoškog kraja, Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci, 4, Rijeka, 1983, 97—103.

⁵⁸ Uzgredno (kad smo već kod ove pojave) interesantno je napomenuti da ovaj pravni običaj vuče svoje daleke korene još iz rimskog prava. Naime, po starom rimskom pravu stranke u sporu su međusobnim stipulacijama ugovarale kaznu za slučaj da se neka od njih ne bi pokoravala odluci izabranog suda (pod određenim uslovima i Justinijan je prihvatio ovaj princip).

⁵⁹ Naravno, providurovo pravo je bilo i da odbije potvrdu sačinjenog kompromesa (iz bilo kojih razloga, suštinske ili formalne prirode) pa je u tom slučaju moralo uslijediti sačinjavanje novog kompromesa, vodeći pri tom strogo računa o razlozima koji su azrokovali ranije providurovo odbijanje.

⁶⁰ O svemu detaljnije vidjeti u mojoj naprijed navedenoj knjizi: »Prilog proučavanju sudova dobrih ljudi...«, kao i u naprijed navedenom radu: »O pravnoj prirodi tzv. »kompromesa more veneto...«. — Posebno: dr Đorđe Milović: O nekim procesualnim interesantnostima krivičnih sudova dobrih ljudi u hercegnoškom kraju u XVIII vijeku, zbornik »Boka« — knj. 13—14, Herceg-Novi, 1982, 241—256.

prethodnog (zvaničnog) »kompromesa«, nikakvih prethodnih utvrđivanja uslova koje traži kompromes (u smislu onog iz herceg-
novskog kraja), niti pak kakvog ovjeravanja ili zvaničnog (za kon-
kretni slučaj) odobravanja vlasti. Toliko što se tiče forme. No,
glede suštine problema, iz sadržaja presude (uvodni dio) sasvim
je vidljivo: da se radilo o tipičnom sudu dobrih ljudi,⁶¹ da su oni
(dobri ljudi), čija su imena i prezimena pojedinačno navedena,
bili od stranaka u sporu izabrani i zamoljeni da njihovu stvar
presude (što je od bitne važnosti),⁶² da je jasno istaknut predmet
suđenja (spora),⁶³ da je izbor konkretnih sudija-dobrih ljudi izvr-
šen od obiju stranaka u sporu (navodeći jasno te stranke), da su
opisane radnje delikata zbog kojih se sudi, da je sve to sud na
svom zasijedanju razvidio (dozvoljavajući obim stranama u sporu
da navedu sve dokaze i da izjave sve što hoće i koliko smatraju
potrebnim). Rekli bismo, međutim, da je sud bio vezan na dokaze
i izjave stranaka jer se ni po čemu ne može zaključiti da je izvodio
bilo kakve dokaze po svom vlastitom nahođenju.

Kako nije bilo »kompromesa«, a ni u presudi to nije nazna-
čeno, moglo bi se možda i zaključiti da u konkretnom slučaju ni-
samo imali odricanja stranaka od »apelacije« ili od mogućnosti da
stvar ponovo iznesu pred kakav drugi sud. Osim, ako to nije bilo
već toliko uobičajeno i opšteprihvaćeno da je sastavljač presude
smatrao nepotrebnim da to posebno ističe.

Što se tiče izricanja obaveze kumstva i pobratimstva (jedno-
strane ili višestruke), kao primjene vjersko-običajnih instituta,
situacija je ovdje identična sa onom kod sudova dobrih ljudi u
hercegnovskom kraju. No, što se tiče konkretnog obeštećenja ili
»imovinske kazne« (zavisi kako se shvati, a o čemu bi se takođe
moglo mnogo govoriti) u ovom slučaju sud barata mjerom »krvi«,
procjenjuje kažnjivi učin (njegovu težinu i društvenu opasnost)
na određeni broj »krvi« (što predstavlja određeni novčani iznos)
pa onda dosuđuje tu kaznu, odnosno dio po dio »prebija« (»bati-
va«). U hercegnovskom kraju se ne vrši procjena u »krvi« nego se
određuju imovinske kazne (bilo u formi novčane kazne ili putem
nalaganja davanja u sviti — određene vrste i količine). Glede nak-
nade štete, odnosno troškova nema bitnijeg odstupanja.⁶⁴

To bi, eto, bile bitnije razlike u pristupu, postupku i kažnja-
vanju sudova dobrih ljudi u ovom kraju Boke i onih u hercegnov-

⁶¹ Doduše u nešto neuobičajeno velikom broju: vijeće je sačinjavalo
24 lica (ali ta okolnost nije od osobite važnosti).

⁶² »Dase zna... kako bismo zvati i moleni...«.

⁶³ U konkretnom slučaju radi se o sudovanju dobrih ljudi u krivičnoj
stvari (zbog delikata: ubistva i tjelesne povrede).

⁶⁴ Upor.: Dr Đ. Milović: Prilozi proučavanju krivičnih sudova dobrih
ljudi..., posebno na str. 77—89.

skom kraju istog perioda, a na koje je svakako potrebno ukazati radi mogućnosti što obuhvatnijeg sagledavanja u cjelini rada sudova dobrih ljudi u Boki XVIII vijeka (prethodni postupak, broj i način biranja dobrih ljudi, postupak pred sudom, donošenje odluke i sastavljanje presude, eventualne mogućnosti apelacije i dr.), a posebnog njihovog sudovanja u krivičnim stvarima.

Summary

AN INTERESTING VERDICT OF THE GOOD-PEOPLE TRIBUNAL AT KRTOLI REACHED IN A CASE OF INVOLUNTARY MANSLAUGHTER AND CORPORAL INJURY IN THE MIDDLE OF THE 18th CENTURY

Dorđe MILOVIĆ Ph. D.

The author presents the case and gives detailed comment of an interesting verdict reached by the good-people tribunal at Krtoli in January 1762. The number of the good people (who sat in judgement) was 24, and the charge was manslaughter and corporal injury. Having heard the evidence the tribunal sentenced the accused to paying 12 times the amount usually demanded for an injury and making of a certain number of promises to godfatherhood and bloodbrotherhood (making at the same time a respective «balance» and the final settlement of the account); for the corporal injury the guilty were to pay the expenses of the medical treatment according to the evidence of the injured (6 Venetian ducats, each of the three who were found guilty 2 ducats).

In order to enable a complete insight of the good-people tribunals trying criminal cases in the whole Bay of Kotor during the 18th century, the author presents the differences (preliminary procedure, procedure at the court, mode of punishment etc.) between the good-people tribunals in this part of the Bay and those in the Herceg-Novi area at the same period of time (period of Venetian domination).

ИГАЉСКИ ЈАНКОВИЋИ И ЊИХОВ ДОПРИНОС РАЗВОЈУ ОВОГ КРАЈА

Часопис »Бока« је од своје појаве 1969. године ревностно објављивао радове из науке, културе и уметности Боке Которске и њене прошлости, са успешним даљим откривањем ендемске лековитости овог краја и његових природних лепота, давно названих југословенским туристичко-здравственим бисером. При томе је посебна пажња поклањана предузимљивости Бокеља у развоју поморства уопште, те здравствено-привредне делатности и туризма.¹

Ипак је још увек остао недовољно приказан део прошлости Боке и њених прегатоца из Игала у саставу Топле, које треба забележити у историји овог краја са веома богатом прошлошћу.² То нас и мотивише да покушамо да делимично понуцимо ову празнину, уз намеру да се ода дужно признање заслужној породици Јанковића, која је заиста била пионир развоја Игала и шире, посебно развоја поморства бокељских једрењака, а и паробродарства током прве половине нашег века. За њих би се могло рећи, да су принципали најактивнијем и најпредузимљивијем делу

¹ Историчар Велимир Радовић у чланку Прилог о доселеницима херцеговачког краја, часопис »Бока«, број 10/78, 187, констатује: »Без обзира на сва заостајања у привредном развоју Млетачке државе и на земљорадничтво као конзервативни елемент, за историју Боке Которске од највећег и пресудног значаја је развитак поморства и поморске трговине и овај фактор је ударио неизбрисив печат свим секторима живог становништва од економске па све тамо до психолошко-менталне сфере. Без њега се не може замислити не само економска основа живота Бокеља, него још израженије његов културно-цивилизацијски значај, посебно за насељенички свијет пристигао из Херцеговине и Црне Горе.«

² Др Глигор Станојевић, Прилози проучавању историје Боке Которске у првој половини XVII века, Историјски записи, год. XVIII, књига XXI, свеска I, 69, Титоград, 1965. — наводи следеће: »Једна чињеница остаје непобитна: да нема ниједне тако мале земље на нашој данашњој националној територији, под туђом влашћу, која има тако разноврсну и богату прошлост као Бока. Проблеми просто мисе. За сада можемо више наслућивати њихове контуре, него продрети у њихову суштину.«

поморска херцеговине општине. Нико и Широ Јанковић посебно су значајни за зачетак и даље развијање привредног и културно-реуштвеног живота Игала, а увек и свагда — боравши и у иностранству — остајали верни свом пореклу и завичају, као и идеји братства Јужних Словена.³

Напоменимо да је Игало као насеље настало досељавањем становништва крајем 17. и почетком 18. века.⁴ Туристичко друштво «Игало», у запаженом реферату свог председника Илије Зековића (април 1987) — наводи, да се сада «Мјесна заједница Игало састоји од насеља Њинице, Жвиње, Бајковина, Гомила и центар Игала (...), а да је Игало раније било у саставу Тошле и њеног поморства», о чему постоји обимна документација. Зековић у реферату посебно подвлачи значај који је имала за туризам изградња хотела «Игало» 1928. од стране Широ Јанковића.⁵

«И у ово село — пише давне 1913. године Сава Накићеновић — долазе странци да се лече, јер је благо и здраво поднебље (...). Има свега 45 домова, а душа 215. Добило је име по том, што је тик до мора на жалу, а жало морско, гдје море није одмах дубоко, већ иде доста плитко и пјесковито, зове се 'игало'.»⁶

Према казивању Јованке Јанковић,⁷ њени преци су се доселили у Игало из Паштровића око 1700. Према писању књижевника Тома К. Поповића, изгледа да су се Јанковићи овде доселили одмах по истеривању Турака (30. 09. 1687), јер Поповић бележи, да је Јеролим Корнер, главни провидур и командант при освајању Херцег-Новог, — већ 1. 10. 1687. одредио свог способног чиновника, Франа Јанковића (Франо је уобичајено паштровско име) да у Херцег-Новом врши финансијске послове (*ministro della camera fiscale*), те да му је 1. 10. 1688. даровао

³ Сетимо се зачас само савршен Широ Јанковића, заслужног Игаланца за развој поморства, хотелијерства и туризма, умрлог 25. 02. 1934, о којој је писала ондашња наша штампа, а и трићанска. Од Широ се последњи опростио у име Општине, председник Мирко Компеновић, заповиши искролог речима: «Врли покојниче, нека ти је лака груди своје љубљене домовине, која ти је од увијек била изнад свега.» Тада су Херцеговљани листом дали прилоге и уписали пок. Широ за члана добротвора Народног дома у Херцег-Новом (списак приложника чува се у породичној архиви Јанковића у Игалу).

⁴ Марија Црнић-Пејовић, 55 година од објављивања листа «Росника» у Игалу, Библиографски вјесник, Цетиње, 1985, 3.

⁵ Илија Зековић, Развој туризма у Игалу од 1927, 2, реферат поднет на свечаној седници Туристичког друштва «Игало», одржаној у априлу 1987, поводом обележавања 60 година туризма у Игалу и 25 година рада овог друштва. Оно је том приликом одликовано Орденом заслуга за народ са сребрним венцем.

⁶ Сава Накићеновић, Бока — антропогеографска студија, Српска краљевска академија, Београд, 1913, 445—446.

⁷ Као 6, 189.

«ради особитијех његовијех заслуга у околини херцеговској сва добра Омера Хаџи Артичића и Резул-аге Галиотовића, а у самоме граду кућу Даут Солимана Агића.»⁸

Према предању које и данас помиње породица Јанковић, а које се заснива само на ишдиџама, преци су им се претходно доселили у Пештровиће сеобом из Равних Котара, управо из Ислама Грчког, те да потичу од лозе легендарних ускока Стојана и Илије Јанковића, оневаних у народним песмама. Наиме, традиција истиче три карактеристике: истоветно презиме, вековима одржано, затим име Илија, такође непрекидно чувано (и у Исламу Грчком и у Игалу, а унутар зиџа «Куле Стојанове» у Исламу Грчком постоји и црква св. Илије, где су се одвајкада сачрањивали Јанковићи, а сада Деснице, њихови наследници), а нарочито исто крсно име св. Илија («Илин-дан»). Напоменимо да у Боки има доста Јанковића, досељених из разних крајева, али они не славе св. Илију.

Ако би била веродостојна претпоставка о пореклу игалских Јанковића из Равних Котара, та претходна сеоба у Паштровиће (по казивању Јованке пре 1700, а по Тому К. Поповићу и пре 1688), морала је бити много пре времена Стојановог и Илијиног војевања, јер су се ови наши неукротиви ускоци у наведено време успешно «носили» са Турцима и Млечанима, па није било крајње нужде да њихови св. рођаци тада напуштају огњиште прадедова и одлазе у «бели свет». Поменимо да је Млетачки сенат још 1670. доделио Стојану титулу «Витез св. Марка». Иначе, стоји чињеница, да је раније било разлога за сеобу из Равних Котара, јер су Турци још у 16. веку растеривали хришћане, те подигли утврђење, названо «Сед и Ислам» (бедем ислама), а кад су се морали повући, селу је остало име Ислам, касније подељен на два дела.⁹ Намоче се, дакле, закључак, да игалски Јанковићи не би могли да потичу, односно да се њихови преци селе из Ислама Грчког у Стојаново доба, како предање вели, а зна се да Стојан није имао потомства, већ евентуално од њихових заједничких предака.¹⁰

У краћем осврту на претке игалских Јанковића поменимо делимично њихове заслуге у поморству уопште, а посебно у топаљском. Драгоцене податке о томе прикупио је Предраг Ковачевић,

⁸ Томо К. Поповић, Херцег-Нови, историјске биљешке, друго издање друштва «Орјен», Херцег-Нови, 1924, 101—102.

⁹ Милаш Ковачевић Води нас кроз Југославију, подаци из Архива у Задру, објављени у «Политици» од 1. 8. 1978.

¹⁰ Олга, кћер Илије Јанковића, последњат је њихов потомак. Удала се за истакнутог родољуба Владимира Десницу, деду књижевника Владана Деснице, тако да су их Деснице наследили (Станко Кораћ, предговор Владановој књизи Пролета Ивана Галсба, «Просвета», Београд, 1981). Испрет «Куле Стојанове», која је под заштитом, а предвиђена је и њена оправка, откривена је 1986. биста Владана Деснице, С. Накићеновић «Бока» 882.

познати историчар нашег поморства. Констатујући да »поморство Херцег-Новог заузима нарочито место у поморству Боке и у историји југословенског поморства уопште, те да је мало градова на нашем Јадрану, који су дали толики број заслужних помораца нашој поморској прошлости, као што је Херцег-Нови и његова мала околна мјеста...«, па каже, да по истеривању Турака из Херцег-Новог (...), »временом Топла постаје мало поморско језгро и неколико породица (помиње најпре Јанковиће, Ј. Н.) стварају солидну основу за бујни напредак читавог краја у поморству (...); током 19. века поморство Херцег-Новог преузима вођство у Боки, нарочито у руској флоти (...) и 1787—1792. руска царица Катарица II позвала је опет балканске хришћане у борбу против Турака, а нарочито када је упутила своју флоту из далеког Балтичког мора да предузме војне операције у источном Медитерану (...). Том позиву одазвали су се бокелски поморци у великом броју, нарочито као навигациони официри у водама Јонског, Егејског и Средоземног мора (Руси нису познавали те воде, Ј. Н.). Бока је имала 396 бродова дуге пловидбе и 290 бродова мале обалне пловидбе у току 1805. године (!). Велики део те флоте припадао је херцегновској општини.« Ковачевић даље наводи да је бокелско бродовље осетно страдало за време Наполеона (1809), па додаје: »Двадесетих година 19. века херцегновски поморци поново преузимају вођство у бокелском поморству (...), а Топла стално напредује и мобилише околна места (...), но поткрај 19. века (кад иначе Аустрија форсира Трст...), пароброд је ликвидирао наше славне једрењаке.« — Ковачевић још наводи, да је, поред осталих новских помораца, заслужан Никола Јанковић из Топле за ослобођење Грчке у рату са Турцима 1821—1828. Прибележимо још, да Ковачевић са захвалношћу помиње руског професора Владимира Григоровића, који у својој књизи »О учешћу Срба у нашим друштвеним односима« (Одеса, 1876) истиче огромне заслуге херцегновских помораца у Русији, па наводи и Јанковиће (поред Змајевића, Комненовића, Готовића, Ивановића, Накићеновића, Бурасовића, Желалића, Маловића, Илића, Бурановића, Матковића, Поповића, Мрша, Перовића, Кажанегра, Гојковића, Митровића, Војновића, Сенића, Павловића, Лазаревића, Вукасовића, Супичића итд.).¹¹

У породичној документацији Јанковића, која се налази код поштоване Наде Јанковић у Игалу, земља коју је Корнер даровао Франу Јанковићу, води се под К. О. Топла, 12, 4, 23, а и сада се зове »Османова главица«, одређена за зелену површину. На парцели К. О. Топла под бројем 184 постојала је турска кула, касније такође власништво Константина Јанковића. У читуљи је

¹¹ Предраг Ковачевић, Поморство Херцег-Новог, »Бока«, 1/69, Херцег-Нови 1969.

записано, да се он оженио 1700. Његов син Јован био је око 1746. бродски тесар на дубровачким једрењацима. Георгије, један од његових синова који је 1792. био начелник топаљске општине,¹¹ имао је синове Матеја, Јована и Александра, рођеног 1785. Александар је имао два једрењака — «Елену» и «Надежду», који су превозили путнике и робу по свим лукама Црног Мора, Медитерана и Јадрана. Јован је био заповедник брода «Мелпомена», који је имао три јарбола и два флока. (Велика зидна слика «Мелпомене» налази се у Надином стану.) Александар је имао сина Антонија (Игало, 1815—1882). Антоније је био капетан бригантина «Велимир», а касније барка «Надежда», чија је полиса осигурања издана у Доброти 1860, број 1034. Пред повратак у Игало Антоније је 28. 8. 1862. предао «Надежду» у Цариграду сестрићу Саверију С. Петровићу. Затим Антоније 20. 10. 1865. командује бродом «Бузене V», са седиштем у Анкони. Био је и сувласник брода «ВУК» (1877). Његов син Глиго такође је био познати трићански поморац. Командовао је најпре бригантином «Стефаншо», а касније «Надеждом», која је потонула 1870. у невремену код Корзике; Глиго се се спасао. Касније је био тајник Српске црквене општине у Трсту.¹²

Антонијева кћер Даница била је удата за Јефта Гојковића, начелника хецегновске општине. Њена кћер Олга била је мајка др Милене Бубало, жене др Светозара Живојиновића, пионира старе бање у бив. хотелу Јанковића у Игалу, чији је син др Реља Живојиновић, холандски офталмолог светске репутације, присно одан свом херцеговском заичају.

Кад је Антонију умрла жена Анета, родом из дубровачке породице Поповића, досељене из Херцеговине, оженио се њеном сестром Јованком. Из овог брака рођени су Никола-Нино Јанковић (Игало, 1870—1936) и Спиридон-Шпиро Јанковић (Игало, 1876—1934).

Никола-Нико Јанковић (Игало, 1870—1936) завршио је Научичку школу у Дубровнику 1888. Диплому капетана дуге пловидбе (тзв. патенту) добио је већ 1893. Тада је постао заповедник пароброда «Епидауро», власништво Дубровачке пловидбе,

¹¹ Сапа Накићеновић, Опћина топаљска, Календар Бока, 1912, 37; Дванаест векова Боксљске морнарице.

¹² Антоније је био и школски надзорник топаљске школе. Кад је 1875. пратио владикау Петрановића при визитацији ове школе, у којој је Томо К. Поповић, поред својих реловних бака, бесплатно подучавао изгледу херцеговачку децу у поводу Устанка из 1875. Петрановић рече: «Томо, вишу си задужбину урадио, него да си оволику цркву саградио» — показујући му топаљску цркву св. Спаса. — Максим Злоковић, Томо К. Поповић, књижевник и историчар, «Бока» 1976, 275.

која је већ тада хитала »у корак« са модернизацијом поморства, мада је Нико у међувремену пловио на разним једрењацима, који су полако одумирали.¹⁴

Нико је укрцао 9. 1. 1905. у својству заповедника на јахту краља Николе, »Румију«, када је вршио и неке дипломатске мисије (сребивање статуса Поморског црногорско-италијанског друштва, те односе у вези са барском луком и сл.). Био је заповедник »Румије« све до 9. 11. 1911, у ком га је периоду краљ Никола три пута одликовао (Орденом Данила I, четвртог реда, Златном медаљом за ревност и Златном медаљом педесетогодишњег јубилеја). Италијански краљ Виктор Емануел III га је одликовао, приликом илотирања његовом јахтом 1910. у Бару, орденом *Cavaliere ufficiale dell'ordine della Corona d'Italia*.

Пароброд »Румију« потопила је код Бара Аустријска ратна морнарица 1914. године.

Нико се оженио 1900. Зорандом, кћерком Јована Накићновића, тајника херцеговске општине и заступника Боке у Далматинском сабору.¹⁵

Да би избегао интернацију 1914. Нико се са породицом склонио у Трст, код брата Шпира, но и тамо је био затваран. Већ је речено да је 1917. постављен за заменика директора новосанованог друштва »Оцеанија«, која је, због фашистичког притиска, морала бити пресељена на Сушак, 1926. године, где се и Нико преселио са породицом. На наведеној дужности у »Оцеанији« остао је све до своје смрти (1936), бринући се о запослењу Бокеља и о развоју Игала, где је често подуже боравио. Оставио је видног трага при оснивању друштва Тамарис, у чему је, у договору са братом и са руским избеглицама, био иницијатор.

Колико се увек бринуо о завичају говори један Ников патриотски гест из 1921. године. Тада је Томо К. Поповић добио из Трста помоћ за Нижу реалну гимназију у Херцег-Новом, у износу од 35.520.— ондашњих круна, што је био позамашан износ. Наиме, »тога љета поморски капетан Нико Јанковић, Новљанин, боравио је у Новом и послије разговора са Томом К. Поповићем обећао помоћ наших Трпћана за ову школу. Уз новац је упутно писмо и списак дародаваца (...). Поповић је предложио одбору школе да се новац стави на банку, а да се сваке године на Савин дан, од камата подијели помоћ добрим а сиромашним баџима.«¹⁶

¹⁴ Сви подаци о Нику Јанковићу и његовој породици коришћени су из породичне документације, која се налази код Јована Јанковића. Коштраца, Рожмановић број 50 (он је други Ников син, а трећи, Илија, умро је 1937. у Игалу).

¹⁵ Н. Миљанић, Јован Накићновић и његово дјело, »Бока« 13—14, Херцег-Нови, 1982, 349—357.

¹⁶ Марија Црнчић-Пејовић, Херцег-Нови послије првог свјетског рата по казивању Тома К. Поповића, »Бока«, 1984, 148.

Ников најстарији син, пок. Антоније (Анто), који се такође бринуо о унапређењу Игала, био је наш познати виолиниста, који је — као и мештанин Емил Кутњаро, истакнути драмски глумац и председник друштва културних радника Хрватске у Загребу — допринео афирмацији Игала и у културно-уметничком погледу.

Шпиро Јанковић је прво образовање добио у Србији код Тома К. Поповића, а затим је наставио школовање у Трсту, код свог полубрата Глига. Ту се и заносио у бродарском друштву »Навигационе либера Тријестина«. Шпиро је убрзо постао административни директор овог друштва, на ком положају је остао све до 1928, кад је напустио Трст због фашистичког притиска, јер је био истакнути родољуб, па се вратио у Игало са целом породицом, мада је у Трсту био стекао велики углед, а и иметак.

Шпиро се оженио 1904. тршћанком Гизелом Мозетић, професорком, полиглотом. Родила је шесторо деце, а најстарији је Милош, рођен 1906, који живи у САД, а повремено посећује завичај. Шпиро је био и председник Српске црквене општине у Трсту (св. Спиридон) и надзорник тамошње српске школе »Јован Милетић«. Његовим залагањем Бокелци су се лако укључивали на бродове наведеног друштва, као поморци уопште, а посебно као капетани. Кад је црква св. Спиридона у Трсту обнављана и постала једна од најлепших наших цркава (Срби у Трсту добили су је од Грка, захваљујући Војновићима, Јанковићима и осталим утицајним Бокелцима и Херцеговцима), Шпиро је, у својству председника Српске црквене општине, дотадашње њене црквене утвари пренео у цркву св. Преображења Господњег, у Суторини, којој је и звоно купио, а које је и данас у функцији.

Шпиро је био један од оснивача нашег паробродарског друштва »Оцеанија« у Трсту (1917), чији је касније постао и председник, а његов брат Никола-Нико био је заменик директора све до своје смрти (1936), о коме је већ било речи. »Оцеанија« је 1926. пресељена на Сушак, па и Нико са породицом, такође због фашистичког притиска, мада је Јанковићима Трст био друга домовина до појаве фашизма, као и осталим тршћанским Србима.

Површно гледано, са данашње дистанце, добије се утисак да су Јанковићи у Трсту добро просперирали и лагодно живели, те да им није био проблем не само да очувају свој национални идентитет и чувену црквену општину, већ и да бришу о Боки и Бокелцима. Међутим, није било тако. Најпре се сетимо да је крајем 19. века појава пароброда ликвидирала, поред осталих, и чувене бокелске једрењакс. У тој ликвидацији предњачило је аустријско друштво Лојд, основано још 1836, за време једрењакс. Аустрија је форсирала, поред Трста, и Пулу, а њени »аутсајдери« Маџари фаворизовали су Ријеку, тако да је периферна Бока била сасвим занемарена, а тихим одумирањем једре-

њака и — осиромашена. Осим тога, Бокелји нису били радо виђени у Трсту, где се осећао ехо њихових честих устанака (у Боки и Херцеговини). Но, они су ипак, поред Русије, тражили хлеба и у Трсту, претежно по традицији, мада је ту била веома јака конкуренција фаворизованих Аустријанаца, Италијана, Мађара и Немца. Кад се то све има у виду, јасно је да су се Јанковићи у Трсту могли одржати, па и напредовати само захваљујући својој жилавој борби и ванредној поморској способности. То је трајало, како рекосмо, све до растуће појаве фашизма.

И Итаљани су, поред осталих, нестанком једрењака, папуштали своје лепе зграде и одлазили у Одесу и Трст, па су аустријске власти почеле да их користе за своје војне потребе. Те карактеристичне зграде, као и многе друге на бокелској ривијери, биле су понос старих бокелских помораца, које је земљотрес 1979. и физички докрајчио. После пропасти Аустрије, а појавом Октобарске револуције, ове зграде су послужиле за смештај руских царистичких избеглица, који су бродовима са Крима масовно пристизали преко Зеленике, у организацији Црвеног крста, уз благонаклоност Краљевине СХС. То су претежно били царисти, официри са породицама и интелектуалци, добри организатори са смислом за туризам, а у невољи и за занатство. Итаљани су их пријатељски и братски примили. Они су дали сасвим нове импулсе животу учмалог Игала, поготову када је реч о развоју туризма. Поред занатских радионица и организација Црвеног крста, формирали су и разне забавне клубове и организовали разне свечаности, те летовања руских избеглица и бака из других места Југославије.¹⁶

¹⁶ Ови подаци су узети из архиве предузимљивог Туристичког друштва «Игало», које је 1987. сакупило писмена сећања живих Итаљана (Светозара Клишова, Рања Данила, Александра Доклестића, Лазара Косаћа, те Наде Јанковић и Вере Тодотић) у којима свестрано описују живот ондашњег Игала, посебно истичући улогу породице Јанковић и руских избеглица. Сви подвлаче, да је бављење руских избеглица у Игалу оставило видног трага на свеукупни културно-привредни развој, а све то у присној сарадњи са посленицима хотела «Игало», — до дефинитивног одласка Руса 1930. у Белу Цркву. Поред осталог, организовали су кермесе, лутрије, карневале, концерте, а први су Руси почели издавати собе гостима, које је већ тада привлачила лековитост Игала, тако да су били иницијатори «домаће радности» и у ширем смислу, развијајући туризам и пре изградње хотела «Игало», кој је туризму дао шири и савременији значај. Са Итаљанима били су постали веома блиски, па је њихов растањак био више него дирљив. — У поменутом реферату Илије Зековића (фуснота 5) наводи се, да су Руси у Игалу основали филателистичко друштво «Росника», чији је први број часописа изишао 1. 4. 1930, па је тако већ тада име Игала и Херцег-Новог постало познато у свету, јер је филателиста, нарочито руских, било по целом свету. Тако су они Руси допринели да се филателија ускоро развије и у Херцег-Новом.

Кад већ помињемо зачетке туризма у нашем крају, треба рећи да примат несумњиво припада «Хотелу плажа у Зеленици», који је основао 1902. др Антон Мађар (акт Поглаварства у Котору, 23309 од 24. 11. 1902,

Повратком у Боку 1928. Шпиро Јанковић је био један од оснивача и акционара паробродарског друштва «Бока», за које је купио и три брода («Бистрицу», «Мораву» и «Ситишцу»). Захваљујући њиховој каботажни читава Бока је тада привредно живнула, поред дотадашње активности «Божешке пловидбе», која је такође обављала локални саобраћај. Ово друштво основали су још 1891. Радоничићи из Доброте, те ударили прве темеље обнови овог поморства Боке.¹⁷

Допринос помениutih поморских друштава је тим већи, кад се зна да се Краљевина СХС мањехински понела према Боки, јер јој, пропашићу Аустрије 1918, која је готово уништила паробродарство Боке, — није доделила нити један затекли брод (остао је, вна факти, једино брод «Драва», власништво друштва «Бока», које се 1934. реорганизовало као «Зетска пловидба».¹⁸

Шпиро Јанковић је, по савету утицајних Новљана (Комненовића, Сарделића, Ђурића и др.) приступио изградњи хотела «Игало», који је био довршен 1928, у намери да се Игало унапреди и учини туристички привлачним. Рецимо одмах, да су ова два фактора — долазак Руса и изградња хотела «Игало» — били пресудни за развој туризма у овом крају (додуше, томе је доприносила и изградња подморског кабла Тунис — Игало.

Треба имати у виду чињеницу да је у то доба била растућа економска криза, која је осетно погодила и Шширове интересе у Трсту, па је сав капитал морао да уложи у изградњу овог хотела на мочварном делу италијанске територије, да би га савремено опремио (водовод, струја, канализација и остали пратећи објекти, а посебно изградња парка и озелењавање целе околине, тако да су то били зачеци хортикултуре у Игалу, па изградња тенис-плаца, подијума за игру, терена за буџе, те обезбеђења

«Бока», 1975, 199). Хотел је ложиран на падини брежуљка, званог Лаловина, која се тада звала Умац, а припадала је ослу Сасовићи. Овај хотел са 3 виле (једну је Маџар саградио још крајем 19. века) био је основа развоју Зеленике уопште, поготову у сарадњи др Маџара при пробијању тунела и изградњи железничке пруге преко његовог земљишта до пристаништа (мола).

¹⁷ Максим Злоковић, Прилог историји развоја туризма у херцеговачком крају до 1941, Зборник Више поморске школе, Котор, 1975, 75—86. Поред развоја бродарства, Злоковић помиње и прве зачетке туристичке привреде, наводећи најпре гостионицу «Шјоре Розе», о којој пише Матавуљ, па «Бела висту», као стечница «домаћег и страног свијета», затим наводи оснивање друштва «Бока» 1905, са изградњом истоименог хотела, широм света познатог знаменца Херцег-Новог (пројектовао га је инж. Момчило Тапавица). Злоковић даље наводи да су током 1920/21 изграђени хотели «Рудник» (првобитно се звао «Америка»), «Јадран», «Ловћен», а нешто касније и «Америка», као и да је 1922. основано Друштво «Орјен» за улепшавање и унапређење Херцег-Новог и околине, те да је «Хотел плажа» отворен 1929.

¹⁸ Као тач. 11.

саобраћаја куповином аутомобила, марке «ансалдо», првог у Игалу, за превоз путника од и до аеродрома на Грудн, затим куповина барки и моторног чамца за вожњу по заливу Боке, те до Мамуле у Плаве шпиље.

«Хотел је био лоциран на мјесту садашње зграде прве фазе Института «Др Симо Милошевић». Имао је 16 соба са 40 лежаја, смјештених на два спрата. Имао је централно грејање, друштвене просторије са кино-пројектором и механичком музиком, што је за оно доба била ријеткост. Гости хотела су углавном били странци, Немци и Чеси, а и имућнији Београђани. Хотел је био популаран као нарочито пријатно мјесто за одмор. Имао је свој проспект, на неколико свјетских језика, чија опрема би и сада могла служити за пример, а особље хотела сачињавали су чланови Шширове породице, са знањем италијанског, француског, немачког и енглеског језика.»¹⁹ Хотел је иначе привукао многе имућне људе, посебно из Београда и Сарајева, па су зидали зграде за одмор (А. Јовановић, Д. Матковић, Д. Мариновић итд.). Тада су већ многи долазили на летовање у Игалу, било појединачно, или групно (на пример, соколска друштва из Београда, Сарајева, Јагодине, па учитељске колоније из разних крајева, те организације црвеног крста итд.). Постојао је и фудбалски клуб «Игалу», чији је први председник био поручник Милић Толорић, зет Јанковића, па шах-клуб, гамбурашко друштво, певачи «клапа», такмичења веслача (осам чамца) и једрење (4 једрилице), па излети на Илину киту, Орјен, Вратло, те рибарске вечери у Молунгу за госте, пин-понг такмичења, клавирски концерти итд. Плажа је имала туш, клозет и чесму, као и пристан за чамце и једрилице. — Све ове организоване активности издашно су помагали Шширо и Нико, а њихова деца узимали видног учешћа. Милош се, на пример, поред осталог, истицао као добар тенисер, а с њим и Јелена Ломбардић, Иван Хавел, Марија Бенковић, Зора Јанковић, Владимир Злоковић, др Шширо Вучковић итд.

Од посебног значаја било је оснивање Друштва за уређење и улесчавање Игала, названог «Тамарис» (1928), чији је иницијатор био, у договору са Русима, Нико Јанковић, а за председника је изабран Милош. Према наведеном сећању Игалаца, Милош је по очевој смрти (1934) потпуно преузео целокупну његову активност, не само у хотелијерству, него и у бризи око туризма, нарочито у погледу чистоће, уређивања места и његовог озелењавања, те посебно у погледу активности друштва «Тамарис».

Олавна су била позната три природна лековита чиниоца Игала:

¹⁹ Као тач. 5.

а) приморска клима са благим зимама и умерено хладним морем, а топлим летима и бујном вегетацијом;

б) приобално морски муљ, названи «блато» и

в) минерална вода, звана «игалска слатина», која извире на неколико места испод брда Кобиле, недалеко од утока речице Суторине у море.

Ови битни фактори дуго нису били стручно обрађени ни правилно коришћени за лечење разних обољења, посебно у љиковом садејству, мада је било и раније разних покушаја. Зна се, на пример, да је Аустрија још 1875. унела у своје војне географске карте белешку о постојању «сланих извора» («salzwasserquellen»). Такође је познато да је један аустријски лекар из Требиња (др Леви) 1910. поднео стручан предлог надлежнима у Сарајеву, да се у Игалу изгради лечилиште и одмаралиште, но до тога није дошло услед тадашњих политичких прилика.²⁰

Мештани овог краја су, по традицији, одавна, релативно успешно користили ово блато из плићака око ушћа Суторине за лечење реуматизама, најчешће уз сунчање. Такође су користили и повољно деловање наведених минералних извора за разна обољења, највише стомачна, а круг корисника све се више ширио. «Из тих времена јавља се идеја о изградњи једног здравственог објекта... која је остварена након ослобођења искључивом заслугом пок. др Светозара Живојиновића.²¹

Претходно је Милош Јанковић детаљно упознао др Живојиновића са предратним напорима стручњака на испитивању ових лековитости Игала. Наводећи очеве интенције при изградњи хотела «Игало», у свом писму²² Милош истиче: «Али сви ми којима је Игало било 'на срцу' гледали смо његову будућност првенствено у банском туризму. За лековитост 'блата' и минералне воде знало се одвајкада. Људи су долазили и на примитиван начин мазали се блатом и сунчали. Балнеолошког испитивања није било, све док није мој пријатељ Душан Мариновић заинтересовао професоре Београдског универзитета, лекаре др Луковића, др Игњатовског, др Шчербакова и др Дагољуба Јовановића. Ови познати професори радо су се одазвали позиву Душана Мариновића, који је тада био наш конзул у Милану и дошли у Игало, те професор др Луковић донео је потребне справе за ово испитивање 'блата' (...), па је специјалним цевима, 'сондама' (које су се и уздуж отварале), вадио 'блато'. Те сонде смо посађивали на различите локације на обали, на суторинској и на игалској плажи, те извлачили их, пуне блата. Затим се то блато

²⁰ Др Светозар Живојиновић, Физијатријски потешпијал Игала и смернице аз даљи развитак и изградњу Завода за физикалну медицину и рехабилитацију, Херцег-Нови, 1967, 14, оригинал се налази у библиотеци бив. Завода.

²¹ Светозар Клицов, изјава, наведена под тач. 16, архив «Игала».

²² Милош Јанковић, писмо из Чикага, марта 1987, у одговору на мој допис.

преносило у наше двориште и остављало на сунцу да се суши. Од блата је постајала фина сива и жућкаста прашина. Овај прах је др Луковић класифицирао по местима одакле је блато извађено, те унео га у собу и стављао у специјалне кутије са фото-ћелијама (плочама). Те кутије су се херметички затварале да светлост не дође на плоче (...). Након пола сата вратили смо се у собу која је била осветљена првеним жаруљама и др Луковић је почео да развија фото плоче помоћу фото-киселина (хипосолфит). Тако је једну по једну развио и фиксирао све плоче. — Резултат је био драгоцен. Проф. Луковић је имао доказ да је блато радиоактивно, а интензитет се утврђивао накнадно у посебним лабораторијама од стране балнеолога и стручњака за радиоактивност у Београду и Загребу. Сва та испитивања су само потврђивала овај први налазак. Поносан сам и узбуђен и данас, после толико година да сам у неку руку сведок и помагач утврђивања огромне лековитости 'блата' игаљског. За мог оца Шпира, за читаву нашу породицу ти дани су били дани среће и радости. Одмах смо известили Душана Мариновића у Милано, који је делио нашу радост.

Тако је почело Игало да привлачи и наш свет и странце. Постепено се прилазило терапијама, наравно у почетку је то било доста примитивно, али већ је имало научно-медицински доказ о ефикасности лечења. Будућност данашњег Игала је тада почела: «Милош завршава писмо речима: «... често помислим да би мојим потома, које посустају с годинама, игаљско блато много помогло. Али — далеко је...»

И др Живојиновић у наведеном раду бележи да је Душан Мариновић покренуо 1936. изградњу лечилишта у Игалу и добио «концесију за коришћење игаљских природних лековитих средстава у терапијске сврхе (...)», те да су «извршене хемијске анализе игаљског муља у лабораторијуму лечилишта у Вишију, у Француској (...)» и да је касније «у њему др Драгољуб Јовановић, проф. физике Београдског универзитета, установио и извесну количину радиоактивности (...)», те да је «непосредно пред други светски рат, било још покушаја за коришћење ових повољних могућности у Игалу».

Тек после овог рата коначно се приступило, најпре почстнички, остваривању замисли о оснивању Игаљског лечилишта, па је ондашња влада НР Црне Горе, као надлежна, донела решење о његовом оснивању. Лечилиште је почело са радом 1. 9. 1949, наравно, сходно тадашњим скромним условима. Те године, у новембру, Лечилишту је додељена зграда дотадашњег хотела «Игало». Из тог лечилишта израстао је садашњи гигант — Институт за физикалну медицину и рехабилитацију «Др Симо Милошевић», већ познат у целом свету.²³

²³ Поред наведеног рада др Живојиновића (фуснота 20), постоји обимна литература о овом лечилишту. Биће довољно да се наведе брошура др

Речено је већ да је изградња италијанске станице подморског кабла Тунис — Игало такође допринела развоју туризма, а у сарадњи са породицом Јанковић и њеним хотелом, у коме су становали француски службеници овог кабла. Један од њих, Жорж Катено (George Cateno), оженио се Милошевом сестром Зором. Кабл је изграђен 1936, а свечаном пуштању у рад присуствовали су у Игалу обавља министра итд, француски и југословенски. Био је директна веза Београда и Париза, не само за трговинско-привредне потребе, већ и за ондашње политичко-војне интересе оних двеју држава. Дневни промет је износио око 500 телеграма (!). — Нема сумње да су рад ове станице, те живот запослених, а нарочито њихова веза са домовином, доста доприносили развоју Игала.²⁴

Напоменимо на крају да Шширо и Нико имају многобројно потомство, али на Игалу живе, у згради својих предака, само Шширова кћер Нада и њена кћер Вера Тодорић, професор математике, негујући наследну бујну вегетацију, коју су поморци доносили једрењацима из далеких крајева.

Милутина Живковића и др Милана Обрадовића, Институт за физикалну медицину и рехабилитацију «Др Симо Милошевић», «Просвета», Београд, 1978, као и «Бока» 10/11, 1979, у којој је објављено више стручних реферата са симпозијума О природним богатствима Бокс Которске и туризму, одржаног 1979, у «Хотел плажи», у Херцег-Новом. Поменимо само неколико: Др Вукашин Михајловић, Физичко-хемијска својства и терапијска примена италијанског лековитог муља; др Даница Мрђен, Хипертензија и климатски фактори Бокс Которске; др Милан Обрадовић, Минерална вода «Италијанка»; проф. др сци Војислав Даниловић и проф. др сци Милутина Живковић, Климатски фактори Бокс Которске и бронхијална астма; др Момчило Богосављевић, Хелпотермички услови Бокс Которске од значаја за туризам, итд.

Напоменимо овом приликом, да би било пожељно да Институт на згради своје I фазе постави бронзану или мермерну плочу (таблу) са — отприлике — натписом, да је на том месту Шширо Јанковић сазидао 1928. први хотел «Игало», у коме је зачета туристичка привреда Игала, као и прва научна испитивања лековитости суторског муља и минералне воде «Италијанке».

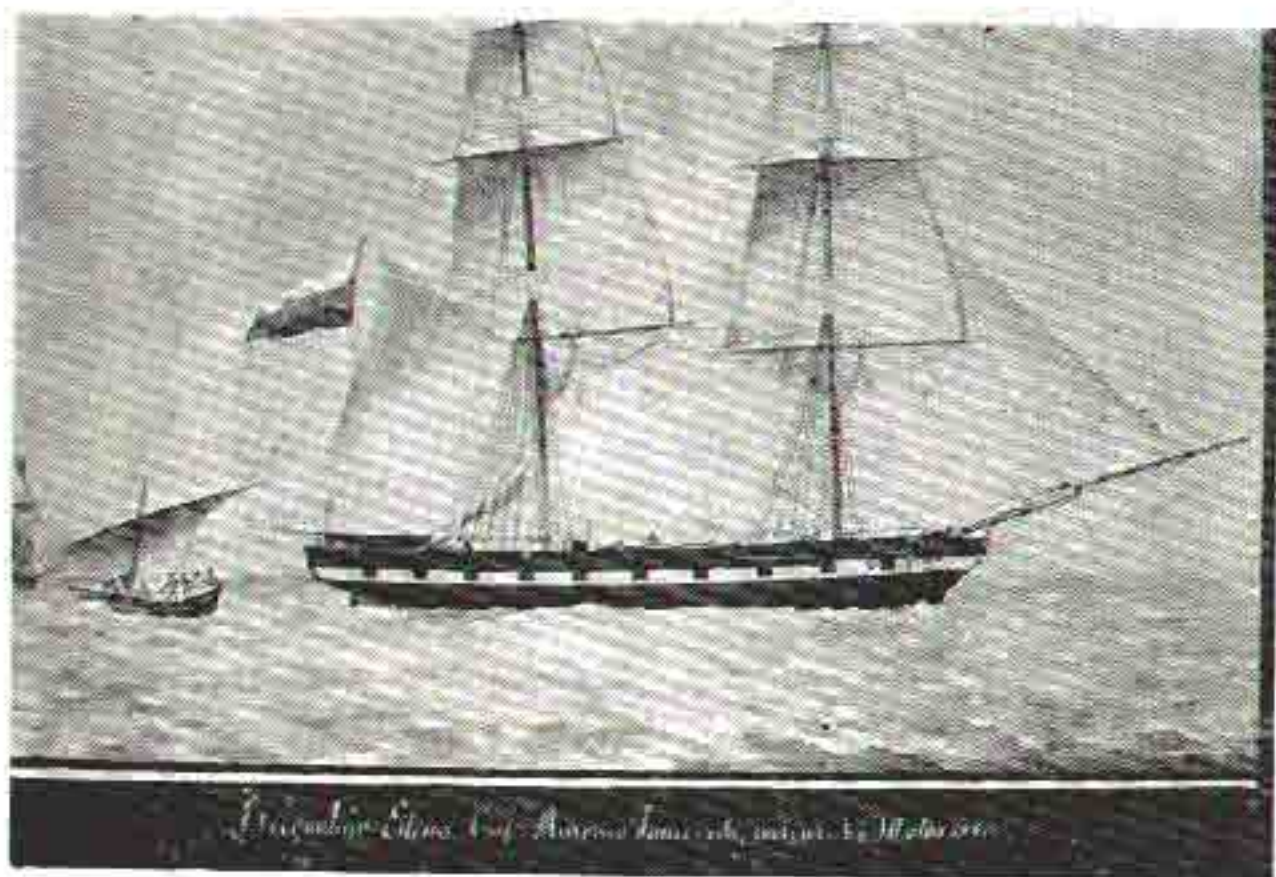
²⁴ Као тач. 16, где су наведена сећања живих Италијана. Наведимо на крају и сећања Александра-Леса Доклестића, да су још 1926. долазили у Игало Чеси, у намери да «граде хотел и друге објекте, а била је у свиделници и изградња бање, али није било разумевања код ондашњих власти. Чеси су касније саградили хотеле у Кунарима...» — Лесо се још сећа, да су тих година у Игалу постојале трговине Крета Петивића, Мића Доклестића, Благоја Радовића, Ђуба Шабовића, Јова Шабовића, Душана Прњата, па угоститељске радње Бурга Лепетића, Сава Стијепчића, Николе Коњковића, Ника Џањковића, Тома Паријеза, те подрум вина Бурга Бурића, а посебно истиче хотелијерство Јанковића, затим наводи занатлије Стева Ненадовића, Божа Ломбардића, Илију Бурића, Мића Бурића, Мата Сенића и Јохима Кутијаро; даље наводи пекаре Шшира Коњковића и Артемија Попова, те месара Душана Прњата и млинове Станишића, Шабовића, Вучковића и Јакшића.

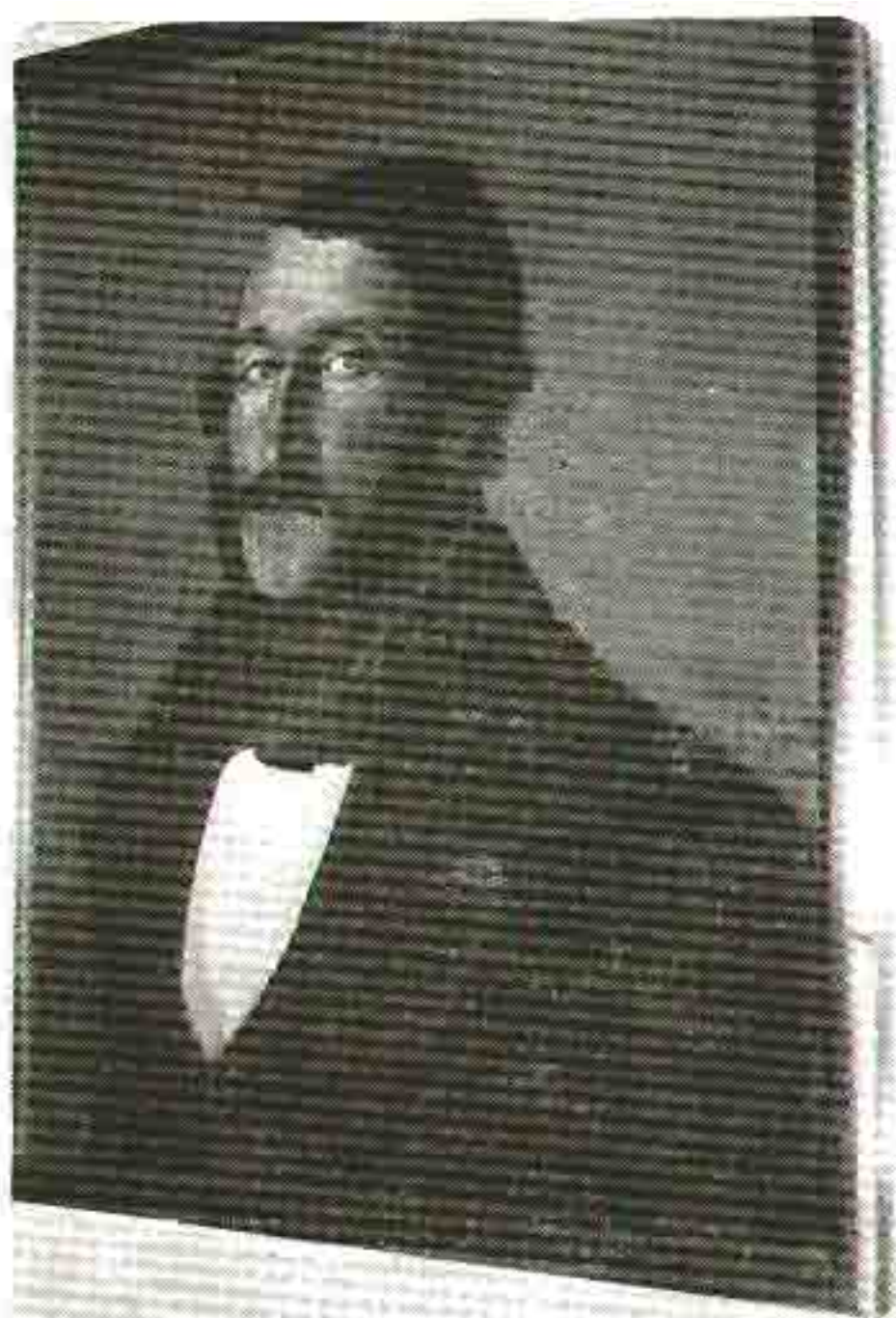
Александар Јанковић

Хотел Италио 1929.

Бригантина «Елена»

Антоније Јанковић

Шмуел Яакобвиц

Summary

THE JANKOVICS OF IGALO AND THEIR CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF THEIR NATIVE REGION

Jovan NAKICENOVIC

Historians mention the Jankovići among the earliest seamen of Topla. Their sailing-vessels sailed since remote times around the Adriatic, Mediterranean and Black Sea, and particularly in the 19th century, playing with the other Bay-of-Kotor seamen an important role in the development of the Black Sea region of the imperial Russia; until the steamers put an end to the use of sailing-vessels. Most of the fine Jankovići's clippers had our national names («Elena», «Nadežda», «Velimir», «Vuk»...).

In the beginning of this century the Jankovići joined the quickly developing steam-shiping business. Spiro Janković (Igalo 1876—1934) became a clerk in the «Navigazione Libera Triestina», and then the administration director of the same, keeping that position till 1928 when he was made to leave Trieste because of the fascist pressure. Spiro was also one of the founders and the president (1917) of our steam-shiping company «Oceanija» in Trieste, that was moved to Sušak also because of the fascists (1926). Spiro's brother Niko Janković (1870—1936) was the deputy manager of «Oceanija» to his death. They eagerly helped the Bay-of-Kotor people to get jobs in both companies. Niko was the master of the Dubrovnik steamship «Epidauro» in 1893, and from 1905 to 1911 he was in command of the «Rumija», the yacht of Nikola the King of Montenegro.

As soon as he returned to Igalo, Spiro became one of the founders of the steam-shiping company «Boka», obtaining for it three ships for coast voyages («Bistrica», «Morava», «Sitnica»).

Owing to Russian refugees the first attempts of tourist trade were made in Igalo; soon Niko and Spiro Janković started developing it and contributed to the growth of tourism in Igalo by building the Hotel «Igalo» (1928), and by establishing the Society «Tamaris» the aim of which was to arrange and decorate Igalo; the founder Niko and Spiro's son Miloš were among the most active members.

Spiro and Miloš initiated the first attempts of the scientific research of the healing mud at the mouth of the stream Sutorina, and the mineral water of Igalo, the source of which is at the foot of the nearby hill Kobilica and that had been used up to the time by people to cure rheumatism and digestive disorders. After Spiro's death Miloš invited the medical scientists, doctors Luković, Ignjatovski, Scerbakov and Jovanović of Belgrade University to carry on the research. Offering them the necessary help he contributed to the scientific study of the mud and mineral water of Igalo which proved the radioactivity of the mud and healing properties of the mineral water. The scientific work was continued by doctor Svetozar Živojinović (1936), who began the scientific application of this natural treasure using the premises of the former Hotel «Igalo» from which the present world-wide known, huge Institute for the Physical Medicine and Rehabilitation developed, as well as the complete modern tourism and growth of Igalo.

MATERNJI JEZIK TRIDESETIH — PEDESETIH GODINA XIX VIJEKA U ŠKOLAMA KOTORSKOG OKRUGA

Ovim našim radom obuhvatićemo vrijeme od treće do pete decenije XIX vijeka, koje predstavlja epohu Vukovog rada na završavanju reforme književnog jezika i pravopisa. Građu za ovaj rad koristimo iz Istorijskog arhiva u Kotoru, iz obimnog fonda Osnovna škola Kotor (u daljem tekstu OŠK).

Organizacija škola

Javne i privatne škole Kotorskog okruga u vremenu druge austrijske uprave (1814—1918) obuhvatale su današnje područje Boke i Paštrovića. Škole ovog političko-teritorijalnog područja bile su podložne Nadzorništvu u Zadru. Okružno načelstvo u Kotoru bilo je osnivač prve javne škole u Kotoru prošlog vijeka. Prvi upravitelj ove škole bio je svećenik, don Pijetro Rafaeli. Školska godina otpočela je sa radom 1. IV 1818. god., podređena Generalnom nadzorništvu za organizaciju osnovnih škola sa sjedištem u Zadru, a sljedećih godina — Komisiji za osnovne škole u Zadru. Ova je Komisija donosila nastavne programe i propisivala školske udžbenike, odobravala i ukidala rad privatnih škola, donosila i mijenjala uredbe i propise o školstvu. Školske 1823/24. god. direktor Više osnovne škole u Kotoru postaje don Anton Bašić.¹ Ovaj učeni kanonik uspješno je rukovodio školom u Kotoru preko tri decenije (1823/24—1858/59). Njegovim nastojanjem otvorene su niže, dvorazredne i trirazredne, osnovne škole u Herceg-Novom i Budvi, zatim u Perastu, Prčanju, Dobroti, Lepetanima, kao i prva Niža ženska osnovna škola u Kotoru (šk. 1836/37. god.), sa zajedničkom upravom u Kotoru. Pri Višoj osnovnoj školi u Kotoru

¹ I. R. Ispettorate in Capo pell'organizz. delle Scuole Elementari di tutta la Dalmazia, OŠK I, 1817—1822, g. 1820, 6; I.R. Commissione delle Scuole Elementari Zara, OŠK XVIII, 1831/32, 516; zapisnik 8. V 1824, 237, OŠK II, 1823/24.

ustanovio je posebne kurseve za pedagoško osposobljavanje učitelja nižih osnovnih škola.² Niža osnovna škola u Budvi počće sa radom 1831/32. god., a Niža osnovna škola u Herceg-Novom biće otvorena šk. 1833/34. god., u početku sa dva razreda.³ U strukturu organizacije nastave osnovnih škola ulazilo je i obučavanje Svetačno-nedjeljne škole (Scuola Festivo-Domenicale), samo tokom prazničnih dana i nedjeljom. Bila je obavezna za djecu od 12—15 godina koja ne pohađaju redovnu nastavu. Ova škola je imala rang niže osnovne škole.⁴

Viša osnovna škola u Kotoru

Nastavno-vaspitni program obuhvatao je opšteobrazovne predmete, i to: vjeronauku, gramatiku, ortografiju, sastavljanje pismenih zadataka (composizioni), aritmetiku, biologiju (storia naturale), fiziku, mehaniku, neimarstvo (architettura), geografiju, crtanje, kaligrafiju, lijepo čitanje (leggere bellamente).⁵ Svako polugodište (semestar) u nižim i u Višoj osnovnoj školi završavalo se javnim ispitom učenika iz svih predmeta, za svaki razred posebno, prema unaprijed utvrđenom rasporedu. Vjerska nastava predavala se sa 4 časa nedjeljno. Katihizisi su bili dvojezične sadržine, na italijanskom i ilirsko-dalmatinskom jeziku, štampani u Veneciji.⁶ Za učenike pravoslavne konfesije nijesu bili predviđeni udžbenici iz vjeronauke prema kanonu njihovog obreda, a vjeronauku je predavao mjesni paroh. Zato će direktor Bašić preko Načelstva u Kotoru, Komisiji za školstvo u Zadru, ukazivati na neophodnost postavljanja u Školi u Kotoru i jednog pravoslavnog katihete. Ovaj zahtjev direktora Bašića biće ostvaren tek 1834. god. kada će Komisija za školstvo u Zadru odobriti postavljenje prvog pravoslavnog katihete u javnoj školi, Vuka Popovića.⁷ Nastava vjeronauke za pravoslavce već 1823/24. god. u niža dva razreda izvodila se maternjim jezikom ćirilčkog pisma, a italijanskim u trećem razredu. Direktor Bašić tražio je odobrenje iz Zadra da tablice sa

² D: Antonio Bassich, Direttore, f.f. d'Ispettore Distrettuale e Professore nel Corso pegli aspiranti il posto di maestro nelle Scuole Elementari minori, OSK II, 1823/24, 24, 346; OSK VII, 1825/26, 96; Prospetto dimostrativo lo stato di tutte le scuole esistenti nel Distretto di Cattaro, OSK XXV, 1835/36, 287.

³ Prospetto dimostrativo lo stato di tutte le scuole esistenti nel Distretto scolastico di Cattaro, OSK XXV, 1835/36, 287.

⁴ *Regolamento ed istruzioni per l'attivazione delle scuole elementari nella Dalmazia*. Zara, 4. III 1823, Capitolo IX, 60.

⁵ Elenco delle materie insegnate... OSK XVII, 1831/32, 161.

⁶ Roverendo dal Marchesani, *Il così detto Catechismo piccolo*, Roverendo dal Marchesani, *Storia Biblica*, Martini, *Sezioni sugli evangelii*, Venezia, 1801, *Cuttechismo maggiore per la gioventù delle città*. — OSK I, 1817—1822, 126, protokol za god. 1823/24, 126. Invito all'esame pubblico, OSK XXVI, 1836/37, 157.

⁷ Dekret o postavljenju br. 1330, od 25. IX 1834, OSK protokol za godinu 1834/35, 9.

slovima ćirilice može postaviti prema odgovarajućim latiničkog pisma, kako se to vidi iz dopisa, šk. 1824/25. god.⁸ U izvještaju Uprave Škole od 10. X 1834. god. za Komisiju u Zadru kaže se da Vuk Popović uči samo prostim molitvama na 'ilirsko-srpskom' jeziku i 'ilirsko-srpskim' pismom, a ocjenjuje se kao skroman, krotak kolega, pogodnih nastavničkih sposobnosti, koji se, u nedostatku udžbenika iz katihizisa, služi iz ličnih svesaka, glasno i pristupačno.⁹ U drugom izvještaju za 1837/38. god. navodi se da pravoslavni katiheta obavlja nastavu maternjim jezikom, srpskim slovima.¹⁰ Nastava Vuka Popovića in lingua illirica con caratteri serviani (v. nap. 10), i to iz sopstvene bilježnice imala je podršku direktora Bašića, koji pred školskim vlastima u Zadru, potčinjenog mu katihetu predstavlja kao odmjerenog blage naravi i punog poštovanja.¹¹ Četrdesetih godina prošlog vijeka, direktor Bašić nastojao je da maternji jezik dobije širu primjenu u nastavno-obrazovnom sistemu javnih škola. Nastavni program dozvoljavao je uz italijanski jezik samo tzv. 'ilirsko-dalmatinski'.¹² U dopisu Konzistoriji u Kotoru, Bašić ističe da među učitelje treba uvrstiti jednog koji bi obučavao svaki razred nedjeljno dva časa maternjem jeziku, ćiriličkim pismom, kojim se služi u prepisci sa pograničnim Crnogorcima, a koje je u liturgijskoj upotrebi.¹³ Dopisom od 6. X 1849/50. god., Bašić izvještava Konzistoriju o novoj reformi nastave u dva prva razreda koja se odnosi na maternji jezik, ćiri-

⁸ Indicazione in qual Idioma viene data l'istruzione: nelle prima e seconda classe nell'Idioma italiano ed Illirico e nella terza soltanto nell'Idioma Italiano, OSK II, 1823/24, 63;... si onora questa divozione di sottoporli le tabelle di A B C con caratteri Cirilliani posti a fronte delle altre in caratteri latini... OSK III, 1824/25, 92.

⁹ Egli finora non insegna che le semplici preghiere in lingua illirico-serviana... aggiunge all'istruzione religiosa l'insegnamento dell'alfabetto illirico-serviano, OSK XXIII, 1834/35, 21; egli spiega un indole buona e docile, si mostra rispettoso e umile con tutti e sembra essere di un carattere pacifico, moderatissimo e sommesso, OSK XXIII, 21;... que questo Catechista greco in difetto dei libri di testo relativi alla sua istruzione detta dottrina che insegna dal proprio cartolare e in buone forme lo spiega a voce OSK, protokol za 1834/35, 57.

¹⁰ Il Catechista greco in illirico con caratteri serviani, OSK XXVIII, 1837/38, aneks 262.

¹¹ Rapporto all'Inclito I.R. Commissione Scolastica Zara. Il catechista Greco Vucolao Popovich continua a mantenersi moderato, docile e rispettoso, OSK XXVIII, 1837/38, 153.

¹² I libri scolastici vengano stampati con doppio testo italiano e illirico-dalmato, OSK XXXV, 1843/44, 206.

¹³ Rapporto al Reverendissimo Concistoro di Cattaro. Lingua materna... Per fare che cotesti Greci restino contenti sarebbe da incorporarsi al personale Scolastico uno dei loro, che insegni per ogni classe due ore fra la settimana la lingua illirico-serviana coi caratteri cirilliani di cui se servono nel careggio coi contermimi Montenerini, che sono nei servizi liturgici, OSK XL, 1848/49, 1.

ličko pismo i udžbenike.¹⁴ Dopisom Upraviteljstvu Opštine Kotor od 8. XII 1849. god., Bašić predlaže da ono nabavi za potrebe Škole *Bukvar* da bi prema njemu počelo učenje ćirilice.¹⁵ U dopisu školskih vlasti iz Zadra, 14. IV 1849. god., povodom zahtjeva većine kotorskih pravoslavaca za uvođenje u nastavu maternjeg jezika ćiriličkim pismom, prilaže se na uvid udžbenik, čitanka sa ćiriličkim slovima, koji je u prodaji kao školska knjiga u Beču i kojim se može služiti u Pokrajini.¹⁶ Za obavljanje nastave maternjeg jezika, ćiriličkim pismom, Bašić je imao u vidu Vuka Popovića, njegovo poznavanje narodnog govora, stručnu jezičku obrazovanost i postignute uspjehe u radu sa učenicima. Kao predstavnik Škole, daje punu saglasnost i podršku Popovićevoj izjavi nastavničkom vijeću Škole da će obučavati maternjem jeziku, prema utvrđenom rasporedu novog školskog programa.¹⁷

*Slavenosrpski jezik u Školi u Kotoru*¹⁸

Vuk Popović je sam morao kritički procijenjivati vrijednost i pogodnost udžbenika za nastavu maternjeg jezika i za nastavu vjeronauke u Višoj osnovnoj školi u Kotoru. Kao đak Karlovačke bogoslovije, Popović je morao poznavati, pored ruskoslovenskog liturgijskog jezika, i novi tip književnog jezika predvukovske epohe, slavenosrpski, onaj iz djela: D. Obradovića, Z. Orfelina, J. Rajića, E. Jankovića, A. Mrazovića, J. Muškatirovića, V. Rakića, N.

¹⁴ Rapporto al Rev. Consistero Diocesano, Istruzioni in lingua illirica, Nuovi ordini superiori che sviluppino il modo da tenersi nel corrente anno scolastico relativamente alle riforme dell'istruzione nelle due sezioni della classe per quello riguarda la lingua illirica con caratteri cirilliani ed i libri di testo OŠK XLI, 1849/50, 7.

¹⁵ Nota all'Inclito Congregazione Municipale di Cattaro... che frattanto potrà presso questa s. classe di scuola servire di uso l'abecedario detto *Bukvar*... affinché sulla base del medesimo si possa incominciare la relativa istruzione dei caratteri cirilliani, OŠK XLI, 1849/50, 20.

¹⁶ E poiché viene desiderata dalla maggioranza degli abitanti di Cattaro la istruzione nelle classi inferiori nella lingua illirica con caratteri Cirilliani e Serviani... si è compiaciuto il qui unito esemplare del libro di Lettura per le scuole di campagna stampato con caratteri cirilliani, disponibile presso la amministrazione per la vendita dei libri, scolastici a Vienna, ove si possa fare uso del medesimo in questa Provincia, OŠK XL, 1848/49, 123.

¹⁷ Al Rev. Dn. Vucolao Popovich C.R. Catechista del rito Greco presso le Scuole di Cattaro... Ello resta incaricato d'istruire gli scolari di questa quarta classe nella lingua materna ilirica nelle ore stabilite dal nuovo piano delle scuole sotto reali, OŠK XLI, 1849/50, 52.

¹⁸ Složenica *slavenosrpski* ima isto značenje kao i pridev *srpski* (koji pripada Srbima), s napomenom da njen prvi deo (*slaveno-*) upućuje na slovensku pripadnost Srba, na Srbe koji su deo slovenstva, koji ulaze u sastav svih Slovena... pojava koja je značila određeno zajedništvo, pripadnost zajedničkom svetu *Slavia orthodoxa* (Dr Aleksandar Mladenović, *Prilog poznavanju značenja naziva «slavenosrpski jezik» kod Srba u XVIII i u prvoj polovini XIX veka.* — Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Beograd—Novi Sad—Tršić, 15—19 IX 1982, knj. 12, 14.

Lazarevića namijenjen široj čitalačkoj publici, koji je pokazivao tendencije ka svojoj organizovanosti i normativnosti. Sa svojom mješavinom ruskoslovenskih, ruskih i osobina srpskih narodnih govora, srpskoslovenskih, taj jezik je nerazumljivost pisane riječi srbiziranjem i u vremenu Vukovog perioda svodio na najmanju mjeru. On je bio sastavni dio duhovnog života srpskog naroda od II polovine XVIII do kraja I polovine XIX vijeka. Slaveno-srpskim jezikom služili su se nosioci pisane i štampane svjetovne riječi u kulturi Srba.¹⁹ Takav jezik morao je znati i primijenjivati Vuk Popović kod svojih slušalaca učenika Škole u Kotoru. Da se Popović služio literarnim jezikom srpske građanske klase svog vremena, slavenosrpskim, potvrđuje nam jedan do sada nepoznati njegov autograf, izvještaj o uspjehu njegovih učenika i učenica u kotorskoj osnovnoj školi, 1844. god., datiran 14. aprila 1845. god., sa ćirilčkim potpisima Antonio Bašić i Vukol Popović.²⁰

U vremenu Bahovog apsolutizma, ograničava se upotreba ćirilčkog pisma, ona se zabranjuje u završnom razredu Škole, uz napomenu da je maternji jezik ćirilčkog pisma tuđinski u Pokrajinu.²¹ Istovremeno obazrivo, ali i otvoreno, Bašić se zauzima da se nastava maternjeg jezika predaje i ćirilicom za sve predmete predviđene programom, čime bi bila zadovoljena nacionalna osjećanja pravoslavaca, pozivajući se na ranije dopise o nastavi na maternjem jeziku, ćirilicom u prva dva razreda.²² Uprava Škole posreduje i kod Okružnog načelstva u Kotoru da uvede nastavu maternjeg jezika *ćirilčkog građanskog i liturgijskog pisma* ne samo u prva dva razreda već proširujući je srazmjerno razvoju učenika.²³

¹⁹ Aleksandar Mladenović, *Nekolika misli o srpskoslovenskom, ruskoslovenskom i slavenosrpskom tipu književnog jezika*. — Zbornik za filologiju i lingvistiku (Matica srpska) Novi Sad 1984/85, knj. XXVII—XXVIII, 501—505.

²⁰ OSK XXXVI, 1844/45, 148.

²¹ Caratteri cirilliani non tolerati nella scuola reale inferiore. Istruzione Illirica con caratteri Latini... Se in vista delle speciali circostanze locali venne assentito che i fanciulli possono essere esercitati nel leggere e scrivere con caratteri cirilliani non era perciò intenzione del governo di introdurre nella scuola terminale già e lingua estranea al paese OSK XLII, 1850/51, 89.

²² ...l'insegnamento dello Slavo-Cirilliano per uniformarsi al metodo di tutte le altre scuole della Dalmata Provincia non sarebbe di riverente parere le divoto rapportante per non urtare la sensibilità nazionale degli abitanti del rito greco i quali apertamente dichiararono di non voler sapere dell'illirico coi caratteri italiani... che fu loro promesso sull'a' 1849—50, febb. No. 344/34 dalla venerata Autorità Ministeriale l'istruzione nelle due sezioni della prima classe in slavo con caratteri Cirilliani, OSK XLIII, 1851/52, 166.

²³ ...di istruire con caratteri cirilliani cittadini e liturgici... estendo il suo insegnamento a proporzione del sviluppo della scolaresca, OSK XLIII, 1851/52, 166.

Pored javnih osnovnih škola Kotorskog okruga, nastava maternjeg jezika održavala se i u privatnim školama. Iz arhivske građe saznajemo da su se u Herceg-Novom nalazili sljedeći privatni učitelji, čija je nastava bila odobrena ili uskraćivana dekretima Pokrajinske vlade u Zadru: svećenik don Đuzepe Petki (Giuseppe Petchi), lokalni paroh vršio je obučavanje sa 50 god. života, fratar kapuciner Đakomo Marija iz Đemone (P. Giacomo — Maria da Gemona) imao je 49 godina, fratar franjevac Đuzepe Marija da Predaco (P. Giuseppe Maria da Predazzo) imao je 31 godinu života, posjednik Livija Fontana (Livia Fontana) sa 52 godine podučavao je najmlađe učenike, posjednici Nikola Špadić i Petar Ćirković, pravoslavne vjeroispovijesti, prvi sa 47, drugi sa 32 godine života obučavali su samo maternjim jezikom u kojem su i obrazovani.²⁴ Popis privatnih učitelja iz Budve šk. 1831/32. god. pokazuje da su nastavu održavali svećenici Anton Kojović i Marko Bilić, kao i pensionisane učiteljice: Tereza Minoto i Jelisaveta Davidović. Prćanj, Perast, Dobrota i Lepetani imali su takođe svoje privatne škole i učitelje franjevce.²⁵ U Risnu je 1831/32. god. prvu privatnu školu otvorio Vuk Popović, na molbu Opštine risanske, pošto se vratio iz Bogoslovije u Karlovcima. Već 1845/46. god. ova je škola imala tri razreda sa pet privatnih učenika.²⁶ Iz zvanične dokumentacije Škole u Kotoru uočava se da je obučavanje pravoslavnih učenika, u privatnim školama Herceg-Novog, maternjim jezikom, bilo više puta zabranjivano. Tu zabranu izazivala je upotreba narodnog jezika i u tekstovima sa bogoslužbenom funkcijom, pored njegove književnojezičke upotrebe u tekstovima poslovnog karaktera. U dopisu od 24. III 1834. god. Komisija u Zadru zabranjuje topaljskom parohu *Gerasimu Rapovcu* održavanje privatnih časova u Skoli u Herceg-Novom, uz saglasnost Ordinarijata u Kotoru. Dopisom se ukazuje na neprihvatljivost privatnog dačkog obučavanja pravoslavaca, pored javne Niže osnovne škole u Herceg-Novom, da Rapovac treba da se bavi parohijalnim dužnostima, a ne učitelj-

²⁴ Nicolò Spadich, età d'anni 47, religione greca, Pietro Ćirkovich, età d'anni 32, religione greca... Osservazioni: Questi due Maestri non insegnano che nella lingua Illirica e sono sufficientemente idonei nello medesimo. Elenco di Maestri privati che si trovano nel Circondario Comunale di Castelnuovo del Circolo di Cattaro, OSK XVII, 1831/32, 51.

²⁵ Elenco dei Maestri e Maestre private che si attrovano nel Distretto di Budua per l'istruire dei fanciulli e fanciulle; Elenco dei Maestri privati che danno Scuola a fanciulli nel Distretto dell'... Pretura Politica di Cattaro, OSK XVII, 1831/32, 51.

²⁶ Anonim, *Vukola Popović*. — Šematizam pravoslavne eparhije bokotorsko-dubrovačke. Zadar 1877, str. 28. Poslije Popovićevog obučavanja, školu u Risnu drže privatni učitelji, koji o svom radu izvještavaju okružnog inspektora, A. Bašića, OSK XXI, 1833/34, 152.

skom djelatnošću.²⁷ 23. X 1835/36. god. *Hrisantije Nikolajević*, paroh topaljski, podnosi Okružnom školskom inspektoratu u Kotoru za Komisiju Pokrajinske vlade u Zadru molbu da može privatno obučavati u topaljskom hramu, maternjem jeziku, djecu Herceg-Novog, Poda, Savine i Tople.²⁸ Kao ranije Gerasimu Rapovcu, tako se i ovom prilikom i Hrisantiju Nikolajeviću zabranjuje održavanje privatne škole sa nastavnim maternjim jezikom, osim obučavanja jeziku i pismu crkvenog obreda.²⁹ Opredjeljenje pravoslavnih žitelja hercegNovskog područja da se narodni jezik ćirilčke grafije upotrebljava u nastavi dobilo je u privatnoj školi *Nikole Spadića* krupan jezički zamah. Nastavu srpskog jezika ćirilčkim pismom, Spadić obavlja po ovlašćenju iz Zadra već od 1839. god.³⁰ Okružni školski inspektorat u Kotoru veoma povoljno ocjenjuje stručnost Spadićeve, a za njegovu nastavu maternjeg jezika kaže se da je veoma korisna, a on revnostan.³¹

Zaključak

1. Kada danas ocjenjujemo književnojezičke prilike u vrijeme Vukove borbe za prihvatanje narodnog jezika u funkciji književnog, mora se ukazati na djelatnost jednog dijela prosvjetnih radnika, učitelja državnih i privatnih škola u Boki Kotorskoj toga vremena. *Vuk Popović*, *Gerasim Rapovac*, *Hrisantije Nikolajević*, *Nikola Spadić*, *Petar Ćirković* učitelj vjeronauke i predavači narodnog jezika sa ćirilčkom grafijom u državnim i privatnim školama Kotorskog okruga neosporno su odigrali određenu ulogu u primanju Vukove književnojezičke reforme. Oni nijesu bili pisci, ali su se

²⁷ ... che non è ammissibile senza grave dissesto della scolaresca di rito Greco non unito concorrente alla Scuola Minore di Castelnuovo, che la medesima nel dopo mezzogiorno di ogni giovedì e domenica di tutte le stagioni dell'anno possi nelle banchi soltanto di mezzo miglio distante località di Topla per ricevere l'istruzione religi osa dal Parroco di rito Greco non unito di Savina Gerasimo Rappovaz incaricato dalla cura d'anime in detta località... OŠK XXI, 1833/34, 152.

²⁸ ... invoca l'Eccelso Governo della Dalmazia, perchè voglia accordargli di poter istruire privatamente i fanciulli della propria Parrocchia nella Lettura della lingua Slava... Catechista Greco della Scuola Elementare Minore di Castelnuovo... ricerca il permesso di poter insegnare ad alcuni ragazzi della sua Parrocchia la lingua illirico-Serviana... OŠK XXIV, 1835/36, 41.

²⁹ ... si compiace di significare essere indispensabile ch'esso Nicolaevich osservi le vigenti norme scolastiche, ed assolutamente si astenga dal tenere Scuola privata, OŠK XXIV, 1835/36, 126.

³⁰ Niccolò Spadich di Castelnuovo fu autorizzato ad insegnare la lingua illirica con caratteri cirilliani a comodo delle famiglie greche di quel comune, OŠK XXIX, 1838/39, 104. La Direzione della Scuola Elementare di Castelnuovo fa cenno sulla Scuola Illirica di Niccolò Spadich, OŠK XXIX, 1838/39, 147.

³¹ La Scuola di Niccolò Spadich riesce di qualche utile alle famiglie di questi dintorni, tanto per l'interesse delle cognizioni della lingua patria che acquistano, quanto anche per lo zelo e attività del Maestro indicato, OŠK XXIX, 1838/39, 199.

u svom nastavničkom, reproduktivnom radu oslanjali na Vukovo djelo i usmjeravali ka Vukovoj reformi. Njihova upotreba „mješovitog“ slavenosrpskog jezika u nastavi sa dijalekatskom, (i)jekavskom diferenciranošću srpskog jezika pokazuje da je i u Boki postojao određen broj ljudi koji su stvarali upotrebljavajući narodni jezik. Njima se priključuju i oni pregaoci koji su se veoma aktivno postavljali prema svim poslovima vezanim za razvitak i njegovanje maternjeg jezika u školskoj praksi. Direktor Više osnovne škole u Kotoru, i inspektor svih škola u Boki, don Anton Bašić, u vremenu preko tri decenije (1823/24—1858/59), javno se i otvoreno izjašnjavao u korist upotrebe maternjeg jezika, i u godinama i vremenima negodovanja crkvenih vlasti i zabrane upotrebe ćirilice od strane školskih i državnih vlasti.

2. Iz originala na italijanskom jeziku vidi se ime jezika, kojim se služilo u školskoj praksi i kako se sve naziva taj jezik i ćiriličko pismo: *lingua materna, la lingua illirico-serviana coi caratteri cirilliani, lingua illirica, lingua illirica coi caratteri cirilliani e serviani, idioma Illirico, lingua materna illirica, lingua patria nella Scuola Illirica di Niccolò Spadich, caratteri cirilliani, lettere Cirilliane, caratteri cirilliani cittadini e liturgici.*

Administrativni naziv maternjeg jezika kojim su se služile školske vlasti u Zadru bio je *illirico-dalmato*.

3. Književnojezički teren u školama Kotorskog okruga tridesetih-pedesetih godina XIX vijeka odlikovao se i upotrebom rusko-slovenskog jezika i crkvenog liturgijskog pisma (*scrittura slava in caratteri Cirilliani*) u obučavanju vjerskoj nastavi pravoslavaca u državnim školama Kotora, Herceg-Novog, Budve.

4. U istoriji srpskohrvatskog književnog jezika mora se imati u vidu da nastava maternjeg jezika u školama Kotorskog okruga, ponarodnjenim slavenosrpskim jezikom, vodi ka opštem usvajanju literarnog jezika na narodnoj osnovi.

Summary

USE OF MOTHER TONGUE IN THE SCHOOLS OF THE KOTOR DISTRICT BETWEEN THE THIRTIES AND FIFTIES OF THE 19th CENTURY

Jelisaveta SUBOTIĆ

The period between the third and fifth decade of the 19th century presents the period of Vuk's work on completing the Serbocroat standard language and orthography reform. Based on the material of the Historic Archives of Kotor (FUND PRIMARY SCHOOL KOTOR 1817—1944) the organization and structure of the primary schools in the region of the Bay of Kotor and Budva, during the second Austrian rule, has been presented. The schools of this territorial and political district were subjected to the educational authorities of the provincial government in Zadar and had a mutual administration in Kotor. The teachers of state and private schools of the Kotor District who taught between the thirties and fifties of the 19th century relied upon the ideas of Vuk's work in their teaching and directed it in accordance with Vuk's reform; they were *Vuk Popović* (Kotor — Risan), *Anton Bašić* (Kotor), *Hrisantije Nikolajević* (Herceg-Novi — Budva), *Gerasim Rapovac*, *Nikola Spudić*, *Petar Čirković* (Herceg-Novi).

The original Italian documents show the name of the language used in schools and the name applied to the Cyrillic alphabet: *lingua materna*, *la lingua illirico-serviana coi caratteri cirilliani*, *lingua illirica*, *lingua illirica coi caratteri cirilliani e serviani*, *idioma illirica*, *lingua materna illirica*, *lingua patria nella Scuola Illirica di Niccolo Spadich*, *caratteri cirilliani*, *lettere Cirilliane*, *caratteri cirilliani cittadini e liturgici*.

The teaching of the mother tongue in the Kotor District between the thirties and fifties of the 19th century was directed towards a general application of the literary language based on the traditional folk sources.

ИЗ ЛЕКСИКЕ СЕЛА ЛЕПЕТАНА

До последњих деценија прошлог столећа људи су у овом селу поред наследног презимена добијали и ненаслебени патристички назив, нпр. Иво Антонов, Антон Луков, Томо Стијенов, Мато Шширов, Нико Аштин (Андријин) и др.

Они називи изговарани са именом као једна сложена реч с акцентом на другом њеном делу, употребљавани су се међу онима који су знали ко се подразумева под тим називом. Такав назив употребљава се и данас кад се спомену људи са тим називом, иако више од њих нико није жив.

Трајније остају ови називи у писму. У документима у которском архиву нпр. *Crille Radov da Lepetani* (год. 1543).

Из овог као и из других примера види се да су се ови називи признавали као презимена и тако уносили у службене списе ако се није знало стално, наслебено презиме. Ако се знало, стално презиме се уносило без ненаслебеног овог доцнијег назива, нпр. *Živko Radnovič da vechis* без да (1397, ово је Вјеће брдо повише Лепетана). «Вук Карачић каже да се у Србији сваки познавао по своме оцу додавши очинOME крштеном имену-овић или евић, код имена која се свршавају на је и о само вић, а код онијех која се свршавају на а само ић, н. п. Милановић, Милојевић, Ранковић, Милетић, а то је значило: Син Милованов, Милојев, Ранков, Милетин.»

Што се тиче наставка — *овић*, *евић*, кад се у језику учврстио већи број презимена с таквим наставком, морао се према тим наставцима додавати готов наставак — *овић* или — *евић*, али они су настали мешањем маставала — *ов* или — *ев* са наставком — *ић* (— *ов*, — *ев* + — *ић* — *овић*, — *евић*). Употреба ових наставака и у другим словенским језицима указује на њихово порекло из прасловенског.

Овако обликован назив помоћу посвојног придева природно се добијао, преко израза какви се и данас употребљавају, нпр.: «Онај Перов мали» или «онај мали Перов.» Наставак — *ић*, који се у овом ономастичком значењу налази и у другим словенским

језицима са мекшом или тврдом нијансом гласа *ић*, могао је настати у фигуративном значењу да се очевим именом и умањеном значењу прикаже сличност и припадност малог детета оцу: рече се за дете да је исти, прави отац.

У вези са засебношћу ових наставака и њиховом учвршћеношћу у језику и њихова је деклинација. Тако се *Крсто Луков* деклиника као неодређени придев: *Крста Лукова*, илд., иако се у овом говору посвојни придев више не деклинира као неодређени, него као одређени придев, па се рече: шпр. видели смо сина *Крста Лукова*, али видели смо *Крстовог* сина. Овако се деклинира и када овакав присвојни придев завршава наставком — *ин*, па се рече: »дошао је брат *Ника Андрина*«, али: »видјели смо *Андријиног* брата.« Из свих ових примера види се и разлика у реду речи: супротно обичном да замјеница долази испред именице на коју се односи, у овим називима долази замјеница иза именице као што долази презиме иза имена, што показује да се посвојни придев и у овом ненаслеђеном значењу осећа као нека врста презимена.

Последњи у селу са оваквим називом али проширеним називао се *Перо Антонамаркова*. Биће му остао такав назив зато што му је отац био жив, а он био мање познат због дугог одсуствовања на раду далеко од родног села, па је требало да се ближе означи име његовог оца.

Данас се већ сваки зове по свом имену и презимену, у колико се у разговору са међусобно познатима не зову само по имену.

Поред наведених патронимичких назива добијали су се и називи по професији: *Андрија Ковач*, *Иво Пешар* (његов син: *Марко Пешеров*), *Андрија Цревљар*. По мјесту живљења: *Мило с Шлавде* (тако се звао јер му је кућа била нешто усамљена. Да је овај назив, барем за краће време већ био постао наследан поред наслеђеног презимена види се из стихова којима смо се као деца забављали: »нема суда, нема правде, убили су *Бура с Правде*, бацили га преко бацде.« По месту живљења је и назив *Вуко с Басе* (живео је преко мора на другој страни мореуза *Вериге*, а имао је везе с *Лешеташцима*, јер је продавао поврће).

Било је и подругливих надимака: *Нико Лула*, *Антон Кењац*, *Нико Цото*, (тал. *gotto*), *Перо Гаћица*, *Трипо Балави*.

Као мушки добијали су назив по оцу и женске док се не би удале, а од тада по мужу: *Њеза Перова*, *Мара Лукова*, *Аића Богданова*, *Ката Шпирова*, *Нина Вицкова*, *Франа Крстова*, а *Аића Видова* звала се по оцу јер је остала неудата.

Са називом па — *ин* *Ката Зифрина*, по мужу са презименом *Зифра*. По крају из којег се доселила: *Ката Конавојка* (из *Конавала*) као и њен муж *Марко Конављанин*.

Од подругливих сјећам се једино надимка *Нина Печена*, названа тако по необично црвеном лицу које је изгледало као опекотина, Нина Цотина (шепава).

Због нјеровања да изговорене речи имају моћ да утичу на догађаје у овом говору као и у другим има случајева да се реч за коју се мисли да њен изговор доноси неко зло замени неком другом: *непоменица* место као змија. У Вуковом речнику налази се и »добрић, добрића (у Боци) виде *змеј*«. Реч *Добрић* употребљавају рибари место речи камен који се ставља на рибарске справе да би потонуле на морско дно и задржале се на одређеном месту. За камен се иначе везује неугодно осећање због његове неплодности и безживотности, па се реч у овом смислу као фигуративна издвојила од опћег значења којему је припадала и тако као самостална сачувала своју стару форму.

По Вуковом речнику: »камени виде камен: ками ти се срце! Ками мајци да утећи могу!«, (у Лепетане).

— »он се нада да ће добити туђе« »ками да му је!«, »оће ли он имати какве користи од тога?« — »Ками!«.

Реч *пуница* замењена је као и у неким другим говорима речју *пуница*. У речнику Петра Скока протумачена је као реч настала да се избегне реч *ташта* због њене везе с придевом *таште* (празан). Према Вуковом речнику говори се и *пунац* место таст, у Лепетанима нисам чуо такву реч.

Једна стара жена кад би у нас дошла у кућу и видела да смо на горњем спрату у кухињи, јавила би се одоздо речима: »јесте ли павише« место: »јесте ли горе«, да би избегла реч *горе* која може имати друкчије неугодно значење.

Бадњак се сматра као симбол живота, весеља, па се за његово преговоравање говорило: »превеселио се« место преселио, што би опет било ефемизам место престазио (у значењу свршетка живота).

На Крсно име крсна се свећа угаси крухом умоченим у вино. У Рисну, према Вуковом речнику место угасити каже се *утјешити* крсну свећу. И за дете каже се *утјешити* место *успавати* га («*trappillo*») ут. тихо, утишати.

Место богати рече се борати, обично при молби, саветовању, у еуфемистичком значењу, према песимистичком: »што ти чини, бога ти? «бога ти твојега!» »бога му!»

Речима којима се мисли да ће се онемогућити зло деловање изговорених речи којима се некога много хвали, особито у погледу здравља или успјеха у раду рече се: »не било урок«, верује се ваљда да ће га тим речима сачувати од завидљиваца који би га могли *урети*.

Речи *узочас* и *узоне* слушао сам више пута од најстарије жене у селу. Пратила је говор своје саговорнице исказујући своје залагање непрестаним климањем главе и овим речима као

надоцном узвику *ô* (*ê* *узочас*, *ê* *узоне!*), који се иначе у овом месту скоро редовито употребљава уместо узвика *да*.

У Вуковом речнику налази се реч *узвне!* (у Рису) као чудехи се за што, н.п. *узвце зар нијеси чуо*«. Као што се види ова се реч од лепетанске разликује нешто и по форми и по значењу.

Мислим да су ове речи како се говоре у Леп. елишком постале од узвичног израза *«узô (зао) час не било»!* У варијанти *«узочас»* отпала је компонента *не било*. Овом елишком може се објаснити необичан случај да се жеља исказује негативним изговором, какав би био без преликата *«не било»* (као супротност изразу *«у добри час»*), али у варијанти *узоне* која је настала губљењем речи *час* и *било*, сачувана је негативна честица *не* по којој се види да су обадве варијанте постале из раније негативне реченице.

У рисанској варијанти *узвне* глас *в* могао је настати према *звати зовем* или којом другом асоцијацијом. Ове речи постале су елишом, етимолошки нејасне, па су због тога, као и због своје апстрактности, могле лако доћи под утицај других речи.

Када се неко успоређује са мртвом особом, од страха да тим успоређивањем не би оној који се успоређује дошао у стање у којему се налази мртви, уметну се у говор речи: *«не било примјењено»*, што значи да се не пренесе на њега, нпр. *«он је, не било примјењено, сличан покојном ујаку»*.

Речи ове врсте показују не само колико је како сујеврје, него и колико је у народу уска машта и нагонска способност довођења у везу различитих представа.

Неке од њих употребљавају скоро искључиво жене због своје јаке осјећајности која се одражава и на њихово мишљење и веровање.

И иначе ове су речи експресивно обојене, чиме се разликују од других, експресивно необојених, наведених у овом раду.

TOPONIMI BOGDAŠIĆA, MRČEVCA I KAVČA

I. BOGDAŠIĆ

Bogdašić — ranije Bogdašice,¹ a pravilno bi bilo Bogdašići² — leži na zapadnoj strani poluotoka Vrmca. Sa istoka se graniči Mulom, sa zapada Mrčevcom i Tivtom, sa juga Kavčem, sa jugoistoka Kavčom i Škaljarima, sa sjeveroistoka Prčanjom, sa sjeverozapada Gornjom Lastvom, te sa jugozapada Kavčom i Mrčevcom.

Gornji Bogdašić je po Ivu Stjepčeviću dobio ime po nekom Bogdaši iz Pasiglava početkom XIV v.,³ dok je Donji Bogdašić sve do konca XIV v. nosio naziv Gradac, odnosno Grace, po lokalitetu na kome se nalazi župna crkva sv. Petra. Kada se ime Bogdašić proširilo i na donje selo, naziv Grace nestaje.⁴

Ovdje želimo skrenuti pažnju da se komponente naziva Bogdašić,⁵ neovisno o vremenu njegovog postanka, i one susjednog predrimskog toponima THEODOS za grad Tivat etimološki dodiruju. Bogdašić = BOG + DAŠ uz dodatak sufiksa -ić, odnosno -ići, kao oznaku imenice, dobiva se naziv Bogdašić u svim varijantama, kao što i naziv Teodos = THEO + DOS (u prevodu: Bogu da) ima dvije iste osnovne riječi — BOG i DATI.

Petar Skok koristeći komponente navedenih naziva izvodi latinsko ime DEODATUS, u prevodu: BOGU DAN, a nikako, kako on prevodi, BOGU DAO,⁶ jer DATUS znači samo DAN, particip

¹ Ivo Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna*, Split 1938, str. 67.

² IAK, SN XII, str. 217. „... et usque in diem presentem habuit in sua potestate (ambraclium) molendini positi in Bogdassichiis...“

³ Ivo Stjepčević, *Lastva*, Kotor 1934, str. 8—9.

⁴ Isto, str. 10.

⁵ Pored Bogdašića u Boki Kotorskoj pominju se u našoj zemlji još tri sela s tim nazivom. Jedno se nalazi u Hercegovini, jedno u Bosni u travničkom okrugu, te jedno u Slavoniji u blizini Pakraca (up. Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika JAZU, I, Zagreb 1880—1882, str. 485.)

⁶ Petar Skok, *Etimološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU*, str. 182.

perfekta pasivnog od DARE, a ne DAO, pošto u latinskom jeziku ne postoji particip perfekta aktivnog, a imaju ga samo deponentia i to po značenju ali ne po obliku, tako da se jedino mogu prevesti glagolskim prilogom prošlosti na »-vši«, npr.: hortatus — osokolivši. Prema tome u prevedenici BOGU DAN ono »u« je spojni vokal te, ako ga uklonimo, nije više prevedenica od DEODATUS, a naše ime BOGDAN nije nastalo po nekoj šemi u tvorbi riječi već prema jezičkom osjećanju latinskog pisara za naše glasove.

Kod G. Čremošnika se nalaze na latinskom napisana imena grbaljskih pobunjenika među kojima navodi: Bogodanus Priboevich i Bogodanus Stoicovich gdje imamo spojni vokal »o«, a onda imamo i ime Bogdanus Nicoevich, bez spojnog vokala »o«, koje ne bismo, kako je gore rečeno, mogli smatrati prevedenicom od Deodatus, već jedino imenica stvorena prema jezičkom osjećanju latinskog pisara dodatkom sufiksa »-us« kao oznaku imenice.

U notarskim svescima nailazimo na nedosljedno pisanje korijena grčkog naziva THEODOS, jer ih je notar pisao rukovodeći se sad klasičnim latinskim jezikom, sad talijanskim jezikom, sad narodnim latinskim jezikom. Tako smo utvrdili četiri varijante i to: »theu-«, »teu-«, »theo-« i »teo-«. Korijeni »teu-« i »teo-« se javljaju pod uticajem talijanskog odnosno narodnog latinskog jezika u kojima ne postoji haknuti »t«.

Upoređenjem grčkog naziva THEODOS sa latinskim nazivom THEUDUS jasno se vidi da latinski završetak -us odgovara grčkom završetku -os pri čemu treba napomenuti da pravi klasični naziv treba da glasi THEODUS, a nikako THEUDUS, mada se u arhivskim svescima nailazi na takav oblik. Klasični naziv THEODUS odgovara u narodnom latinskom jeziku nazivima TEODUS i TEUDUS, jer je istom tendencija da se pomiješa vokal »u« sa vokalom »o«,⁶ te otud imamo korjene »teo-« i »teu-«. Takvu pojavu imamo ne samo u latinskom već i u armenskom jeziku.⁷ Od narodne varijante TEODUS postao je talijanski naziv TEODO.⁸

Nije k tome isključeno da se od druge narodne varijante TEUDUS nije mogao razviti naš naziv TIVAT, što ćemo pokušati da dokažemo slijedećom etimološkom analizom: Ako u prvom slogu dozvoljavamo mogućnost ablauta »e→i«, a u drugom slogu je »u«, poluvokal, jer u narodnom latinskom jeziku vokali »e«, »i«, »u« postaju kratki kad se nađu između vokala i konsonanta,⁹ onda se »u« izgovara »v« kao i u klasičnom latinskom jeziku gdje je vokal pred vokalom kratak.¹⁰ Takvu pojavu imamo i u talijanskom i u

⁶ Up. Vittore Pisani, Grammatica latina storica e comparativa, Torino 1948, str. 74.

⁷ Isto, str. 80.

⁸ Up. našu radnju »Godišnjaku Pomorskog muzeja u Kotoru« XXVII—XXVIII, str. 158—159.

⁹ Vittore Pisani, nav. dj. str. 46.

¹⁰ Gortan-Gorski-Pauš, Latinska gramatika, Zagreb 1954, str. 10.

španskom jeziku. Ovakvom analizom dobili smo korijen našeg naziva TIVAT: »TIV-«, koji, ako primijenimo u latinskom obliku TEUDUS po odbitku nama nepotrebnog završetka »-us«, dobivamo oblike: TIV(A)D, TIVDA, TIVDU, TIVDE, TIVDOM, gdje je radi lakšeg izgovora »t« potislo »d«, te imamo: TIV(A)T, TIVTA, TIVTU, TIVTE, TIVTOM.

U Bogdašiću smo zabilježili petnaest bratstava i to: PETKOVICI, JANOVICI, MASLOVARI, BRAJACI, MAROVICI, LUKOVICI, BISKUPOVICI, ŠIMUNOVICI, TRIPINOVICI, POPOVICI, MARKOVICI, BAJI, CIKI, BRKANI i ĐURAŠEVIĆI.

U Bogdašiću smo zabilježili slijedeće lokalitete:

1. BABINO — nalazi se sjeverno od Miljevaca, poviše Marovića, na sljemenu Vrmca.

2. BAJATOVO — nalazi se sjeveroistočno od Maslovara.

3. BAJI — vidi Đuraševići. Tu je izvor žive vode.

4. BIJELE TRAVE — nalaze se od mosta Petkovića prema sjeveru, uz krše visoko.

5. BISKUPOVICI — nalaze se uz Šimunoviće.

6. BOGDAŠKA ULICA — granica između Kavca i Bogdašića, a ispod bistrijerne.

7. BRAJACI — nalaze se sjeverno od Janovića. Tu je izvor žive vode.

8. BRDO — predio između Petkovića i Marovića. Po sredini Brda zemlja je propala otprilike za 1,5 m dubine uslijed podzemnih voda, a na vrhu Brda postoji još hrast koji je star sigurno preko 500 godina, pod kojim su se održavali zborovi bokeljskih sela, bližih i daljih.

9. BRIJEG — vrtovi od Pekovića do bogdaške ulice.

10. BRKANI — bratstvo na sjeveru sela Bogdašić, ispod izvora Zvjerače, a zadnje naselje prema Gornjoj Lastvi. Izvor vode, o kojemu je riječ, vrlo je važan i zbog toga što iz njega potječe rječica Gradiošnica te i količine same vode koja je za vrijeme Austrije bila prebačena cijevima na Vrmac za potrebu vojske. Sada je vodovodna instalacija porušena. Vrlo je interesantno da se na ovoj visini, višoj od 500 m, nalazi tako jaki izvor žive vode. Izvori žive vode na ovoj visini omogućili su život pučanstvu i stoci kroz vijekove na ovom poluotoku. Uslijed straha od Turaka sav narod poluotoka Vrmca okupljao se na vrhu Vrmca zbog lakše odbrane.

11. CARINE — nalaze se od mlina, poznatog u selu, do Gradca (sv. Petar).

12. CIKI — Vidi Đuraševići. Tu je izvor žive vode.

13. ČISTI VRH — nalazi se na raskršću Prćanja, Bogdašića, Gornje Lastve i Mula.

14. DRAGANJE — nalazi se poviše kuće Lukovića.

15. DRAGOLJAN — predio na putu između sv. Vrača i sv. Đorđa, ispod bratstva Lukovića. Pošto bi se narod baš na pomenutom putu odmarao, taj se predio prozvao »počivalo«. Analognu pojavu imamo u samom Kotoru. Između donjeg grada i vrha sv. Ivana, baš na sredini puta, imamo Bogorodičnu crkvicu koja je iz istog razloga prozvana »Gospa od počivala«.

16. DRAZINO — nalazi se sjeverno od Gradca (sv. Petra).

17. DUGE — brdo koje se prostire od Petkovića do tromeda: Tivat — Gornja Lastva — Bogdašić.

18. DURASEVICI — Ovaj je lokalitet tako nazvan po istoimеноm bratstvu, a nalazi se ispod sv. Ilije. Sv. Ilija je krajnja sjeveroistočna granica Bogdašića. Na ovom je lokalitetu nekad bila Bogorodičina kapela. Neki se okolni vrtovi i danas po toj kapeli nazivaju »ZA GOSPOĐICU«. Pošto je ta Bogorodičina kapela bila dotrajala, a da bratstva Đuraševići, Biskupovići i Šimunovići ne bi ostala bez kapele, zajednički su podigla crkvu 1773. god. (tako da su sve ostale kapele mnogo starije) na čast sv. Đorđa, na nadmorskoj visini od oko 400 m, ali su ipak u njoj podigla Bogorodičin oltar kao naknadu za negdašnju kapelu. Prilikom oranja jedan je seljak našao zvono, uzeo ga i predao porodici Đura Nikova Markovića, koja ga je držala dugo vremena. Pred svoju smrt Đuro Marković je predao to zvono tadašnjem župniku don Bogdanu Petroviću, koji ga je pohranio u crkvi sv. Đorđa. Ukopnici crkve sv. Đorđa su slijedeći: Đuraševići, Markovići, Ciki, Baji, Šimunovići, Biskupovići i Lukovići. Poslije drugog svjetskog rata sva su se bratstva iselila i naselila na primorju po raznim susjednim mjestima, prinudeni novonastalim životnim uslovima. Ovo bratstvo više ne postoji, a obuhvatalo je Cike, Markoviće i Baje.

19. GLAVICA — nalazi se ispod Petkovića, niz Gradiošnicu.

20. GRADAC¹¹ — brežuljčić na kome se nalazi župska crkva sv. Petra na nadmorskoj visini od 145 m, a koja se smatra jednom od najstarijih crkava u Boki. Pismeni dokument — latinski natpis: IN NOMINE CHRISTI CLAUSTRUM ISTUD CONSTRUXIT REGULUS MAGISTER ukazuje da su benediktinci sagradili ovu crkvu i samostan, gdje se i danas vide ostaci nekadašnjeg zdanja. Na zapadnoj fasadi nalazi se ploča sa staroslovenskim natpisom koji glasi: »V IME OCA I SINA I SVETAGO DUHA I SVETE BOGORODICE I SVETIH VRHOVNIH APOSTOLA JA MILOSTIJU BOŽJOM JEPISKOP ZETSKI NEOFIT SAZDAH HRAM SIJ V OBLAST SVETAGO MIHAILA V DNI BLAGOČASTIVAGO I BOGOM, DRŽAV-

¹¹ Gradac — Gradec — Rid — Ridina su sinonimi za *Irid* na kojoj je podignuta crkva u Bogdašiću, što ukazuje na postojanje gradine na tom mjestu.

NAGO I SVETORODIMAGO GOSPODINA KRALJA STJEFANA
UROSA SINA PRVOVJENČANOGA KRALJA STJEFANA VUNUKA
SVETAGO SIMEONA NEMANE V LIETO 6757—6777.¹²

21. GRADIOŠNICA — rječica koja izvire na granici Bogdašića i Gornje Lastve. Velikim dijelom protiče kroz Bogdašić, potom teče granicom između Kavča i Mrčevca, te svojim novim koritom između brežuljaka Zeljkova (vulgo: Žekova) i Mihove Glavice, novim ušćem utiče u more. Novo ušće je prokopano da bi se sačuvao aerodrom i magistrala od poplave. Po njoj se mjesto kod Doma kulture, naziva Gradiošnica. Danas se i mjesna zajednica ovog područja naziva Gradiošnica. Tu je poslije zemljotresa izgrađena nova osmogodišnja škola.

22. GREDa — okuka na putu Kremenice prema mostu Petkovića.

23. JANOVICI — bratstvo koje se nalazi poviše bratstva Petkovića. Ovdje se nalazio domaći uljani mlin. Tu je izvor žive vode.

24. JAŠTRICA — podnožje Rida (sv. Petra) prema jugu.

25. KANAČIĆI — nalaze se u blizini bratstva Maslovara.

26. KNEŽINE — mala visoravan iznad Veljeg rida na brdu Rudine.

27. KOSTANJICA — nalazi se istočno od Đuraševića.

28. KREMENICA — nalazi se između Trstenika i mosta Petkovića.

29. KUK — predio na granici između Gornje Lastve i Bogdašića, na nadmorskoj visini od oko 450 m. Između njega i Pasiglava 1981. god. podignut je spomenik palim žrtvama.

30. LAZINE — nalaze se podno Rida sv. Vrače sa zapadne strane.

31. LUKOVICI — nalaze se između Marovića i Šimunovića. Tu je izvor žive vode.

32. MARKOVIĆI — nalaze se poviše Šimunovića — vidi Đuraševići. Tu je izvor žive vode.

33. MAROVIĆI — nalaze se između Brajaka i Lukovića, sjeveroistočno od sv. Vrače. Ranije su tu živjeli Iakovići koji su svoje imanje prodali Marovićima i iselili se. Tu je izvor žive vode poznat pod imenom »Lakovića voda«. Ovdje se nalazio domaći uljani mlin.

34. MASLOVARI — nalaze se između Janovića i Brajaka. Tu je izvor žive vode.

35. MATÉTINO — predio između Maslovara i Petkovića, ali zapadno od Maslovara.

¹² Postoje oprečna mišljenja oko toga da li je ploča sa natpisom prenešena iz neke druge crkve, kako je svojevremeno tvrdio Ivo Stjepčević («Prevlaka», Zagreb 1930, str. 10), ili se pak nalazi in situ.

36. MILIČIĆI — nalaze se blizu granice Kavča, između Janovića i Čelanovića.

37. MILJEVCI — predio poviše Marovića.

38. MOČALI — predio i voda između Gradca (sv. Petra) i Dražina. Tu je izvor žive vode kojim su se služili benediktinci, kao i izvorom ispod Gradca (sv. Petra).

39. MUŠNICA — izvor žive vode između Brda i Maslovara koji je Austrija uredila za potrebe svoje vojske, a koristilo se i stanovništvo. Podno Mušnice je Austrija sagradila i bistijernu pri putu radi lakšeg pristupa za korišćenje vode. Ova je bistijerna u narodu poznata pod imenom »bistijerna Brajaka«.

40. NAČELJA — zemljište od crkvice sv. Vrače prema jugu.

41. PETKOVIĆI — nalaze se u blizini Gradca, stare benediktinske crkve sv. Petra s istočne strane, a zapadno od Janovića. Ovdje se nalazio domaći uljani mlin i izvor žive vode pod imenom Ladovo.

42. PIŠTALA — izvor žive vode u Dugama ispod Vilinih jama. Hladan izvor na velikoj visini za stoku.

43. PODKUNJICA — predio ispod Gradca (sv. Petra).

44. POD RID — predio ispod župske crkve sv. Petra, kod rječice Gradiošnice.

45. POLJANA — predio na izvoru vode Močale.

46. POPOVA GLAVA — najvišiji vrh brda Rudine. Nadmorska visina od 600—650 m.

47. POPOVIĆI — nalaze se kod crkve sv. Đorda. Tu je izvor žive vode.

48. RADINOV POTOK — nalazi se između Votnića i Trstenika.

49. RADONJI — glavica niže predjela Popova glava, prema Mrčevcu. Ovdje se križa granica Mrčevca, Bogdašića i Tivta.

50. RUDINA — predio, odnosno brdo, između Mrčevca, Bogdašića i Tivta.

51. SAMATINJE — nalazi se istočno od Janovića.

52. SEOSKE STRANE — predio između Čelanovića i Tivta.

53. SPILA — vodopad koji se nalazi sjeverno od Petkovića, kao dio Rudine.

54. SV. ILIJA — krajnja sjeveroistočna granica Bogdašića, na čijem se vrhu nalaze ostaci nekadašnje istoimene kapelice na nadmorskoj visini od oko 720 m. po kojoj je i sami vrh dobio ime sv. Ilija. Podno vrha sv. Ilije, bliže putu, koji je Austrija napravila u vojne svrhe, u jednoj vali bila je katolička kapela sv. Petke, koja je danas u ruševinama. Bistijernu, koja postoji i danas, napravila je Austrija za vojsku.

55. SV. PETKA — To je, kako je već rečeno, kapelica u ruševnom stanju, a nalazi se između sv. Ilije i kolnog puta u pravcu

Gornje Lastve koji je Austrija gradila, ali ga nije dovršila jer je propala. Nadmorska visina je oko 600 m. Datira po prilici iz XV vijeka.

56. SV. VRAČA — To je jedna od najstarijih crkava na terenu Bogdašića. Kad je crkva sv. Petra pripadala benediktincima sv. Vrača je bila župska crkva u Bogdašiću. Po V. Koraću je možda nešto mlađa od crkvice sv. Bazilija u Stolivu, znači početak XVI v.¹³ Nalazi se na nadmorskoj visini od oko 400 m. Uz crkvu je groblje i razabiru se ostaci župske kuće. Još i danas postoji zvono koje je staro oko 500 godina. I ova je crkva podignuta na grebenu, te se i taj prostor zove Rid.¹⁴

Ime »Sv. Vrača« ne postoji u crkvenom kalendaru ali se odo- maćilo u Boki, a odnosi se na praznik sv. Kuzme i Damjana.

57. SIMUNOVICI — nalaze se stranom između Biskupovića i Brkana. Tu se nalazi izvor žive vode (česma) zvan »voda Šimunovića«.

58. TOMOVINA — dâci pod put između Votnića i Radinovog potoka.

59. TRIPINOVICI — bratstvo izumrlo, a njihove se zgrade i danas nalaze istočno od sv. Đorđa. Tu je izvor žive vode.

60. TRSTENIK — voda i predio nekih 300 m daleko od crkve sv. Petra na putu za Petkoviće, između Radinovog potoka i Kremenice.

61. TUPINA — majdan ispod Trstenika iz kojeg se vadio tup za gradnju svodova na raznim građevinama. Tako je i crkva sv. Tripuna u Kotoru posvođena tupom iz Bogdašića.¹⁵

62. UBO — predio i izvor žive vode u Đuraševićima, između kuće Cika i Zvjerače.

63. VELJI RID — nalazi se ispod sv. Vrača do rječice Gradišnice kao ogranak brda Rudine.

64. VILINE JAME — nalaze se u Dugama.

65. VOTNIC (vulgo Vojnik) — nalazi se između Močala i Trstenika.

66. ZELENIKA — nalazi se istočno od Petkovića.

67. ZVJERAČA — izvor žive vode poviše bratstva Brkana.

2. MRČEVAC

Mrčevac, selo čiji se mještani bave poljoprivredom i stočarstvom, na istoku graniči Bogdašićem, na zapadu Krtolima i Tivtom, a na jugu Kavčom. U Mrčevcu smo zabilježili slijedeće lokalitete uključivši i predjele uz njihovu najpribližnju topografsku oznaku.

¹³ Istorija Crne Gore, 2/2, Titograd 1970, str. 511—512.

¹⁴ Up. napomenu 11.

¹⁵ Ivo Stjepčević, Katedrala sv. Tripuna, Split 1938, str. 8 i 68.

1. BOBOVIŠTA — nalaze se na morskoj obali podno aerodroma.
2. BOŽINOVIĆI — predio i bratstvo u blizini Studenca i izvor žive vode. Tu je bio uljani mlin. U toku rata na ovom predjelu bilo je sjedište Sreskog komiteta KPJ za Kotor.
3. BRDO — nalazi se u Božinovićima i to između kuće Anta M. Božinovića i Tusova potoka.
4. BUGARINO — nalazi se sjeverozapadno od Brda.
5. CEKOVINA — predio ispod bratstva Matijevića.
6. DUMIDRAN — nalazi se blizu magistrale. Taj teren ustvari pravi granicu između Tivta i Mrčevca, a pripadao je plemićkoj obitelji Biscucchia (Beskuća). To je jedina plemićka kuća koja je ostala na tom terenu. U njenom dvorištu nalazila se kapela sv. Barbare. Oko nje bilo je nekoliko grobova. Pomenuta kapela datira vjerojatno iz XVII vijeka.
7. DŽUOVO — nalazi se južno od Brda, a istočno od Matijevića.
8. GNJILE — predio između trafo-stanice i puta koji vodi za polje.
9. GRDANJA — predio i voda između Matijevića i Rahovića.
10. ISPOD CRKVE — predio ispod crkve sv. Agate do Milatove glavice. Na tom predjelu ima maslinjaka.
11. KALARDOVO — nalazi se podno aerodroma pa do mora.
12. KOMAT — granica između Tivta i Mrčevca.
13. KOSTANJICA — nalazi se sjeverno od crkvice sv. Agate. To je ranije bilo vlasništvo Veronića.
14. KRAŠOVINA — nalazi se uz put koji vodi prema crkvi sv. Petra (u Bogdašiću), a u blizini mlina. Baš tu na tromedi: Kavač—Mrčevac—Bogdašić, blizu rječice Gradnošnice, nalazio se žitni mlin, vlasništvo Maslovara.
15. KRETA — nalazi se jugoistočno od Džuova.
16. KRSTAC — visoravan koja se nalazi blizu raskrsnice Tabela iz koje se ide u Matkoviće, Rahoviće, Matijeviće i na Velji most. Ovdje su se nalazili posjedi opatije sv. Đorđa.
17. KUKULJINA — prvi brežuljak između rezervoara benzina za aerodrom, magistrale i mora.
18. KURADINOVO — nalazi se južno od Punčela.
19. LAZINE — nalaze se istočno od Krete.
20. LOKVA — nalazi se između Božinovića i Matijevića. Tu su lijepi vrtovi koji se natapaju iz Studenca.
21. LUKE — nalaze se između Krsca i Pudarice.
22. MAČINO — predio na putu Mrčevac—Dražino. Ovaj je put granica između Mrčevca i Bogdašića. Tu se nalaze ostaci stare konjitijske kuće.

23. MARKOV STAN — predio između puta koji vodi za polje i rječice Gradišnice. Na ovom predjelu ima vrtova i vinograda.
24. MATJEVIĆI — bratstvo i predio u centru Mrčevca, na visoravni.
25. MATKOVIĆI — bratstvo koje se nalazi na Krsu.
26. MIHOVA GLAVICA — brežuljak uzduž kolnog puta od Mitrovice do trafostanice. Značajan je i sa strategijskog stanovišta, jer je tu u doba rata talijanska vojska imala svoje uporište.
27. MILATOVA GLAVICA — nalazi se južno od crkvice sv. Agate.
28. MITROVINA — raskršće puteva Mrčevac — Tivat — aerodrom.
29. PANTICE — nalazi se južno od Milatove glavice.
30. POŠARINO — nalazi se između Lokve i Džuova.
31. PUDARICA — nalazi se južno od Kuradinova.
32. PUNČELI — nalaze se jugoistočno od Matijevića.
33. PUTISTA — raskršće puteva Gnjile — Vidovina.
34. RADONJI VRH — kosa poviše Vijenaca i Velje dubrave.
35. RAHOVIĆI — bratstvo udaljeno nekih 300 m. od Krsca prema Tivtu.
36. ROLOVINA — predio između Dumidrana i Kukuljice.
37. SELO — nalazi se između Studenca i crkvice sv. Agate.
38. STUDENAC — izvor žive vode u bratstvu Božinovići.
39. Sv. AGATA — crkvice koja se nalazi pri vrhu Mrčevca na nadmorskoj visini od nekih 200 m, blizu puta koji vodi za Tivat a u blizini Tivatske granice. Uz crkvicu je groblje. Ova crkvice datira iz XV v. a obnovljena je za župnikovanja don Iva Petkovića.
40. TORINA — nalazi se iznad kuća Božinovića.
41. TRIPETINO — predio i voda na putu iz Matijevića za Tivat i granica između Tivta i Mrčevca.
42. TUSOV POTOK — nalazi se između Mačina i Božinovića. Na dnu potoka, blizu mosta, su Smodlake koji su imali uljani mlin.
43. VAJDOVI — nalaze se zapadno od Gradca (sv. Petra u Bogdašiću).
44. VALE — predio od Doma kulture do Mačina.
45. VELJA DUBRAVA — predio od Kostajnice do Vijenaca.
46. VELJA PEČA — nalazi se između Vala i Tusova potoka.
47. VELJI MOST — nalazi se na granici između Kavča i Mrčevca.
48. VERONICA IMANJE — predio koji se nalazi zapadno od Studenca a sjeveroistočno od Matijevića. Prostire se od crkvice sv. Agate do Milatove glavice, a s kućom seže do poviše Matijevića.

49. VIDOVINA — nalazi se između puta koji vodi za Tivat i rječice Gradiošnice, blizu doma kulture.

50. VIJENCI — brdske kose koje se nalaze povrh borove šume, a poviše Kostanjice.

51. VRIJES — predio koji se prostire od Mitrovine prema Rahovićima. Narod tako naziva taj predio najvjerojatnije umjesto da ga zove Frijes, koji bi naziv odgovarao po fresini koja raste na ovom lokalitetu. Kovači su u nedostatku uglja koristili njeno korjenje.

52. ZBORNICA — predio koji se nalazi između Božinovića i Matijevića. Na ovom su se mjestu godinama održavali seoski zborovi.

53. ZELJKOVO (vulgo : ŽEKOVO) — brežuljak koji se nalazi između ušća Gradiošnice i aerodroma. Tu su se nalazili posjedi opatije sv. Đorđa.

54. ŽUKOVO — brežuljak istočno od Zeljkova, pri samom polju.

Po statistici iz 1565. god. u Mrčevcu je bilo 38 domova.¹⁶

3. KAVAČ

Kavač se nalazi između Grblja, Krtola, Skaljara i Bogdašića, tako da s juga graniči Grbljom, sa zapada Krtolima, sa istoka Skaljarima, a sa sjeverozapada Bogdašićem. Mještani se bave poljoprivredom i stočarstvom. Uspjeli smo saznati za 55 lokaliteta čije nazive donosimo u daljnjem tekstu uz najpribližniju topografsku oznaku, gdje se pominju i četiri bratstva: Počanići, Matijevići, Čelanovići i Popovići.

1. CAREVA LIVADA — nalazi se između magistrale i Glavina brda. Taj prostor danas omladina koristi za igru.

2. CVIJETOVINA — nalazi se ispod puta od mlina Čelanovića.

3. ČELANOVICI — nalaze se od Janovića (u Bogdašiću) prema jugu. Uz kolni put su imali motorni žitni i uljani mlin.

4. ČKOLJE — mali predio u blizini Počanića na kome se nalazi kapelica sv. Ane na nadmorskoj visini od oko 170 m koja datira po prilici iz XV v. Kapelicu je pogodila bomba za vrijeme prvog svjetskog rata i teško oštetila. Obnovljena je 1938. god. za župnikovanja don Bogdana Petrovića. Na obnovi te kapelice radio je kao zidar Ivo Brkan pok. Mata.

5. ČOKLIĆ — nalazi se ispod Grašovine.

6. ČUKOVINA (Vučetići) — nalazi se između Sv. Petke i kolnog puta. Tu je izvor žive vode. Na Ricov stan su imali domaći uljani mlin.

¹⁶ Ivo Stjepčević, Kotor i Grbalj, Split 1941, str. 47.

7. DONJI POČANIĆI — nalaze se na Življevinu.
8. DRAGAMUZE — nalaze se na Lovricanju.
9. DRMANI — nalaze se poviše Matijevića, podno tvrđave »Markov-do«.
10. DRŽULOVICA IMANJE — nalazi se kod Careve livade, u polju.
11. DUBRAVA — Ovo je opći naziv za svaki šumoviti predio. Takav jedan šumoviti predio imamo poviše Matijevića.
12. DUMANI — predio koji se otprilike nalazi u sredini Kavča, iznad kolnog puta, a južno od spomenika palim borcima u drugom svjetskom ratu.
13. FRASKA — nalazi se u blizini Čukovine, pokraj kolnog puta. Na ovom se lokalitetu nalazi spomenik palim Kavčanima u drugom svjetskom ratu.
14. FRATROVO — nalazi se poviše Janove vode.
15. GIMOVO — predio između Čelanovića i crkvice sv. Ane.
16. GLAVINO BRDO — brežuljak koji se nalazi ispod Matijevića prema polju, ispod puta, ili bolje: od Odoljena do Velikog Kovina.
17. GORNJI POČANIĆI — nalaze se ispod Riđana. Podno Gornjih Počanića, a ispod seoskog puta, koji se spaja s kolnim putem koji vodi prema Trojici, nalazi se crkvice sv. Križa s grobljem, na nadmorskoj visini od oko 120 m. Oko ove crkvice se vide temelji starije istoimene crkvice koja vjerojatno datira iz XIV v., dok je novija iz XVII v., a građena je unutar temelja stare. Prva crkvice je građena na špiljastom terenu, pak je vjerojatno zbog toga i stradala 1667. god. od potresa. Pokraj ove crkvice prolazi put koji se zove »Ulica sv. Križa« i spaja put koji prolazi ispod crkvice i put koji prolazi poviše crkvice.
18. GRAŠOVINA — nalazi se istočno od Kamenara.
19. JANOVA VODA — nalazi se između Marovine i Fratrova.
20. JASEN — izvor žive vode ispod Žiljevine.
21. KAMENARI (vulgo: Kamenarovo) — nalaze se između Čelanovića i Vučetića.
22. LADRINA — nalazi se u Počanićima. Ima lijepih voćnjaka i vinograda.
23. LAMPROVO — stijena poviše mlina (poznatog u selu); zgodno lovište jazavaca.
24. LIVADA KAPETANA BESTIJE — nalazi se između Lovanje i Glavinog brda.
25. LOČANJ — izvor žive vode koji se nalazi na jugoistočnoj strani crkvice sv. Ivana.
26. LOVANJA — zemljište u polju od Glavinog brda prema jugu.

27. **LOVRICANJ** — nalazi se otprilike na sredini između Popovića i sv. Ivana, na niže put polja.

28. **MALI KOVIN** — nalazi se od Velikog Kovina do Počula.

29. **MAROVINE** — nalaze se od Počula do Gradiošnice.

30. **MATJEVIĆI** — prvo naselje od Trojice prema sjeveru. U ovom predjelu se nalazi crkvića sv. Ivana s grobljem iz XV v. Ima visoki zvonik u odnosu na crkviću, kao što je slučaj sa zvonikom na crkvići sv. Vrače u Bogdašiću i na crkvići sv. Ane na Prčanju.

31. **MEDOVINA** — nalazi se između Kovina i Željкова.

32. **MOĆE BRDO** — nalazi se podno brežuljka Ricova stana pa do kolnoga puta.

33. **NOGALJE** — nalaze se nekih 50 m dalje od Veljeg mosta na Gradiošnici u pravcu Trojice, kod kuće Nika F. Petkovića.

Nije na odmet napomenuti da za ovaj naziv imamo još dvije varijante sa osnovnim pojmom »noga«. **PODA** i **PODI** su oblici grčke imenice **PUS** = noga, koje smo prihvatili uz drugi naglasak: umjesto »**PÓDA**« imamo »**PODÁ**«, a umjesto »**PODI**« imamo »**PÓDI**«. Iz ovih oblika smo skovali nazive »Nogalje« i »Nogalja«.

34. **ODOLJEN** — nalazi se ispod Trojice granicom Grblja i Kavča pa do naselja. Na samom početku ovog lokaliteta bio je žitni i uljani mlin, a pri dnu istog bilo je samo žitnih mlinova. Gornji mlin i danas postoji, a donje je srušio potres 1979. god. Ako se uzme u obzir da na tom terenu za vrijeme kiša voda toliko nabuja da teče kao rijeka, što nam dokazuju pomenute vodenice, onda naziv Odoljen, koji nalazimo u arhivskim svescima, mogao bi se zamijeniti logičnijim i pravilnijim nazivom »**VODOLJEN**«. U stara vremena bilo je mlinova i na grbaljskoj strani.

35. **PISKAVICA** — To je najoštrija okuka na kolnom putu između Trojice i Veljeg mosta, udaljena od Trojice oko 3,5 km.

36. **POČULI** — nalaze se sjeverno od Malog Kovina.

37. **PODÁ** — nalaze se na početku Kavča, iza Trojice, ispod puta između staroga puta i potočića koji ide od Trojice na više.

38. **POKULE** — nalaze se južno od Počula na Ratkovoj glavici.

39. **POPOVICI** — nalaze se kod spomenika palim borcima u drugom svjetskom ratu.

40. **RATKOVA GLAVICA** (vulgo: Ratkovina) — nalazi se južno od Počula.

41. **RICOV STAN** — To je negdašnje vlasništvo kotorske obitelji Rizzo Pietà, čiji se natpis nalazi na kapelici sv. Nikole i sv. Franje. U dvorištu kuće se vide ostaci pekare za kruh. Na ovom imanju u XIX v. podignuta je pravoslavna crkva sv. Petke sa zvonikom na preslici (sa tri zvona) uz koju je groblje. Sve su kapelice

i crkve stradale od potresa 15. aprila 1979. god. Za vrijeme kraljevine Jugoslavije u ovoj plemićkoj kući bila je otvorena osnovna škola za Kavač, koja sada ne radi zbog malog broja djece.

42. RIDINE — nalaze se visoko iznad Počanića.

43. ROKOVINA — nalazi se ispod Vinogradine.

44. ROLJOVINA — nalazi se na početku Kavča, iznad puta, prva dubrava iza Trojice.

45. SINJAREVO — nalazi se u polju između brežuljaka i magistrale.

46. STOLIVO — nalazi se ispod Kamenara, ispod puta, južno od Lamprva.

47. STRANE — nalaze se iznad Čelanovića i Marovića, uz Vrtnac.

48. TOMOVINA — nalazi se niz Gradiošnicu pa do Veljeg mosta.

49. VELIKI KOVIN — prostire se od Glavinog brda do Malog Kovina.

50. VELJA PEČA — nalazi se ispod Cvijetovine.

51. VELJI MOST — zapadna granica između Kavča i Mrčevca.

52. VINOGRADINA — nalazi se ispod bratstva Čelanovića, a između dva puta.

53. VUČETIĆI — vidi Čukovina.

54. ZBORNICA — prostire se od staroga puta koji vodi za sv. Ivan pa na niže prema polju.

55. ZILJEVINA — nalazi se nešto više od 1 km od Trojice kolnim putem prema Tivtu i tu se nalazi izvor žive vode.

Po statistici iz 1565. god. u Kavču je bilo 43 doma.¹⁷

* * *

Za čitav ovaj rad dužnu zahvalnost dugujem don Bogdanu Petroviću, dugogodišnjem župniku u ova tri sela, Krstu P. Biskupoviću, Antu M. Božinoviću i Niku Đ. Maslovaru koji su mi pomogli i pružili mnogo korisnih podataka.

¹⁷ Ivo Stjepčević, Kotor i Grbalj, Split 1941, str. 47.

S u m m a r y

TOPONYMS OF BOGDAŠIĆI, MRČEVAC AND KAVAČ

Cjelimir STANIĆ

In this paper the author treats 67 toponyms of Bogdašić, 54 toponyms of Mrčevac and 55 toponyms of Kavač with their nearest topographic designation. Besides, he presents the historic data connected to a certain locality.

In the initial treatment of the Bogdašići toponyms the author explains the etymology of the name Bogdašić comparing it with the Greek, Latin and Italian etymology of the name Tivat, including the genesis of that name in our language and finally makes the conclusion that Tivat and Bogdašić might etymologically be the same name in different variants.

О ИЛИРСКО-МЕДИТЕРАНСКИМ ЕНДЕМИМА У ФЛОРИ ОКОЛИНЕ ХЕРЦЕГ-НОВОГ

УВОД

Флору Југославије као и друге области југоисточне Европе, у односу на остале делове европског континента, одликује врло богат и разноврстан биљни покривач. У њему посебну улогу имају биљке најужег ареала, а то су ендеми. Овом приликом на основу података из литературе и vlastитих истраживања за флору околине Херцег-Новог издвојили смо један број врло значајних врста, које припадају скупици илirско-медитеранских биљака. У њој далеко преовладавају илirско-јадрански ендеми. Они су у свом распрострањењу ограничени углавном на еумедитеранске и субмедитеранске крајеве изв. Илirско-јадранског приморја (у ширем смислу речи)*. То је регион од Словеначког и Истарско-кварнерског приморја према југу све до Албаније. Ових биљака је петнаест. Илirско-апенинским ендемима припадају две биљке и оне су присутне у Илirском приморју, али своје ареале шире и на делове Апенинског полуострва. Једна биљка је из групе кварнерско-либуријских ендема, а они имају центар распрострањења у подручју Хрватског приморја, Кварнера, Истре, Трста и Словеначког приморја, али улазе и у поједине суседне приморске и континенталне регионе. (10). Нарочито треба истаћи да су од осамнаест анализираних биљака у овом раду до сада четири описане само за флору Југославије, те су оне искључиво југословенски ендеми.

ФЛОРИСТИЧКИ, ЕКОЛОШКИ И БИЉНОГЕОГРАФСКИ ПОДАЦИ

Приликом описа осамнаест илirско-јадранских ендема у флори околине Херцег-Новог обухватили смо подручје од Суторине и Њивица, Херцег-Новог, Мељина, Зеленике, Бијеле, све

до Котора у еумедитеранској и субмедитеранској зони, као и у вишим пределима обронака планине Орјена, Бијеле горе, Јастребице и на локалитетима околине Његуша и Крстана изнад Котора. Биљке смо према припадности елементу флоре поделили у три подгрупе: илирско-јадранске, илирско-апенинске и кварнерско-либурнијске ендеме.

Илирско-јадранске биљке

Asperula scutellaris Vis. — здјеличаста лазаркиња
Јастребица, Његуши (18); Херцег-Нови (13); Камено, Рисан!

Према Флори Европе она је ендем и распрострањена у Југославији и Албанији, док је за Румунију спорна (23). Овај јадранско-илирски ендем Југославије и Албаније расте код нас у Хрватској, Босни и Херцеговини, Србији и Црној Гори. На кречњачко-доломитским камењарама медитеранског и субмедитеранског појаса расте и на висинама преко 1000 м (20). Ми смо ову врсту налазили у деградираној вегетацији шикара еумедитеранске и субмедитеранске зоне.

Campanula portenschlagiana Schultes in Roemer et Schultes — портешлагов звончић
Котор (6, 20)

У Флори Европе се ова биљка описује као ендем Југославије (23). Распрострањена је у Далмацији, јужној Херцеговини, а у Црној Гори код Котора. То је медитеранско-монтана врста, која расте у пукотинама кречњачких стена (20). Спада у врло ретке становнике флоре Црне Горе, а код Котора је и на југо-источној граници ареала.

Centaurea nikolaï Bald. — Николин различак
Његуши (18)

Флора Европе бележи врсту као ендем Југославије и Албаније (23). То је ендемска биљка југоисточних Динарида и код нас расте у Далмацији, Херцеговини и Црној Гори са loc. class. код Бара. Она је медитеранско-субмедитеранског значаја, а допире и у монтани појас. Карактеристична је биљка ендемске вегетације *Moltkeetalia petraeae* (20). Спада у ређе чланове флоре испитиваног подручја.

Crocus dalmaticus Vis. — далматински шафран
Околна Котора (4); изнад Мојдежа!

Према Флори Европе то је ендем југозападне Југославије и северне Албаније (23). Као ендем Динарида описан је у Далмацији, Херцеговини и Црној Гори са loc. class. Босанка код Дубровника. Расте у шикарама и термофилним шумама храста медунца и у вегетацији гарига (20), као и у мешовитим шумама (1). Ми смо ову биљку нашли близу Херцег-Новог у шумској асоцијацији *Carpinetum orientalis croaticum*.

Fritilaria gracilis (Ebel) Ascherson et Graebner — њежна коцкавица Крстац код Његуша (18); Орјен (11); Камено!

У Флори Европе се ова биљка описује као подврста *gracilis* (Ebel) Rix врсте *F. messanensis* Rafin in Desv. и ендем је западне и јужне Југославије и северне Албаније (23). Иначе у нашој земљи расте у Хрватској, Босни и Херцеговини и Црној Гори. Овај ендем Динарида издваја се као скитофита у темофилним шумама и шикарама реда *Quercetalia pubescentis* (20). Присутна је и у флори Велебита (5). Ми смо је нашли у субмедитеранској зони изнад Херцег-Новог.

Iris pseudopalida Trinajstić — јадранска перуника Црногорско приморје (22); уз бившу жељезничку пругу у Суторини, у околини Рисна и Котора!

Нема података о овој биљци у Флори Европе (23). То је ендем Југославије која расте у Далмацији, Херцеговини и Црногорском приморју (20). Ми смо врсту налазили у камењару еумедитеранске зоне, а она је у Црногорском приморју на југоисточној граници ареала.

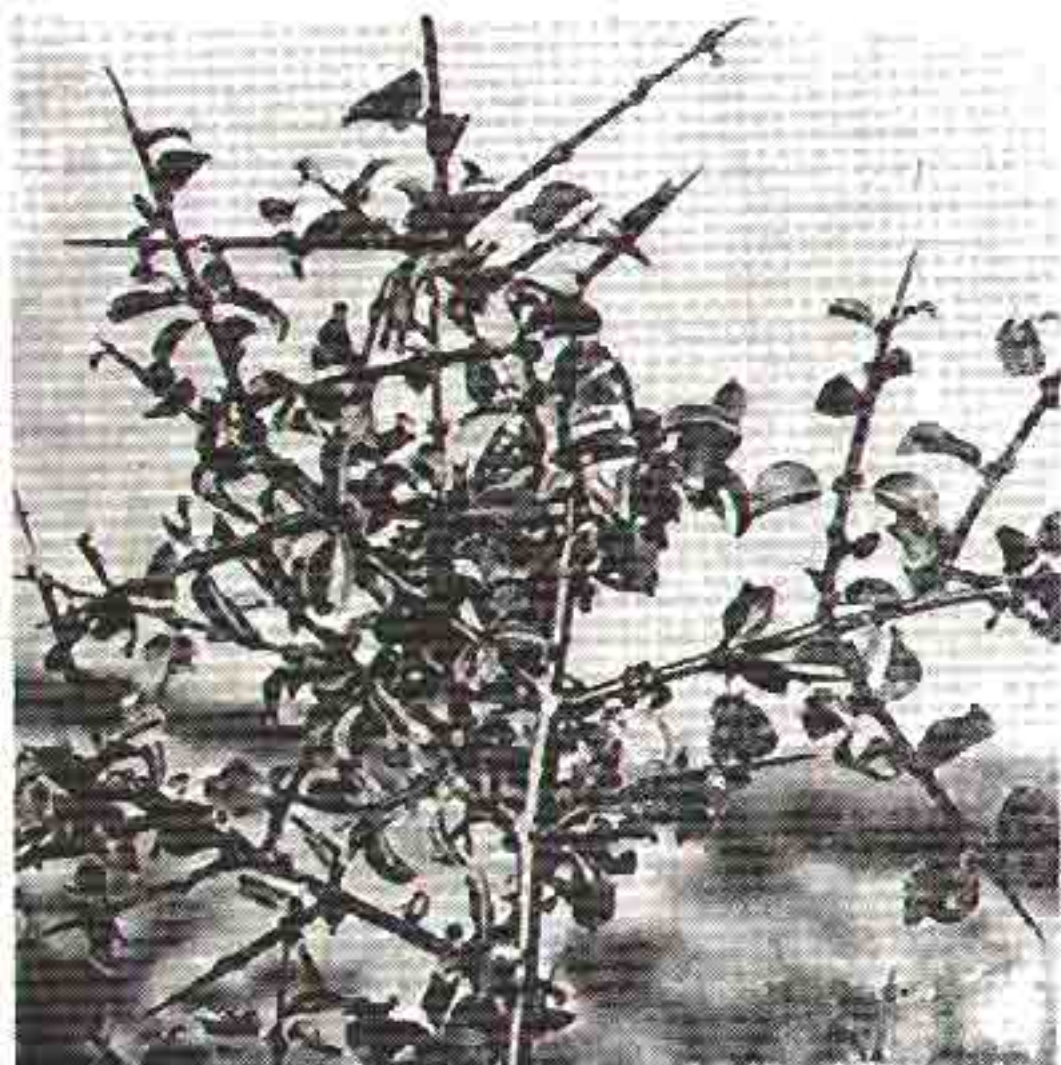
Moltkia petraea (Tratt.) Griseb. — модро ласиње Котор (1); Његуши, Јастребица — Орјен (18); испред Рисна на стенама поред пута Камениари — Стри — Рисан!

Према Флори Европе врста је ендем планина Балканског полуострва и расте од централне Југославије до централне Грчке и у Албанији (23). Као биљка калцифилне и хелиофилне вегетације *Moltkia petraea* централних и југоисточних Динарида код нас расте у Хрватској, Босни и Херцеговини и Црној Гори у медитеранском и субмедитеранском појасу (20). Ми смо модро ласиње нашли у близини Рисна на стенама у еумедитеранској зони, недалеко од лепе популације камењара са олеандером (*Nerium oleander*).

Petteria ramentacea (Sieber.) Presl. — тиловина Јужна Црна Гора (2); Његуши, изнад Крстаца (18); око Боке Которске (8); околна Херцег-Новог (13); од Суторине и даље у целом заливу Боке Которске!

У Флори Европе је описана као ендем у монтаном скрабу Југославије и северне Албаније (23). Према Флори Балканског полуострва тиловина расте у Далмацији, Босни и Херцеговини, Црној Гори, Србији и Албанији (9) са *locus classicus* «око Боке Которске (Снебер 1822)» (8). Ми смо ову биљку као доста честу налазили у еумедитеранском појасу околне Херцег-Новог, у целом заливу Боке Которске у вегетацији макија и уз руб шума.

Rhamnus intermedius Steudel et Hochst. — приморска кржавина Црногорско приморје (20); околна Херцег-Новог (Њивице, Мелине)!

Sl. 1. *Rhamnus intermedius* Steudel et Hochst

Према Флори Европе то је ендем западне Југославије и Албаније (23). Сматра се да је ендем приморских Динарида, а расте код нас у Истри, Далмацији, јужној Херцеговини и у Црногорском приморју. Члан је вегетације зимзеленог појаса, присутан и у макији, на камењару и у обалском појасу (20). Ми смо га нашли у проређеној макији.

Rhamnus orbiculatus Bogdan. — округлолисни пасдрен
Околина Котора (3); око Његуша (18); Камено!

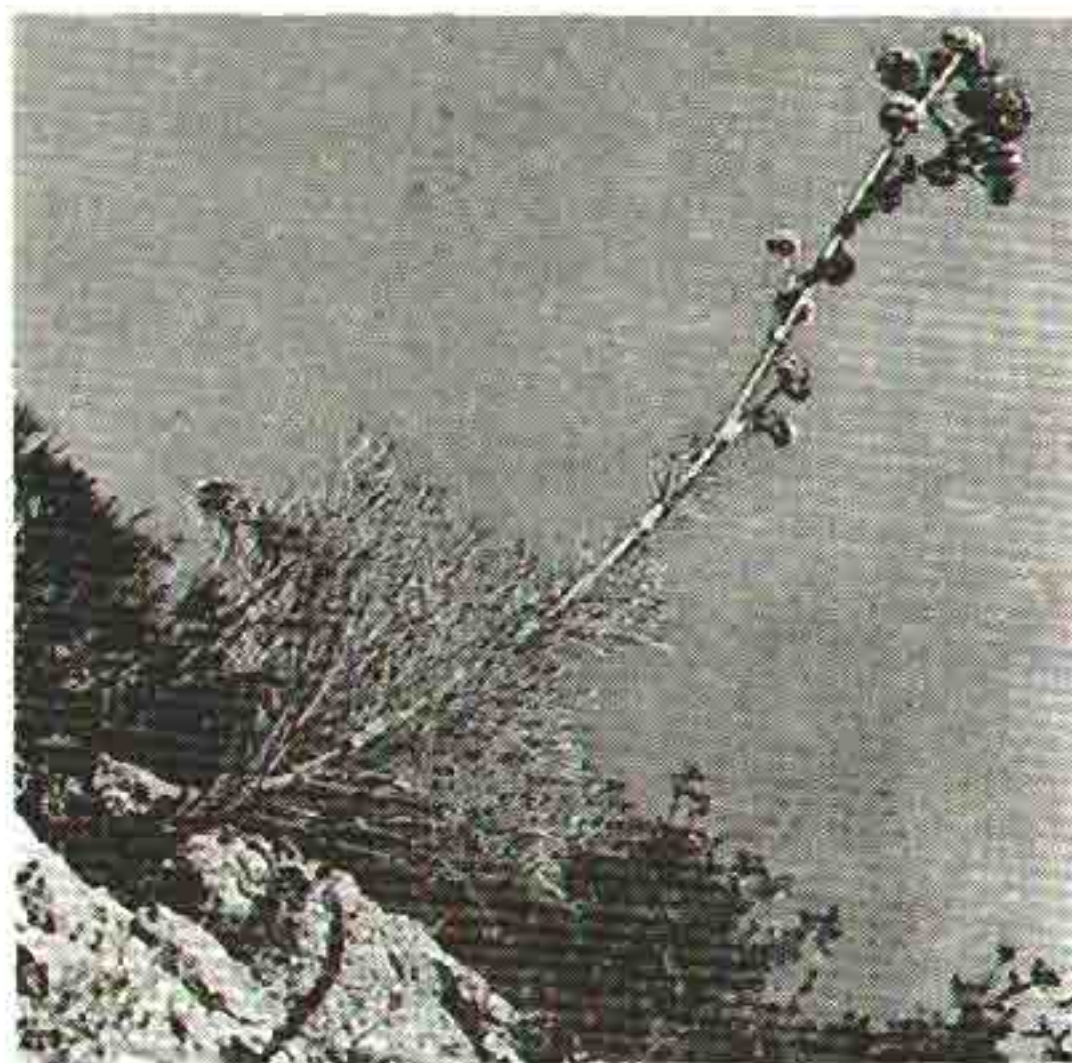
Наводи се у Флори Европе као биљка југозападне Југославије и Албаније (23). Овај ендем Динарида расте код нас у Хрватској, Босни и Херцеговини, Црној Гори и Македонији у медитеранском и субмедитеранском појасу, а loc. sclass. је Котор (Которска жупа) (20). Према нашем увиду расте на кречњачким стенама у проређеној кршкој шуми.

Salvia brchyodon Vands. — велики пелин, краткозуба кадуља
Врбање под Орјеном (16); гранично подручје Херцеговине и Црне Горе (Орјен) (20).

У Флори Европе описан је овај ендем за југозападну Југославију (23). Код нас расте на Пељешцу (Св. Илија), Мосору? и у граничном подручју Херцеговине и Црне Горе на Орјену. *Locus classicus* је Орјен (између тврђаве Улице и Врбање) на присојним кречњачким и кречњачко-доломитским камењарима, уз руб шума и шикара (20). То је врло ретка биљка, и према расположивим подацима на Орјену и на југоисточној граници ареала.

Seseli globiferum Vis. — кугласто девесипље

Зидине Котора (21); Бока Которска (1); Крстац код Његуша (17); Орјен, Бијела гора, Котор (20); између Топле и Савине у Херцег-Новом!

Sl. 2. *Seseli globiferum* Vis.

Према Флори Европе то је ендем западне Југославије (23). Код нас се сматра ендемом југоисточних Динарида, а расте у Хрватској, Херцеговини (ретко) и у Црној Гори на Орјену, Бијелој гори, Ловћену, и др са *locus class.* код Котора (Виснави

1830) (20). Према расположивим подацима ова лепа биљка из породице штитарки налази се у флори јужне Црне Горе на југоисточној граници ареала.

Stachys mentifolia Vis. — ментолисни чистац
Мула код Котора (21); Бока Которска (1); околина Херцег-Новог (Мељине)!

У Флори Европе се описује као ендем западног дела Балканског полуострва за Албанију, Грчку и Југославију (23). Центар распрострањена ове биљке је у југоисточним Динаридима, са једном малом ексклавом у Грчкој. Код нас расте у Далмацији и Црној Гори са *locus classicus* Котор (Висиани 1829) (20). Ми смо је забележили у вегетацији макије и гарига. spada у биљке које својим ареалом у јадранској провинцији прелазе мало и у егејску провинцију, медитеранске регије.

Tanacetum cinerariifolium (Trev.) Schultz. Bip. — бухач
Код Котора од подножја до Врмца, Кривошије према Рисну (21); Котор поред мора, Орјен (1); Јастребица, Бијела гора, Његуши (18); Херцег-Нови (15); у целом заливу Боке Которске!

Према Флори Европе то је ендем западне Југославије и Албаније (23). У Југославији расте у Далмацији, Херцеговини и Црној Гори у камењарама, гаригу и маслињацима, и др. (20). У нашем испитиваном подручју биљка је распрострањена у субмедитеранској и субмедитеранској зони и доста је честа.

Teucrium arduini L. — ардуинов дубачац
Готово цела јужна Црна Гора (2); Његуши (18); изнад Рисна!

У Флори Европе описана је ова биљка као ендем западне Југославије и северне Албаније (23). То је медитеранско-монтана и субмедитеранска калцифилна биљка члан ендемске вегетације *Moltkeetalia petraeae*. У Југославији расте у Хрватској, Босни и Херцеговини, Србији (Рутовска клисура) и Црној Гори. Присутна је и у флори Велебита (20, 5). Ми смо је нашли на кречњачким стенама изнад Рисна.

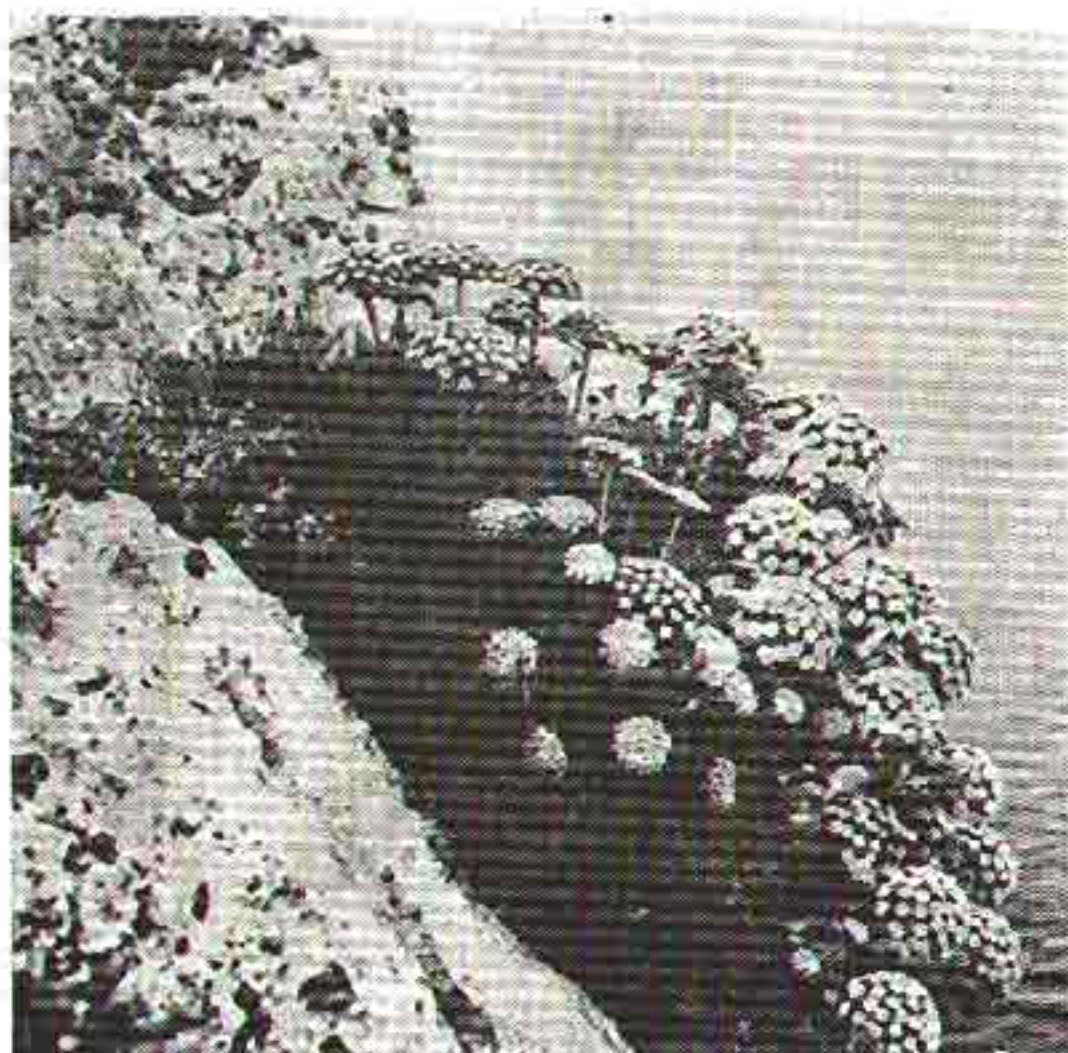
Илирско-ионичке биљке

Dianthus liburnicus Bartl. — либурнијски каранфил
Камено (19); код Рисна!

Према Флори Европе ова је биљка подврста и распрострањена у северозападној Италији и Југославији (23). Код нас расте у Словенији у јужном Нотрањском, јужном Приморском и Истри (12), а у Хрватској у Истри, Кварнерском приморју, у Далмацији, затим у Босни и Херцеговини, у Србији и Црној Гори у ксеротермним шумама, шумарцима и пашњацима (20). Забележена је и у флори Велебита (5). У Црногорском приморју

овај каранфил је на једној од југоисточних граница ареала. *Portenschlagiella ramosissima* (Portenschl.) Tutin — дивљи коромач

На зидинама Котора (21); Котор (1); Крстац код Његуша (18); Орјен, Бока Которска (24); Зеленика!

Sl. 3. *Portenschlagiella ramosissima* (Portenschl.) Tutin

У Флори Европе је то ендем јужне Италије, западне Југославије и северозападне Албаније (23). Центар распрострањења ове биљке је на динарским планинама у Југославији и северозападној Албанији, а једна дисјункција је у јужној Италији. Код нас расте у средњој и јужној Далмацији, у Босни и Херцеговини је ретка, а присутна је и у Црној Гори. То је врста медитеранског и субмедитеранског појаса од 10—1000 м надморске висине (20). Заузима обично јужне експозиције, у пукотинама стена (1). Обе биљке из ове подгрупе указују на давну и много чвршћу повезаност флора Балканског и Апенинског полуострва.

Astragalus illyricus Bernh. — илирски козлинац

У Суторини и Њивицама код Херцег-Новог!

Према Флори Европе ова се биљка описује као подврста *A. monspaesulanius* L., расте на Балканском полуострву и протеже се до Трста (23). Она се наводи као ендем Динарида за Југославију и североисточну Италију са *locus classicus* код Трста. У нашој земљи расте у Словенији, Хрватској, Босни и Херцеговини, Србији (?) и Црној Гори (20). Ми смо биљку нашли уз руб термофилних шумарака и гарига. Према таксономски недовољно истраженим подацима ова би биљка могла бити у флори јужне Црне Горе на једној од југоисточних граница ареала.

ДИСКУСИЈА

У овом раду описујемо осамнаест биљака из скупине илирско-медитеранске, која је подељена у три подгрупе. Прва је најбројнија и обухвата петнаест илирско-јадранских ендема. То су *Asperula scutellaris*, *Campanula portenschlagiana*, *Centaurea nikolai*, *Crocus dalmaticus*, *Fritilaria gracilis*, *Iris pseudopallida*, *Moltkia petraea*, *Petteria ramentacea*, *Rhamnus intermedius*, *Rh. orbiculatus*, *Salvia brachyodon*, *Seseli globiferum*, *Stachys mentifolia*, *Tanacetum cinerariifolium*, *Teucrium arduini*. У другој подгрупи су описана два илирско-апенинска ендема *Dianthus liburnicus* и *Portenschlagiella ramosissima*, а у трећој један кварнерско-либурнијски ендем *Astragalus illyricus*. На основу прегледане литературе и наших истраживања на терену дали смо локалитете ових биљака у флори околине Херцег-Новог од Суторине и Њивица све до Котора, као и на Орјену, Бијелој гори, Јастребици, Његушима и Крстану изнад Котора. Да би се јасније сагледао значај свих биљака дали смо и њихово шире распрострањење према Флори Европе (23), Флори Балканског полуострва (9) и другим одговарајућим радовима. Анализом прве подгрупе биљака тј. илирско-јадранских ендема, који су углавном присутни у сумедитеранској и субмедитеранској зони од Словеначког и Истарско-кварнерског приморја на северу па према југу све до Албаније може се указати на неколико њихових битних одлика. Ова је подгрупа далеко најбројнија, јер јој од описаних осамнаест врста припада петнаест. Међу њима су четири биљке са најужим ареалима *Campanula portenschlagiana*, *Iris pseudopallida*, *Salvia brachyodon* и *Seseli globiferum* ендеми Југославије, те према томе и најважнији чланови флоре испитиваног подручја. Треба истаћи да су све оне у Црној Гори на југоисточним границама ареала. Ове границе *Campanula portenschlagiana* достиже већ код Котора, а *Salvia brachyodon* на Орјену.

С тога су ове две биљке од посебног биљногеографског значаја за истраживани регион флоре околине Херцег-Новог. Друго обедежје већине илirско-јадранских ендема је да они у свом распрострањењу захватају флористичка подручја Динарида Југославије и Албаније. То је случај са *Asperula scutellaris*, *Centaurea nikolai*, *Crocus dalmaticus*, *Fritilaria gracilis*, *Petteria ramentacea*, *Rhamnus intermedius*, *Rh. orbiculatus*, *Tanacetum cinerariifolium* и *Teucrium arduini*, тј. девет биљака или 60% из ове подгрупе. Поред ове заједничке одлике постоје и неке разлике међу њима. Тако *Centaurea nikolai* и *Petteria ramentacea* спадају у ендеме југоисточних Динарида те имају уже ареале распрострањења од осталих биљака. *Rhamnus intermedius* је ендем само приморских Динарида и карактеристично је његово присуство у подручју са медитеранском климом, у еумедитеранској зони. Две биљке из ове подгрупе *Moltkia petraea* и *Stachys mentifolia* имају мале ексклаве ареала и у Грчкој те поред присуства у јадранској провинцији шире своје распрострањење и у егејску провинцију, медитеранске регије. Унутар друге подгрупе илirско-апенинских ендема описали смо две биљке. *Dianthus liburnicus* је распрострањен у северозападној Италији, а у Југославији у Словеначком и Хрватском приморју, Босни и Херцеговини, Србији и Црној Гори, а у Црногорском приморју је и на једној од југоисточних граница ареала. *Portenschlagiella ramosissima* је ендем јужне Италије и динарских планина Југославије и северозападне Албаније. Обе ове врсте указују својим данашњим распрострањењем да су у ранијим геолошким периодима била оба полуострва, Балканско и Апенинско, повезана и да је настанак њихових флора био заједнички. Старост ових биљака види се и у наглашеним дисјункцијама њихових ареала. У трећој подгрупи кварнерско-либурнијских ендема наведена је само једна биљка *Astragalus illyricus* која је распрострањена на Динаридима Југославије, а у Италији је присутна само код Трста. У јужној Црној Гори се вероватно налази и на једној од југоисточних граница ареала. Према расположивим подацима у најређе становнике испитиваног подручја можемо убрајати *Campanula portenschlagiana*, *Centaurea nikolai* и *Salvia brachyodon* илirско-јадранске ендеме, *Dianthus liburnicus* илirско-апенински и *Astragalus illyricus* кварнерско-либурнијски ендем.

Што се тиче станишних услова анализираних биљака важно је истаћи једну од њихових битних одлика. То су биљке хелиофите и калцифилне, становници сувих каменитих места. Изузетака је мало. Тако на кречњачко-доломитским камењарима расте *Asperula scutellaris*, на кречњачким рендзинама са хумусом присутна је скиофита *Fritilaria gracilis*, на присојним кречњачким и кречњачко-доломитским камењарима расте *Salvia brachyodon*, а хелиофилна ксеротерма у пукотинама кречњачко-доломитских стена је *Seseli globiferum*. За ендемичну и реликтну

вегетацију гарига свезе *Cisto-Fricion* посебно су значајне врсте *Asperula scutellaris* и *Crocus dalmaticus*, а у ендемичним заједницама реда *Moltkeetalia petraeae*: *Centaurea nikolai*, *Moltkia petraea* и *Teucrium arduini*.

ЗАКЉУЧАК

У раду је анализирано 18 илирско-медитеранских биљака, које расту у флори околине Херцег-Новог. Међу њима је 15 илирско-јадранских, 2 илирско-апенинска и један кварнерско-либурнијски ендем.

Најужег су ареала 4 југословенска ендема *Campanula portenschlagiana*, *Iris pseudopallida*, *Salvia brachyodon* и *Seseli globiferum*, који припадају подгрупи илирско-јадранских ендема. Сви су они у флори јужне Црне Горе и на југоисточним границама ареала.

У југословенским и албанским Динаридима распрострањен је највећи број илирско-јадранских ендема, тј. од укупно 15 биљака 9 или 60%. То су *Asperula scutellaris*, *Centaurea nikolai*, *Crocus dalmaticus*, *Fritilaria gracilis*, *Petteria ramentacea*, *Rhamnus intermedius*, *Rh. orbiculatus*, *Tanacetum cinerariifolius* и *Teucrium arduini*.

Два илирско-јадранска ендема *Moltkia petraea* и *Stachys mentifolia* протежу своје ареале и до Грчке те тиме прелазе и у егејску флору провинцију.

Од два илирско-апенинска ендема *Dianthus liburnicus* је распрострањен у северозападној Италији и нашој земљи, а *Portenschlagiella ramosissima* у јужној Италији, динарским планинама Југославије и северозападне Албаније. Оне својим ареалима потврђују старе и много чвршће везе, које су постојале између флора Балканског и Апенинског полуострва.

Кварнерско-либурнијска биљка је *Astragalus illyricus* ендем Динарида Југославије и околине Трста.

Међу најређе биљке испитиваног подручја убрајамо *Campanula portenschlagiana*, *Centaurea nikolai* и *Salvia brachyodon* илирско-јадрански, *Dianthus liburnicus* илирско-апенински и *Astragalus illyricus* кварнерско-либурнијски ендеми.

Највећи број анализираних биљака спада у хелнофите становника сувих, кречњачких места. Изражена скиофита је *Fritilaria gracilis*. На кречњачким и кречњачко-доломитским стенама расту *Asperula scutellaris*, *Salvia brachyodon* и *Seseli globiferum*.

У ендемичним и реликтним заједницама свезе *Cisto-Fricion* заступљене су врсте *Asperula scutellaris* и *Crocus dalmaticus*, а у ендемичним заједницама реда *Moltkeetalia petraeae*: *Centaurea nikolai*, *Moltkia petraea* и *Teucrium arduini*.

Са биљногеографског становишта најзначајније су биљке у флори околине Херцег-Новог југословенски ендеми *Campanula portenschlagiana* и *Salvia brachyodon*. Прва је код Котора, а друга на Орјену на југоисточној граници ареала. То је једна од значајних одлика и источног дела јадранске провинције.

Објашњења: Знаком усклика (!) означени су локалитети које аутор рада до сада није објавио. Приложене фотографије су дате у раду «Ендемичне биљке» Шилић Ч. (20)

ЛИТЕРАТУРА

1. Адамовић, Л. (1911): Die Pflanzenwelt Dalmatiens. Verlag Dr. Werner Klinkhardt, Leipzig.
2. Адамовић, Л. (1913): Граба за флору Краљевине Црне Горе. Рад ЈАЗУ, књ. 195, Загреб.
3. Bornmüller, J. (1887): *Rhamnus orbiculata* Bornm. n. sp., Österr. Bot. Zeitschr., 37, Wien.
4. Brighton, C. A. (1973): Chromosome counts in the Genus *Crocus* (Iridaceae), Kew. Bull. 28 (3), London.
5. Degen, A. (1938): Flora Velebitica. A Magyar Tudományos Akadémiai kiadása, IV kötet, Budapest.
6. Домац, Р. (1959—60): Критички прилози флори Југославије, Acta botanica Croatica, Vol. XVIII/XIX, Загреб.
7. Домац, Р. (1973): Мала флора Хрватске и сусједних подручја. Школска књига, Загреб.
8. Фукарек, П. (1949—50): О границама природног ареала тиловине — *Petteria ramentacea* (Sieber.) Presl., Годишњак биолошког института у Сарајеву, Год. II, Фасц. 1—2, Сарајево.
9. Haussk., A. (1971): Prodrömus Florae Peninsulae Balcanicae I—III. Nachdruck im Verlag Otto Koeltz, Koenigstein—Taunus.
10. Хорватић, И. и сар. (1967): Аналитичка флора Југославије I. Институт за ботанику Свеучилишта у Загребу. Тисак Графичког завода Хрватске, Загреб.
11. Lovka, M. (1975): Prispevek k citologiji jugoslavanskih semenovk (*Spermatophyta*) I: *Liliaceae* s. lat., Biološki vestnik, 23/1, Ljubljana.
12. Mayer, E. (1952): Seznam praprotnic in cvetnic slovenskega ozemlja. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana.
13. Обрадовић, М., Будац, В. (1979): Прилог флори околине Херцег-Новог, Бока 10/II, Херцег-Нови.
14. Обрадовић, М. (1985): У флори Херцег-Новог и околине ендемске биљке рода *Catranula* L. (Звончићи). Бока 17, Херцег-Нови.
15. Поповић, Д., Стерниша, А. (1971): Флора и вегетација херцеговачког подручја с посебним освртом на парковско биље. Изд. Скупштина општине Херцег-Нови и Туристички савез Бокe Которске, Београдски издавачки завод, Београд.
16. Rohlena, J. (1922): Additamenta ad floram dalmaticam, Acta botanica Bohemica, Vol. I, v Praze.

17. Rohlena, J. (1922—23): Additamenta ad floram dalmaticam. Preslia, Ročník II, Praha.
18. Rohlena, J. (1941—42): Conspectus florae Montanegrinae. Preslia XX—XXI, Praha.
19. Šmadra, J. et al. (1968): Výsledky biogeografických cest do Jugoslávie v letech 1964—67. Československá akademie věd Geografický ústav Brno, Brno.
20. Шилић, Ч. (1984): Ендемичне биљке. Природа Југославије 4. «Светлост», Београд — Сарајево.
21. Tommasini, M. (1835): Botanische Wanderungen im Kreise von Cattaro. Flora 18, Jena et Regensburg.
22. Тринајстнић, И. (1976): Beitrag zu Taxonomie des *Iris pallida* Komplexes. Биосистематика 2, Београд.
23. Tutin, T. G. et al. (1964—1980): Flora europaea 1—5. University press, Cambridge.
24. Ungar, S. (1969): *Portenschlagiella ramosissima* (Portenschl.) Tutin na otoku Visu. Acta Botanica Croatica 28, Zagreb.
25. Visiani, R. (1842—1852): Flora dalmatica I—III. Apud Friedricum Hofmeister, Lipsiae.
26. Vukić Pulević (1980): Bibliografija o flori i vegetaciji Crne Gore, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti. Odjeljenje prirodnih nauka, Bibliografije, knj. I., Titograd.

Summary

ON THE ILLYRIAN-MEDITERRANEAN ENDEMIC PLANTS IN FLORA OF THE HERCEG-NOVI SURROUNDINGS

Melanija OBRADOVIĆ

Flora of the surroundings of Herceg-Novi is characterized by a significant number of endemic plants—plants confined to a particular region. These plants contribute to elucidation of history of origine of flora of a region, as well as to recognition of its floral and geographical characteristics. Therefore, we selected and described the number of 18 species out of the group of Illyrian-Adriatic endemic plants occurring in the region extending from Suturina into Kotor and the mountain slopes above. All these plants are worthy to be noted, Illyrian-Mediterranean species having their distribution center at eastern Adriatic and Kvarner-Liburnia coast in a broader sense. Also, they may partly cover western Adriatic region of the Apennine Peninsula. All these species analyzed in detail in this study were grouped into three subgroups: Illyrian-Adriatic, Illyrian-Apennine, and Kvarner-Liburnia endemic plants. (10). The 15 species were described within the subgroup of Illyrian-Adriatic endemic plants. They are mostly confined to the Eumediterranean and Submediterranean belt extending along Slovenian and Istrian and Kvarner coast into Albania. Among them, the most important are the 4 species growing only in Yugoslavia. (23). They are as follows: *Campanula portenschlagiana*, *Iris pseudopallida*, *Salvia brachyodon*, and *Seseli globiferum*. All these 4 Yugoslav endemic plants occur in southern Montenegro at their southeastern area boundaries. The 9 plant species belonging to the subgroup occur in flora of the Dinaric Alps of Yugoslavia and Albania: *Asperula scutellaris*, *Centaurea nikolai*, *Crocus dalmaticus*, *Fritilaria gracilis*, *Petteria ramentacea*, *Rhamnus intermedius*, *Rh. orbiculatus*, *Tanacetum cinerariifolium*, and *Teucrium arduini*. Among them, the 3 species are distinguished due to a characteristic distribution area. *Centaurea nikolai* and *Petteria ramentacea* (1) grow only at southeastern Dinaric Alps while *Rhamnus intermedius* exclusively in coastal belt of the Dinaric Alps where the Mediterranean climate and evergreen vegetation are present. The 2 species, besides their presence in flora of Yugoslavia and Albania, have their exclaves in Greece and therefore they are recorded not only for the Adriatic, but, also for the Aegean floral province. (23). *Moltkia petraea* resides in central and southeastern Dinaric Alps while *Stachys mentifolia* has its distribution centre at the southeastern Dinaric Alps. (20).

The 2 Illyrian-Apennine species were described within the second subgroup. These 2 plants have been recorded from flora of the Apennine Peninsula and also from the Illyrian coast in a broader sense. *Dianthus liburnicus* has been described in flora of the northwestern Italy and also in flora of Yugoslavia where it covers the belt extending along the Slovenian and Croatian coast into the southernmost portions of Montenegro. *Portenschlagiella ramosissima* is an endemic plant of the southern Italy, the Dinaric Alps of Yugoslavia, and northwestern Albania. Both plants are worthy to be emphasized since they point to the relationships between an old flora of the Balkan Peninsula and the Apennine Peninsula.

Only a species *Astragalus illyricus* was included in the third subgroup of Kvarner-Liburnia endemic plants. This Yugoslav endemic plant residing in the Dinaric Alps has been also recorded from Trst (Italy). According to the data available, southern Montenegro represents its southeastern area boundary. (20).

One of the important characteristics of most plants analyzed is that they are heliophytes growing on limestone soils, rocky terrains, and in thinned forests and underbrush. Among them, a skiaphyte *Fritillaria gracilis* is distinguished. This species has been also found on limestone rendzina soils rich in humus. The other two species *Salvia brachyodon* and *Seseli globiferum* growing also on the limestone-dolomite substratum were observed.

In relict and endemic communities of the alliance *Cisto-Ericion* H-č worthy to be noted are the species *Asperula scutellaris* and *Crocus dalma-ricus* while in the endemic communities of the order *Moltkeetalia petraeae* L-kšić the species *Teucrium arduini*, *Centaurea nikolai*, and *Moltkia petraea*.

The species *Campanula portenschlagiana* and *Salvia brachyodon* are the most important plants for the region investigated, from the biogeographical aspect. The first mentioned nearby Kotor occurs at its southeastern area boundary while the Orjen mountain represents the southeastern area boundary of the second species mentioned.

IZ PUTOPISA KOJI SE ČUVAJU U BIBLIOTECI ARHIVA HERCEG-NOVOG

U biblioteci Arhiva Herceg-Novog, među brojnim drugim knjigama, nalaze se i putopisi stranaca koji su putujući po našim krajevima zapazili Boku Kotorsku i posvetili joj veća ili manja poglavlja u svojim knjigama. To su većinom sećanja na posete ovom predelu krajem prošlog, ili na samom početku ovog veka. Knjige su nabavili i čitali Novljani toga vremena, a danas su nepoznate većini naših sugrađana. Izdvajamo ovoga puta putopise J. P. Barry-a, Anglo-Indijca, i Maude Holbach Engleskinje nastanjene u Austriji. Prikazujemo ih zajedno jer su oba putopisa iz pera britanskih putnika, oba pripadaju istom razdoblju, na samom početku ovoga veka, kada se u Boki začinjao turizam.

Sanitetski potpukovnik J. P. Barry se u Tirolu lečio od bolesti stečenih u tropskim predelima, pa je nakon toga posetio Beč, Peštu i Trst, te nastavio brodom niz istočnu obalu Jadrana do Krfa i kasnije Atine. Kako je znao da je za njegove sunarodnike u Indiji i Britaniji istočna obala Jadrana sasvim nepoznat predeo, i da mnogi misle da je to divlja i necivilizovana oblast, odlučio je da ih obavesti o njoj i ukaže na njene prirodne lepote, istorijske spomenike i karakter ljudi. Po njegovom mišljenju sve što je video kazuje da je to kraj koji bi mnogi rado posetili i gde se može uživati i odmoriti. Svoje utiske je prvo objavio kao pisma sa putovanja u uglednom listu »The Times of India«, a potom je ta pisma 1906. godine pod naslovom »At the Gates of the East: A Book of Travel Among Historic Wonderlands« (»Na kapiji Istoka: Knjiga o putovanju po predelima istorijskih čuda«) objavila izdavačka kuća Longman, Green & Co. Kako je prva namena pisama bila informisanje potencijalnih turista, Barry navodi hotele u kojima je otseo i daje mišljenje o njima. U Boki Kotorskoj nije boravio, već je dolazio na izlete iz Dubrovnika, gde je bio u hotelu »Imperijal«.

Potpukovnik Barry čovek širokog obrazovanja (medicina i filozofija) bio je jedan od onih ranih turista koji su putovali da

saznaju, pa je smatrao da je posmatranje samo jedan od načina upoznavanja stranih zemalja, a da treba čitati i razgovarati da bi bilo jasno ono nešto se vidi. Zato u njegovom putopisu nalazimo mnoge podatke koje sadašnji turisti, a možda ni meštani, ne znaju.

Za Maude Holbach, kao i za Barry-a, putovanje je vid učenja i istraživanja. Ona je dugo putovala po istočnoj obali Jadrana i njenom zaleđu. Na put je pošla tek nakon što je ponešto saznala o Dalmaciji od članova »Društva prijatelja Dalmacije« u Beču. Od njih je dobila preporuke za ugledne ljude i poznavaoce tih predela koji će joj biti od pomoći u toku putovanja. Njen suprug je snimao predele i gradove kroz koje su putovali, te su njegove fotografije poslužile kao ilustracija za knjigu »DALMACIJA«, zemlja u kojoj se susreću istok i zapad« (»DALMATIA, THE LAND WHERE EAST MEETS WEST, by MAUDE HOLBACH, with upwards of 50 illustrations from photographs by O. Holbach and a map). Putopis je izašao 1907. u Londonu i Njujorku u izdanju John Lane Company.

Dok je Barry pretežno opisivao pejzaže i popratio ih podacima iz istorije, M. Holbach je dala i zapažanja o samim naseljima i ljudima, često sa blagim humorom svojstvenim Engleskinjama. Ona je u mestima koja opisuje duže boravila, ali nam za razliku od Barry-a ni u uvodu ni kasnije ne daje podatke o hotelima u kojima je otišla. Iz poglavlja o Boki moglo bi se zaključiti da je boravila u Zelenici. Ova nam se mogućnost nameće zato što je tamo u to vreme radio pansion koji je organizovao izlete po Boki, te do Cetinja i Albanije (»Pansion na zelenoj plaži« Antona Magyara). Ture koje nudi zelenički pansion, kao i izbor prevoznih sredstava su odgovarajući onome što u svom putopisu opisuje M. Holbach.

Zanimljivo je da se u Arhivu Herceg-Novog nalaze original putopisa Maude Holbach i prevod te knjige na nemački jezik. Knjigu je prevela Marie Seifert, a izdata je već 1909. godine u Beču. Prevod ima 6 fotografija više nego original, a tri od njih su iz Kotora i okoline gde Holbachovi nisu dobili dozvolu da snimaju.

Barry i Holbach upotrebljavaju geografske nazive talijanskog porekla, koji su tada bili službeni, pa nalazimo da je Boka Kotorska — Bocche di Cattaro (Barry shvata kao množinu), a Holbach koristi samo Bocche (sa glagolom u jednini). Imena gradova, kao i ostali toponimi su u prevodu dati u današnjem obliku: Castelnuovo — Herceg-Novi, Gravosa — Gruž, Ragusa — Dubrovnik, Spagnuolo — Spanjola, Teodo — Tivat, Catenae — Verige, Our Lady of Scalpello — Gospa od Skrpjela, Krivosic — Krivošije, Montenegro — Crna Gora, Perasto — Perast, Risano — Risan, Antivari — Bar, Dulcigno — Ulcinj, Perzagno — Prčanj, Porta Marina — Kapija od mora, Mount Cassone — Ilijino brdo. Imena su data onim redom kojim se javljaju u prevedenim tekstovima (prvo Barry).

U BOKI KOTORSKOJ

(Odlomci iz putopisa Maude M. Holbach »DALMACIJA«)

Sa engleskog prevela Sonja Rakić

Kada uđete u Boku, učini vam se da se norveški fjord nekako izgubio prilikom stvaranja sveta i zalutao u južne vode. Uski ulaz — između pretećih tvrđava gde talasi besno šibaju surovo stenje — ničim ne nagoveštava koliko je velik jezeru sličan zaliv iza ovih pretećih vratnica, niti kako je umilna lepota njenih zelenih obala. Od rta Oštra, kraja dugog uskog dela kopna koji oblikuje prirodni lukobran i na kom stoji svetionik, do Kotora, najvažnijeg mesta u Boki, ima davnaest milja vazdušnom linijom, ali je razdaljina skoro dvostruka kada je treba preći parobrodom (jer on mora da sledi krivudanja fjorda) pa ni tako se ne može istražiti najdublje zatone sva četiri zaliva u koje se račva ovo more uvučeno u kopno.

Da biste to učinili morate poći jednim od malih lokalnih parobroda koji saobraćaju između raznih gradića i sela u Boki, ili iznajmiti čamac sa posadom snažnih veslača, ako vam ne odgovara vozni red parobroda.

Prvo pristanište brzih parobroda je Herceg-Noví, zaista očaravajuće mesto, kome bi se po slikovitosti i čistoj lepoti teško moglo naći ravno na obalama Jadrana. Srednjevekovna utvrđenja i zidine sa tragovima opsada i zemljotresa, opasani su izrazito zelenim šumarcima i obrasla bujnim puzavicama i rascvetalim biljem.

Stare turske tvrđave, sive kao i stene na kojima su sazidane, ogledaju se u ravnoj površini vode ispod njih. Malo severnije na dominantnom uzvišenju ocrtavaju se naspram neba kule turske tvrđave Španjole. To ime je dobila jer predanje kaže da su je sagradili Španci, dok je arapski natpis na vratima same tvrđave pripisuje turskim graditeljima iz 1548. godine; drugi natpisi iz doba otomanske vladavine se mogu videti na jednoj od gradskih kapija i jednom drevnom bunaru.

Istorija Boke je puna borbi: vekovima su se ovde Mlečani nadmetali sa Turcima. Izgleda da je sudbina ovog lepog predela da se od njega nikada ne odmiču vesnici rata jer i danas se po padinama njegovih brda roguše tvrđave i vaš bezopasni fotoaparati postaje »tabu« čim sa parobroda ugledate rt Oštra, i tako je sve dok ste u Boki, na brodu ili obali.

Uzdajući se u pomoć koju nam pruža popratno pismo Guvernera Dalmacije sa nalogom svim službenicima da nam se nađu na usluzi, mislili smo da ćemo biti izuzeti od zabrana, pa smo jednog jutra smelo krenuli po Kotoru ne skrivajući svoj aparat i snimali pred samim nosom vojnih lica; tek kada smo se vratili na brod na kome smo spavali, upozorili su nas oficiri da smo za dlaku izbegli da nas stave iza brave i da bi nas otuda civilne vlasti mogle

izvući samo uz mnoge formalnosti. Na to smo posetili komandanta garnizona i pokazali mu svoje preporuke. On je, doduše bio ljubazan, ali i nepopustljiv, pa je naš fotoaparatus morao da miruje.

Jedan drugi predstavnik vlasti, koga smo potom sreli u Herceg-Novom, je izgleda na drugi način tumačio naredjenja, jer ne samo što nam je odobrio da snimamo sve (osim savremenih utvrđenja) u mestu i oko njega već nam je rekao, sa smeškom u očima, da je kod njega pre par dana bio jedan vodnik i očekivao da će dobiti naredbu da uhapsi naše malenkosti (jer smo švrljali po pristaništu na sumnjiv način sa malom crnom kutijom koja je i pre prouzrokovala nevolju), a on je rekao revnosnom vojniku da ne obraća pažnju na nas.

.

A sada nakon što sam vam pričala o promenama sudbine ovog zemljom opkoljenog mora, i krvi mnogih naroda prolivenoj na tim obalama, vraćam se u ljupki, nasmešeni Herceg-Novi i u njemu u jedan od najlepših i istorijski najzanimljivijih manastira u Dalmaciji, onaj u Savini, letnu rezidenciju pravoslavnog episkopa iz Kotora, manastir osnovan u jedanaestom veku, koji je u vreme turskih osvajanja primio monahe izbeglice iz Trebinja, nakon čega je Savina postala centar Mitropolije.

Manastir, je sagrađen na šumovitom bregu čije se padine naglo spuštaju prema moru i u čijoj pozadini se dižu visoke planine. Do njega vodi široko kameno stepenište obraslo mahovinom, a pri dnu stepenica stoji kao na straži veličanstveni čempres, istinski monarh među stablima. To je savršena slika u svako doba, a ako tu dođete 27. augusta kada se slavi Velika gospojina i tamne prilike bradatih kaluđera silaze u svečanoj povorci sa razvijenim svetim zastavama dok pred njima idu belo odeveni pomoćnici, videćete sa ovom slikom kao pozadinom prizor koji dugo ostaje u sećanju.

Ali, Savinu ne treba posetiti samo zato što je lepota njene okoline bez premca. Ljubitelji umetnosti bi dotle došli samo da vide posudu čisto slovenske izrade koju su doneli monasi izbegli iz Trebinja.

Tu je i neobična posuda sa pregradama za čuvanje ulja, vina, žita i hleba, simbola obilja, a koja se koristi pri velikim obredima u crkvi. Za kristalni krst optočen srebrom kažu da je pripadao Sv. Savi (srpskom svecu kraljevskog porekla, koji je presto zamenio monaškom ćelijom), tu je i primerak jevanđelja sa ćirilskim natpisima na srebrnim koricama.

Kada isplovi iz Herceg-Novog brod na putu za Kotor prolazi kroz relativno uzan kanal koji se širi u Tivatski zaliv, najveći deo Boke. Na jugu ovog zaliva su tri ostrvca, nekadašnja sedišta prosvete i kulture, male luke mira i skloništa u zlim vremenima još od davnina, baš kao naše ostrvo Iona.* Manastir Prevlaka na jednom od njih je bio rezidencija zetskog arhiepiskopa.

Tivatski zaliv je skoro zatvoren prema severu. Prolaz kroz koji se prelazi u unutrašnji deo Boke je tako uzan da su u čestim ratovima u srednjem veku postavljali lanac sa obale na obalu da bi sprečili ulazak neprijateljskih brodova, pa otuda još uvek nosi ime Canale delle Catene (kanal sa lancem).

Upravo na prilazu Kotoru predeo sve više i više liči na Norvešku, postaje surov i divlji; Planinske strane na istoku se dižu kao kameniti zid, ali na zapadnoj obali bele kućice i seoca izranjaju iz jarko zelenog rastinja. Selo Dobrotu, na prilazu Kotoru, su nekada naseljavali pomorci čije su kuće bile pune blaga dobavljenog iz celoga sveta, pa su privlačile planinske hajduke da ih pljačkaju. Otuda još i danas možete videti na zidovima puškarnice kroz koje su pucali na razbojнике. Prčanj naspram nje, je imao razvijenu trgovinu sa Mlecima i lepa crkva, još nedovršena, potiče iz tog uspešnog razdoblja.

Prvi pogled na Kotor sa mora je vrlo upečatljiv: njegove utvrđene zidine se penju u izlomljenoj liniji do smrknete tvrđave na moćnoj steni iznad grada i raspaljuju maštu kao i druga bela izlomljena linija, ona što se iza njih penje kao bela nit do «crnih planina» Crne Gore. Ta druga je novi put koji je izgradila austrijska vlada, a on vodi do srca te romantične zemlje čiji su se brđani vekovima borili protiv svojih nasledenih neprijatelja Turaka. Kotor je sedište rimokatoličke biskupije od šestog veka, a i pravoslavni episkop ima ovde svoju rezidenciju. On je i značajno vojno središte iz koga se rukovodi svim pokretima u Boki. Prisustvo oficira dopunjava živost na ulicama gradića. U bašti cafe-a kraj šetališta na obali je vrlo veselo u letnje večeri, kada svira kapela, a građani večeraju ili piju dalmatinsko vino za malim stolovima ispod stabala. Luku često oživljavaju dolasci engleskih ili američkih jahti, a ponekada veliki turistički parobrodi svrate i iskrcaju svoje putnike na dan, ili duže, da razgledaju grad ili se odvezu do Cetinja, prema želji pojedinaca. Nema mnogo znamenitosti koje treba videti, jer su uzastopni zemljotresi u šesnaestom, sedamnaestom i osamnaestom veku razorili mnoge zgrade i od rimskog Ascriviuma je ostao samo jedan kameni oltar i statue koje se mogu videti na glavnom trgu neposredno uz slikovitu Kapiju od mora.

Katedrala privlači pažnju zbog slikovite stenovite pozadine koja kao da se naglo uzdiže neposredno iza nje. Prva zgrada koja

* Iona — malo ostrvo u sastavu Hebrida na kome su istorijski spomenici iz doba primanja hrišćanske vere.

je ovde bila podignuta je sagrađena 809. da se u nju smeste mošti Sv. Trifuna. Predanje kazuje da su svećeve kosti doneli neki mle- tački trgovci koje je oluja doterala u zaliv, a Kotorani su iskori- stili priliku da steknu sveca zaštitnika, jer bez njega se nije mogla zamisliti ni jedna zajednica toga vremena koja je nešto držala do sebe.

Od osvećenja katedrale slavi se dan Sv. Trifuna. To se čini vrlo svečano i uz mnogo veselja trećeg februara svake godine, a jedino se nije proslavljalo za vreme francuske vladavine kada je bilo zabranjeno. Danas, međutim, u povorci učestvuju samo oni koji još imaju stare nošnje i oružje.

Drugi praznik u Kotoru je 25. januara kada pravoslavna crkva slavi svetu Osanu i mnogi podanici susjedne kneževine dolaze na hodočašće u to svetište.

Privukla me crnogorska tržnica na kojoj se pored voća i po- vrća iz plodne oblasti oko Skadara, prodaju i takvi specijaliteti kao što je sušeno ovčije i kozije meso. Poželela sam da kičicom i bojom prikažem naočite figure muškaraca, ali sam se razočarala kada sam videla da ti ljudi plemenitog izgleda dopuštaju da sav posao oko donošenja proizvoda na pijacu padne na pleća njihovih radom iznurenih, prerano ostarelih žena, čiji se život malo razli- kuje od života tovarnih životinja.

Odlučila sam da se popnem do male crkve Maria delle Salute pre nego što napustim Kotor, a, ako dobijem dozvolu, i do tvrđave St. Giovanni. Prema onom što je pisalo u vodiču, to nije bilo doz- voljeno, ali je naše iskustvo pokazalo da ima iznimki: ljubazni ko- mandant garnizona nam je dao pismeno ovlašćenje, pa smo nao- ružani njime otpočeli uspon.

Na kapiji podno stene na kojoj je tvrđava presreli su nas stra- žari i držali u nas uperene puške dok oficir nije pregledao naše isprave i naredio im da spuste oružje iz tog pretećeg položaja. To nas je podsetilo da se u ovom kraju, istočnoj predstraži austrij- ske carevine, na svakog stranca gleda kao na mogućeg neprijatelja dok se ne dokaže suprotno. U prostorijama tvrđave su nam dode- lili vojnika kao vodiča pa smo produžili uspon, a nakon svakog novog zavoja pogled na grad i plavetnilo mora je bivao sve lepši i lepši. Kod crkve Maria delle Salute stali smo da bismo uživali u veličanstvenom pogledu na kopno i more, obilju nežnih blede lju- bičastih perunika što su racle među stenama i dražesnim malim gušterima koji su strelovitom brzinom prelazili s mesta na mesto.

Penjanje na tvrđavu je iscrpljujuće, a razdaljina veća nego što se čini kada se gleda odozdo, ali je mali napor dobro nagrađen kada se stigne do najviše tačke. Tu su nas, opet, primorali da se suočimo sa cevima napunjenih pušaka, a ovu lepu pažnju su nam ukazali i prilikom odlaska. Osim ove male ceremonije, koje bismo se mi rado odrekli, a koja je sigurno naredba više komande i mora

se strogo sprovoditi, svi iz garnizona su bili veoma ljubazni prema nama i moram napomenuti da je naš vojnik-vodič odlučno odbio da primi »bakšiš« za svoje usluge.

Odmah iza tvrđave, ali duboko dole, je granica između Dalmacije i Crne Gore. U samoj blizini su nam pokazali jednu ubogu kolibu, najbližu kuću u kneževini. Tvrđava ima dobar pregled nekoliko milja novog puta za Cetinje, ali vam se odmah nameće misao da bi se u slučaju rata planinci slili do Kotora kao bujica niz skoro nepristupačne pešačke staze i puteve za samarnu stoku. Njihova narodna nošnja, žućkasto beli kaputi od nebojene vune i braonkasti ogrtači (takođe domaće izrade) su tako slični bojama stenja da bi ih učinili praktično nevidljivim.

Ima u Boki jedno mesto koje se retko posećuje, a koje bih mogla nazvati duhom nekadašnjeg grada. Perast u podnožju Ilijinog brda je pun oronulih manastira i dvoraca. Za jedan od njih su nam rekli da je nedavno prodat za sumu od 50 funti u austrijskom novcu. Tako su obezvređeni! Perast smo posetili iz Zelenike i posvetili ceo dan tom izletu: došli smo kočijom do jednog rta naspram Perasta i do njega prešli čamcem na vesla, a vratili smo se lokalnim parobrodom. Izgleda da niko ne zna mnogo o istoriji toga mesta. Jedino smo saznali da su njegovi pomorci bili slavljani po celoj Boki, a da je bogatstvo koje ti ruševni dvorci odražavaju bilo stečeno trgovinom, kao i ono u Veneciji. U crkvi se još sa ponosom čuva jedna uspomena, zastava oduzeta od Turaka čiju su vojsku od šest hiljada odbili hrabri branitelji kada je napala Perast u sedamnaestom veku. Drugu jednu zastavu, dar mletačkog Dužda, su zakopali ispod oltara kada je pala Republika.

Pri povratku nas je očarao slikoviti prizor dva stočića koji se uzdižu iz voda Boke između Perasta i suprotne obale. Mornari sa našeg broda su nam rekli da je na jednom od njih stojala najstarija benediktinska opatija u Dalmaciji po kojoj se on i danas zove Sv. Dorđe. Opatija je srušena kao, i mnoge druge, u vreme kada su Bokom ognjem i mačem harali Turci, pa se sada vide samo sivi zidovi. Na drugom otočiću je mala crkva cilj hodočasnika iz bliza i daleka, prepuna zavetnih darova mornara koji su izbegli brodom. Posvećena je Bogorodici koja se, po legendi, tu ukazala jednom mornaru još dok je na tom mestu iz mora strčala samo gola stena. Tlo na kome stoji crkva su napravili Peraštani: godinama su tu iskrcavali brodove pune kamenja i zemlje dok nije nastao današnji otočić, su dovoljno mesta za crkvu i busenje trave oko nje. Na godišnjicu prikazanja Gospe, što je prema priči bilo 22. jula 1452. godine, otok posećuje šarena povorka čamaca.

Napustili smo Boku iskreno ožalošćeni, jer je u tim poslednjim danima aprila bila u svom najlepšem ruhu od svežeg zelenila kakvo se u Engleskoj viđa u junu. Ni u jednom drugom kraju Dalmacije nismo videli takve šume slične onima u severnim zemljama.

Od Dubrovnika sa njegovim palmama, džinovskim alojama i drugim bujnim biljem južnih predela, se do Zelenike, pored Herceg-Novog, stiže železnicom za par sati. A kakva razlika u pejzažu! Kao da ste sa francuske rivijere stigli u unutrašnjost Engleske. Sve bi nežne biljke iz Dubrovnika bujale u Boki kada bi ih se samo posadilo, ali one tu nisu odomaćene. I klima je sličnija engleskoj nego u ostalim krajevima Dalmacije, ima mnogo više kiše, a zahvaljujući tome više zelenila nego drugde duž obale, a to prija engleskom oku.

DALMATINSKI FJORDOVI — KOTOR

(Poglavlje iz putopisa »NA KAPIJI ISTOKA« od J. P. Barry-a)

Sa engleskog prevela Sonja Rakić

Na istočnoj obali Jadrana nema ničeg što se po spektakularnosti može meriti sa Bokom Kotorskom. Dovoljno je na nju baciti samo jedan pogled da se uoči takav splet suprotnosti u pejzažu, takav neobičan predeo dostojan divljenja, kakav možemo prosto nazvati *lusus naturae*. Ugledate veličanstvenu lepotu istovremeno divlju, i uzvišenu, očaravajuću a ipak zastrašujuću, tako idiličnu a ipak tako grubu, jednostavnu a ipak tako složenu, zelenu a ipak tako sivu, obrađenu a ipak tako neplodnu, modernu a ipak tako iskonsku, da se dok plovite kroz ove fjordove, uz samo malu pomoć mašte, prenosite iz sveta sadašnjeg trenutka u ono doba kada je ovaj naš grumen zvan zemlja imao tek koricu na smeši testa. Samo ime ušće (Bocche) izgleda da je odraz neke divovske čudi. Ono je čisti *lucus a non lucendo*, jer nema nikakvog ušća, zato što Kotor nije reka već grad, a rečnik geografa se nije još toliko uvećao da bi se njime razumljivo i prihvatljivo opisalo ušće grada.

Pa šta je, onda, to ušće? To je niz od pet zaliva koji polazeći od Jadrana prelaze jedni u druge pomoću sve užih kanala i vijugavih zatona dok, 20 kilometara od mora ne stignu do slepog kraja na obali na kojoj stoji njihov glavni grad. A kakvi su? Uzmite jezero Lucern, prekrijte njegove obale mirtom, vinovom lozom i maslinama, svim onim terasasto složenim zelenilom juga. Postavite tu i tamo po padinama i obali starovremenska naselja čija prošlost seže do nastanka istorije, tu i tamo na dominirajućim uzvišicama stara utvrđenja i gradove iz onih dana kada je Venecija bila moćna. Podignite pogled i videćete planine snežnih vrhova i stene poput kula kako poniru sve do mora, sive, isušene i potpuno neplodne kao da je neko bacio planinsku pustoš Sinaja* u zimsku baštu same prirode. Drugim rečima ispreplićite skandinavske fjordove, italijanske vrtove i puste stene pored Crvenog mora pa ćete dobiti

* U originalu stoji Arabia Petraea, (Arabia Petraea je bila rimska provincija na bliskom istoku.)

dosta dobru predstavu o tome kako izgleda Boka Kotorska. Ne može se razumeti kako su tako pusti prizori i takva plodnost nastali na istom mestu, u istom procesu oblikovanja, dok neki predeli okrenuti jugu ne mogu proizvesti ni toliko bilja da vidimo vlat trave na njima, drugi, mada gledaju na sever, obdareni su obiljem prirode, tako da je tu sve suprotno od onoga što zemljoradnik može očekivati.

Prvo mesto koje neodoljivo privlači pogled putnika pri ulasku u Boku je Herceg-Novi, biser čitavog tog lokaliteta. Ono ima trgovački značaj kao poslednja stanica bosansko-hercegovačke državne pruge, mada većina saobraćaja na ovoj pruzi polazi od Gruža, luke grada Dubrovnika. Položaj mu je takav kao da ga je odabrao slikar koji je nekim slučajem bio i zdravstveni radnik, jer se tu zdravstveni zahtevi i potreba za slikovitim idealno susreću. Na uzvišenju sa pogledom ka jugu ređaju se u nepravilnim nizovima kuće među nabranim stenama, dok stare zidine i tvrđava, usamljena na uzvišici i okupana večitim suncem, dodaju ovom dragulju iz radionice prirode draž utančanosti. Tvrđava, sagrađena 1538, nazvana je Španjola u znak zahvalnosti Španiji za pomoć Veneciji u borbi protiv Turaka.

Tivat je sledeći, i najveći, od zaliva. Sirok je šest kilometara a dubina mu je 100 do 120 stopa i austrijska mornarica ga koristi kao pomoćno skladište i provijantsku bazu Pule. Strateška važnost ovog akvatorija je tako vitalna da je okružen prostranom mrežom savremenih utvrđenja i naoružanja. Dalje od Tivta, ka severu, kanal se da bi prešao u poslednji deo zaliva sužava u tesnac poznat kao Verige, gde su nekada bacani lanci sa jedne obale na drugu da prepreče ulaz neprijateljskim brodovima. Ovo je najneobičnije mesto u zalivu Boke, mesto na kome tri poluostrva izbacuju ususret svoje rtove da bi se sastala tri zaliva. Na levoj strani je Risanski zaliv — ime dolazi od antičkog Rhizon po kome je Boka dobio svoj rimski naziv Sinus Rhizonicus. Upravo tu su dva otočića draga Bokeljima, stenoviti otok Sveti Đorđe sa drevnom benediktinskom opatijom i njegov blizanac, glatki disk kopna paralelan sa površinom mora, na kome stoji puna zavetnih darova crkva Gospe od Škrpjela. Ovaj otok su praktično napravili ljudi od materijala donetog sa obale da bi se sagrađilo svetilište za Bogorodicu.

Risan, u dnu severnog zaliva, je bio središte stare ilirske kraljevine pre no što je ona postala rimska provincija. Kada ga danas gledamo u miru njegove beznačajnosti, moramo uložiti napor da bismo shvatili da su se tu sukobljavali narodi u beskonačnoj borbi za prevlast. Kroz mračni srednji vek Goti su ustuknuli pred Vizantinima, Saraceni pred Srbima, Normani pred Bugarima, dok nije došla Venecija da udari pečat prosvetljenosti na svoj novi posed i da utisne u sam kamen lepotu dajući ulici i crkvi i stambenoj zgradi izraz renesansne umetnosti. Kratka francuska okupacija se okon-

čala 1814. kada je počela vladavina Austrije. Poredak koji vlada duž cele obale Boke i u planinskom zaleđu Risna je plaćen sa dosta austrijske krvi i novca. Buntovni brđani iz nekad besputnih planina Krivošija, utvrđeni između ratničkih naroda Dalmacije, Hercegovine i Crne Gore, odbijali su austrijsku vlast u toku skoro tri generacije. Nevolje oko uvođenja poreza na zemlju i kuće trajale su dve godine ispunjene prolivanjem krvi. Zbog zakona o regrutaciji došlo je do drugog ustanka 1869. godine. Zemlja je bila nepogodna za standardno vođenje rata, pa je posle mnogo gubitaka i ponešto poniženja Austrija morala da prihvati i samo formalno potčinjavanje. Malo po malo probijani su putevi kroz ovu divlju zemlju i onda, ali ne pre 1881, Austrija uspeva da nametne regrutaciju.

Tužno je gledati propadanje privlačnih gradova u ovim zalivima. Bokelji su bili najbolji pomorci na Jadranu i poznati po svom napretku. Svaka porodica je imala bar ribarsku barku koju je mogla zvati vlastitom. Znatan deo ugleda koji je uživala Venecija stečen je zahvaljujući pomorskoj veštini Bokelja i graditeljskim veštinama njihovih brodogradilišta. I kako je tužan prizor Perasta sada! Ovaj ljupki grad na zavoju poluostrva između Risanskog i Kotorskog zaliva je prizor tužne pustoši. Čitave ulice otmenih kuća, čvrste građe kao tvrđave, iz kojih su zastupnici Dužda i mesni velikaši slali svoje velike trgovačke brodove po celom poznatom svetu, sada su prosto napuštene kao da je kuga odnela njihove stanovnike. Nestalo je njihovih stanara i njihovog zanimanja, jer nisu mogli da izdrže borbu između uglja i platna. Tako nemilosrdnost napretka razara domove vrednih naroda i obeležja civilizacije koja je verovatno bila mnogo srećnija od naše.

Na ovom delu izlazeći iz Veriga zadivljeni otkrivajte one crte Boke Kotorske zbog kojih se ovaj zaliv svrstava u čudesa prirode. Neposredno uz padine obrasle lozom i maslinama i voćnjacima ugledate ogromne planinske strane visoke po nekoliko hiljada stopa, gole, turobne, mračne, kako se spuštaju pravo do vode bez trunke zelenila, ili bilo kakvog traga života. Neposredna blizina i nagli prelazi između ovih suprotnosti sadrže u sebi nešto tajanstveno i neprirodno, skoro zastrašujuće. Grad Kotor — 5400 stanovnika — leži u zatonu u onom delu zaliva koji je najudaljeniji od mora. Nad njim se strmoglavo nadnosi odevena u zimsku belinu planina Lovćen, ili Monte Sella, preko 5000 stopa visoka. Klisura u kojoj leži je tako uska, a planinske strane što je zatvaraju tako strme i visoke, da ga usred zime sunce ne dotiče pre 10 ujutro a nestaje u 3 popodne. U staro vreme nalazimo, pod uticajem tadašnjih istoričara, mišljenje da se sunce u ovom mestu može videti samo usred leta, jer jer ga stalno zaklanjaju krečnjački visovi. U svakom slučaju ono u to doba godine nadoknadi ranije propušteno pržeći kožu i gušćići stanovnike naletima jare. Kotor je mesto koje treba izbegavati preko leta.

Mada Crna Gora ima svoje luke u Baru i Ulcinju, obe nepogodne, austrijski Kotor je pravo trgovačko središte ove kneževine. Između njih se vodi živa trgovina. Crnogorska tržnica na pristaništu izvan gradskih zidina — povrće, jaja, med, vosak, vuna, kože — privlači pogled vrevom i gizdavim nošnjama. Nisam video rujevo drvo i list koje su kotorski štavioci koristili praveći kordovske cipele i žute džidže za mletačke lepotice. Da biste zaprežnim kolima stigli do Cetinja — glavnog grada Crne Gore — treba osam časova vožnje veličanstvenim putem, ali ljudi tu razdaljinu prelaze pešice neverovatnom brzinom — tri i po časa — prećicama, delimično uz vododerinu a delimično putem sa 66 serpentina koji je sagradila Austrija 1844. godine.

U ovom al fresco muzeju čuda prva stvar koja vam privuće pažnju kada se pramac parobroda okrene prema Kotoru su tvrđava i zidine. Nigde nema sličnih, jer one se penju i spuštaju po ogromnoj litici u fantastičnoj cik-cak liniji, građevina koju kao da je spojila ruka Vulkana, preskače sa oštre stene na kamenitu čuku nenadnim munjevitim skokovima dok se ne dotakne tvrđave San Đovani, što kao orao na svom timoru sedi na šiljatoj steni. Nepotrebno je reći da na tom lepom primeru srednjovekovne arhitekture, kao i iznad gradskih kapija na pokretnom mostu i rešetki vrata, možete spaziti znak Venecije, jer je krilati lav svetog Marka simbol prisutan po celoj Dalmaciji.

Prevela i priredila:
Sonja RAKIĆ

LITERATURA

J. P. BARRY — AT THE GATES OF THE EAST, A Book of Travel among Historic Wonderlands, Longman, Green & Co. 1906

MAUDE M. HOLBACH — DALMATIA, THE LAND WHERE EAST MEETS WEST, With upwards of 50 illustrations from photographs by O. Holbach and a map; London John Lane, the Bodley Head; New York: John Lane Company. MCMVII, 1907

DALMATIEN, DAS LAND WO SICH OST UND WEST BEGEGNEN von Maude Holbach; Deutsche von Marie Scifert; Wien und Leipzig, A. Harleben's Verlag, 1909

RUNDREISE VON ZELENKA DURCH DIE BOCHE DI CATTARO, SKUTARI UND MONTENEGRO, IN 5 TAGEN, geleitet von der »Pension am grünen Strande«, Adorjan Magyar, 1904

ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA, ed. 1963

ENCIKLOPEDISKI ENGLJSKO-SRPSKOHRVATSKI RECNIK, IZRADILI SVETOMIR RISTIĆ, ŽIVOJIN SIMIĆ, VLADETA POPOVIĆ; PROSVETA — BEOGRAD, 1956.

S u m m a r y

FROM THE TRAVEL BOOKS KEPT IN THE HERCEG-NOVI ARCHIVES

Sonja RAKIĆ

The paper deals with the travel books kept in the Herceg-Novi Archives. It gives a short review and translations of extracts from two books, both by British authors and both published in the early years of the 20th century. The books are about the journeys along the Adriatic Coast and the translated passages are those about the Bay of Kotor.

ИСТОЧНЕ ОБАЛЕ ЈАДРАНА 1863. ГОДИНЕ*

Следећег јутра у 6 сати стигли смо из Драча у Бар. Испред Бара једна река вијуга посред поља, а на обалама реке видели смо 40—50 турских војника који су доручковали и прали своје рубље. То је била једна доста весела скупина, али доста прљава и недисциплинована, па се човек чуди шта они раде на овом месту. Међутим, турска влада сакупља трупе па овој обали тако да је поље у Бару било потпуно поседнуто зеленим шаторима. Поље је иначе грозничаво и једва да има неколико кућа на ивицама. Град је удаљен 3 миље и подигнут је на уздигнутом брегу. Ово место је интересантно по томе што је средиште барског архиепископа који носи име Примас Србије и Кнез Хрватске — велике старе титуле које данас немају никаквог значења. Ту је такође резиденција мудира или бега, гувернера ове области.

Бар је некад био важно место, познато по својој лепоти и грађевинама, племству, благостању и трговини. Бискуп је био овде још од средине IX века. Град је цвetaо за време Млетача док није пао (1571) у турске руке када је градска катедрала претворена у џамију, а градске куле и зидине постадоше развалине. Сада град има око 250 кућа и многе имају млетачки грб. Становника има око 4000, једна трећина хришћана и две трећине муслимана, тј. Албанаца. Целава обала Бара позната је по својим маслињацима и воћњацима, па су становници били доста имућни. Међутим, у овој области биле су честе побуне услед оспораване границе између Аустрије, Црне Горе и Турске, па је имућно стање људи прилично опало.

* EASTERN SHORES of the ADRIATIC in 1863 by Viscountess Strangford. Писац ове књиге је супруга лорда Странгфорда, рођена Emily Anne Beauffort, одица врло старе енглеске породице, чији су преци ратовали као витези у крсташким ратовима приликом освајања Јерусалима. Као потомка ових чувених ратника-витезова, патријарх Јерусалима је одликовао високом црквеним орденом. Она је често путовала по свим земљама Блиског Истока, а у својим зрелим годинама посветила се каритативном раду и оснивању болница. Умрла је 1887. год. Њезина запажања приликом посете Бара, Петровца, Будве, Боке Которске и Цетиња дајемо овде у слободном и скраћеном преводу онако како је она, онда, гледала ове наше крајеве.

Вратили смо се ускоро на брод и после мало времена крећемо даље и пролазимо поред једне лепе утврде подигнуте на самој обали, на високој стени. То је Петровац, баш на граничној линији између Турске и Аустрије. Мало јужније од овог места налази се општина Спич са прилично кратком морском обалом где Црногорци усрдно желе да им се дозволи да изграде малу луку за извоз својих разних производа. Али, то је мали простор и захтевало би напорне и велике издатке чак и за најмање бродиће, али, Црногорци много желе да га добију. По мојем мишљењу, овај мали поклон не би представљао никакву опасност, јер ова мала будућа лука има врло скучену обалу која је иначе с једне стране под потпуном доминацијом Аустрије, а с друге стране ту владају Турци. Спичани су сви хришћани, пола православних, а пола католика, са две цркве које посећују Албанци, Далматинци и Црногорци, тако да у њима решавају све своје спорове уз годишње заједничко холочашће, сваке године у Августу.

Са Петровцем закључно, ми смо већ у Далмацији, проишли смо неколико мањих острва која формирају улаз у Будву. Ушли смо у мало пристаниште, гледајући горе на висока брда која нас окружују. Нисмо могли да одбијемо топли позив врло уљудног заповедника градске тврђаве, који нас је позвао да видимо град и тврђаву. Град је врло чист и по изгледу напредан и весео после мртвила и примитивности турских градова; то је мали град и једва да је нешто већи од простора где се налазе касарне и утврђења. Прегледали смо касарнске спаваонице, пекарну и остале просторије утврђења. Све је било веома чисто и било нам је пријатно да видимо разно оружје ове посаде. Поред оградног зида ове тврђаве, стоје православна и католичка црква мирно једна поред друге.

Аустрија не дозвољава јавне тржнице унутар далматинских градова, зато сељаци из околних села сакупљају се ван градских врата где нуде своје производе. Проишли смо кроз северна градска врата Будве и, наједном, нашли смо се између Далматинаца и Црногораца. Нису имали много за продају, али пуне корпе смокава, бресака и осталог поврћа биле су свеже и пријатне. Није било меса, само рибе и то већина слане. Неколико девојака нудиле су прегршт свилених чаура и неколико пари шарено-плетених чарапа. Помањкање народне ношње код овог света било је богато падокнађено париским хаљинама једне групе дама, које су дошле на наш брод и кренуле на излет за Котор; смешне екстравагантне тоалете, али све по последној моди!

Кренули смо даље и пловили 2 сата дуж дивне обале па смо дошли у кљешта 3 веће тврђаве: Оштри Рт, острво Мамула и Рт Мириште. То је улаз у чувену Бокву Которску. Облик овог вијугавог фјорда је обрнуто слово S; залив је дуг 24 миље и треба нам око 4 сата да дођемо до краја. Ушли смо у средиште

првог заокрета где се налази једно лепо место, окружено зеленилом, које се зове Херцег-Нови. Мало даље су Мелине. Ова два места насељена су искључиво породицама поморских капетана, официра и морнара који су у сталној служби на мору, тако да је једва неко од њих присутан у месту.

Изненадне промене, у пловидби од широких језера до уских пролаза са обалама које се скоро састају, пружају велику и дивну разноликост ове панораме. На неким местима обале су тако блиске, да су поштари протегли телеграфску жицу са једног краја на други. Одмах уз саму саму обалу ребају се куће и виле, беле, ружичасте, жуте, а понегде и плаве као небо, снака у својој башти или у гају наранача воћа и цвећа; изнад њих нижу се виногради и терасе са стаблима мурве које ломе једноликост сталних маслињака. Ту су такође и стабла дудова и бујно зелено дрвеће, стварајући диван контраст са окомитим голим брдима, која срдито гледају доле на овај дивни фјорд.

Пераст лежи у средишту источног краја фјорда па као да је пружио обе руке, једну према Котору, а другу је савио према Рисну — градић који је познат по својој народној пошњи и по мушком оружју. Испред Пераста су 2 острва и на сваком је црква. У једој је икона Богородице коју је сликао св. Лука — а то је светиште за стотине ходочасника. Дуж читаве обале од Пераста до Котора налази се насеље Доброта, па као и свако место овде и она је насељена искључиво поморцима. Заиста, скоро сваки поморан на било којем аустријском броду рођен је у једном од ових места у Боки где коначно намерава да оконча своје последње дане. То су заиста лепа, топла и срећна местанца која стварају искрену љубав код свакога који се овде родио.

Када смо напустили Пераст, било се надвило мрачно небо над Котором које је покрило сиву белину планина, заострило њихову срдиту озбиљност и обојило плаветнило мора мастиљаво-црном бојом — стварно појачало увелико лепоту овог краја. Са наше стране ми смо се веселили свежиши жељене кише и изашли на обалу да уживамо још више у киши.

Котор је важно место, али ипак један чудан град, више сликовит него леп, па ипак поседује дивну и дивљу лепоту која се лако не заборавља. Брдовити обронци ове дубоке и уске котлине дижу се окомито изнад његових тамних вода, па изгледа да је град стегнут испод срдитог брда. Гледајући са брода, нико не може ни помислити да је он већи и шири од свога шеталишта и првог низа кућа, ту одмах испред нас. Али, када се човек искрца и уђе у град, он ће се зачудити да види не само безброј уских улица, него чак и малих вртова са олеандрима и лимуновим воћкама које расту на каменитом брдашцу који се нанио над самим градом. А ове улице су драге, јер једва да сам пропла неколико јарди, а да нисам набасала на неки византијски грађевински предмет: лака, елегантна балустрада, један лепо изва-

јани капитал, један богати модел, нежни гвоздени рад, деликатни камени стуб усред прозора или декоративне архитраве — све то речито говори о 377 година колико је овај град био под заставом св. Марка. Ружно лице млетачког лава свуда нас гледа из зидина, па иако је Аустрија појачала ове зидине које су опасале читав град, ипак свуда се осећа печат преведре Републике. Пут, који се пење уз брежуљак св. Ивана као да виси у ваздуху, али, који кривуда својом чудном правилношћу, збуњује наше невојничко око. Велики амбис наједном одваја овај брежуљак, а изнад њега кривудају у зиг-загу чувене серпентине које воде за Црну Гору. Доле, испод нас, првени кровови кућа ублажавају овај контраст високих гребена и пријатног, цвећом украшеног шеталишта, доле на риви. На стотине свеже обојених чамаца и бродина са заставама поређани су дуж обале, а на другој страни шеталишта налази се лепа кафана и биљарна сала где свако вече свира аустријска војна музика где долазе официри и веселе девојке да је слушају — човек се чуди колико их има у овом малом граду. Унутар градских врата налази се кула, иста онаква какве ћемо их деценије гледати у сваком далматинском граду, који је био под Венецијом. Мало даље је католичка катедрала, мала али интересантна грађевина са лепом фасадом и 2 звоника. Изнад галерије је дивна розета од 16 прозорчића разних боја; руб на великом улазном луку је богато украшен. Када сам прегледала ове украсе, врата су се отворила и пресветли бискуп са сребрном брадом до појаса, одевен у црној и црвеној роби полагао је излазио и ушао је у лепо грађени дворан који је одмах ту. Изгледа да бискуп не држи много до пратње, јер је био сам; узео је из свог, златом извезеног цена кључ од врата, ушао је, и у ходнику, запалио свечу да би пронашао браву своје унутрашње собе. Чула сам доцније да је он врло добро обавештен и веома пријатан старац и да је услужан за многе посетиоце. У близини је православна црква, грађевина ране романске. Почетком овог века, православни владика као и његов католички колега имају своје резиденције у Задру. Следећег дана у 6 сати ујутро, брод је кренуо из Котора. После мог боравка у овом крају, закључила сам да је Бока много лепша данас него претходног дана када су се сиво-обојена брда ожарила јутарњим руменилом.

ПОСЕТА ЦЕТИЊУ

Била сам срећна када сам у Дубровнику упознала г. Леополда Мореау, француског конзула у Скадру, који ми је дао неколико корисних савета за моју посету Црној Гори. Не само да ми је дао потребна упутства, него је преузео да организира посету па ме је упознао са скадарским Махмут Пашом који је такође кренуо с нама према Котору. Узела сам мали пртљак и 30.

јуна у подне кренули смо бродом «Босворо» из Дубровника за Котор. Пашин стег био је одмах подигнут на први јарбол — била је то прљава «бандијаре» јер је брод био крицао углавном тако да су палубе биле још прљавије. Пошто је угледао мрље на мојој хаљини, паша је одмах наредио да се палубе оперу. Стигли смо у Котор за мање од 6 сати и искористили још 2 сата до првог сумрака у шетњи по западној обали залива. Г. Мореау био је заузет да унајми коње, док се паша окупао у турском купатилу. Спавали смо на броду који је морао да крене у 4 сата ујутро, али свемоћни паша одложио је полазак ради моје удобности за читави сат уз бучно негововање капетана.

Три Црногорца са коњима чекали су нас испред северних градских врата на «црногорском базару». Северна градска врата су дупла, а испред врата протиче река која се слива у море. На другој обали је неколико стабала и покривене стаје да се заклони стока и разни производи који се продају. Аустријски војници виде се на кулама зидина, док је изнад пут који у зиг-загу води за Црну Гору. Наши коњи нису били најбољи; за мене су били наши женско седло, али увиђајући опасност и успон пута, ја сам га одбацила јер знам по искуству да је мушко седло сигурније и удобније. Ми смо ускоро кренули, а мој пртлаг био је натоварен на најслабијег коња. Пут се састоји од 73 општра кољена, прилично је широк и на заокретима заштићен зидом. Са висине видимо тврђаву св. Ивана која се амбисом одвојила од главног брда. Гледајући доле на которске улице, пешаци нам изгледају сићушни као црне тачке. Човек има осећај као да се пење на највишу кулу света и да гледа са врха доле низ окомите хриди у амбис. На путу смо срели неколико путника, али већином жене које носе разне терете. Близу врха угледали смо један сликовит приказ: једног болесног и рањеног Црногорца носили су у Котор ради лекарског прегледа. Болесник, у сјајном народном оделу, лежао је на камену да се одмори; поред њега биле су 2 жене које су држале коње. Иако је овај приказ био сликовит, жалосно је било гледати његово измучено лице.

Са врха поглед је величанствен. Свака вијуга Боке лежи нам под ногама и читави обрис спољне и удаљене обале са широким морским хоризонтом обухваћен је једним погледом. Са овог врха ушли смо у поље, које је врло пажљиво обрађено. Овде је село Његуши. Задржали смо се у гостионици на самом путу која је грађена од камена. Домаћица нас је освежила одличном белом кафом. Када смо одлазили, платила сам малу своту новца, али домаћица је почела да се оправдава да смо преплатили рачун, па је захтевала да нам поврати један део новца. Она је била поштена и врло пријатна жена и помислила сам да су Црногорке најбоље жене на свету.

Напуштајући Његуше јахали смо 1 сат преко кршевитог брда и долина са нешто шуме, али са мало извора. Честице земље и вртаче обрађене су врло добро и посађене кромпиром и кукурузом. (Кромпир се сада негује у читавој Црној Гори који је недавно уведен. У читавој Албанији нема ниједног кромпира, осим у Бијелом Пољу — једно мало место на граници Босне. У Далмацији негује се веома мало и оно што се поједе, увози се из Италије.) Све ово раде само жене, а људи никад не помажу у пољопривредним радовима.

Са ове висине на пола пута између Његуша и Цетиња пружа се диван поглед на Скадарско језеро и на околне планине. За један сат ми смо већ сишли у Цетињско поље и ту смо опазили једног лепо одевеног коњаника, који је дошао да нас сачека. То је био Влаховић, кнежев први ађутант. Он ме је увео у двор где сам срела Кнеза који ме је очекивао. Кнез ме је увео у један мали апартаман, спремљен за мене где ћу се пријатно одморити, јер је пут био напоран и трајао нешто мање од 5 сати.

Мали двор на Цетињу грађен је у облику обрнутог Г. Био је саграђен пре 30 година, а градио га је владика Раде, или Петар II, див-човек, али чије градитељске идеје нису прелазиле величину обичног манастира. Двор се састојао од 2 ката у облику лутог и уског ходника са 14 засебних соба и још 3 или 4 собе под правим углом. Мало степениште је у средини, а приземље служи за послугу. Међу собама била је једна округла соба, где Кнез приватно ради, чита и пише, а у супротној просторији била је биљарна сала. Кућа је солидно грађена, покривена добрим кровом, бело обојена и са доста лепим намештајем, али не може се рећи да је палата. У непосредној близини ове куће је стари манастир.

Дозволите ми сада да нешто кажем о личима која овде живе. За тренутак, бацимо један поглед унатраг, на великог Владика, на митрополита Петра I. Када Црногорци говоре о својим владарима, нико од њих не може а да не спомене — блажене успомене — личност њиховог искреног и дубоког поштовања. Он је владао овим народом врло мудро и вешто, истичући увек своју дубоку побожност. Када је 1830. године смрт закључила његову дугу владавину од 53 године, Црногорци да би ублажили своју жалост — прогласише га светим. После његове смрти сахранише га на највиши врх својих брда уз петицијну идеју да ће га његови земљаци увек гледати, да ће остати привржени своме омиљеном старешини и да ће остати трајно под његовим заштитивим покровитељством. Свака капљица крви која тече његовима жилама, биће довољна да зајемчи љубав његових потомака.

Њега је наследио његов синовац Петар II, познати див по обиму и снази, чија је окретност и вештина у стрељању,

јунаштво у рату, проишљивост и мудрост у политици, допринело да постане херој у очима свога народа. Може се слободно рећи да је утицај ових двају владика сигурно допринео да су се Црногорци од пркосних сељака уздигли на први степен прогресивне цивилизације. Ова цивилизација је још у детињству, али од свега што сам чула и видела, могу слободно тврдити да се код свих Црногораца, почев од Кнеза па до најмањег сиромашка, пробудила стварна жеља за многострани напредак.

Петра II наследио је Данило I који је помоћу Аустрије, Француске и Русије успео да одвоји световну од духовне власти. До њега, владар је морао бити духовно лице, тј. епископ. Пошто се тако ослободио старог закона, Данило I се венчао са једном угледном дамом из Трста и надао се да ће установити линеарно наследство кнежева. Међутим, његова владавина била је просечена у времену краћем од 8 година. Један Француз који је био с њим у моменту његове погибије, испричао ми је ову жалосну и грозну причу:

Кнез и Кнегиња били су у августу 1858. год. у Прчању на летњем одмору да се купају. Сваке вечери долазили су у Котор и на шеталиште да се прошетају. На повратку, када се већ било замрачило, Кнез је тек ступио једном погом у чамац и био пружио руку Кнегињи, када му је пришао неки Црногорац и убио га пиштољем у лева. Кнез је пао преко Кнегиње, покривши је крвљу и после неколико сати издахнуо је на њезиним рукама. Те исте вечери шеталиште је било пуно света, жена и деце. Црногорци, услед жалости и беса, јурили су наоколо, пуцајући на сваком месту. У тој конфузији и пометњи убица је успео да побегне, али касније био је ухваћен и обешен. Кнегиња Даринка понела се као права јунакиња. Задржавши присуство духа и оставши чврста и непоколебљива, наредила је да се Кнежево тело одмах исте ноћи пренесе на Цетиње, пратећи га у сваку стопу. Криза је постала битна, али њезино присуство духа и одлучност спречила је сваки спор и пометњу. Узела је тренутно тешко стање чврсто у своје руке, на мимоилазећи своју сопствену четворогодишњу кћерку, одмах следећег дана, прогласила је Даниловог синовца Николу I за владара Црне Горе. Говори се да је убица осветио себе због завођења и обезчашћења своје жене — а то је најтежи злочин у очима Црногораца. Али, изузимајући овај случај покојни кнез Данило уживао је љубав и страхопоштовање свога народа.

Кнез Никола имао је тада 18 година. Од свог детињства био је верен кћерком једног угледног Црногорца и венчао је његову кћерку када је напунила 14 година. Кнез је врло леп човек, изгледа нешто сатрији него што је, високог раста и лепо грађен. Чело му је високо и отворено, коса и очи скоро црне боје, лице природно благо са нешто тужним јужњачким изгледом, али живахним и пријатним осмехом. Сви су Црногорци које

сам видела, са мало изnimка, високи, добро грађени, са врло тамном косом и очима, румена лица и већина њих имају лене зубе. Браде су им обријане, али носе велике брке.

Црногорско народно одело је једно од најлепших које сам видела у било којој земљи: Кнез је носио тамно-плаве панталоне, широке, сакупљене у кољена са црвеном подвезицом, свилени појас око бедара са већим кожним сплавом у који носи оружје. Кнез је једини човек који у својој кући не носи оружје. Стално је носио рукавице, а тако исто и сви остали на двору.

Баш сам се била преобукла када су пријавили Кнеза. Отишла сам с њим у примаћу собу где смо наишли на његову супругу кнегињу Милену, чувеног војводу Мирка и његову супругу, тј. оца и мајку кнеза Николе. Кнегиња је веома мила, нежно младо створење, витка и тамне пути; није најбољег здравља, има деликатно и нешто тужно лице.

О војводи Мирку морам рећи неколико речи. Кнегиња Даринка, када је била прогласила Николу за Кнеза, она је деловала за добро ове мале земље. Мирко је био признати старешина ратне странке и познати првак у Сенату. Он је добро знао да би његов наследни ред на државном кормишу био непоћудан за суседне државе, па је великодушном прихватио своје изостављање. Он је први исказао верност своме сину, који га је за узврат именован Великим Војводом, врховним заповедником војске и председником сената. Говори се да би Кнез био задовољнији, када би се његов отац одрекао ових звања, јер се боји његове велике ратоборности, али ипак он му препушта добар део у решавању мањих административних мера и послова у правосудју — рад у који он уноси строгу озбиљност ратника. Као личност он је необичан и ванредан човек. Он је маленог раста, мршав, али свака црта на његовом избријаном лицу одаје смелу одлучност. Његове мале али немирне очи севају у разговору таквим орловским погледом, да се само помислити може какав је он тек необуздан и храбар у рату. Глас му је висок и танак, не као код осталих Црногораца, али када се узбуди у сенату зна да му буде необично јак и оштар. Његова супруга је права мајка у народу и често је видим како иде код разних жена у пратњи своје слушкиње, која увек носи један кош са разним даровима. Говорила сам Кнезу о њој као о »Госпођи Кнегињи Мајци«. Погледао ме је зачуђено и одговорио: »Моја супруга је Кнегиња, а моја мајка је само Госпођа Анастасија«. Доцније сам дознала да јој је у детињству тепао »Нана«, па је зато читав народ са задовољством звао »Нана«. Не знам шта може да буде у животу овог двора једноставније од тога.

Обед је био фино сервиран и припремљен на француски начин, уз добра страпа вина, али најбоље вино на столу било је црно вино из саме Црне Горе, на које је Кнез био врло поносан. Ово вино би одмах наишло готово тржиште да је Кнез у могућ-

ности да га извози, али аустријске дашбине то спречанају пре, него што вино стигне на море за извоз. Послуга за време обеда, осим француског конобара, били су снажни Кнежеви гардисти који су носили, као обично, своје оружје.

После обеда представили су ми дворски персонал. Само тројица су били присутни: Влаховић, први ађутант и Зега, други. Овај последњи био је леп младић из Баната, са финим манирима, који је говорио немачки и талијански. Трећи је био Кнежев лекар др Паукраиц, Корзиканац, за којег се каже да има доста утисака на Кнеза. Пријемна сала била је украшена великим портретима: руског цара и царице, као дар кнезу Данилу, затим цар и царица Француске, као дар Кнезу Николи за време његовог боравка у Паризу и најзад портрети кнеза Данила и његове супруге Даринке.

Преко пута дворске капије је велики брест; са тог места види се читана главна улица овог малог места. На једној страни Кнез гради мању кућу за своју вољену стрину Даринку. Док сам стајала испод бреста, касно после подне, видела сам сенат где заседава у пуном саставу. Чим сам приступила сви су устали, око 30 сенатора, па су приступили да ме поздраве и да ми захвале добродошлицу у Црну Гору. Војвода Мирко, као њихов говорник, поздравио ме је говором и рекао је да је срећан да види једну високу енглеску даму, па ми је захелно добро здравље и срећу у Црној Гори и ван ње. Све је ово преводно г. Зега, ађутант. Војвода Мирко не усуђује се да говори италијански, иако он тај језик добро разуме. Пошто сам их уверила да сам много и пријатељски заинтересована за Црну Гору и за Црногорце, они су ме замолили да ангажујем Енглеску да би исходила код Аустрије, Француске и Русије да им омогуће и помоћу у благостању. Затим су ме упитали да ли сматрам да би требали да имају на обали једну луку да би упознали свет са својим вином, шумом и кожама ради продаје.

Пришао ми је Кнез, сео је поред мене и почели да разговарамо, када је пришао један муслиман, вероватно из Босне, који је прихватио Кнежеву руку и почео је љубити. Он је био заробљен у последњем рату, али овог дана када га је Кнез помиловао, пустио га је на слободу и дао му је нешто новца за повратак кући. Кнез је родитељски разговарао с њим и упутио неколико шаљивих примедби на рачун његовог заробљеништва. Међутим, човек је прешао преко свих шала и упорно захваљивао Кнезу за дату слободу, за добар поступак у заробљеништву и за новчани поклон да би се повратио своме дому.

Имали смо још један болни пример из последњег рата, када смо после вечере седели на ливади. Један старији ратник, Кнежев верни пријатељ, пришао је к нама са повезаном главом и ногама ослањајући се на штакама. Кнегиња му је хитно пошла у сусрет. Он је захвално пољубио њезину руку, јер је она обљуб-

љена у народу због своје лепоте и нежности. Овај стари рањени војник звао се Перо Стевов. Кнез ми је испричао да је он са хиљаду Црногораца напао један шанец који су држали 300 Турака. Заузевши шанец он га је и одбранио упркос тешким ра-нама. Кнез је наставио са сузом у очима, рекавши да му није ништа теже у животу него када мора да гледа овога и остале верне борце који су сада остављени у позадини у патњи и боло-вима. Кнез је имао добро и милостиво срце и живахне, скоро дечачке манире. Помислила сам да је грехота да се овај човек рано изложи патњама и бригама управе и зашто то није насту-пило 10 година касније.

На ливади придружио нам се већи број сенатора, тако да смо сада били велико друштво. Ја сам замолила да чујем гусле, па је Кнез наредио да се донесу. Гусле су нека врста грубе виолине, има свега једну жицу, свира се гудалом и прстима леве руке. Кнез је уметнички варирао звуком и речима, али у су-штици песма је монотона. После доста забаве и смеха, вратили смо се у двор и мени је била додељена чиста и свежа соба и раскопан кревет какав нисам имала од када сам напустила Енглеску.

Кнегиња Милена посетила ме је у мојој спаваћој соби сле-дећег јутра. Наш разговор није био занимљив, јер она говори само српски, а разуме само неколико француских речи. Кнез нам се придружио врло расположен упркос облацима који су се gomилали на небу. Као на читавој обали Јадрана, ове године у Црној Гори била је велика суша, тако да је завладала забринутост за жетву и винограде пошто ова мршава земља тражи много кише.

Следећи дан провела сам највише у сликању, иако ми је била жеља да присуствујем већању сената. Сенат је заседао у интервалима током читавог дана. Сенатори су деловали као су-дије и као законодавци; они су седели испод великог стабла, или на ливади са неким сељаком, или сељацима, чије су спорове ре-шавали у кругу свих. Биле су дискусије, понекад веома бучне, затим би војвода Мирко изрочио пресуду, понекад громогласно, а понекад благо. Био је случај једне жене која није хтела да живи са својим мужем »јер је врло ружан и носи увек ружно одело«. Упитала сам Кнеза што би се урадило некој жени која би била неверна своме мужу. Кнез је био изненађен мојим пи-тањем и одговорио је врло једноставно: »Оне никад нису невер-не, а уколико би биле, у ранија времена, кажњавале би се смр-ћу. Данас ја бих је осудио на доживотну робију«. Без сумње у Црној Гори жена је осуђена на најтежи рад и она је радница најгрубљих послова; она је робња код човека, и иако је по-низна она није понижена; она се поштује и уважава због своје невиности и чедности. Због овог разлога и услед тога што је она слабији спол, њу нико не напада, она је увек водич сваком пут-

нику и тешко оном човеку или странцу који би покушао да искористи њезину слабост. Ми смо видели да је чак и кнежев живот био у питању, уколико би част једне Црногорке била угрожена. Као код Бедуина, муж иде или јаше први, жена га следи, носи породичне ствари, или неки други терет. Она ради у пољу, док муж ради мушки посао, или чисти своје оружје. Природно је да из ових разлога, жене у Црној Гори не могу да се похвале својом лепотом у зрелијим годинама. Оне су јаке и чврсте, али изгледају старе још у младим годинама.

Сваки сељак у овој земљи, ма колико био незнатан или сиромашан, има право да приступи Кнезу и да тражи правду. Сељаци су такође задовољни пресудом сената, јер знају да је иста и кнежева. Нема сељака у Црној Гори који нема своју сопствену парцелу земље. Свако има неки па и најмањи посед и уколико година омане, или ако га снађе нека несрећа, он иде Кнезу и овај ће му помоћи колико може.

Црногорци имају још једну врлину поред своје једноставности у животу — а то је њихово поштење. Случајно сам рекла да сам изгубила златну наруквницу у Албанији. »Да сте је овде изгубили, па чак у најзабитијем месту у Црној Гори, њу би је нашли и мени донели за 3 дана«, одговорио ми је Кнез. Верујем да ово није празна прича, јер сам чула да о томе често причају и непријатељи Црногораца. Причали су ми како је неки путник оставио свој отворени шатор на једном брежуљку, па када се вратио после 3 године, нашао је сваку стварчицу коју је био оставио у шатору.

Кнез ме обавестио да има око 200.000 душа у Црној Гори и Брдима. Био је сигуран да има 20.000 бораца под својом командом. Питала сам га такође о државним финансијама. Он ми је одговорио да му приход износи до 10.000 фунти (наравно много зависи о години) уз 4.700 фунти које прима из Русије као захвалност за помоћ пружену Русима 1806. год. за време заједничког ратовања против француских окупатора Боке и Далмације.

Кнез много жали да немам времена да посетим богатије и лепше пределе његове земље, а поготово да видим природне производе које би он жељно извозио. Велике шуме покривају многа брда, а у долинама рађају виногради, маслине и смокве. Реке обилују пастрмком и рибом која димљена и сува пружа обилату храну народу. Једино мало планинско језеро код Жабљака богато је пастрмком које су велике и неособичног укуса. Посед овог језера стално је у спору између Црногораца и Турака. Огромна јата нарочите врсте рибе, силазе у јесен реком у Скадарско језеро. Та је риба веома укусна са масном икром. Ова посланица је одличан производ за извоз и многи сладокусци знају

да цене Кнежеву жељу за неколико јарли морске обале, када би се избегле тешке аустријске дацбине и дуге карантине за црногорске производе.

Кнез Никола искрено жели да поправи економско стање свога народа и горко се осврће на своје сиромаштво. Он жели да гради нове куће, путеве, а посебно школе, али нема ни једног милиона да би довршио неки објект. »Када бих имао једну луку да извозим своје производе« стално је о томе говорио. »Имам реке које би ми допремиле шуму, воће, рибу и друго; са продајом ових производа могао бих изградити и цесте и школе. Оградио сам већ 10 школа, али то је врло мало за просвету мога народа. Моји суседи говоре да моји земљаци ништа не раде, него само ратују. Они и немају другог посла него да ратују. Кад би могли да набу зараду за своја стада и производе, они би радили да поправе и побољшају своје животне прилике.«

После подне Кнез ме одвео да видим стари манастир, који је близу двора. То је резиденција митрополита који је сала у Петрограду ради посвећења. Већ се врше припреме за његов свечани дочек. Упознала сам младог архимандрита који овде живи и који је велики кнежев штићеник. Он је песник, пише ратне песме и често присуствује у сенату да би прочитао разне исправе, јер већина старих ратника не зна да чита. Ово стање неписмености такође је велика брига кнежева. Дobar део рада овог манастира је школовање дечака. Има 50 — 60 дечака који уче да пишу, да читају и да рачунају. Кнез често посећује ову школу и стара се о напретку ученика.

Околина манастира је врло сликовита. Манастир има 2 ката са луковима које подржавају широки и кратки стубови; 2 квадратне куле, једна изнад друге употребљене су као утврђења. У соби изнад цркве налази се сваковрсно оружје, које се употребљавало пре 3 или 4 века у источној Европи. Већина овог оружја је истрошено и крвљу умазано. У манастирској цркви је гроб убијеног кнеза Данила, па је црква у двогодишњој жалости. Зато је млади кнез Никола био венчан у малој парохиској цркви. Кнез и кнегиња посећују манастирску цркву сваке недеље и празника.

Ја сам баш правила скицу манастира када се кнез забављао стрељањем. Гађао је мету на старој кули удаљену неких 300 јарди и ниједном није промашио. На овој старој кули биле су некад набијене лобање побијених церијатеља, али тај обичај укинуо је кнез Данило. Ја бих врло радо остала још за дуже време у Црној Гори, али друге обавезе су ме приморале да замолим кнеза да нареди припреме за мој одлазак. Било нам је свима жао што се растајемо, па смо сви скупа провели последње забавно вече после 3 дана мојег дивног боравка на Цетињу. Пре вечере, војвода Мирко захтевао је да ми нешто покаже, говорећи да не смем напустити ова брда а да не видим његово највеће благо.

Повео ме на крај ходника и показао један стаклени ормар где су биле поребане 200 до 300 сребрних и златних ратних медаља отргнутих са турских груди у последњим ратовима. Ту су биле француске и енглеске медаље из недавног кримског рата. Поред ормара, било је читано туне куршумима изрепетаних и поцепаних турских ратних застава, а на зиду висило је много јатагана, бодежа и другог заплењеног оружја. За војводу Мирка било је природно да ми покаже све ово, али не за кнеза. Мирко ужива у рату, а кнезу рат није баш по вољи. Пре две-три седмице, пре моје посете, један турски паша дошао је на Цетиње да среди неки посао са кнезом. Када сам кнезу алудирала на ове медаље и остало, кнез ми рече: »Ох! ја сам тада избегао ту неуљудност. Ја сам све то пренио у своју спаваћу собу«.

Вече је било веома забавно и занимљиво. Интересантно је било гледати војводу Мирка како се поноси својим ратним трофејима и како ужива у бојним песмама. Неколико нежних и лепих гласова било је у кнежевом друштву, па су се певале неке песме у хору врло складно и осећајно.

Ја бих остала и даље у овом веселом друштву, али било је већ касно па сам се опростила од кнеза и његовог друштва, а посебно од нежне Кнегиње Милене.

У цик зоре чула сам стражаре како ме тихо зову испод мога прозора: »Госпођо, госпођо«. Спшла сам доле и испред дворске капије угледала сам наше коње и водиче који су ме очекивали. Одмах смо узјахали у пратњи Вашлика — кнежев агент који се враћао у Скадар — и који је имао задатак да пази и да води рачуна о нашем повратку. И тако, ја сам жалосна срца напустила Цетиње.

Превео и приредио:
Предраг КОВАЧЕВИЋ

Dr VASO TOMANOVIĆ
prof. Univerziteta i naučnik

**(Povodom 90-godišnjice rođenja i
60. godišnjice naučno-pedagoškog
rada)**

Šezdeset godina svoga napornog prosvjetno-naučnog rada posvetio je svome narodu i njegovoj omladini. Svojim zapaženim naučnim radom istražio je, osvijetlio, ispravio i unapredio mnoga pitanja iz lingvistike, ne samo svoga kraja, već možemo slobodno reći, i naše otadžbine. Daleke 1931. godine počeo se javljati u književnim i naučnim časopisima, pa do današnjeg dana, u podmaklom dobu života, njegovo pero nije smalaksalo.

Prof. Vaso Tomanović potiče iz stare vrlo ugledne bokeljske pomorske porodice Tomanovića iz Lepetana. Preci lepetanskih Tomanovića potiču iz Rovina od čuvenog junaka Nikca Tomanovića, kojega je narodna pjesma opjevala kao »Nikca od Rovina«, a »kojega vladika Rade je smatrao kao drugog Obilića«. Ova čuvena crnogorska porodica je iz Rovina, u prvoj polovini XVIII v., naselila Morinj (po svoj prilici Gornji), a odatle Lepetane i Činovicu u Donjoj Lastvi.¹

Novonaseljeni Tomanovići odmah su se počeli baviti pomorstvom, pa su svojom okretnošću, marljivim radom i bistrinom postali zapaženi pomorci, pomorski trgovci i brodovlasnici. Prvi kapetan i brodovlasnik iz bratstva Tomanovića bio je kapetan Marko Tomanović, vlasnik i zapovjednik pifare »Ortolano«, koji se po-

¹ Dr. Lazar Tomanović, *Moje Bratstvo* (u rukopisu) Vidi: S. Nakićenović, *Noka*, Beograd 1923. s. 537. Za Tomanoviće iz Hercegovačke opštine kaže da potiču iz Bosne, a da su 1692. god. došli iz Zubaca u okolnu Herceg-Novog, *Ibid.* 434. Pok. Roksanda Tomanović, kći dr. Lazara pričala nam je da bi kralj Nikola kad se nije mogao složiti sa razlozima njenog oca i kad ovaj ne bi popustio, napustio razgovor i doviknuo bi mu »Tvrđoglavi uca«.

je u spisku Lučke kapetanije Rose 1807. god. Zatim se od do 1907. god. pominju iz ovoga bratstva šesnaest pomorskih stanana i brodovlasnika.²

»Kuća Tomanovića su u Lepetanima sačinjavale bratstvo naj-dnije u Boki u svakom obziru. A govorilo se da su Tomanovići valj najveće povjerenje kod grčkih brodovlasnika u Trstu. Dva anovića su se i oženili iz tih kuća . . . Moj otac (t.j. djed prof. Ala, kap. Andrija, koji je bio brodovlasnik zapovjedio je pieleg lente» i plovio od Preveze i Krfa do Venecije 1848. god. M.Z. Pom. muzeja, Kotor knj. IV, s. 133) koji je putovao između unije i Trsta, tako je putovanje uživao kod Grka da su ga zvali os antropos«. Zato i pisac uspomena »Moje Bratstvo« i s pradi kaže: »Pomorstvo je podiglo naše kuće u Lepetanima u prvi kapetanskih kuća niz obale zaliva Stoliva, Prčanja, Dobrote mra rasta.³

Rođen je 11. maja 1896. god. u Lepetanima u pitomom i čanom moreuzu Veriga, gdje je najljepše radanje mjesečine u u, sučelice istorijskom i starodrevnom Perastu, a prema Kame- ma, čiji se crveni mermer svakog sunčevog zalaska čudesno rava u moru, u domu svojih predaka, gdje su se oduvijek življali ljudi »od zbora i dogovora«, ljudi od pera i nauke i is- ri-ki borci za bolju budućnost ovoga kraja. Od najranijeg dje- stva napajao se rodoljubljem, slušajući priče o slavnim pomor- eu a, koji ime Boke proniješe obalama svih mora. Zatim o ustan- is- i borbama našeg naroda protiv tuđina.

Osnovnu školu pohađao je u Lepetanima, za koju njegov dr Lazar kaže »U selu bila je škola najstarija po selima Boke. elj je bio Keko Bažigeti i stari učitelj Martineli, koji je pri- ljaio odrasle za Nautiku. Meni je, dakle, učitelj bio meštar ri- o«.⁴

Dakle, četiri razreda pomenute osnovne škole završio je prof. a, a zatim je počeo pohađati klasičnu gimnaziju u Kotoru, je uspješno završio prvi razred. U Kotorskoj gimnaziji tada je l- direktor Frano Katić, dok mu je srpskohrvatski i latinski jezik slavao prof. Henrih Grbavčić, kasnije pisac »Bokeljskih elegija« ije- ukih pjesama. Zatim je dobivši »blagodjejanje« (stipendiju) p- tao u Zadar, gdje je bio »pitomac Srpskog pravoslavnog bogo- ec- nog sjemeništa«, koje se tada nalazilo u Arbanasima kod Za- di— Svi učenici gimnazije, koji su bili »pitomci Sjemeništa« poha- eš- su Hrvatsku gimnaziju, gdje se nastava država na srpsko- v- »

² Maksim Zloković, Pomorstvo Lepetana, Godišnjak Pomorskog muzeja, li- r 1954. knj. III, s. 131—138.

³ Dr Lazar Tomanović, Moje Bratstvo (u rukopisu) koji nam je stavila i- vid prof. Nevenka Tomanović, na čemu joj srdačno blagodaramo.

⁴ Isto kao pod br. 1. Ovim dragocjenim podacima o Osnovnoj školi u l- tanima rado ispravljamo jedan raniji podatak o početku rada te škole u god.

hrvatskom jeziku. U gradu je postojala i Talijanska gimnazija sa nastavnim jezikom italijanskim. Tadašnja hrvatska gimnazija bila je klasičnog smjera, pa su učionice i hodnici bili okićeni slikama i raznim scenama iz grčke i rimske mitologije i historije. Profesorski kolegijum bio je sastavljen od sposobnih profesora koji su svojim predavanjima oduševljavali tadašnje učenike. Od svih profesora naročito mu je imponovao svojim znanjem, dostojanstvenim držanjem i učenošću dr. Marijan Stojković, nastavnik srpskohrvatskog jezika, koji je naročitim metodom znao učenicima objasniti i približiti i najteže lekcije iz gramatike i sintakse... Njegovo lijepo i umjetničko čitanje pojedinih odlomaka iz Mažuranićeva »Smail-age« i Njegoševa »Gorskog vijenca« bili su za tadašnje učenike prava svečanost. Naročito je, mnogim đacima, ostao u lijepoj uspomeni prof. prota Stevan Javor, nastavnik pravoslavne vjeronauke, koji je bio neka vrsta pokrovitelja pitomcima Sjemeništa. On je neprestano bdio nad njihovim radom i uspjehom u školi.⁵

Učenici zadarske gimnazije, pod uticajem dobro organizovane grupe studenata, koji su tada studirali u Beču, Pragu, Gracu i Zagrebu, prišli su jugoslavenskim naprednim idejama. Ova grupa oduševljenih mladih ljudi orijentisanih bratstvom i jedinstvom svih jugoslovenskih naroda, dala je podstreka i ostalim omladincima. Tako je prof. Vaso aktivno učestvovao u naprednom jugoslovenskom pokretu, koji je već tada zatalasao čitavo naše Primorje.

»Borbeni duh tadašnje zadarske omladine održavale su stalne borbe za italijanašima. Skoro nijedna nedjelja nije prošla bez nekih sukoba koje su oni najčešće izazivali, najviše na sportskim utakmicama. Istina, ni mi nijesmo bili anđeli. Teško smo se mogli uzdržati a da im ne dobacimo, kada bi sreli povorku učenika talijanske gimnazije i realke, koji su pripadali internatu zvanom »Gonvitto Tommaseo«. Najviše su nas izazivale njihove uniforme. Nosili su kape i pelerine kao tadašnja talijanska vojska.«⁶

Interesantan je bio doček tadašnjeg dalmatinskog namjesnika, kada je đačko rodoljublje spontano manifestovano, a za koje se u izvještaju gimnazije kaže: »Osamnaest marča Nj.P.G. namjesnik grof Mario Atems u pratnji g. nadzornika dvorskog savjetnika Mih. Zavadlaha, pohodio je službeno zavod, koji ga je svečano dočekao, osobito zato što bijaše prvi put u 17 godina, otkad postoji, te mu poglavica zemlje dolazi u pohode«.⁷

»Namjesnik je dočekan u ukrašenoj i okićenoj gimnastičkoj dvorani od svih učenika i nastavnika; direktor Kušar ga je pozdravio kraćim govorom, pa je zatim hor učenika otpjevao carsku him-

⁵ Prema bilješkama prof. dr. Vasa Tomanovića.

⁶ Ignjatije Zloković, Uspomene iz mog školovanja u Zadru, Zadarska revija, Zadar 1974. br. 5—6. s. 537—543. (Ig. Zloković je bio školski drug dr. Vasa Tomanovića).

⁷ XIII Program C. K. Velike državne gimnazije u Zadru za škol. godinu 1913—1914. Zadar 1914. s. 61.

nu. Taman je namjesnik bio zaustio da odgovori na pozdrav direktoru kad se neočekivano i spontano iz svih đачkih grla zaorila: »Lijepa naša Domovina«. Na ovo: »Direktor pobljede kao voštanica«, kako su jedne novine kasnije pisale, prikazujući ovaj događaj... Ne dugo iza ovoga direktor je bio smijenjen...⁸

Osim naprednih jugoslovenskih stremjenja i vrlo žive propagande, počele su se među učenicima gimnazije i Sjemeništa širiti socijalističke ideje, kao i marksistička literatura. Glavni propagator ovog novog i za sve tadašnje đake nepoznatog pokreta bio je učenik sedmog razreda gimnazije Antonije Filipić. On je bio oduševljeni pristalica socijalističkog pokreta. Primao je ili dobijao potrebnu literaturu, koju je proučavao i davao po nekom učeniku. Filipić je za vrijeme odmora u školskim hodnicima zaustavljao pojedine učenike i obavještavao ih o »novom društvu« i njegovim smjernicama. Njegova najomiljenija parola bila je: »Novi čovjek na zemlji«. Jednog dana zaustavio je, među ostalima, na hodniku Sima Miloševića (kasnijeg člana AVNOJ-a u Jajcu) koji je tada bio »pitomac Pravoslavnog bogoslovskeg sjemeništa« i Vasa Tomanovića, kasnije profesora Univerziteta. Filipićev oduševljeni razgovor i njegova ubjedljiva riječ oduševljavale su i uzbuđivale te mlade ljude, koji su imali prilike da upoznaju težinu života i nepravdu ne samo u školi, nego i u društvu, ulici, internatu, pa čak i kraju iz kojeg su došli. Grupica naprednih đaka obično se skupljala u okolini grada na usamljenim mjestima. Između ostalog uspjeli su i da dođu i do oružja, pa su ga skrivali na jedno skrovito mjesto. Svakome od drugova dat je po jedan revolverski metak, pa tako i novopridošlima: Simu Miloševiću i Vasu Tomanoviću. Kad im je bilo onemogućeno okupljanje u polju, radi ružnog vremena i zime, došli su nekako do jedne sobe, takođe u predgrađu. Simo Milošević i Vaso Tomanović već su dobili i prvi zadatak. Naime, bili su poslani kod jednog cipelara koji je imao svoju obučarsku radnju u okolini Zadra. Kod njega ih je bio uputio Antonije na politički razgovor.⁹

Duro Subotić, advokat, tadašnji zadarski đak piše: »U Zadru vođa napredne omladine bio je Anton Filipić. Oko njega su se okupljali zadarski srednjoškolfci kao: Ljubo Jurković, Olga Parenta, Vuko Jovanović i drugi. U tom vremenu 1912—1913. god. u Zadru je učilo i nekoliko đaka iz Boke Kotorske, među njima Simo Milošević, Vaso Tomanović, Vladimir Tičić, Dušan Popović, Lazo Kostić, Ignjatije Zloković i još neki, među njima i pisac ovog članka«, naglašava Subotić. Prikazujući dalje rad omladine Subotić kaže: »U Ljubljani, Rijeci, Zadru, Splitu, Kotoru i drugim primorskim gradovima širio se konspirativni rad iz pojedinih punktova formi-

⁸ Ig. Zloković, n.d. s. 539.

⁹ Prema bilješkama prof. Tomanovića, što ih je poslao u pismu piscu ovog rada.

ranih iz đaćkih redova. Ova j rad širen je svestrano i uspješno, i pored smetnji sa strane austrijskih vlasti i stalne budnosti austrijske policije. Postojali su brojni omladinski kružoci, u koje su se okupljali mladi, za vrijeme pauze između časova ili u privatnim stanovima i na ulici«. Ova dogovaranja i diskusije o raznim političkim pitanjima i stanju u pojedinim jugoslovenskim krajevima »davale su povoda ekcesima prema vladajućem režimu, kao prljanim mastilom slike austrijskog cara Franca Josifa u školskim učionicama u Kotoru i Zadru«. ¹⁰

U gradu u jednoj sobi, po svoj prilici, stanu jednog druga, Tomanović je u prisustvu ostalih drugova, održao vrlo zapaženo predavanje o Maksimu Gorkom u kojemu je veličao njegove napredne ideje. Prilikom hapšenja Filipića, sve njegove pristalice išle su ispred zatvora, koji je bio u istoj zgradi, gdje i Kotarski sud, i uzvikivali razne parole i tražili da se puste nepravedno uhapšeni rodoljubi. Filipić je iz zatvora pisao karte svojim pristalicama, želeći da ih i na takav način održi na okupu. Tako je i Tomanović tom prilikom dobio od njega kartu.

Kretanje izvan zgrade Sjemeništa u slobodnim časovima t.j. van kućnog dnevnog reda bilo je dosta slobodno. Sva nacionalno-politička kretanja tadašnji upravitelj »rektor« Jerotej Cvijetić, kalendar i profesor Bogosloviije gledao je tolerantno i pravio se kao da ništa ne vidi. Bio je inteligentan, čestit i kulturni čovjek, pa je razumio sva ta đaćka stremljenja i oduševljenja. Kod njega je često dolazio njegov sestrić Mirko Korolija, već i tada čuveni srpski pjesnik, o čijim je pjesmama književna kritika pohvalno pisala. Korolija je tada bio na odsluženju vojnog roka u Zadru.

Zavod je imao dosta bogatu biblioteku, koja je bila snabdjevena probranim djelima naše i strane književnosti. Biblioteka je bila smještena u jednoj velikoj sobi, duž koje je bio jedan dugački sto na kojemu su se uvijek nalazile poredane novine, glavni časopisi koji su izlazili na srpskohrvatskom jeziku, kao »Srpski književni glasnik«, »Savremenik«, »Letopis Matice srpske«, »Brankovo kolo«, »Bosanska vila« i još neki dnevni i sedmični listovi koji su izlazili na Primorju. Sve ove listove, kao i časopise iz stručne literature učenici su marljivo čitali. Mnogi učenici, kao i Simo Milošević, bili su se upisali u Gradsku biblioteku, pa su odatle donosili lijepih i interesantnih knjiga od kojih su mnoge bile i na italijanskom jeziku. Učenici hrvatske gimnazije izdavali su jedan put mjesečno svoj đaćki list, koji nije bio štampan već u rukopisu. Takav su povremeno izdavali i učenici talijanske gimnazije. U đaćkom listu gimnazije, koji je bio na srpskohrvatskom jeziku, saradivali

¹⁰ Đuro Subotić, Jedna epizoda iz života jugoslavenske nacionalne omladine pred Prvi svjetski rat, Boka, Zbornik radova... Herceg-Novii, 1972. knj. 4. s. 154—155.

su i Tomanović i Simo Milošević, kao i još neki učenici iz Boke. List je obilovao pjesmama, pripovjetkama, esejima i raznim člancima više puta i političke tendencije.

Osmi razred gimnazije nijesu upisali ni pohađali ni Tomanović ni Milošević, već su upisali prvi razred Bogoslovijske u Zadru. Da su ostali i dalje u gimnaziji odmah bi bili regrutovani u austrijsku vojsku i kao vojnici bili bi poslani da se bore protiv svoje braće. Ovako im je uspjelo da se oslobode vojske, pa su 1918. god. maturirali u Zadru.

Jedno vrijeme u toku Prvog svjetskog rata, austrijskoj policiji, koja je na sve strane zavirivala, palo joj je u oči držanje nekoliko pravoslavnih bogoslova, pa ne mogavši ih hapsiti, odvedoše ih u manastir Krupu, koji je bio pod naročitom prisмотром žandarmerije. Od Bokelja su bili internirani Simo Milošević i Tomanović, a u manastiru su našli i učitelja Davidovića iz Paštrovića.¹¹

Po završetku rata, čim je počeo sa radom Univerzitet u Beogradu, obojica su se upisala na studije. Tomanović je upisao književnost i srpskohrvatski jezik kao glavne predmete, a kao pomoćne nacionalnu istoriju i latinski jezik iz kojeg i diplomirao.¹²

Svojim marljivim radom na Univerzitetu Tomanović je bio naročito zapažen od profesora Pavla Popovića i Aleksandra Belića, tada daleko čuvenih stručnjaka za istoriju književnosti i jezika. Tokom studija obojica su ga smatrali za svog »neukaznog asistenta«. Prof. Belić mu je nudio po završenim studijama da ostane na Univerzitetu i da bude njegov asistent. Tomanović se, nešto zbog domaćih prilika, a najviše iz ljubavi prema rodnom kraju, morao odreći ovako lijepe i zaslužne ponude na univerzitetskoj službi, te godine 1923. stupi kao nastavnik hercegnovske gimnazije u Srbini.¹³ Ovo je bila »Srpska pomorska zakladna škola«, zadužbina Bošković-Đurović i Laketić, koja je 1922. god. pretvorena u Nižu realnu gimnaziju. Tomanović je još u ovoj školi zatekao nekoliko starih zaslužnih nastavnika iz predratne škole, koji su preživjeli austrijske zatvore i zlostavljanja. U hercegnovske sredini Tomanović je našao dosta školskih drugova, rodbine i prijatelja. Tu je živio i njegov stric dr Lazar Tomanović, pisac, naučnik i državnik, sa porodicom.¹⁴ Iz Herceg-Novoga prelazi u Kotor, zatim Veliki Bečkerek (Zrenjanin), Knin, Banju Luku i Bjelovar. Mnogi od ovih premještaja slijedili su »po potrebi službe«. ¹⁵ Već 1928. Tomanović se javlja u cetinjskim »Zapisima«, zapaženom studijom iz stare dubrovačke književnosti pod naslovom »Sveta Marija Magdalena u talijanskoj i dubrovačkoj književnosti«. Tomanović nas je u ovom

¹¹ Kao pod br. 9.

¹² Isto.

¹³ Prema saopštenju Ig. Zlokovića, prof.

¹⁴ Maksim Zloković, učenik pomenute gimnazije.

¹⁵ Kao pod broj 9.

radu upoznao sa čuvenim Đorđićevim djelom »Uzdasi Magdaljene pokornice« (štampanim u Ankoni 1630), koje nas u mnogome podsjeća na Gundulićev spjev »Suze sina razmetnoga«, gdje osim religioznoga momenta je daleko više upleten svjetovni. Ova interesantna studija još više je približila čitaocu ovo staro djelo iz XVII vijeka.

U godini 1931. i 1932. piše prikaz predstave Zetskog pozorišta prilikom njegovog gostovanja u Dubrovniku. U broju X iz 1931. god. cetinjskih »Zapisa« piše »O popu Šćepanu i vojvodi Drašku«. Tomanoviću je uspjelo da nam dađe interesantan portret ovih istorijskih ličnosti, a istodobno i junaka velikog Njegoševog spjeva.¹⁶

Osim vrlo studiozno obrađene radnje »Akcentat u govoru sela Lepetana«, koja je štampana u »Južnoslavenskom filologu« — Beograd 1935. god., ove godine je učestvovao i u zapaženoj diskusiji »O Banu Strahiniću« — objavljenoj u »Prilozima za književnost, jezik, istoriju i folklor«, a u istom časopisu za 1935. god. nastavlja sa člankom »Još o Banović Strahinji« sad u koautorstvu sa Trifunom Đukićem. U ovoj polemici izgleda da je Tomanovićevo tumačenje završnih stihova narodne pjesme »Banović Strahinja« bilo najlogičnije i najtačnije.

Slijedeće godine objavljuje u »Prilozima« za 1936. god. dva Njegoševa pisma.¹⁷ Iste godine prof. Aleksandar Belić, naš poznati filolog, piše vrlo zapažen naučni prikaz u »Južnoslavenskom filologu« na objavljenu Tomanovićevu radnju »Akcentat u govoru sela Lepetana«, koja je izašla 1935. kao zasebna knjiga o kojoj se Belić vrlo pohvalno izrazio. I kao posljednje za ovo predratno razdoblje, objavljuje u »Južnoslavenskom filologu« za 1938. i 1939. god. čisto stručni članak »Mešanje reči«.

Početak drugog svjetskog rata Tomanović je morao da prekine sa naučnim radom i da se sklanja ispred ustaških progona. Jedva je uspio da se skloni u Dubrovniku, odakle bježi u Banja Luku, a odatle u Bjelovar, gdje prelazi na oslobođenu teritoriju. Godine 1944. bio je organizator, nastavnik i direktor partizanske gimnazije u Cazmi, koja je poslije malo vremena preseljena u Bajmok kod Subotice. Tomanovićev rad u ovoj gimnaziji, koja je radila u izuzetnim prilikama, bio je dobro organizovan i razgranat, pa je poslužio u ovo doba, kad su mnogi mladi ljudi bili ratom ometeni u školovanju, da im da solidno obrazovanje.¹⁸

Po završetku rata ova gimnazija je bila raspuštena, a direktor Tomanović je, po naredenju ministarstva prosvjete iz Zagreba, donio školsku arhivu u Zagreb i predao ovom ministarstvu sve knjige

¹⁶ »Zapisi«, Cetinje 1928/II, knj. II, sv. 1, s. 31—41, sv. 2, s. 97—107; god. 1931/V, knj. IX, br. 6, s. 376—380; knj. X, br. 8, s. 236.

¹⁷ Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, Beograd 1935—1936/XI sv. I, s. 113—116; knj. XII, sv. II, s. 103.

¹⁸ Ove podatke dao nam je Luka Tomanović, vajar, brat prof. Vasa.

ove škole, pa je u Zagrebu bio zadržan na radu u toku 1945—1946. god. kao prevodilac ruske pedagoške literature, koja se tada dobijala iz Sovjetskog saveza. Na zatraženi, od vlasti, referat o toj školi, napisao je literalizovani članak pod naslovom »Iz života jednog školskog kolektiva«, koji je štampan 1946. god. u »Narodnoj prosvjeti« u Zagrebu, gdje je štampano, u to doba, još nekoliko Tomanovićevih članaka, prikaza i prevoda iz ruskih pedagoških časopisa. Tako je tada i preveo, takođe s ruskog jezika, i pedagošku pripovijetku »Lisičiji hljeb« od M. Prišvina.

Iz Zagreba Tomanović prelazi u Skoplje, gdje odmah poslije obnove rada Filozofskog fakulteta, biva izabran na katedru za srpskohrvatski jezik i književnost. Najprije je bio postavljen za vanrednog, pa zatim za redovnog univerzitetskog profesora. Na Skopskom univerzitetu je ostao do kraja svoga službovanja.¹⁹

Odmah po dolasku u Skoplje Tomanović je nastavio sa svojim naučnim radom iz oblasti gotovo svih jezičkih disciplina. Ove radove objavljuje u Zborniku Filozofskog fakulteta Univerziteta u Skoplju. Tu su radovi od 1948. do 1950. god. Našu pažnju privukao je članak »O nekim toponimima u studiji Ilije Sindika »Komunalno uređenje Kotora od druge polovine XII do početka XV st.«, SANU Beograd — posebna izdanja LXV — 1950. »Svojim objašnjavanjem pojedinih toponima, Tomanović je još više približio našem čitaocu ovu interesantnu i vrlo zapaženu studiju dr Sindika. Ovaj rad je štampao u »Južnoslavenskom filologu« za 1951—1952. god. Takav mu je i rad »Etimologija nekoliko toponima iz Boke Kotorske« u istom časopisu.²⁰

Prilikom boravka naučne ekipe SANU 1953. god. u Boki Kotorskoj, dr Vaso Tomanović je uzeo vidnog učešća u njenom radu. Prof. Sindik u predgovoru Zbornika br. I, između ostalog, kaže: »Topografski nazivi su, kao i svugdje, najstariji i nesumnjivi dokazi o njenim istorijskim narodima. Njih ima naročito u Kotorском zalivu na svakom koraku. Ove godine ekipa se ograničila da na osnovu terenskih ispitivanja ispravi i dopuni podatke o topografskim imenima u Rječniku »JAZU i drugim našim rječnicima«. U svom studioznom radu »O topografskim imenima Boke Kotorske«, objavljenom u Spomeniku CIII SANU — Zbornik izvještaja o istraživanjima Boke Kotorske I (1953) Tomanović kaže: »Imena nekih mesta u Boki Kotorskoj netačno su zabeležena u Vukovom rečniku, odakle su neispravljena ušla u »Rječnik« Jugoslavenske akademije«. Tu se navode imena pojedinih toponima, ispravlja se njihov izgovor, kao njihovo geografsko mjesto, pa se kaže: »Zato je trebalo kazati da Muo nije deo grada Kotora, nego posebno selo, koje se nalazi u susjedstvu Kotora«. Na drugom mjestu kaže: »Nije tačno da se na Mržepu nalaze zidine kule Baja Pivljanina.

¹⁹ Kao pod 9.

²⁰ Južnoslavenski filolog, Beograd 1951—52, br. 1—4, s. 245—51.

Tu se nalaze zidine harambaše Lima, pobratima Baja Pivljanina, a zidine kule Baja Pivljanina nalaze se na suprotnoj strani mora, kod Dražen-Vrta. Vuk je ovde zamenio Baja i Lima, što je imalo za posledicu to da je netačno kazao i za Dražen-Vrt... Ne samo u ovom radu, već gotovo u svima u kojima govori o jezičkim problemima Boke, daje izvanredna i naročito tačna istorijska objašnjenja, što ovu vrstu njegovih radova čini ne samo naučno privlačnim nego i rado čitanim.²¹

Takav je njegov rad i u Zborniku II izvještaja o istraživanjima Boke Kotorske za 1956. god. pod naslovom »Reči stranog porekla u govorima Boke Kotorske«, a za koji dr Sindik u Predgovoru ovog Zbornika kaže: »V. Tomanović — primenio je isti metod kojim se služio u Zborniku I pri objašnjavanju toponimističkih imena, i u tumačenju stranih reči u govorima Boke. Nesumnjivo je naučna dobit što je lokalne reči u Rječniku J.A. i drugim rečnicima ispravio, odnosno etimološki drukčije protumačio ili popunio, kao što je sakupio i objasnio mnoge nove reči do sada nepoznate.«²²

Takav mu je rad i »Prilozi toponimiji jadranskih ostrva«, te rad »O značenjima reči stranog porekla u govorima Boke Kotorske«, kojega mu je 1962. god. donio Zbornik Filozofskog fakulteta u Skoplju. Od pojave hercegnovske edicije »Boka«, zbornika radova iz nauke, kulture i umjetnosti, Tomanović iz broja u broj prilaže zapažene i studiozne članke iz gotovo svih jezičkih varijanti govora u Boki. Prvi broj ovog Zbornika (1969) donosi rad »Iz leksike govora Boke Kotorske«. U samom uvodnom dijelu ovog rada, Tomanović kaže: »Među riječima koje je Vuk iz raznih govora unio u svoj Rječnik, nalazi se i priličan broj riječi iz Boke Kotorske. Međutim, potrebno je provjeriti da li su sve te riječi tačno zapisane u pogledu njihove forme i značenja. M. Milas u svom radu »Ispravci dubrovačkih riječi u Vukovom Rječniku«, Rad 136 iznio je priličan broj riječi za koje je utvrdio da nijesu tačne. To nije čudno kada se uzme u obzir da su to riječi iz govora na periferiji našega jezika, u prostoru između područja zetskog i čakavskog dijalekta, u kojemu se i pored odlično sačuvanog akcenta i dr. nalaze mnoge strane i domaće riječi koje Vuku nijesu bile poznate i koje je vjerovatno ponekad zbog ograničenog vremena zapisao kad ih je prvi put čuo, bez daljeg provjeravanja i dublje analize. Ponekad se moglo dogoditi da štampari nešto pogrešno prenesu...«

»Milas je mogao lakše provjeriti Vukove riječi, jer su one uzete iz jednog mjesta s okolinom u kojoj domoroci jednako govore. (Ovo važi i za ispitivanje L. Zore »Dubrovačke tuđinke« — Spomenik 26. i dr. Ali Boka Kotorska zahvata relativno širok pro-

²¹ Spomenik SAN, knj. CIII, Beograd 1953, Nova serija, br. 5, s. 47—53.

²² Spomenik SAN, knj. CV, Beograd 1956, Nova serija, br. 7, s. 197—226.

stor na kojemu se govori različitim dijalektima; u sjeverozapadnom dijelu hercegovački, a u sjeveroistočnom zetskim dijalektom, koji se opet, osobito zetski, dijeli na različite govorne nijanse». Ovdje pisac navodi nekoliko karakterističnih primjera, koji su navedeni i kod Vuka i u Rječniku J.A., kao i u nekim drugim djelima, pa zaključuje: »One se nekad slažu sa ovim riječima, a nekad se više ili manje razlikuju»²³

U Zborniku »Boka« za 1970. god. Tomanović vrlo stručno raspravlja: »Iz toponomastike Boke Kotorske«. Ovdje opširno i sa naročitom naučnom akribijom govori o imenu Boka, analizirajući čitav niz lokaliteta ovoga imena u našoj zemlji i njihove sve moguće oblike u govorima pojedinih krajeva. Zatim još raspravlja o toponimima »Herceg-Novis«, »Tivat«, »Rt od Kumbora«. Mi smo u svom radu »Prilozi za istoriju pomorstva Kumbora« rekli da je riječ turskog porijekla i da dolazi, po svoj prilici, od riječi kumbara. Istina, prof. Tomanović je ovom objašnjenju dao stručnije i bolje tumačenje, te tako i u ovom pogledu dao svoj definitivni sud. U istoj knjizi je, takođe, studiozno obradio članak »O bokeljskim govorima«, o kojima pisac kaže: »Govori južne Boke pokazuju neobično šarenilo. Tempo tih govora brži je nego tempo sjevernih; osobito se brzinom ističe govor Muljana«. U daljem proučavanju mjesnih govora, navodi pojedine specifičnosti koje se još i danas upotrebljavaju u nekim bokeljskim naseljima.²⁴

Prof. Tomanović u svom radu »O fonetici riječi romanskog porijekla u govorima Boke Kotorske«, kaže: »U ovom radu govoriće se samo o onim rečima koje se danas nalaze u govorima Boke Kotorske. Daljem rešenju ovih i drugih problema doprineće prikupljanje i tačno zapisivanje svih stranih reči i svih najsitnijih razlika u njihovom izgovoru. Razume se da će biti potrebno da se što tačnije zabeleži i akcenat svake reči sa kvantitetom nenaglašanih slogova. Živi jezik ima prednost pred jezikom pisanih spomenika u tome što se može utvrditi tačna forma reči sa akcentom, dok se u pisanim spomenicima zbog nedoslednosti u obeležavanju glasova slovima i zbog prometa tog obeležavanja u toku vremena, ne mogu tačno utvrditi glasovi koji ta slova označuju, pogotovo akcenat, ali oni imaju tu prednost što samo oni, barem u grubim crtama, daju svedočanstvo o glasovnoj slici reči u starija vremena. Zato će biti od velike koristi ispitivanje jezika pismenih spomenika u bokeljskim arhivima, bilo na latinskom, talijanskom ili našem jeziku, a i drugih izvan arhiva književnih dela, privatnih pisama i t.d.« Ove svoje navode pisac je popratio primjerima iz gore navedenih govora Boke.²⁵

²³ Boka, Zbornik radova, ..., knj. 1. Herceg-Novis 1969. s. 69—97.

²⁴ Dr Vaso Tomanović, Iz toponomastike Boke Kotorske, Boka, Zbornik ..., knj. 2. Herceg-Novis 1970. s. 113—123. Vidi: Maksim Zloković, Prilozi za istoriju pomorstva Kumbora, Godišnjak Pomorskog muzeja, Kotor 1969. XVII, s. 57—87.

²⁵ Boka, Zbornik ... knj. 3. Herceg-Novis 1971. s. 263—310.

U Zborniku Boka br. 4 piše: »O romanskim elementima u bokeljskim govorima i njihovom odnosu prema domaćim«. Prof. Tomanović naglašava: »Kad su već primljene u narodni jezik, strane reči se tretiraju kao domaće, pa se od njih, kao i od domaćih, pomoću raznih afiksa izvode nove«. Između ostalog, pisac naglašava: »Dolaskom na Jadransko more, Sloveni su došli u dosta različitu prirodnu sredinu, gdje su naišli na veći broj do tada nepoznatih objekata iz područja faune i flore, a u društvu na drukčiji način života, drukčije društveno uređenje i običaje, drukčije zgrade za stanovanje i druge građevine, drukčiju nošnju i upoznali se novim vrstama rada i oruđa. Među tim radovima u ribarstvu i pomorstvu bilo je najviše nepoznatih elemenata. Oni koji su stanovali pri moru tu su odmah došli u dodir s romanskim stanovništvom koje je govorilo drukčijim, staro-dalmatinskim jezikom. U bokeljskim govorima, kao i u drugim primorskim, sačuvan je mali broj reči primljenih iz njihovog jezika, jer su u tom vremenu istiskivane novim rečima, koje su se primale iz venecijanskog dijalekta, osobito otkad je ovaj kraj pao pod vlast Mletačke republike. Te i do danas sačuvane staro-dalmatinske reči uglavnom se odnose na ribarsku i pomorsku praksu... Nazive riba bokeljsko stanovništvo moglo je primiti na razne načine. Nazive poznatih riba moglo je naučiti pri kupovini od onih koji su im ih nudili za prodaju, a nazive onih manje poznatih mogli su naučiti ribari od romanskih ribara sa kojima su išli u ribanje... Slušajući prvo staro-dalmatinski, a zatim venecijanski jezik svojih drugova u ribanju, iz tih jezika skušali su i reči koje su postojale u njihovom jeziku, pa su se počeli navikavati na njih i upotrebljavati ih, kao i drugi radnici iz drugih profesija, koji su saradujući sa romanskim radnicima od njih naučili razne termine iz tih profesija...« Ovaj zaista studiozan prikaz »pretapanja« romanizama u naše bokeljske govore, smatrali smo za potrebno da posebno naglasimo i prikazemo.²⁶

Pored mnogih rasprava o jeziku, koje je pisao u raznim časopisima, zbornicima i revijama, a u većini slučajeva sa tematikom iz jezičkog blaga ovog kraja, Tomanović je u zborniku »Boka« pisao i o nekim skoro zaboravljenim narodnim pjesmama u Boki. Takav mu je članak »O varijantama jedne narodne pjesme«, gdje se ukazuje na prvobitni oblik današnje pjesme »Pod onom gorom zelenom« (U Vukovoj zbirci knj. VI br. 336 »Moja je ono u kolu«.) I o njenoj varijanti kao svadbene pjesme. U Titogradu i »nekim mestima Crne Gore, peva se u kolu« na sličan način, ali trećom varijantom. Sadržaj pjesme je različit, pa se jedan red stihova i riječi čuje u Risnu ili hercegnovskom kraju, a drugi u Lepetanima, Grblju i t.d.²⁷

U jubilarnom zborniku »Boka« br. 13—14 za 1982. god. govori, još jednom »O toponimu Herceg-Novi«, gdje nam objašnjava

²⁶ Boka, Zbornik... knj. 4, Herceg-Novi 1972. s. 159—172.

²⁷ Boka, Zbornik... knj. 12, Herceg-Novi 1980. s. 293—297.

kako se ovo ime upotrebljavalo u književno-službenom i narodnom jeziku. Dalje kaže: »Najviše je u upotrebi prosta forma Novi, podržavana iz nje izvedenim riječima: novski-a-o, Novljanin, Novkinja«. Kao primjer navodi »Novkinja djevojka«, a dodajemo još »Isprosio Novkinju djevojku« ili »Novkinje su brze govorkinje«. Svi ovi nazivi u današnjem novom gradskom govoru, nažalost, iščezavaju i dobijaju druge oblike.²⁸

U članku »Iz narodne poezije« Tomanović nam, pored ostalog, prikazuje pjesmu za koju se u Boki nije znalo, a koja je nastala za vrijeme krivošijskog ustanka. Pisac nam kaže: »Prigodom ispitivanja bokeljskih dijalekata zapisao sam uzgred i ovu narodnu pjesmu, koja je nastala za vrijeme Krivošijskog ustanka a koja svojom sadržinom, a osobito završnom sarkastičnom poentom pokazuje borbeni duh i neprijateljsko osjećanje naroda prema tuđinskoj vlasti, kojoj je prva briga da ga upregne u svoju ratnu mašinu da gine za njegove eksploatatorske, osvajačke interese«. Radi interesantne sadržine donosimo pjesmu onako kao je pisac zabilježio:

»Knjigu piše od Beča cesare,
Pa je šalje Boki na Kotoru,
Iz Kotora Risnu na Gabelu,
Iz Gabele na Krivošije Male,
A na ruke vojevodi Kiku.
U knjizi mu care govoraše:
»Vjerna slugo vojevoda Kiko,
Ti sakupljaj djecu u soldate,
Pa mi dođi Beču bijelome,
Ja ću tebe lijepo dočekati,
A još ću te ljepše darivati«.

Odgovara vojevoda Kiko:

»Svijetla kruno, veliki cesare,
Na znanje ti ovo poručujem:
Bokezi te nikad služiti neće
Dok je meni na ramenu glava,
A ti dođi meni na Krivošije
Ja ću tebe lijepo dočekati,
A još ću te bolje darivati:
Crnim prahom i teškim olovom«.²⁹

Interesantan je rad prof. Tomanovića »O boravku Sima Matavulja u Lepetanima i o jednoj njegovoj pripovijetci«. Književnik Simo Matavulj je »najljepši dio svoje mladosti proveo u Herceg-Novome, gdje je došao po nagovoru dr Lazara Tomanovića, tada

²⁸ Boka, Zbornik ... knj. 13—14, Herceg-Novı 1982, s. 173—174.

²⁹ Boka, Zbornik ... knj. 15—16, Herceg-Novı 1984, s. 415—488.

već čuvenog književnika i narodnog prvaka u Herceg-Novome. Prijateljstvo sa dr Lazarom Tomanovićem dovelo ga je i u Lepetane, u čijoj je kući »mogao čuti priče o doživljajima raznih bokeljskih pomoraca«. Tu je, po svoj prilici, dobio i inspiraciju za njegovu divnu pripovijetku »Prvi Božić na moru«. »Ovom snažnom i sadržajnom pripovijetkom iz pomorskog života, Matavulj je ispunio jednu prazninu u književnosti, pisanoj na srpsko-hrvatskom jeziku.« Prof. Tomanović navodi, da se u njihovoj kući u Lepetanima često pričavalo, da je Matavulj sjedio za stolom u dvorištu i pisao »a Lazar na solaru na vrh stepenica za ulazak u kuću«. Stara Elena Špirova prolazeći ulicom, pored dvorišta, zagledala se u Matavuljev rukopis, pa doviknula Lazaru, koji je tada bio sudski pripravnik u Kotoru: »Lazare, gledaj kako lijepo piše, pa ga uzmi za pisara u Kotor.«

Da je Matavulj često boravio u Lepetanima, gdje je bio rado viđen gost u kući Lazara i Teofila Tomanovića, izgleda da je bio rado viđan i kod ostalih mještana ovog pitomog sela, a što nam svjedoče i riječi stare Elene Špirove.³⁰

Osim gore navedenog, prof. Tomanović je učestvovao na sljedećim naučnim kongresima i simpozijumima:

1. Jugoslovenski kongres slavista u Zagrebu 1959. god., referatom »Akcentat srpsko-hrvatskog književnog jezika i njegova nastava u školi«.

2. Jugoslovenski kongres slavista u Sarajevu 1965. god., koreferatom »O odnosima srpsko-hrvatskog narodnog jezika«.

3. Međunarodni slavistički sastanak u Beogradu 1955. god., referatom »O nekim slučajevima dijateze u srpsko-hrvatskom i ruskom jeziku«.

4. Međunarodni kongres slavista u Moskvi 1958. god., referatom »O opredelenii glagolnogo vida« »Voprosi« 1958.

5. Međunarodni kongres slavista u Sofiji, referatom »Međusobni odnosi srpsko-hrvatskog jezika i verifikacije«. 1963. god.

6. Međunarodni kongres fonologa u Minsteru 1954. god., referatom »O sootnošenii funkcii fonem«.

7. Međunarodni kongres fonologa u Pragu 1967. god., referatom »Ob ekspresii zvukov«.³¹

Prof. Tomanović je obavio 1957. god. jedno duže naučno putovanje po Italiji, gdje je, kao dobar poznavalac italijanskog jezika, ispitivao po arhivima gradu za svoja proučavanja.

Njegovi naučni radovi objavljeni su i u inostranstvu.

Tomanović je za svoj naučni i pedagoški rad odlikovan: Ordenom rada III reda i Ordenom rada I reda sa zlatnim vencem, te Ordenom Bratstva i jedinstva sa zlatnim vencem.³²

³⁰ Boka, Zbornik... knj. 17. Herceg-Novi 1985. s. 421—426.

³¹ Kao pod br. 9.

³² Kao pod br. 18.

BIBLIOGRAFIJA RADOVA

1928. god.

1. Sveta Marija Magdalena u talijanskoj i dubrovačkoj književnosti — Zapisi, Cetinje 1928/II, knj. II sv. 1. s. 31—41; sv. 21, s. 97—107.

1931. god.

2. Zetsko pozorište u Dubrovniku — Zapisi, Cetinje 1931/V knj. V br. 6. s. 376—80.

3. O popu Sćepanu i vojvodi Drašku — Zapisi, Cetinje 1931/V, knj. X, br. 8 425—28.

1932. god.

4. Zetsko pozorište u Dubrovniku — Zapisi, Cetinje 1932/VI, knj. X, br. 1. 5060.

1935. god.

5. Akcenat u govoru sela Lepetana (Boka Kotorska) — Južnoslovenski filolog — Beograd 1935. god. XIV, s. 59—143, (separat)

6. O Banu Strahiniću — Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, Beograd 1935.

1936. god.

7. Još o Banoviću Strahinji (nastavak Banović Strahinja) — Prilozi proučavanju narodne poezije, Beograd 1936. god. I, br. 1. s. 113—116. — (koautor Trifun Đukić) (tumačenje završnih stihova pjesme »Banović Strahinja).

8. Dva Njegoševa pisma — Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor — Beograd 1936, knj. XVI, sv. II, s. 108

9. Akcenat u govoru sela Lepetana, Južnoslovenski filolog, Beograd 1935. — Belićev prikaz u Južnosl. filologu 1936, knj. XV, s. 246—251.

1938. god.

10. Mešanje reči, Južnoslovenski filolog, Beograd 1938—39, knj. XVII, s. 201—14.

1946. god.

11. Iz života jednog školskog kolektiva — Narodna prosvjeta, Zagreb 1946, ožuljak, god. II, br. 3. s. ?.

1948. god.

12. Mešanje reči i narodna etimologija — Godišnji zbornik Filozofskog fakulteta Univerziteta Skopje, Istor. filol. oddel. knj. 1. 1948, s. 71—92.

1949. god.

13. Mešanje jezičkih tvorevina, Godišnji zbornik Filozofskog fakulteta Univ. Skopje, knj. 2. 1949, s. 179—243.

1950. god.

14. Acc. pl. ličnih zamenica prvog i drugog lica: mi, vi. God. zbornik Filozof. fakul. Univer. Skopje, knj. 3, s. 1—16.

15. Izraz lica i izgovor glasova, God. zbornik Univ. Skopje, knj. 4. s. ?.

1951. god.

16. O nekim toponimima u studiji I. Sindika »Komunalno uređenje Kotora od druge XII do početka XV st.«, SANU Beograd — Posebna izdanja (LXV — 1950) Južnoslovenski filolog, Beograd (1951—52) br. 1—4, s. 245—251.

17. Etimologija nekoliko toponima iz Boke Kotorske — Južnoslovenski filolog, Beograd 1951—52.

1953. god.

18. O topografskim imenima Boke Kotorske, Spomenik SAN, knj. CIII, Beograd 1953. s. 47—52.

19. Prilozi toponimiji Jadranskih ostrva, Južnoslovenski filolog, Beograd, 1953—54, knj. XX, br. 1—4, s. 245—51.

1955. god.

20. O ekspresivnoj vrednosti likvida i nazala, God. Zbornik Filozof. fakulteta Univ. Skopje, 1955, s. ?.

1956. god.

21. Reči stranog porekla u govorima Boke Kotorske, Spomenik SAN, knj. CV, Beograd 1956. g., s. 191—226.

1958. god.

22. Ob opredelenii glagolnogo vida, Voprosi, Moskva 1958. god.

1959. god.

23. O značenjima prezenta, Godišnji Zbornik Filozof. fakul. Univ. Skopje, 1959.

24. Akcenat srpsko-hrvatskog književnog jezika i njegova nastava u školi, Jezik, Zagreb 1959.

1960. god.

25. Iz ekspresivne fonetike, God. zbornik Filozof. fakul. Univ. Skopje, 1960. s. ?

1962. god.

26. O značenjima riječi stranog porekla u govorima Boke Kotorske, God. zbornik Filozof. fakul. Univ. Skopje, Istor.-filolog. otdjel, knj. 14. 1962. s. 127—203.

27. O značenjima imperativa, God. zbornik Filozof. fakulteta Univ. Skopje 1962, s. ?.

1963. god.

28. SPHO-Ro, SPORI, Naspor, sporiš, God. zbor. Fil. fakul. Univ. Skopje 1963, s. 311—315.

1964. god.

29. O prirodnom i konvencionalnom u jeziku, God. zbor. Fil. fakul. Univ. Skopje, 1964, s. ?.

30. O ekonomskoj osnovi života i događaja u »Gorskom vijencu«, God. zbornik Fil. fakul. Univ. Skopje 1964. g., s. ?.

1965. god.

31. O sootnošenii glagolnago vida, Phonetica 13. 3/4 1965.

1966. god.

32. O muzičkoj komponenti jezičkog izraza, »Makedonski jezik«, Skopje 1966. god.

1969. god.

33. Iz leksike govora Boke Kotorske, Zbornik . . . Herceg-Novi 1969, knj. 1, s. 69—97.

34. Asocijacije jezičkih sredstava, God. zbor. Fil. fakul. Univ. Skopje 1969. Istor.-filolog. otdjel knj. 21, s. 333—376.

1970. god.

35. O bokeljskim govorima, Boka, Zbornik . . . Herceg-Novi, 1970. god., knj. 2, s. 225—230.

36. Iz toponomastike Boke Kotorske, Boka, Zbornik . . . Herceg-Novi 1970, knj. 2, s. 213—224.

37. Ob ekspresii zvukov, Internacionalni kongres u Pragu 1967. god. Izdanje Čehoslovačke akademije nauka, Prag 1970, s. 911—912.

1971. god.

38. O fonetici reči romanskog porekla u govorima Boke Kotorske, Boka, Zbornik Herceg-Novi 1971, knj. 3, s. 263—310.

39. O nekim toponimima Boke Kotorske, MANU, Skopje 1971. Četvrto zasjedanje na Međunarodna komisija za slavenska onomastika, s. 163—166.

1972. god.

40. O romanskim elementima u bokeljskim govorima i njihovom odnosu, prema domaćima, Boka, Zbornik . . . Herceg-Novi 1972, knj. 4, s. 159—172.

41. O romanizmima u govorima Boke Kotorske, MANU, Skopje 1972. Zbornik o Četvrtom zasjedanju Međunarodne komisije za slavensku onomastiku, Prilozi III, sv. 1—2, Odeljenje za opštествeni nauki, Skopje 1972, s. 5—54.

42. Jezične elipse u »Gorskom vijencu«, Zbornik za jezik i književnost, I, Titograd 1972, s. 93—98.

43. O nekim romanizmima u rečniku Petra Skoka, »Makedonski jezik«, Skopje 1972.

1978. god.

44. O elipsi i o implicitnom u jeziku, MANU, Skopje, Odeljenje za lingvistika i literaturna nauka, III, 2. Skopje 1978, s. 39—75 (separat).

1979. god.

45. O toponimima tipova: Lepetane, Kamenare, Baošice, Boka, Zbornik . . . Herceg-Novi 1979, knj. 11, s. 281—286.

1980. god.

46. O varijantama jedne narodne pesme, Boka, Zbornik . . . Herceg-Novi 1980, knj. 12, s. 293—297.

1982. god.

47. O toponimu »Herceg-Novi«, Boka, Zbornik . . . Herceg-Novi 1982, knj. 13—14, s. 173—174.

48. O stilističkim sredstvima u jeziku, MANU, Prilozi VII, 1. Odeljenje za lingvistika i literaturna nauka, Skopje 1982, s. 93—103.

1984. god.

49. Iz narodne poezije, Boka, Zbornik radova . . . Herceg-Novi 1984, knj. 15—16, s. 415—418.

1985. god.

50. O boravku Sima Matavulja u Lepetanima i o jednoj njegovoj pripovijeci, Boka, Zbornik . . . Herceg-Novi 1985, knj. 17, s. 421—426.

S u m m a r y

VASO TOMANOVIĆ PH. D., prof.

(Upon his 90th birthday and 60th anniversary of his scientific work)

Maksim ZLOKOVIĆ

Vaso Tomanović Ph. d, prof, was born in 1895 in a distinguished maritime family of Lepetanc (the Bay of Kotor). His uncle Lazar Tomanović Ph. D. was a well-known scientist, author and diplomat. Having completed his schooling at the Zadar Grammar School, he read philology at Belgrade University, graduated at it and later got his doctoral degree.

He contributed to numerous home and foreign specialized magazines. His works deal with home literature and in particular the study of Njegoš. He also wrote about the influence of the Romance languages on the speech of his native Bay-of-Kotor people, produced works in syntax, grammar and philology. A series of his works treat the toponyms of the Bay of Kotor. At Slav philologists congresses in Minster, Moscow and Prague he delivered lectures. As a retired professor of the University of Skoplje, the Department of Slav Philology, he lives now in the same city.

БОКА У СТВАРАЊУ РИСТА КОВИЈАНИЋА

Крајем 1985. године проф. Ристо Ковијанић прославио је деведесети рођендан и шест и по деценија од објављивања првих научних радова. У фебруару ове године, том приликом, у Новом Саду Матица српска у његову част приредила је свечаност. У њеном Летопису Ковијанић је почео да сарађује још 1926. год. Промовисана је нова књига његових радова »Књижевна проучавања — Његош, Мажуранић и Народни пјесник«.¹ Ковијанић је још од 1940. год. почео да сарађује у »Гласу Боке« у којем је објавио неколико чланака и пјесама на бокелске теме.² Неке радове штампао је и у нашем Зборнику.³

Ковијанић је рођен у селу Бурђевина код манастира Мораче 31. децембра 1895. год. Основну школу је учио у сусједном селу Линово и у мањ. Морачи 1903—1908. год. Гимназију је похађао у Цетињу од 1908. до 1912. Редовно школовање му прекидају ослободилачки ратови. По угледу на свога оца, ратника са златном Обилићевом медаљом, седамнастогодишњи Ристо учествује у балканским ратовима као ђак добровољац 1912—13. год. Био је у саставу јединица на Мојкоцу, у Бијелом Пољу, Беранима, Пећи, Баковици и Скадру. По завршетку рата, опет у Цетињу наставља школовање и завршава пети и шести разред гимназије. У то доба предају му угледни професори др Никола Шкерковић, Душан Вуксан, Душан Букић и Стеван Радосављевић, који су код вредног и интелгентног гимназисте пробудили интерес за науком. При сајетски рат поново му прекида наставу.

¹ На овој свечаности о слављенику и његовом стваралаштву говорили су др Љубомир Дурковић и Живан Милисавић. Ковијанић је својевремено био професор Младену Лесковицу, Браниславу Бурђеву и другим научницима. В.М. У част Риста Ковијанића, »Поштика« 15. фебруар 1986. с. 11. М. С. М. Јубилеј Риста Ковијанића: Придрженик истине, »Поштика«, 22. фебруар 1986.

² Војислав Бољевић-Вулковић, Библиографија радова и био-библиографија проф. Риста Ковијанића, Зборник Которске секције Друштва историчара Црне Горе, Котор 1980. св. 2. с. 103.

³ В. Бољевић-Вулковић, Библиографија... с. 110. и 112.

У овом рату учествује у борбама на Грахову, Пљесвљима, Горажду, Палама, Гласинцу и Мојковцу. Приликом капитулације ухапшен је и сироведен у заробљенички логор у Нађмеберу у Горњој Мађарској, данашње Чалово у Чехословачкој. Овдје је остао све до ослобођења 1918. год. и преживио све логорске ужасе глади, тешких болести и умирања својих сабораца. Све те страхоте доцније је описао у књизи »Нађмеберска долина смрти«. За учешће у ослободилачким ратовима одликован је Споменицама 1912—13. и 1914—18.

Одмах по ослобођењу настојао је да надокнади изгубљене године школовања. Слушао је у Београду на течајевима предавања из виших разреда гимназије.

Тада му је књижевност предавао Јаша Продановић. Матурирао је 1919. год. у Другој београдској гимназији. Од 1919. до 1923. год. студирао је на Философском факултету Београдског универзитета. Слушао је предавања Павла Поповића из југословенске књижевности, Богдана Поповића из упоредних литература, Белића из српскохрватског језика и Владимира Боровића из историје југословенских народа. Дипломирао је 1923. год. Наставничку службу почео је у Сомбору, а продужио је у Новом Врбасу. Професорски испит положио је 1927. год. Исте године одлази у Братиславу и на Универзитету Јана Коменског постаје лектор српскохрватског језика и књижевности. На овој дужности остаје све до 1939. год., када су му ратне невоље омеделе даљи рад. Ово је доба његовог врло плодног научног стваралаштва. У току дванаест година проведених у Братислави, Ковијанић је доста написао у нашим и словачким часописима. Нашу културну јавност упознаје са значајним догађајима и личностима из словачке историје, а Словаке са нашим културним збивањима. У Братислави пише о Мирослављевом јеванђељу, о Видовдану, о Јовану Јовановићу Змају и Словацима, југословенском дипломати Антониу Вранчићу, кнезу Михаилу и Људевиту Штуру, Карашићу, својим професорима Поповићима и Боровићу и многе друге теме из наше историје и књижевности. По повратку у отаџбину једно вријеме је радио у Државном архиву у Београду. Од 1940. до 1941. год. је на дужности директора Которске гимназије. За то врло кратко вријеме, а особито у првим мјесецима италијанске окупације, проф. Ковијанић показује своје родољубље, стручно знање и храброст. То се нарочито испунило у његовом достојанственом ставу приликом матурских испита. У говору матурантима указао им је на тешку и одговорну ситуацију и позвао их да остану вјерни своме народу, јер »најсветија је служба своме народу и отаџбини«. Издао је матурска свједочанства на југословенским формуларима, писана ћирилицом и српскохрватским језиком. На све опомене италијанског префекта да то не смије радити и да свједочанства повуче, Ковијанић је остао упоран. И када га је префект позвао

на одговорност и запријетно му полицијским казнама, остао је непопустљив. На наредбу шефа полиције да префекта поздрави «римским поздравом», Ковијанић је то енергично одбио. Префект му је запријетно затвором и затражио да поднесе оставку. Послије подношења оставке, убрзо је ухапшен. Из которског затвора спроведен је на брод у данцима у групи од стопедесет Бокеља и интерниран у логору Преза код Тиране.

По ослобођењу почиње његов дуги и врло плодни истраживачки рад у Которском архиву. Тековине тога мукогтриног труда објелодањене су у низу његових значајних књига, студија и прилога по разним југословенским часописима и научним зборницима.

Ковијанић је почео да пише и објављује још 1921. год. Тада сарађује у реномираном часопису «Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор». Од 1926. год. радове му објављује Летопис Матице српске. А од 1928. год. пише у четинским «Записима». Још од првих година рада запажене су вредности његових прилога науци, зато је доста рано почео да стиче и признања. Одликован је у току од 1927. до 1937. год. орденом св. Саве петог степена, Југословенске круне четвртог реда и Бијелим орлом Чехословачке четвртог степена. Осим тога постао је члан многих научних установа, почев од чланства у Историјском друштву Војводине још 1927. и чланом, страним сарадником Шафариковог ученог друштва у Братислави, које постаје Словачка академија наука, па до почасних и радних звања у многим југословенским научним установама од САНУ до многих удружења и друштава. Одликован је за «педагошки и књижевно-научни рад» Медаљом Универзитета Коменског и Златном медаљом Словачке академије наука. Тринаестојулску награду добио је 1970. год. «за дугогодишњи научни рад и остварене резултате». Према истраживањима његових био-библиографа, Ковијанић је написао преко четири стотине разних прилога «од којих око 230 научних радова и преко 170 научно-популарних и публицистичких чланака и ситних прилога. Сарађивао је у скоро 60 југословенских и чехословачких научних и књижевних часописа, годишњака и зборника и у 20 дневних и недјелних листова».⁴

⁴ Прва библиографија радова проф. Ковијанића од 1921. до 1965. објављена је у Зборнику Матице српске за књижевност, XIV, Нови Сад 1966. св. 1. с. 194—201. Вулековићев био-библиографски рад је знатно опширнији и детаљно обрађује пишчеву биографију, библиографију и литературу. Зборник Которске сенице . . . Котор 1980. с. 95—116. У току читавог нашег илагања обилно смо се користили биографским и библиографским подацима, везаним за нашу тему. У вези са тежким условима Ковијанићевог школовања, омеђаним честим ратовима, наводимо овдје ријечи његовог савременика и вршњака Милана Кашанина, који о томе пише: «Ни двадесет година нисмо имали кад нас је рат завладао и понео кроз свет. Сувише нагло, сувише бурно познали смо смрт и живот, заменили својку цуликом и универзитет шатором». Из чланка «Сломљена

Доласком у Котор, Ковијанић је почео да се бави дугим и упорним архивским истраживањима прошлости нашег краја. Овај рад је и посвећен његовом научном и књижевном стварању са бокелским темама, које дуго траје и доноси велике научне и уметничке плодове.

1. ТУМАЧ МИТА И ЛЕГЕНДЕ

*«Нема легенде без жива човека,
нити историје без митских података»*
Исидора Секулић

У проучавању далеке прошлости Котора и његове околине, Ковијанић се користио митовима и легендама, које казују усмена предања о постанку овога нашег старог и знаменитог града. Све легенде добро је разматрао и упоређивао их са класичним изворима, сачуваним у античким књижевним дјелима. У тим предањима о постанку града укривају се позната класична казивања са маштом народног анонимног ствараоца и приповјесача и чине нове композиције легенди у којима се ипак разликују елементи антике од народне епске традиције. Писац у својим радовима проучава и тумачи пет познатих легенди о постанку и значају Котора. По његовим ријечима «У погледу легенди, ниједан град наше земље не може се, ваљда, такмити са Котором... Све ове легенде имају своју изванредно привлачну љепоту књижевних мотива... Све оне имају своју историјску подлогу, заправо, оне су ехо далеке прошлости, дочаране и зачињене људском маштом и преливене поезијом.» У своме излагању приказује садржину свих ових легенди и даје им свој коментар. За постанак самог града везане су двије легенде. По ријечима проф. Ковијанића «Обије су давне, обије историјско-поморске. Кад су постале не може се знати. Једна је везана за личност грчког мита, а друга за личност наше историје из доба предкосовско». У првој легенди наводи се «траг легенде да су Колхиђани, по завршетку потјере за Јазоном, који је са најбољим грчким јунацима, преотео им Златно руно, осно-

генерација», М. Кашанин, Погледи и мисли, Матица српска, Нови Сад 1978, с. 185. О Ковијанићевим професорима Поповићима изречен је компетентни суд. Тако је Богдан Поповић био «широке културе и велике ерудиције, прави наш књижевни критичар, који је својно књижевну и уметничку критику... Био је, пре свега, покретач, аниматор и васпитач, па су га критичари упоређивали са Доситејем Обрадовићем», Јован Деретић, Историја српске књижевности, Нолит, Београд 1983, с. 433. По мишљењу М. Кашанина, његов утицај «био је велик, заслуге огромне», Кашанин, и. д. с. 175.

Папале Поповић је «значајна појава у развоју српске књижевне историје, а још значајнији је његов утицај на многобројне нараштаје студената који су пролазили кроз његов семинар», Ј. Деретић, и. д. с. 441.

вали Котор». По мишљењу Ковијанића «То је прича из мита о Аргонаутима, из које су узети неки елементи за ову легенду.» У тумачењу овог мита и легенде, која је из њега настала, писац уочава податке да су Котор и Будва основани прије Тројанског рата. У овом раду детаљно је иширичан мит о Аргонаутима и освијетљен историјско-књижевним тумачењем. Писац закључује да је Златно руно «симбол богатства које се постиже поморском трговином и престижем на мору. Колхиџани су били племе Финчана, који су, као и Грци, имали више државица. Они су били развили поморску трговину по околним морима, шта симболише спјев о Аргонаутима».

У контексту приказивања прве легенде о постанку Котора, писац је укомпоновао и легенду о постанку Будве, иначе познату по финчанском краљу Калмосу, који је трагао за сестром Европом, њеном ћерком у коју се Зевс заљубио и пренио је на наш континент. У том трагању за њом са женом Хармонијом, основао је Будву. У тумачењу друге легенде о постанку Котора, која је као млада поникла у машти народног приповједача и коју је својевремено Караџић чуо у Боки Которској и записао — полази од историјских чињеница. То је позната легенда о тору, поред кога се, последије пропасти Рисна у море, почео зидати нови град и по тору добио име Котор. Ова легенда «спомиње цара Душана, који гради овај град, на му је вила казала да је оно сама врлет, него нека гради доле, крај залива»... Вук је трагао и за народном пјесмом о томе, која се пјевала у Котору, али није нашао ниједног пјевача о њој док се ту бавио. Једна верзија те пјесме објављена је доцније (према испису проф. Игњатија Злоковића из календара «Дубровник») по којој вила савјетује цара Душана да гради град уз морску обалу, јер

«Ту има коњу пошришта,
а снјему мору пристаништа».

«Легенда је везана за име нашег славног владара, те је постао легендаран, за доба највећег процвата Котора, за доба Которана, српских прогосветијара. Из тога проистиче смисао и њепота легенде, ма колико она била историјски нетачна у погледу постанка града. Ипак, то је одјек извјесних историјских збивања, сачуваних у сјећању народа... Котор је био «краљев град», како је то уклесано на Дечанима и с њим Витиз Которанин. Отула га Душан у повељи својој цениша својим «славним и столним градом». Обнову Котора, који је био порушен, у доба Велике сеобе народа, легенда везује за најмоћнијег српског владара Душана, који настоји за политичким и културним наслеђем Византије. Зато је и послушао грчку пестинградску вилу да град зида на обали мора, да пође трагом грчке поморске традиције. У суштини то одговара историјској истини. Котор је заиста био

главна вратница средњовјековне српске државе, њена главна трговачка лука у размјени добара са Западом. Легенда то каже. Писац износи још једну легенду која је »везана за доба грчке колонизације«. Ковијанић мисли да је настала у доба византијске доминације овим предјелима, а најкасније у току хуманизма. По казивању аутора у литици Пестинграда, којег је опјевао у прози и стиху, »налази се неприступачна пећина 'Вилица, у којој живи грчка вила Алкима (Снежана). У непосредној близини пећине, са стране врха, налази се природна прераст, као камени мост. То су 'Вилина врата'. Кроз њих пролијећу ловћенски орлови и поклични ловћенских пастира. У народу се прича: »Вила живи у невидљиве дворе. Каткада у зору може се видијети да вила сједи на прагу Врата и чења своју свилену косу златне боје да је сплете у дуге плетенице. Могу је видијети само њени љубимци-пјесници и љубитељи природних љепота и уживати у том дивном призору. Она ту чека на долазак своје златне лађе, која пристаје при прагу камених Врата, да се њоме провезе по мору« ...

»Кроз Вилина врта може се видијети двапут у години Сунце и Мјесечев срп, који личи на златни чамац. Отуда је поникла бајка о вилиној златној лађи. Тој појави дао је астрономско објашњење Лав Петовић (Астрономско тумачење једне которске бајке, Наука и природа, Београд 1952. год.)«

По тумачењу проф. Ковијанића »Ова грчка вила је оличење живе традиције о прастарој грчкој насеобини под Пестинградом у поморству од данашње.«⁵ »... Поред ових легенди, које су понекад као ова посљедња и она прва директно потекле из митолошких композиција, Ковијанић је протумачио и остале двије, које нијесу у вези са постанком Котора него говоре о њему као постојећем знаменитом граду, чија је улога уткана у живот српске средњовјековне државе. Оне се односе на личности наших јунака из епске поезије и историје. То су легенде о Марку Краљевићу и Милошу Обилићу. Тако је, по легенди, Марко испробао своје оружје у Котору »над извором Гурдића, као што је Херкул пробао своје на извору Душава. Својим топузом разбио је огромну стијену, а својим мачем располутио каменито брдо поред те стијене. По другој, Милош се опклadio да ће својим златним шестоперцем пребацити преко катедрале св. Тринупа. И кад се његов »тепски буздован« вратио из висине срушио је кнежевске (»банове«) дворе. Легенда о Милошу развијена је у десетерцу народног епа.«⁶ Ковијанић и касније у својим радо-

⁵ Ристо Ковијанић, Поморско језгро у которским легендама, Годшњак Поморског музеја, Котор VII/1958. с. 15—22. Сви наводи у тексту цитирани су по овом раду.

⁶ Поморско језгро ... с. 15—16.

вима помиње и коментарише ове легенде.⁷ У закључку свога горе поменутог рада о значењу которских легенди у поморском и привредном животу града, писац се осврће на квалитете и улогу легенди у историји и књижевности: «Легенда обједини вишевековне историјске догађаје и збивања, згусне их у епоху, а епоху даде у једној причи, заодјенутој маптом, надојеној поезијом, протканој митом историјске истине. У суштини даје само оно што је битно. У средњим приче поставља се историјска личност или епски народни јунак или светитељ или неки знаменити град... Легенда је синтеза традиције, у извјесним случајевима она допире даље од чињеничких доказа, који су избјегли или измакли историји. Историјски догађаји стародревних времена претварају се у легенду, утапају у мит, који је истина о животу, слика живота, поетично сјећање на оно што је некад било... Легенда полази од истине, казује истину у преносном смислу, чак и онда кад прође у митску симболику. Поред тога, легенда има привлачну драж љепоте, да би могла живјети вјечно».⁸

Занимљује читаоца колико писац познаје античке митове и легенде и како их објашњава у склопу наше домаће усмене традиције и епске поезије. Ковијанић располаже великим познавањем класичне историје и књижевности као и нашег усменог и писаног књижевног стваралаштва, зато и може тако солидно да изграђује компарације и даје тумачења.⁹

2. ИСТРАЖИВАЧ АРХИВСКИХ ИЗВОРА

*«Историја је сведок времена,
светлост истине, живот успомене,
учитељица живота и весница дав-
нице»* Цицерон

Проф. Ковијанић је познавао ову изреку великог писца и оратора, као и класично научно начело *«Sine ira et studio»* прије него што је почео да се бави науком. Читав његов живот и рад занста свједоче да је био и остао «приврженик истине» (Политика 22. II 1986). Несумњиво, да је на његово интересовање за историјске науке и проучавање архивских извора дјеловао и ње-

⁷ Р. Ковијанић, Вигта Которацин, немар Дечана, Новиц. Библиотека «Портрети», Београд 1962. Легенде о постанку Котора с. 73—78. У Которској секцији историчара Ковијанић је у прољеће 1959. год. држао предавање о овим легендама. Постигло их обрађује и у књизи «Которски медаљони», друго допуњено издање, Београд 1980. с. 23—34.

⁸ Поморско језро... с. 21.

⁹ Драгослав Адамовић, Драж легенди, разговор са Р. Ковијанићем, «Политика» 21. август 1977. Митолошке елементе и легенде уткива и у своја поетска виђења бокелских предјела у збирци «Сунчани акварели Боке, Летописе Матице српске, књ. 424, св. 1—2, јуни-август 1979. с. 3—4, 6, 10, 16, 21, 25. С правом опомиње Ковијанић да «ове легенде не треба

гов угледни професор са катедре пок. Владимир Ђоровић. Ковијанић је уочи другог свјетског рата једно кратко вријеме радио у Државном архиву у Београду. А од 1950. до 1962. год. непрекидно ради у Которском архиву. Ту је открио велико научно благо које су прије њега дјелимично користили поједини научници, међу којима овдје спомињемо Антона Милошевића и Ива Стјепчевића, који су читали ова документа и о њима писали, особито Стјепчевић са својим познатим дјелима »Катедрала св. Трпшуна у Котору« и »Котор и Грбаљ«.

Још 1941. год. објавио је проф. Ковијанић чланак о Милошу Белмужевићу, мало познатој личности из наше средњовјековне прошлости.¹⁰

Неколико година сарађује са Стјепчевићем у истраживачком раду и заједничком објављивању научних прилога, од којих су цети и двотомне књиге. Низ ових студија и чланака заједнички су писали и објављивали до 1958. год. Отада Ковијанић самостално публикује.¹¹

У првом од тих заједничких радова се констатује да се »архивска грађа тек почела проучавати и обрађивати; обилује драгоценим подацима о поморству Боке. Ти подаци су разноврсни: о набавци, продаји, сувласништву изградњи и оправци бродова, о превозу робе на линије ближе и даље пловидбе, о борбама, гусарским нападима и бродоломима, о бродоградилницама и бродоградитељима, о заповједницима которске ратне галије, о поморским капетанима и морнарима«. Сва ова грађа писана је на латинском и италијанском језику и чека научне раднике који ће почети систематски проучавати и обрађивати поједина питања из те области.¹²

пренусти забраву, занемарити њихово значење, запоставити их, пошенити или једноставно одбацити. Оне оличавају једну историјску сиоуху: преузимање поморско-трговачког првенства Грка од Феничана у области Средоземља и на Јадрану (осимболичено у пресотимању Златног рупа) Поморско језро... с. 18.

¹⁰ Трагом Милоша Белмужевића, славног бокелског војводе (посвећено г-ђи Еми Стефановић) Глас Боке 4. I 1941. с. 2—4. О Милошу Белмужевићу види В. Ђоровић, Белмужевић Милош, Ст. Стапојевић, Народна енциклопедија СХС, том I с. 146. Историја српског народа, Српска књижевна задруга, Београд 1982, књ. II с. 377—379, 381—382, 458—460, 503, 540.

¹¹ В. Болевић-Вулсковић, Библиографија... 104—106

¹² О поморству Боке (XIV—XV в.) Годишњак Поморског музеја у Котору, 1952, с. 59. Овај рад је штампан у два броја овог Годишњака 1952, с. 59—66, 1953, с. 8—34. Из области поморства објавио је више радова. Которска галија у одбрани Модоне (1500. године) Годишњак Поморског музеја у Котору 1954, с. 25—30. Јероним Бизанти, јунак од Лепанта (1571. г.) Годишњак Пом. музеја... 1954, с. 31—35. Од великог значаја за проучавање поморства Котора и околине је његова врло документована и обимна студија »Једрењаци которске луке« Годишњак... 1956, 5—12; 1958, 17—31; 1959, 35—56; 1960, 31—52; 1964, 19—31; 1965, 5—20; 1966, 35—50, 1967, 33—45. Приказан је поморски живот Котора у 14. и 15. в. и његова привреда, врсте једрењака, бродоградилница, заповједници, поморци и

О которским пјесницима-хуманистима још 1953. год. самостално објављује значајни прилог рађен на основу добро проучене архивске грађе.¹³ Ковијанић се дуго бавио изучавањем њиховог стваралаштва и приказао их као которске грађане и књижевнике.¹⁴ За ове и све друге његове научне радове, који су не само бројни него и врло значајни по драгоцјеним открићима, требало је стрпљења, ентузијазма, дугог и мукотрпног архивског труда у прочитавању разноликих рукописа которских нотара и тадашњег језика и правописа. Прел истраживача су се појављивала и тешко оштећена документа која је требало дуго и савјесно проучавати. Често се губио траг појединим догађајима и личностима, јер су недостајале фасцикле за више година.

У сарадњи са Стјепчевићем проучио је и објавио грађу о хајдучима у Боки Которској. У судско-нотарским списима Которског архива пронашао је податке за деветнаест хајдука, који се по именима помињу. Нарочито се задржава на материјалима о Јову Сикимићу из Херцеговине и Бају Николићу-Пивљанину, и о њиховом боравку у Боки.¹⁵

Из студија и мањих прилога приказује друштвени живот средњовјековног Котора, његове кнежеве у доба самосталности града и изумирање властеле.¹⁶

Након врло упорног истраживачког рада у заједници са Ивом Стјепчевићем објављује 1957. капитално дјело «Културни живот старог Котора» (XIV—XVIII вијек) од великог значаја.¹⁷ Први пут пред научну јавност појављује се овај наш славни град са ликовима својих угледних грађана и њиховим разноликим

бродоградитељи, од којих су већина словенског порекла. Посебан рад о бродоградитељима је «Которски бродоградитељи друге половине XVI в. «Годишњак...» 1969. 43—56.

¹³ Которски пјесници-хуманисти, Стварање, Цетинје 1953, св. 1—2, с. 51—60.

¹⁴ Књижевни рад у Боки Которској у средњем вијеку, Стварање, Цетинје, 1954, св. 1, с. 64—70; Просвјета и књижевност Котора, Илустрована монографија «Котор», Загреб 1970, с. 106—122; Књижевност Котора, Которска секција друштва историчара Црне Горе (Споменница) Котор, 1970, с. 93—131. За Лексикон писца Југославије обрадио је у енциклопедијским јединицама прилоге о пјесницима Борбу и Маријану Бизанти, Ивану Бона-Боларису, Фрању и Винентију Бући и Драгу Камилу. В. Бољвић-Вудековић, Библиографија... с. 104, 110—111. О њима пише и у књизи «Которски медаљони», Београд 1980, друго допуњено издање с. 161—171.

¹⁵ Хајдучи у Боки до Морејског рата, Историјски записи, X, Цетинје 1954, св. 1, с. 162—187.

¹⁶ Изумирање которске властеле, Историјски записи, 1956, св. 1—2, с. 330—332. Которски кнежеви у доба самосталности, Историјски записи 1958, св. 1—2 с. 143—164, Помени о првим библиотекама у Котору, Зборник Матице српске за књижевност, IV—V (1956—1957) Нови Сад 1958, с. 232—33, Библиографија, 106.

¹⁷ Р. Ковијанић — И. Стјепчевић, Културни живот старог Котора (XIV—XVIII вијек) Историјски институт, Цетинје 1957, књ. 1, с. 210 + 4 фотографије; књ. 2, с. 124 + 5 фотографија.

дјелатностима из политичке, културне, умјетничке и привредне активности. У свјетлости добро проучених докумената излазе на видјело дана давно умрли догађаји и личности, оживљени студиозним писањем две двојнице емпинентних познавалаца которских писаних споменика. Захваљујући њиховом труду и знању, наука је обогачена новим и врло значајним достигнућима. Писци нас овдје упознавају са најзначајнијим видовима живота овога града. Прво поглавље приказује Которску средњу школу, која прераста у чудену гимназију. Она је била равна онима у Дубровнику и Задру, била је и остала «најзнаменитији културни споменик Боке». Она је и «најстарија школа те врсте на подручју средњовјековне српске државе, уједињене Зете и Рашке... Духовни живот и културни ниво Котора у средњем вијеку био је пети као у Дубровнику и Задру. Били су исти услови, исте могућности и исте потребе за школом... Котор је у 14. в. главна лука и најкултурнији град српске државе, тада најмоћније на Балкану. Кроз цио средњи вијек он је био главна вратница Зете и Србије у њиховом додиру са западним свијетом и западном културом у живом свакодневном додиру са Италијом и Грчком... Котор је тада имао све могућности, тада је био у своме расцвету».¹⁶ Од 1429. год. ова школа постаје права гимназија. Њу су похаћала дјеца которских грађана. Наставници су им били, углавном, из Италије, магистри и доктори наука, а дошници и синови роднога града. У раду се истиче списак наставника са биографским подацима, који су се сачували у рукописима старих градских нотара. Много чега што ови научници нијесу пронашли, појео је зуб времена. Ова гимназија била је «тип опште средње школе културних народа Европе». Токове рада которске гимназије писци прате и тумаче кроз следеће вијекове и у излагању нижу сачуване детаље. У истом поглављу приказан је културни живот града у књижевном погледу. У доба Ренесансе, Котор је «достигао врхунац свога духовног уздицања». Ипак, то није било тако срећно и мирно доба, јер га Турци више пута опседају, а земљотреси и заразне болести угрожавају.

¹⁶ Културни живот... књ. 1, с. 5, 7, и 31. Неколико радова објавио је о которским занатлијама: Которски златари прве половине XIV в. Гласник Етнографског музеја, Цетиње 1961, с. 23—42; Трифун Которанин, микковски златар, Гласник Етнограф. музеја, Цетиње 1964, с. 291—304; О мајсторима сребрне пале Которске катедрале, Старице Црно Горе, Цетиње 1968, с. 77—84; Андрија Изат, которски златар XV в. Зборник Музеја примењене уметности, Београд 1968, св. 12, с. 63—75; Которски златар Милко из Новог Брца, савременик Новака ковача, Бока, Зборник радова из науке, културе и умјетности, књ. 1, Херцег-Нови 1969, с. 81—88; Златари Котора у доба самосталности (1391—1420) Историјски записи, Титоград 1978, св. 1—2, с. 155—174. Б. Болевић-Вукчековић, Библиографичка... 106, 108, 110, и 112. Которски обућари прве половине XVI в. Гласник Етнограф. музеја, Цетиње 1962, с. 57—67; Обућари Котора у доба самосталности, Зборник Которске секције... 1973, св. 1, с. 119—133.

И поред толиких недаћа и губљења грађана од трусова и цуте, ипак је XVI вијек «цвјетно доба которске књижевности и културног живота, као и цвјетно доба которске гимназије. Котор (тада) има велики број школованих људи, који су могли водити један факултет, а камо ли средњу школу.»¹⁹ Спомњу се учени Которани, доктори наука на катедрама разних друштвених наука у Падови из племићких породица Бизанти, Болица, Бућа, Пима и др. У то доба у Котору «живи читаво коло пјесника-хуманиста, књижевно образованих, пјевају на латинском и италијанском, а мало и на народном језику, угледајући се на класике».²⁰ И све тако теме до судбоносне друте половине 17. вијека када катастрофални земљотреси разарају градове нашег јужног Приморја а Котору наносе тешке повреде и губитке. Тада Котор почиње да «економски слаби, властела се иселава и дегенерише...»²¹ Остата поглавља овог знаменитог научног дјела приказују друге которске школе: сликарску, грчку са византијским сликарима, ауторима фресака и икона и грађевинарску са угледним домаћим немарима.²² Из которске грађевинарске школе појављују се у наше доба, освијетљени казивањима которских нотара, два знаменита човјека: Вита Трифунов Чучо и Обрад Десиславин Гамбе. Нажалост, ипак ови подаци о њима су оскудни. Вита Трифунов је био фрањеван, на челу свога манастира на Гурдићу. Кроз вјекове и данас «монументална дечанска грађевина, умјетнички изведена, и љено сливено и израђено камење говоре о Вити и о приморским «каменоресцима», у првом реду которским мајсторима, који су се у то вријеме назвали каменари и клесари. Аутори су пронашли неколико њихових словенских имена, као што је био и которски калуђер Вита.»²³ А Обрад Десиславин, Витин савременик, био је пројектант сребрног олтара цркве св. Николе у Барију, значајног умјетничког поклона краља Милутина.²⁴ Посљедње поглавље пре књиге овога знаменитог списа, садржи драгоцјене налазе о легендарном Новаку ковачу. У првом одјелку се обрађује његова личност према предањима сачуваним у народној поезији. Прве податке о Новаку ковачу као историјској личности пронашао је Ковија-

¹⁹ Културни живог старог Котора, књ. 1, с. 49—50.

²⁰ Наведено дјело, књ. 1, с. 51.

²¹ Н. д., књ. 1, с. 80.

²² Н. д., књ. 1, с. 93—101; 105—138.

²³ Н. д., књ. 1, с. Ковијатић је и раније и доцније писао о Вити Которанцу: Вита Которанин, пенмар Дечана, Историјски записи, 1951. св. 1—2, с. 95—114; Витин зачицај, Стварање, 1959, с. 500—512; Ко су Обрад Десиславин Которанин и фра Вита, Историјски записи, 1962. св. 2, с. 103—114. Библиографија... 105, 107.

²⁴ О Обраду Десиславиниом је писао на више мјеста: Културни живот старог Котора, књ. 1, с. 105—115, Вита Которанин, пенмар Дечана, Београд, Нолит 1962. с. 219—231; Которски медаљони, Београд 1980. с. 83—84.

stor na kojemu se govori različitim dijalektima; u sjeverozapadnom dijelu hercegovački, a u sjeveroistočnom zetskim dijalektom, koji se opet, osobito zetski, dijeli na različite govorne nijanse». Ovdje pisac navodi nekoliko karakterističnih primjera, koji su navedeni i kod Vuka i u Rječniku J.A., kao i u nekim drugim djelima, pa zaključuje: »One se nekad slažu sa ovim riječima, a nekad se više ili manje razlikuju»²³

U Zborniku »Boka« za 1970. god. Tomanović vrlo stručno raspravlja: »Iz toponomastike Boke Kotorske«. Ovdje opširno i sa naročitom naučnom akribijom govori o imenu Boka, analizirajući čitav niz lokaliteta ovoga imena u našoj zemlji i njihove sve moguće oblike u govorima pojedinih krajeva. Zatim još raspravlja o toponimima »Herceg-Noví«, »Tivat«, »Rt od Kumbora«. Mi smo u svom radu »Prilozi za istoriju pomorstva Kumbora« rekli da je riječ turskog porijekla i da dolazi, po svoj prilici, od riječi kumbara. Istina, prof. Tomanović je ovom objašnjenju dao stručnije i bolje tumačenje, te tako i u ovom pogledu dao svoj definitivni sud. U istoj knjizi je, takođe, studiozno obradio članak »O bokeljskim govorima«, o kojima pisac kaže: »Govori južne Boke pokazuju neobično šarenilo. Tempo tih govora brži je nego tempo sjevernih; osobito se brzinom ističe govor Muljana«. U daljem proučavanju mjesnih govora, navodi pojedine specifičnosti koje se još i danas upotrebljavaju u nekim bokeljskim naseljima.²⁴

Prof. Tomanović u svom radu »O fonetici riječi romanskog porijekla u govorima Boke Kotorske«, kaže: »U ovom radu govoriće se samo o onim rečima koje se danas nalaze u govorima Boke Kotorske. Daljem rešenju ovih i drugih problema doprineće prikupljanje i tačno zapisivanje svih stranih reči i svih najsitnijih razlika u njihovom izgovoru. Razume se da će biti potrebno da se što tačnije zabeleži i akcenat svake reči sa kvantitetom nenaglašanih slogova. Živi jezik ima prednost pred jezikom pisanih spomenika u tome što se može utvrditi tačna forma reči sa akcentom, dok se u pisanim spomenicima zbog nedoslednosti u obeležavanju glasova slovima i zbog prometa tog obeležavanja u toku vremena, ne mogu tačno utvrditi glasovi koji ta slova označuju, pogotovo akcenat, ali oni imaju tu prednost što samo oni, barem u grubim crtama, daju svedočanstvo o glasovnoj slici reči u starija vremena. Zato će biti od velike koristi ispitivanje jezika pisanih spomenika u bokeljskim arhivima, bilo na latinskom, talijanskom ili našem jeziku, a i drugih izvan arhiva književnih dela, privatnih pisama i t.d.« Ove svoje navode pisac je popratio primjerima iz gore navedenih govora Boke.²⁵

²³ Boka, Zbornik radova, ..., knj. 1, Herceg-Noví 1969. s. 69—97.

²⁴ Dr. Vaso Tomanović, Iz toponomastike Boke Kotorske, Boka, Zbornik, ..., knj. 2, Herceg-Noví 1970. s. 113—123. Vidi: Maksim Zloković, Prilozi za istoriju pomorstva Kumbora, Godišnjak Pomorskog muzeja, Kotor 1969. XVII, s. 57—87.

²⁵ Boka, Zbornik, ..., knj. 3, Herceg-Noví 1971. s. 263—310.

U Zborniku Boka br. 4 piše: »O romanskim elementima u bokeljskim govorima i njihovom odnosu prema domaćim«. Prof. Tomanović naglašava: »Kad su već primljene u narodni jezik, strane reči se tretiraju kao domaće, pa se od njih, kao i od domaćih, pomoću raznih afiksa izvode nove«. Između ostalog, pisac naglašava: »Dolaskom na Jadransko more, Sloveni su došli u dosta različitu prirodnu sredinu, gdje su naišli na veći broj do tada nepoznatih objekata iz područja faune i flore, a u društvu na drukčiji način života, drukčije društveno uređenje i običaje, drukčije zgrade za stanovanje i druge građevine, drukčiju nošnju i upoznali se novim vrstama rada i oruđa. Među tim radovima u ribarstvu i pomorstvu bilo je najviše nepoznatih elemenata. Oni koji su stanovali pri moru tu su odmah došli u dodir s romanskim stanovništvom koje je govorilo drukčijim, staro-dalmatinskim jezikom. U bokeljskim govorima, kao i u drugim primorskim, sačuvan je mali broj reči primljenih iz njihovog jezika, jer su u tom vremenu istiskivane novim rečima, koje su se primale iz venecijanskog dijalekta, osobito odkad je ovaj kraj pao pod vlast Mletačke republike. Te i do danas sačuvane staro-dalmatinske reči uglavnom se odnose na ribarsku i pomorsku praksu... Nazive riba bokeljsko stanovništvo moglo je primiti na razne načine. Nazive poznatih riba moglo je naučiti pri kupovini od onih koji su im ih nudili za prodaju, a nazive onih manje poznatih mogli su naučiti ribari od romanskih ribara sa kojima su išli u ribanje... Slušajući prvo staro-dalmatinski, a zatim venecijanski jezik svojih drugova u ribanju, iz tih jezika skušali su i reči koje su postojale u njihovom jeziku, pa su se počeli navikavati na njih i upotrebljavati ih, kao i drugi radnici iz drugih profesija, koji su saradujući sa romanskim radnicima od njih naučili razne termine iz tih profesija...« Ovaj zaista studiozan prikaz »pretapanja« romanizama u naše bokeljske govore, smatrali smo za potrebno da posebno naglasimo i prikažemo.²⁶

Pored mnogih rasprava o jeziku, koje je pisao u raznim časopisima, zbornicima i revijama, a u većini slučajeva sa tematikom iz jezičkog blaga ovog kraja, Tomanović je u zborniku »Boka« pisao i o nekim skoro zaboravljenim narodnim pjesmama u Boki. Takav mu je članak »O varijantama jedne narodne pjesme«, gdje se ukazuje na prvobitni oblik današnje pjesme »Pod onom gorom zelenom« (U Vukovoj zbirci knj. VI br. 336 »Moja je ono u kolu«.) I o njenoj varijanti kao svadbene pjesme. U Titogradu i »nekim mestima Crne Gore, peva se u kolu« na sličan način, ali trećom varijantom. Sadržaj pjesme je različit, pa se jedan red stihova i riječi čuje u Risnu ili hercegnovskom kraju, a drugi u Lepetanima, Grblju i t.d.²⁷

U jubilarnom zborniku »Boka« br. 13—14 za 1982. god. govori, još jednom »O toponimu Herceg-Novi«, gdje nam objašnjava

²⁶ Boka, Zbornik ... knj. 4. Herceg-Novi 1972. s. 159—172.

²⁷ Boka, Zbornik ... knj. 12. Herceg-Novi 1980. s. 293—297.

kako se ovo ime upotrebljavalo u književno-službenom i narodnom jeziku. Dalje kaže: »Najviše je u upotrebi prosta forma Novi, podržavana iz nje izvedenim riječima: novski-a-o, Novljanin, Novkinja«. Kao primjer navodi »Novkinja djevojka«, a dodajemo još »Isprosio Novkinju djevojku« ili »Novkinje su brze govorkinje«. Svi ovi nazivi u današnjem novom gradskom govoru, nažalost, iščezavaju i dobijaju druge oblike.²⁸

U članku »Iz narodne poezije« Tomanović nam, pored ostalog, prikazuje pjesmu za koju se u Boki nije znalo, a koja je nastala za vrijeme krivošijskog ustanka. Pisac nam kaže: »Prigodom ispitivanja bokeljskih dijalekata zapisao sam uzgred i ovu narodnu pjesmu, koja je nastala za vrijeme Krivošijskog ustanka a koja svojom sadržinom, a osobito završnom sarkastičnom poentom pokazuje borbeni duh i neprijateljsko osjećanje naroda prema tuđinskoj vlasti, kojoj je prva briga da ga upregne u svoju ratnu mašinu da gine za njegove eksploatatorske, osvajačke interese«. Radi interesantne sadržine donosimo pjesmu onako kao je pisac zabilježio:

»Knjigu piše od Beča cesare,
Pa je šalje Boki na Kotoru,
Iz Kotora Risnu na Gabelu,
Iz Gabele na Krivošije Male,
A na ruke vojevodi Kiku.
U knjizi mu care govoraše:
»Vjerna slugo vojevoda Kiko,
Ti sakupljaj djecu u soldate,
Pa mi dođi Beču bijelome,
Ja ću tebe lijepo dočekati,
A još ću te ljepše darivati«.

Odgovara vojevoda Kiko:

»Svijetla kruno, veliki cesare,
Na znanje ti ovo poručujem:
Bokezi te nikad služiti neće
Dok je meni na ramenu glava,
A ti dođi meni na Krivošije
Ja ću tebe lijepo dočekati,
A još ću te bolje darivati:
Crnim prahom i teškim olovom«.²⁹

Interesantan je rad prof. Tomanovića »O boravku Sima Matavulja u Lepetanima i o jednoj njegovoj pripovijetci«. Književnik Simo Matavulj je »najljepši dio svoje mladosti proveo u Herceg-Novome, gdje je došao po nagovoru dr Lazara Tomanovića, tada

²⁸ Boka, Zbornik... knj. 13—14, Herceg-Noví 1982, s. 173—174.

²⁹ Boka, Zbornik... knj. 15—16, Herceg-Noví 1984, s. 415—488.

već čuvenog književnika i narodnog prvaka u Herceg-Novome. Prijateljstvo sa dr Lazarom Tomanovićem dovelo ga je i u Lepetane, u čijoj je kući »mogao čuti priče o doživljajima raznih bokeljskih pomoraca«. Tu je, po svojoj prilici, dobio i inspiraciju za njegovu divnu pripovijetku »Prvi Božić na moru«, »Ovom snažnom i sadržajnom pripovijetkom iz pomorskog života, Matavulj je ispunio jednu prazninu u književnosti, pisanoj na srpsko-hrvatskom jeziku.« Prof. Tomanović navodi, da se u njihovoj kući u Lepetanima često prepričavalo, da je Matavulj sjedio za stolom u dvorištu i pisao »a Lazar na solaru na vrh stepenica za ulazak u kuću«. Stara Elena Spirova prolazeći ulicom, pored dvorišta, zagledala se u Matavuljev rukopis, pa doviknula Lazaru, koji je tada bio sudski pripravnik u Kotoru: »Lazare, gledaj kako lijepo piše, pa ga uzmi za pisara u Kotor.«

Da je Matavulj često boravio u Lepetanima, gdje je bio rado viđen gost u kući Lazara i Teofila Tomanovića, izgleda da je bio rado viđan i kod ostalih mještana ovog pitomog sela, a što nam svjedoče i riječi stare Elene Spirove.³⁰

Osim gore navedenog, prof. Tomanović je učestvovao na sljedećim naučnim kongresima i simpozijumima:

1. Jugoslovenski kongres slavista u Zagrebu 1959. god., referatom »Akcentat srpsko-hrvatskog književnog jezika i njegova nastava u školi«.

2. Jugoslovenski kongres slavista u Sarajevu 1965. god., koreferatom »O odnosima srpsko-hrvatskog narodnog jezika«.

3. Međunarodni slavistički sastanak u Beogradu 1955. god., referatom »O nekim slučajevima dijateze u srpsko-hrvatskom i ruskom jeziku«.

4. Međunarodni kongres slavista u Moskvi 1958. god., referatom »O opredelenii glagolnogo vida« »Voprosi« 1958.

5. Međunarodni kongres slavista u Sofiji, referatom »Međusobni odnosi srpsko-hrvatskog jezika i verifikacije«, 1963. god.

6. Međunarodni kongres fonologa u Minsteru 1954. god., referatom »O sootnošenii funkcii fonem«.

7. Međunarodni kongres fonologa u Pragu 1967. god., referatom »Ob ekspresii zvukov«.³¹

Prof. Tomanović je obavio 1957. god. jedno duže naučno putovanje po Italiji, gdje je, kao dobar poznavalac italijanskog jezika, ispitivao po arhivima građu za svoja proučavanja.

Njegovi naučni radovi objavljeni su i u inostranstvu.

Tomanović je za svoj naučni i pedagoški rad odlikovan: Ordenom rada III reda i Ordenom rada I reda sa zlatnim vencem, te Ordenom Bratstva i jedinstva sa zlatnim vencem.³²

³⁰ Boka, Zbornik... knj. 17. Herceg-Novi 1985. s. 421—426.

³¹ Kao pod br. 9.

³² Kao pod br. 18.

BIBLIOGRAFIJA RADOVA

1928. god.

1. Sveta Marija Magdalena u talijanskoj i dubrovačkoj književnosti — Zapisi, Cetinje 1928/II, knj. II sv. 1. s. 31—41; sv. 21, s. 97—107.

1931. god.

2. Zetsko pozorište u Dubrovniku — Zapisi, Cetinje 1931/V knj. V br. 6. s. 376—80.

3. O popu Šćepanu i vojvodi Drašku — Zapisi, Cetinje 1931/V, knj. X, br. 8 425—28.

1932. god.

4. Zetsko pozorište u Dubrovniku — Zapisi, Cetinje 1932/VI, knj. X, br. 1. 5060.

1935. god.

5. Akcenat u govoru sela Lepetana (Boka Kotorska) — Južno-slovenski filolog — Beograd 1935. god. XIV, s. 59—143, (separat)

6. O Banu Strahiniću — Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, Beograd 1935.

1936. god.

7. Još o Banoviću Strahinji (nastavak Banović Strahinja) — Prilozi proučavanju narodne poezije, Beograd 1936. god. I, br. 1. s. 113—116. — (koautor Trifun Đukić) (tumačenje završnih stihova pjesme »Banović Strahinja).

8. Dva Njegoševa pisma — Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor — Beograd 1936, knj. XVI, sv. II, s. 108

9. Akcenat u govoru sela Lepetana, Južnoslovenski filolog, Beograd 1935. — Beličev prikaz u Južnosl. filologu 1936, knj. XV, s. 246—251.

1938. god.

10. Mešanje reči, Južnoslovenski filolog, Beograd 1938—39, knj. XVII, s. 201—14.

1946. god.

11. Iz života jednog školskog kolektiva — Narodna prosvjeta, Zagreb 1946, ožuljak, god. II, br. 3. s. ?

1948. god.

12. Mešanje reči i narodna etimologija — Godišnji zbornik Filozofskog fakulteta Univerziteta Skopje, Istor. filol. odel. knj. 1. 1948, s. 71—92.

1949. god.

13. Mešanje jezičkih tvorevina, Godišnji zbornik Filozofskog fakulteta Univ. Skopje, knj. 2. 1949, s. 179—243.

1950. god.

14. Acc. pl. ličnih zamenica prvog i drugog lica: mi, vi. God. zbornik Filozof. fakul. Univer. Skopje, knj. 3, s. 1—16.

15. Izraz lica i izgovor glasova, God. zbornik Univ. Skopje, knj. 4. s. ?.

1951. god.

16. O nekim toponimima u studiji I. Sindika »Komunalno uređenje Kotora od druge XII do početka XV st.«, SANU Beograd — Posebna izdanja (LXV — 1950) Južnoslovenski filolog, Beograd (1951—52) br. 1—4, s. 245—251.

17. Etimologija nekoliko toponima iz Boke Kotorske — Južnoslovenski filolog, Beograd 1951—52.

1953. god.

18. O topografskim imenima Boke Kotorske, Spomenik SAN, knj. CIII, Beograd 1953. s. 47—52.

19. Prilozi toponimiji Jadranskih ostrva, Južnoslovenski filolog, Beograd, 1953—54, knj. XX, br. 1—4, s. 245—51.

1955. god.

20. O ekspresivnoj vrednosti likvida i nazala, God. Zbornik Filozof. fakulteta Univ. Skopje, 1955, s. ?.

1956. god.

21. Reči stranog porekla u govorima Boke Kotorske, Spomenik SAN, knj. CV, Beograd 1956. g., s. 191—226.

1958. god.

22. Ob opredelenii glagolnogo vida, Voprosi, Moskva 1958. god.

1959. god.

23. O značenjima prezenta, Godišnji Zbornik Filozof. fakul. Univ. Skopje, 1959.

24. Akcenat srpsko-hrvatskog književnog jezika i njegova nastava u školi, Jezik, Zagreb 1959.

1960. god.

25. Iz ekspresivne fonetike, God. zbornik Filozof. fakul. Univ. Skopje, 1960. s. ?

1962. god.

26. O značenjima riječi stranog porekla u govorima Boke Kotorske, God. zbornik Filozof. fakul. Univ. Skopje, Istor.-filolog. oddjel, knj. 14. 1962. s. 127—203.

27. O značenjima imperativa, God. zbornik Filozof. fakulteta Univ. Skopje 1962, s. ?.

1963. god.

28. SPHO-Ro, SPORI, Naspor, sporiš, God. zbor. Fil. fakul. Univ. Skopje 1963, s. 311—315.

1964. god.

29. O prirodnom i konvencionalnom u jeziku, God. zbor. Fil. fakul. Univ. Skopje, 1964, s. ?.

30. O ekonomskoj osnovi života i događaja u »Gorskom vijencu«, God. zbornik Fil. fakul. Univ. Skopje 1964. g., s. ?.

1965. god.

31. O sootnošenii glagolnago vida, Phonetica 13. 3/4 1965.

1966. god.

32. O muzičkoj komponenti jezičkog izraza, »Makedonski jezik«, Skopje 1966. god.

1969. god.

33. Iz leksike govora Boke Kotorske, Zbornik . . . Herceg-Novi 1969, knj. 1, s. 69—97.

34. Asocijacije jezičkih sredstava, God. zbor. Fil. fakul. Univ. Skopje 1969. Istor.-filolog. oddel knj. 21, s. 333—376.

1970. god.

35. O bokeljskim govorima, Boka, Zbornik . . . Herceg-Novi, 1970. god., knj. 2, s. 225—230.

36. Iz toponomastike Boke Kotorske, Boka, Zbornik . . . Herceg-Novi 1970, knj. 2, s. 213—224.

37. Ob ekspresii zvukov, Internacionalni kongres u Pragu 1967. god. Izdanje Čehoslovačke akademije nauka, Prag 1970, s. 911—912.

1971. god.

38. O fonetici reči romanskog porekla u govorima Boke Kotorske, Boka, Zbornik Herceg-Novi 1971, knj. 3, s. 263—310.

39. O nekim toponimima Boke Kotorske, MANU, Skopje 1971. Četvrto zasjedanje na Međunarodnata komisija za slavenska onomastika, s. 163—166.

1972. god.

40. O romanskim elementima u bokeljskim govorima i njihovom odnosu, prema domaćima, Boka, Zbornik... Herceg-Novi 1972, knj. 4, s. 159—172.

41. O romanizmima u govorima Boke Kotorske, MANU, Skopje 1972. Zbornik o Četvrtom zasjedanju Međunarodne komisije za slavensku onomastiku, Prilozi III, sv. 1—2, Odeljenje za opštestveni nauki, Skopje 1972, s. 5—54.

42. Jezične elipse u »Gorskom vijencu«, Zbornik za jezik i književnost, I, Titograd 1972, s. 93—98.

43. O nekim romanizmima u rečniku Petra Skoka, »Makedonski jezik«, Skopje 1972.

1978. god.

44. O elipsi i o implicitnom u jeziku, MANU, Skopje, Odeljenje za lingvistika i literaturna nauka, III, 2. Skopje 1978, s. 39—75 (separat).

1979. god.

45. O toponimima tipova: Lepetane, Kamenare, Baošice, Boka, Zbornik... Herceg-Novi 1979, knj. 11, s. 281—286.

1980. god.

46. O varijantama jedne narodne pesme, Boka, Zbornik... Herceg-Novi 1980, knj. 12, s. 293—297.

1982. god.

47. O toponimu »Herceg-Novi«, Boka, Zbornik... Herceg-Novi 1982, knj. 13—14, s. 173—174.

48. O stilističkim sredstvima u jeziku, MANU, Prilozi VII, 1. Odeljenje za lingvistika i literaturna nauka, Skopje 1982, s. 93—103.

1984. god.

49. Iz narodne poezije, Boka, Zbornik radova... Herceg-Novi 1984, knj. 15—16, s. 415—418.

1985. god.

50. O boravku Sima Matavulja u Lepetanima i o jednoj njegovoj pripovijeci, Boka, Zbornik... Herceg-Novi 1985, knj. 17, s. 421—426.

S u m m a r y

VASO TOMANOVIC PH. D., prof.

(Upon his 90th birthday and 60th anniversary of his scientific work)

Maksim ZLOKOVIĆ

Vaso Tomanović Ph. d. prof. was born in 1895 in a distinguished maritime family of Lepetane (the Bay of Kotor). His uncle Lazar Tomanović Ph. D. was a well-known scientist, author and diplomat. Having completed his schooling at the Zadar Grammar School, he read philology at Belgrade University, graduated at it and later got his doctoral degree.

He contributed to numerous home and foreign specialized magazines. His works deal with home literature and in particular the study of Njegos. He also wrote about the influence of the Romance languages on the speech of his native Bay-of-Kotor people, produced works in syntax, grammar and philology. A series of his works treat the toponyms of the Bay of Kotor. At Slav philologists congresses in Minster, Moscow and Prague he delivered lectures. As a retired professor of the University of Skoplje, the Department of Slav Philology, he lives now in the same city.

БОКА У СТВАРАЊУ РИСТА КОВИЈАНИЋА

Крајем 1985. године проф. Ристо Ковијанић прославио је деведесети рођендан и шест и по деценија од објављивања првих научних радова. У фебруару ове године, том приликом, у Новом Саду Матица српска у његову част приредила је свечаност. У њеном Летопису Ковијанић је почео да сарађује још 1926. год. Промовисана је нова књига његових радова «Књижевна проучавања — Његош, Мажуранић и Народни пјесник».¹ Ковијанић је још од 1940. год. почео да сарађује у «Гласу Боке» у којем је објавио неколико чланака и пјесама на бокелске теме.² Неке радове штампао је и у нашем Зборнику.³

Ковијанић је рођен у селу Бурђевина код манастира Мораче 31. децембра 1895. год. Основну школу је учио у сусједном селу Липово и у ман. Морачи 1903—1908. год. Гимназију је похађао у Цетињу од 1908. до 1912. Редовно школовање му прекидају ослободилачки ратови. По угледу на свога оца, ратника са златном Обилићевом медаљом, седамнаестогодишњи Ристо учествује у балканским ратовима као бак добровољац 1912—13. год. Био је у саставу јединица на Мојковцу, у Бијелом Пољу, Бранима, Пећи, Баковици и Скадру. По завршетку рата, опет у Цетињу наставља школовање и завршава пети и шести разред гимназије. У то доба предају му угледни професори др Никола Шкеровић, Душан Вуксан, Душан Букић и Стеван Радосављевић, који су код вредног и интелигентног гимназисте пробудили интерес за науком. Први свјетски рат поново му прекида наставу.

¹ На овој свечаности о слављенику и његовом стваралаштву говорили су др Љубомир Дурковић и Живан Милосавић. Ковијанић је својевремено био професор Младену Лесковићу, Браниславу Бурђеву и другим научницима. В.М. У част Риста Ковијанића, «Политика» 15. фебруар 1986. с. 11, М. С. М. Јубилеј Риста Ковијанића: Приврженик истине, «Политика», 22. фебруар 1986.

² Војислав Бољевин-Вулековић, Библиографија радова и био-библиографија проф. Риста Ковијанића, Зборник Которске ескције Друштва историчара Црне Горе, Котор 1980, св. 2, с. 103.

³ В. Бољевин-Вулековић, Библиографија ... с. 110. и 112.

У овом рату учествује у борбама на Грахову, Пљевљима, Горажду, Палама, Гласницу и Мојковцу. Приликом капитулације ухашен је и сprovedен у заробљенички логор у Нађмеберу у Горњој Мађарској, данашње Чалово у Чехословачкој. Овдје је остао све до ослобођења 1918. год. и преживио све логорске ужасе глади, тешких болести и умирања својих сабораца. Све те страхоте доцније је описао у књизи «Нађмеберска долина смрти». За учешће у ослободилачким ратовима одликован је Споменцима 1912—13. и 1914—18.

Одмах по ослобођењу настојао је да надокнади изгубљене године школовања. Слушао је у Београду на течајевима предавања из виших разреда гимназије.

Тада му је књижевност предавао Јаша Продановић. Матурирао је 1919. год. у Другој београдској гимназији. Од 1919. до 1923. год. студирао је на Филозофском факултету Београдског универзитета. Слушао је предавања Павла Поповића из југословенске књижевности, Богдана Поповића из упоредних литература, Белића из српскохрватског језика и Владимира Боровића из историје југословенских народа. Дипломирао је 1923. год. Наставничку службу почео је у Сомбору, а продужио је у Новом Врбасу. Професорски испит положио је 1927. год. Исте године одлази у Братиславу и на Универзитету Јана Коменског постаје лектор српскохрватског језика и књижевности. На овој дужности остаје све до 1939. год., када су му ратне невоље омеће даљи рад. Ово је доба његовог врло плодног научног стваралаштва. У току дванаест година проведених у Братислави, Ковијанић је доста написао у нашим и словачким часописима. Нашу културну јавност упознаје са значајним догађајима и личностима из словачке историје, а Словаке са нашим културним збивањима. У Братислави пише о Мирослављевом јеванђељу, о Видовдану, о Јовану Јовановићу Змају и Словацима, југословенском дипломати Аптону Вранчићу, кнезу Михајлу и Људевиту Штурму, Карашићу, својим професорима Поповићима и Боровићу и многе друге теме из наше историје и књижевности. По повратку у отаџбину једно вријеме је радио у Државном архиву у Београду. Од 1940. до 1941. год. је на дужности директора Которске гимназије. За то врло кратко вријеме, а особито у првим мјесецима италијанске окупације, проф. Ковијанић показује своје родољубље, стручно знање и храброст. То се нарочито испољило у његовом достојанственом ставу приликом матурских испита. У говору матурантима указао им је на тешку и одговорну ситуацију и позвао их да остану вјерни своме народу, јер «најсветија је служба своме народу и отаџбину». Издао је матурска свједочанства на југословенским формуларима, писана ћирилицом и српскохрватским језиком. На све опомене италијанског префекта да то не смије радити и да свједочанства повуче, Ковијанић је остао упоран. И када га је префект позвао

на одговорност и запријетио му полицијским казнама, остао је непопустљив. На наредбу шефа полиције да префекта поздравује »римским поздравом«, Ковијанић је то енергично одбио. Префект му је запријетио затвором и затражио да поднесе оставку. Послије подношења оставке, убрзо је ухапшен. Из которског затвора спроведен је на брод у ланцима у групи од стопедесет Бокеља и интерниран у логору Преза код Тиране.

По ослобођењу почиње његов дуги и врло плодни истраживачки рад у Которском архиву. Тековине тога мукотрпног труда објелодањене су у низу његових значајних књига, студија и прилога по разним југословенским часописима и научним зборницима.

Ковијанић је почео да пише и објављује још 1921. год. Тала сарађује у реномираном часопису »Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор«. Од 1926. год. радове му објављује Летопис Матице српске. А од 1928. год. пише у цетињским »Записима«. Још од првих година рада запажене су вредности његових прилога науци, зато је доста рано почео да стиче и признања. Одликован је у току од 1927. до 1937. год. ордемом св. Саве петог степена, Југословенске круне четвртог реда и Бијелим орлом Чехословачке четвртог степена. Осим тога постао је члан многих научних установа, почев од чланства у Историјском друштву Војводине још 1927. и чланом, страним сарадником Шафариковог ученог друштва у Братислави, које постаје Словачка академија наука, па до почасних и радних звања у многим југословенским научним установама од САНУ до многих удружења и друштава. Одликован је за »педагошки и књижевно-научни рад«⁴ Медалом Универзитета Коменског и Златном медалом Словачке академије наука. Тринаестојулску награду добио је 1970. год. »за дугогодишњи научни рад и остварене резултате«. Према истраживањима његових био-библиографа, Ковијанић је написао преко четири стотине разних прилога »од којих око 230 научних радова и преко 170 научно-популарних и публицистичких чланака и ситних прилога. Сарађивао је у скоро 60 југословенских и чехословачких научних и књижевних часописа, годишњака и зборника и у 20 дневних и недјељних листова«⁴.

⁴ Прва библиографија радова проф. Ковијанића од 1921. до 1965. објављена је у Зборнику Матице српске за књижевност, XIV, Нови Сад 1966. св. 1. с. 194—201. Вулековићев био-библиографски рад је знатно опширнији и детаљно обрађује писмену биографију, библиографију и литературу. Зборник Которске секције Котор 1980. с. 95—116. У току читавог нашег излагања обилно смо се користили биографским и библиографским подацима, везаним за нашу тему. У вези са тешким условима Ковијанићевог школовања, ометаним честим ратовима, наводимо овдје ријечи његовог савременика и вршњака Милана Кашанина, који о томе пише: »Ни двадесет година нисмо имали кад нас је рат завладао и повео кроз свет. Сувише нагло, сувише бурно познали смо смрт и живот, заменивши девојку ћушком и универзитет шатором«. Из чланка »Сломљена

Доласком у Котор, Ковијанић је почео да се бави дугим и упорним архивским истраживањима прошлости нашега краја. Овај рад је и посвећен његовом научном и књижевном стваралаштву са бокељским темама, које дуго траје и доноси велике научне и умјетничке плодове.

1. ТУМАЧ МИТА И ЛЕГЕНДЕ

*«Нема легенде без жива човека,
нити историје без митских података»*
Исилора Секулић

У проучавању далеке прошлости Котора и његове околине, Ковијанић се користио митовима и легендама, које казују усмена предања о постанку овога нашег старог и знаменитог града. Све легенде добро је разматрао и упоређивао их са класичним праизворима, сачувааним у античким књижевним дјелима. У тим предањима о постанку града укрштају се позната класична казивања са маштом народног анонимног ствараоца и приповједача и чине нове композиције легенди у којима се ипак разликују елементи антике од народне епске традиције. Писан у својим радовима проучава и тумачи пет познатих легенди о постанку и значају Котора. По његовим ријечима «У погледу легенди, ниједан град наше земље не може се, ваљда, такмичити са Котором... Све ове легенде имају своју изванредно привлачну лепоту књижевних мотива... Све оне имају своју историјску подлогу, заправо, оне су ехо далеке прошлости, дочаране и зачињене људском маштом и преливене поезијом.» У своме излагању приказује садржину свих ових легенди и даје им свој коментар. За постанак самог града везане су двије легенде. По ријечима проф. Ковијанића «Обије су давне, обије историјско-номорске. Кад су постале не може се знати. Једна је везана за личност грчког мита, а друга за личност наше историје из доба предкосовско». У првој легенди налази се «траг легенде да су Колхићани, по завршетку потјере за Јазоном, који је са најбољим грчким јунацима, претео им Златно руно, осно-

генерација», М. Кашанин, Погледи и мисли, Матица српска, Нови Сад 1978, с. 185. О Ковијанићевим професорима Поповићима изречен је компетентни суд. Тако је Богдан Поповић био «широке културе и велике ерудиције, прави наш књижевни критичар, који је спојно књижевну и умјетничку критику... Био је, пре свега, покретач, аниматор и васпитач, па су га критичари упоређивали са Доситејем Обрадовићем», Јован Деретић, Историја српске књижевности, Полит, Београд 1983, с. 433. По мишљењу М. Кашанина, његов утицај «био је велик, заслуге огромне», Кашанин, и. д. с. 175.

Павле Поповић је значајна појава у развоју српске књижевне историје, а још значајнији је његов утицај на многобројне нараштаје студената који су пролазили кроз његов семинар», Ј. Деретић, и. д. с. 441.

вали Котор». По мишљењу Ковијанића »То је прича из мита о Аргонаутима, из које су узети неки елементи за ову легенду.« У тумачењу овог мита и легенде, која је из њега настала, писац уочава податке да су Котор и Будва основани прије Тројанског рата. У овом раду детаљно је испричан мит о Аргонаутима и освијетљен историјско-књижевним тумачењем. Писац закључује да је Златно руно »симбол богатства које се постиже поморском трговином и престижем на мору. Колхиђани су били племе Феничана, који су, као и Грци, имали више државина. Они су били развили поморску трговину по околним морима, што симболише спјев о Аргонаутима«.

У контексту приказивања прве легенде о постанку Котора, писац је укомпоновао и легенду о постанку Будве, иначе познату по феничанском краљу Калмосу, који је трагао за сестром Европом, љепотицом у коју се Зевс заљубио и пренио је на наш континент. У том трагању за њом са женом Хармонијом, основао је Будву. У тумачењу друге легенде о постанку Котора, која је као млађа поникла у машти народног приповједача и коју је својевремено Караџић чуо у Боки Которској и записао — полази од историјских чињеница. То је позната легенда о тору, поред кога се, послје пролази Рисна у море, почео зидати нови град и по тору добио име Котор. Ова легенда »спомиње цара Душана, који гради овај град, па му је вила казала да је оно сама врлет, него нека гради доле, крај залива«... Вук је трагао и за народном пјесмом о томе, која се пјевала у Котору, али није нашао ниједног пјевача о њој док се ту бавио. Једна верзија те пјесме објављена је доцније (према испису проф. Игњатија Злоковића из календара »Дубровник«) по којој вила са вјетује цара Душана да гради град уз морску обалу, јер

»Ту има коњу понгришта,
а спњему мору присташишта«.

»Легенда је везана за име нашег славног владара, те је постао легендаран, за доба највећег процвата Котора, за доба Которана, српских протовестијара. Из тога проистиче смисао и љепота легенде, ма колико она била историјски нетачна у погледу постанка града. Ипак, то је одјек извјесних историјских збивања, сачуваних у сјећању народа... Котор је био »краљев град«, како је то уклексао на Дечанима и сâм Вита Которанин. Отуда га Душан у повељи својој назива својим »славним и столним градом«. Обнову Котора, који је био порушен, »у доба Велике сеобе народа, легенда везује за најмоћнијег српског владара Душана, који настоји за политичким и културним наслеђем Византије. Зато је и послушао грчку пестинградску вилу да град зида на обали мора, да пође трагом грчке поморске традиције. У суштини то одговара историјској истини. Котор је заиста био

главна вратница средњовјековне српске државе, њена главна трговачка лука у размјени добара са Западом. Легенда то каже». Писац износи још једну легенду која је »везана за доба грчке колонизације«. Ковијанић мисли да је настала у доба византијске доминације овим предјелима, а најкасније у току хуманизма. По казивању аутора у литици Пестинграда, којег је опјевао у прози и стиху, »налази се неприступачна пећина 'Вилина', у којој живи грчка вила Алкима (Снежана). У непосредној близини пећине, са стране врха, налази се природна прераст, као камени мост. То су 'Вилина врата'. Кроз њих пролијећу ловћенски орлови и покличи ловћенских пастира. У народу се прича: »Вила живи у невидљиве дворе. Каткада у зору може се видијети да вила сједи на прагу Врата и чешља своју свилену косу златне боје да је сплете у дуге плетенице. Могу је видијети само њени љубимци-пјесници и љубитељи природних лепота и уживати у том дивном призору. Она ту чека на долазак своје златне лађе, која пристаје при прагу камених Врата, да се њоме провезе по мору» . . .

»Кроз Вилина врта може се видијети двапут у години Сунце и Мјесечев сри, који личи на златни чамац. Отуда је пошла бајка о вилиној златној лађи. Тој појави дао је астрономско објашњење Лав Нетовић (Астрономско тумачење једне которске бајке, Наука и природа, Београд 1952. год.)«

По тумачењу проф. Ковијанића »Ова грчка вила је оличење живе традиције о прастарој грчкој насеобини под Пестинградом у поморству од давнине.«⁵ . . . Поред ових легенди, које су понекад као ова посљедња и она прва директно потекле из митолошких композиција, Ковијанић је протумачио и остале двије, које нијесу у вези са постанком Котора него говоре о њему као постојећем знаменитом граду, чија је улога уткана у живот српске средњовјековне државе. Оне се односе на личности наших јунака из епске поезије и историје. То су легенде о Марку Краљевићу и Милошу Обилићу. Тако је, по легенди, Марко испробао своје оружје у Котору »над извором Гурдића, као што је Херкул пробао своје на извору Дунава. Својим топузом разбио је огромну стијену, а својим мачем располутио каменито брдо поред те стијене. По другој, Милош се опкладио да ће својим златним шестоперцем пребацити преко катедрале св. Трипуна. И кад се његов »тешки буздован« вратио из висине срушио је кнежевске («банове») дворе. Легенда о Милошу развијена је у десетерцу народног епа.«⁶ Ковијанић и касније у својим радо-

⁵ Ристо Ковијанић, Поморско језгро у которским легендама, Годишњак Поморског музеја, Котор VII/1958. с. 15—22. Сви наводи у тексту цитирани су по овом раду.

⁶ Поморско језгро . . . с. 15—16.

вина помиње и коментарише ове легенде.⁷ У закључку свога горе поменутог рада о значењу которских легенди у поморском и привредном животу града, писац се осврће на квалитете и улогу легенди у историји и књижевности: »Легенда обједини вишевијековне историјске догађаје и збивања, згусне их у епоху, а епоху даде у једној причи, заодјенутој маштом, надојеној поезијом, протканом митом историјске истине. У суштини даје само оно што је битно. У средиште приче поставља се историјска личност или епски народни јунак или светитељ или неки знаменити град... Легенда је синтеза традиције, у извјесним случајевима она допре даље од чињеничких доказа, који су избјегли или измакли историји. Историјски догађаји стародрећних времена претварају се у легенду, утапају у мит, који је истина о животу, слика живота, поетично сјећање на оно што је некад било... Легенда полази од истине, казује истину у преносном смислу, чак и онда кад прође у митску симболику. Поред тога, легенда има привлачну драж љепоте, да би могла живјети вјечно«.⁸

Занимљује читаоца колико писац познаје античке митове и легенде и како их објашњава у склопу наше домаће усмене традиције и епске поезије. Ковијанић располаже великим познавањем класичне историје и књижевности као и нашег усменог и писаног књижевног стваралаштва, зато и може тако солидно да изграђује компарације и даје тумачења.⁹

2. ИСТРАЖИВАЧ АРХИВСКИХ ИЗВОРА

*«Историја је сведок времена,
светлост истине, живот успомене,
учитељица живота и вестница дав-
нине»* Цицерон

Проф. Ковијанић је познавао ову изреку великог писца и оратора, као и класично научно начело »Sincera et studio« прије него што је почео да се бави науком. Читав његов живот и рад заиста свједоче да је био и остао »приврженик истине« (Политика 22. II 1986). Несумњиво, да је на његово интересовање за историјске науке и проучавање архивских извора дјеловао и ње-

⁷ Р. Ковијанић, Вита Котораши, пенмар Дечана, Нолит Библиотека »Портрети«, Београд 1962. Легенде о постању Котора с. 73—78. У Которској секцији историчара Ковијанић је у прољеће 1959. год. држао предавање о овим легендама. Постично их обрађује и у књизи »Которски медаљони«, друго допуњено издање, Београд 1980. с. 23—34.

⁸ Поморско језгро... с. 21.

⁹ Драгослав Алдмовић, Драж легенди, разговор са Р. Ковијанићем, »Политика« 21. август 1977. Митолошке елементе и легенде уткива и у своја поетска вивења бокелских предјела у збирци »Сунчани акварели Боке, Летошисе Матце српске, кил. 424, св. 1—2, јули-август 1979, с. 3—4, 6, 10, 16, 21, 25. С правом ошмиње Ковијанић да »ове легенде не треба

гов угледни професор са катедре пок. Владимир Боровић. Ковијанић је уочи другог свијетског рата једно кратко вријеме радио у Државном архиву у Београду. А од 1950. до 1962. год. непрекидно ради у Которском архиву. Ту је открио велико научно благо које су прије њега дјелимично користили поједини научници, међу којима овдје спомињемо Антона Милошевића и Ива Стјепчевића, који су читали ова документа и о њима писали, особито Стјепчевић са својим познатим дјелима »Катедрала св. Тришуна у Котору« и »Котор и Грбаљ«.

Још 1941. год. објавио је проф. Ковијанић чланак о Милошу Белмужевићу, мало познатој личности из наше средњовјековне прошлости.¹⁰

Неколико година сарађује са Стјепчевићем у истраживачком раду и заједничком објављивању научних прилога, од којих су неки и двотомне књиге. Низ ових студија и чланака заједнички су писали и објављивали до 1958. год. Отада Ковијанић самостално публикује.¹¹

У првом од тих заједничких радова се констатује да се »архивска грађа тек почела проучавати и обрађивати; обилује драгоценим подацима о поморству Боке. Ти подаци су разноврсни: о набавци, продаји, сувласништву изградњи и оправци бродова, о превозу робе на линије ближе и даље пловидбе, о борбама, гусарским нападима и бродоломима, о бродоградилштима и бродоградитељима, о заповједницима которске ратне галије, о поморским капетанима и морнарицама«. Сва ова грађа писана је на латинском и италијанском језику и чека научне раднике који ће почети систематски проучавати и обрађивати поједина питања из те области«.¹²

препустити забораву, занемарити њихово значење, занемарити их, потцјенити или једноставно одбацити. Оне оличавају једну историјску слику: преузимање поморско-трговачког првенства Грка од Феничана у области Средоземља и на Јадрану (осимболичено у прелазимању Златног рупа) Поморско језро... с. 18.

¹⁰ Тргом Милоша Белмужевића, славног бокелског војводе (после него г-ђи Еми Стефановић) Глас Боке 4, I 1941. с. 2—4. О Милошу Белмужевићу види В. Боровић, Белмужевић Милош, Ст. Ставојевић, Народна енциклопедија С.Х.С. том I с. 146. Историја српског народа, Српска књижевна задруга, Београд 1982, књ. II с. 377—379, 381—382, 458—460, 503, 540.

¹¹ В. Болевић-Вулековић, Библиографија... 104—106

¹² О поморству Боке (XIV—XV в.) Годишњак Поморског музеја у Котору, 1952, с. 59. Овај рад је изашао у два броја овог Годишњака 1952. с. 59—66, 1953, с. 8—34. Из области поморства објавио је више радова. Которска галија у одбрани Молоне (1500. године) Годишњак Поморског музеја у Котору 1954, с. 25—30. Јероним Бизанти, јунак од Лепанта (1571. г.) Годишњак Пом. музеја... 1954, с. 31—35. Од великог значаја за проучавање поморства Котора и околине је његова врло документована и опширна студија »Једрењаци которске луке« Годишњак... 1956, 5—12; 1958, 17—31; 1959, 35—56; 1960, 31—52; 1964, 19—31; 1965, 5—20; 1966, 35—50, 1967, 33—45. Приказан је поморски живот Котора у 14. и 15. в. и његова привреда, врсте једрењака, бродоградилштва, заповједници, поморци и

О которским пјесницима-хуманистима још 1953. год. самостално објављује значајни прилог равен на основу добро проучене архивске грађе.¹³ Ковијанић се дуго бавио изучавањем њиховог стваралаштва и приказао их као которске грађане и књижевнике.¹⁴ За ове и све друге његове научне радове, који су не само бројни него и врло значајни по драгоцјеним открићима, требало је стрпљења, ситузијазма, дугог и мукотрпног архивског труда у прочитавању разноликих рукописа которских нотара и тадашњег језика и правописа. Пред истраживача су се појављивала и тешко општењена документа која је требало дуго и савјесно проучавати. Често се губио траг поједишних догађајима и личностима, јер су недостајале фасцикле за више година.

У сарадњи са Стјепчевићем проучио је и објавио грађу о хајдучима у Боки Которској. У судско-нотарским списима Которског архива пронашао је податке за деветнаест хајдука, који се по именима помињу. Нарочито се задржава на материјалима о Јову Сикимићу из Херцеговине и Бају Николићу-Пивљанину, и о њиховом боравку у Боки.¹⁵

Из студија и мањих прилога приказује друштвени живот средњовјековног Котора, његове кнежеве у доба самосталности града и изумирање властеле.¹⁶

Након врло упорног истраживачког рада у заједници са Ивом Стјепчевићем објављује 1957. капитално дјело «Културни живот старог Котора» (XIV—XVIII вијек) од великог значаја.¹⁷ Први пут пред научну јавност појављује се овај наш славни град са ликовима својих угледних грађана и њиховим разноликим

бродоградитеља, од којих су већина словенског порекла. Посебан рад о бродоградитељима је «Которски бродоградитељи друге половине XVI в. «Годишњак...» 1969. 43—56.

¹³ Которски пјесници-хуманисти, Стварање, Цетиње 1953. св. 1—2, с. 51—60.

¹⁴ Књижевни рад у Боки Которској у средњем вијеку, Стварање, Цетиње, 1954. св. 1, с. 64—70; Просвјета и књижевност Котора, Илустрована монографија «Котор», Загреб 1970. с. 106—122; Књижевност Котора, Которска секција друштва историчара Црне Горе (Споменица) Котор, 1970. с. 93—131. За Лексикон писача Југославије обрадио је у енциклопедијским јединицама прилоге о пјесницима Борбу и Маријану Бицанти, Ивану Боша-Боларису, Фрању и Вићентију Бући и Драгу Камилу. В. Бољевић-Вулековић, Библиографија... с. 104, 110—111. О њима пише и у књизи «Которски медаљони», Београд 1980, друго допуњено издање с. 161—171.

¹⁵ Хајдучи у Боки до Морејског рата, Историјски записи, X, Цетиње 1954. св. 1, с. 162—187.

¹⁶ Изумирање которске властеле, Историјски записи, 1956. св. 1—2, с. 330—332. Которски кнежеви у доба самосталности, Историјски записи 1958. св. 1—2, с. 143—164. Помени о првим библиотекама у Котору, Зборник Матице српске за књижевност, IV—V (1956—1957) Нови Сад 1958. с. 232—33, Библиографија, 106.

¹⁷ Р. Ковијанић — И. Стјепчевић, Културни живот старог Котора (XIV—XVIII вијек) Историјски институт, Цетиње 1957. књ. 1. с. 210 + 4 фотографије; књ. 2. с. 124 + 5 фотографија.

дјелатностима из политичке, културне, уметничке и привредне активности. У свјетлости добро проучених докумената излазе на видјело дана давно умрли догађаји и личности, оживљени студиозним писањем ове двојице еминентних познавалаца которских писаних споменика. Захваљујући њиховом труду и знању, наука је обogaћена новим и врло значајним достигнућима. Писци нас овдје упознавају са најзначајнијим видовима живота овога града. Прво поглавље приказује Которску средњу школу, која прераста у чувену гимназију. Она је била равна онима у Дубровнику и Задру, била је и остала »најзнаменитији културни споменик Боке«. Она је и »најстарија школа те врсте на подручју средњовјековне српске државе, уједињене Зете и Рашке.... Духовни живот и културни ниво Котора у средњем вијеку био је исти као у Дубровнику и Задру. Били су исти услови, исте могућности и исте потребе за школом... Котор је у 14. в. главна лука и најкултурнији град српске државе, тада најмоћније на Балкану. Кроз њоу средњи вијек он је био главна вратница Зете и Србије у њиховом додиру са западним свијетом и западном културом у живом свакодневном додиру са Италијом и Грчком.... Котор је тада имао све могућности, тада је био у своме расцвету«. ¹⁶ Од 1429. год. ова школа постаје права гимназија. Њу су похаћала дјеча которских грађана. Наставници су им били, углавном, из Италије, магистри и доктори наука, а доцније и синови роднога града. У раду се истиче списак наставника са биографским подацима, који су се сачували у рукописима старих градеких нотара. Много чега што ови научници нијесу пронашли, појео је зуб времена. Ова гимназија била је »тип опште средње школе културних народа Европе«. Токове рада которске гимназије писци прате и тумаче кроз сљедеће вијекове и у излагању нижу сачуване детаље. У истом поглављу приказан је културни живот града у књижевном погледу. У доба Ренесансе, Котор је »достигао врхунац свога духовног уздицања«. Ипак, то није било тако срећно и мирно доба, јер га Турци више пута опсеђају, а земљотреси и заразне болести угрожавају.

¹⁶ Културни живот... књ. 1, с. 5, 7. и 31. Неколико радова објавио је о которским запатлијама: Которски златари прве половине XIV в. Гласник Етнографског музеја, Цетиње 1961, с. 23—42; Трифун Которанин, московски златар, Гласник Етнограф. музеја, Цетиње 1964, с. 291—304; О мајсторима сребрне пале Которске катедрале, Старице Црне Горе, Цетиње 1968, с. 77—84; Андрија Изат, которски златар XV в. Зборник Музеја примењене уметности, Београд 1968, св. 12, с. 63—75; Которски златар Милко из Новог Брда, савременик Новака ковача, Бока, Зборник радова из науке, културе и уметности, књ. 1, Херцег-Нови 1969, с. 81—88; Златари Котора у доба самосталности (1391—1420) Историјски записи, Титоград 1978, св. 1—2, с. 155—174; Б. Бољевин-Вулековић, Библиографска... 106, 108, 110, и 112. Которски обућари прве половине XVI в. Гласник Етнограф. музеја, Цетиње 1962, с. 57—67; Обућари Котора у доба самосталности, Зборник Которске секције... 1973, св. 1, с. 119—133.

И поред толиких недаћа и губљења грађана од трусова и куге, ипак је XVI вијек «животно доба которске књижевности и културног живота, као и цвјетно доба которске гимназије. Котор (тада) има велики број школованих људи, који су могли водити један факултет, а камо ли средњу школу.»¹⁹ Спомињу се учени Которани, доктори наука на катедрама разних друштвених наука у Падови из племићких породица Бизанти, Болина, Бућа, Пима и др. У то доба у Котору «живи читаво коло пјесника-хуманиста, књижевно образованих, пјевају на латинском и италијанском, а мало и на народном језику, угледајући се на класике».²⁰ И све тако тече до судбоносне друге половине 17. вијека када катастрофални земљотреси разарају градове нашег јужног Приморја а Котору наносе тешке повреде и губитке. Тада Котор почиње да «економски слаби, властела се иселјава и дегенерише...»²¹ Остала поглавља овог знаменитог научног дјела приказују друге которске школе: сликарску, грчку са византијским сликарима, ауторима фресака и икона и грађевинарску са угледним домаћим немарима.²² Из которске грађевинарске школе појављују се у наше доба, освијетљени казивањима которских нотара, два знаменита човјека: Вита Трифунов Чучо и Обрад Десиславин Гамбе. Нажалост, ипак ови подаци о њима су оскудни. Вита Трифунов је био франјевац, на челу свога манастира на Гурлићу. Кроз вјекове и данас «монументална дечанска грађевина, умјетнички изведена, и њено сливено и израђено камење говоре о Вити и о приморским «каменоресцима», у првом реду которским мајсторима, који су се у то вријеме назвали каменари и клесари. Аутори су пронашли неколико њихових словенских имена, као што је био и которски калуђер Вита.»²³ А Обрад Десиславин, Витин савременик, био је пројектант сребрног олтара цркве св. Николе у Барију, значајног умјетничког поклона краља Милутина.²⁴ Посљедње поглавље пре књиге овога знаменитог сциса, садржи драгоцјене налазе о легендарном Новаку ковачу. У првом одјелку се обрађује његова личност према предањима сачуваним у народној поезији. Прве податке о Новаку ковачу као историјској личности пронашао је Ковија-

¹⁹ Културни живот старог Котора, књ. 1, с. 49—50.

²⁰ Наведено дјело, књ. 1, с. 51.

²¹ Н. д., књ. 1, с. 80.

²² Н. д., књ. 1, с. 93—101; 105—138.

²³ Н. д., књ. 1, с. Ковијашин је у раније и доцније писао о Вити Которанину; Вита Которанин, немар Дечана, Историјски записи, 1951, св. 1—2, с. 95—114; Витин завичај, Стварање, 1959, с. 500—512; Ко су Обрад Десиславин Которанин и фра Вита, Историјски записи, 1962, св. 2, с. 103—114. Библиографија... 105, 107.

²⁴ О Обраду Десиславину је писао на више мјеста: Културни живот старог Котора, књ. 1, с. 105—115. Вита Которанин, немар Дечана, Београд, Нолит 1962, с. 219—231; Которски медаљони, Београд 1980, с. 83—84.

ишев професор Владимир Ђоровић у Дубровачком архиву, »али науци није пружио ниједну чињеницу«. ²⁵ По констатацији писца крајем 14. и почетком 15. в. »Котор је огромна ковачница, арсенал угрожене и отпорне Зете.« ²⁶ Они су у архивским записима пронађени преко деведесет ковача, од којих су неки били мачари, (сабљари) или мајстори оклопа и штитова. Многи од њих су били савременици Косовске и Маричке битке и за потребе средњовјековне Србије израђивали оружје. Нигдје до појаве ове књиге не спомиње се у едицијама српске средњовјековне архивске грађе Новак ковач и његов син Марко, осим у Которском архиву. По закључку писца »Сви историјски путеви ка историјском Новаку ковачу, овјековјеченом у народном епу, и све околности воде нас искључиво у Котор, у којему је у доба Краљевића Марка мачеве израђивао угледни ковач-мачар Новак Которанин«. ²⁷ У другом одјелку овога поглавља износи се сачувани архивски подаци о Новаку ковачу и његовом сину Марку. О Марковој радионици и његовом мајсторском пословању објављено је неколико детаља. Сазнајемо да је за потребе једног трговца израдио 600 мачева. Марков рођак Лука Паутинов био је трговац и дипломата и Зету је снабдијевао оружјем, свилом и разним тканинама. И остали которски мајстори, ковачи оружја, били су наши домаћи људи, о чему нам свједоче њихова словенска имена. У Котору су се израђивали: паншир-кошуља, оклоп, штит, шлем, стријела, копље, нож и мач »који су се огледали на Велбужду и Косову« а у овим биткама учествовали су и многи грађани Котора. ²⁸

У другој књизи поменутог дјела износи се низ драгоцених исписа о здравственој култури града. Спомињу се которски љекари, интернисти и хирурзи, као и стоматолози. У то доба Европом се шире лепра и куга, која је по Боки харала током 14. и 15. вијека. У склопу таквих околности, град је имао болницу, лепрозоријум и находиште, а карантин је постојао испред Бурџа у Веригама. Први љекари су били, углавном, из Италије, а доцније из Дубровника. Вриједним и зналачким истраживањем пронађена је најстарија апотека у Котору из 14. в., чији се амблем и до данас сачувао. Први которски апотекар био је из Венеције, а касније се спомињу и наши домаћи фармацеути. У 15. в. у граду се спомињу двије апотеке. Сачували су се спискови љекова и апотекарског посуђа.

²⁵ Културни живот старог Котора, књ. 1, с. 144.

²⁶ И. д., књ. 1, с. 146.

²⁷ И. д., књ. 1, с. 147—148. О Новаку ковачу и которским мајсторима оружја пише и доцније: Новак ковач из народне поезије, Завичај, Београд 1961, св. 26, с. 26—29; Новак ковач, Народно стварилаштво, Београд 1962, св. 4, с. 81—90, Которски медаљони, с. 91—98.

²⁸ Културни живот старог Котора, књ. 1, с. 151—161; 180—182.

Од нарочитог научног значаја и вредности је ово дјело, јер је истраживачким радом његових аутора откривено неколико знаменитих личности, грађана Котора, чије су заслуге уткане у живот средњовјековне Србије.

Своја истраживања о Вити Которанину, немару Високих Дечана, Ковијанић допуњује и објављује у посебној књизи у оквиру једне врло успјеле научно-умјетничке композиције и низа излагања о личностима Србије из 14. в. са којима је фра Вита, са својом екипом которских градитеља, дуго сарађивао при подизању ове величанствене сакралне грађевине.²⁹ Писац је овдје врло хармонично ускладио научна истраживања и архивске записе са поетским духом и изразом. Његова запажања на ток догађаја у Србији тога доба и његов суз о појединим личностима откривају озбиљног научника и дубоког мислиоца о историјским збивањима у политичком и културном развоју наше тадашње државе. По његовој оцјени у појави манастира Дечана »сучелила су се и измирила три дуговладна освајачка стила: византијски, романски и готски, задахнути славенском ведрином и тополином«. У изградњи Дечана испољило се »јасно и разговорно о снази наших средњовјековних мајстора-грађевинара, вајара и сликара, златара и резбара. Они знаше и умеле да у камену, у металу и дрвету, у живим бојама, које зборе, прикажу, оваплоте и овековече мноштво мотива из умишљеног и стварног живота свога народа и времена... Из сачуваних писаних которских споменика може се ишчитати да је у подизању српске средњовјековне културе имао знатан удео културни и привредни Котор фра Вита и Николе Буће... Снагом генија народни песник је изградио еп о Косову и еп о Краљевљу Марку, створио на матерњем језику споменике вечне лепоте, сведочанство о размаху стваралачке снаге и способностима духовног узлета... И Дечани су песма испевана у камену. Ако је Грачаница на Косову савршена лирска песма... онда су Високи Дечани еп, снажни еп великог замаха... Вита Которанин испевао је дечански еп пола века пре косовског догађаја... Вита је подигао најгоростаснији и најраскошнији српски споменик средњег века... Дечанским епом Вита се овековечио и одужио својој отаџбини... »Витино дело пркосило је вековима. Високи Дечани су остали необориви. Над њима је бдио читав један народ... Вита је био песник иако није певао сонете као Микеланђело... Вита је у својој души носио поезију завичаја. Уметник је израз средине. Он уткива душу у своје дело«.³⁰

До Ковијанићевих открића о Вити се знало само толико да је био прогомајстор, на челу групе градитеља ове задужбине

²⁹ Вита Которанин, немар Дечана, Нолит, Библиотека «Портрети», Београд 1962. с. 270.

³⁰ Исто дјело, с. 5—6; 23—24; 65, 72.

краља Стефана Дечанског, и то према натпису уклесаном над јужним црквеним порталом, Проф. Ковијанић се овом књигом прихватио врло одговорног и замашног посла. Да би што боље приказао знаменитост подухвата которског протомајстора, провео је читаоца кроз све важније моменте српске средњовјековне државе, описао природне љепоте, културна и привредна богатства и значај предјела у којему је подигнута ова задужбина. За унознавање личности фра Вите дочарао је његов родни град из тога доба и његове дуге везе са српским владарима. Нарочито се задржао у истицању Витиног порекла, његове породице, његовог словенског имена и презимена. Побринуо се да наслика његов духовни портрет, јер његовог физичког лика не постоји сачуваног. Писац га оцртава на основу оно мало записаних детаља и својих размисљања у бдењима над старим папирима. По оцјени аутора Витино дјело »проговорило је језиком класике и савремености, језиком Балкана. Проговорио је заједничким изразом целе земље. Вита се надахнуо класиком и митом. Стварао је на основу дубоког унутрашњег доживљавања прошлости и традиције и доживљавања садашњине, њених стварности и стремљења. Дело је оживео дахом завичаја.«³¹ Писац наглашава да је Витина сарадња са умним и образованим српским архиепископом Данилом II, који је био »крупна личност наше културне историје средњег века — најкрупнија личност после личности Саве Немањића«, — пресудно дјеловала у грабењу и украшавању Дечана.³² У излагању о Витиној которској екипи грабевинара са којом је изводио ово замашно дјело пише у последњем поглављу ове књиге. Ту је посебни одјељак посветио Витином пријатељу и сараднику Обрадву Десиславином, великом умјетнику и пројектанту. Овом књигом Ковијанић је изишо на свјетлост сазнања дотле непознате личности и заслуге ове двојице знаменитих Которана.³³

Кад овим истраживањима додамо сва она која смо споменули у приказу књига о културном животу старог Котора и низ осталих о угледним личностима, водећим грабанима и дипломатима на двору српских владара и осталим из области умјетности, културе и привреде, добијамо потпуну слику о значају Ковијанићевих научних достигнућа. Ковијанић је успио да марљивим истраживачким радом и научном обрадом тих резултата обогати нашу историјску науку својим драгоценим доприносима.

³¹ Исто дјело, с. 205.

³² Исто дјело, с. 53—54.

³³ Тако исто у разним својим радовима приказао је ликове которских грабана, познатих у дипломатији и привреди српске државе. Међу њима се истичу Тома Павла Томаша Драго, савјетник на двору краља Милутина и Стефана Дечанског, Трифун, Никола и Мисао Бућа протовестијари српских краљева.

Новија књига проф. Ковијанића «Которски медаљони» је врло успјела симбиоза научних резултата у истраживачком раду, енциклопедијски лапидарно исказаних и заодјенутим лирским изразима.³⁴ Снагом свога чистог и здравог језика и класично лијепог стила исковао је у њој осамдесет тема у осамдесет белтристички заокружених медаљона. Као што су которски златари златном жицом украшавали разне лијепе предмете и израђивали накит, тако је, слично њима, и овај учени писац златном жицом својих прича исплео архивске записе о личностима и догађајима из живота старог Котора. Тако су давно умрле појаве оживјеле задојсне еликсиром лирске динамике. Овде цитирамо само фрагменте из два медаљона ради илустрације ове симбиозе.

У медаљону 53. «Доброслава свилопреља» пише: «Вјероватно, Доброслава је преља кудјељице од влакана свилених буба, гајених у приморским и другим крајевима... Радо замислимо да је била добра; да је њена словенска душа била мекана и топла, као њена свилена кудјеља; да је у своју жицу и вез уносила своју душу...» А у 27. медаљону «Слушкиње» описује оно доба овако: «Љети, кад извори ослане или пресуше, дуга поворка слушкиња, са крчазима и ведрима, у предвечерје, кретала се од Гурдића... пољаном ка Пучу, извору воде за пиће. Успут и код чесме разговарале су до миле воље. Једне су се хвалиле, а друге жалиле и јаликовале на своје газдарице и господаре.»³⁵

НЕИМАР ПИСАНЕ РЈЕЧИ

«Права поезија је једина права наука о човеку»

Бранко Лазаревић, Путокази, Крф 1918. с. 2.

«Уметник је израз средине. Он уткива душу у своје дело»

Р. Ковијанић, Вита Которанин, неимар Дечана, Београд 1962. ц. 72.

Стваралаштво проф. Ковијанића одликује се чистотом и љепотом народног језика, који се очувао, неокрњен туђиншти-

³⁴ Которски медаљони, прво издање Београд 1976. с. 164. Друго допуњено издање, Београд 1980. с. 176. Ових осамдесет медаљона симболишу осамдесет година ауторовог живота, које је био навршио још у децембру 1975. год. О овој књизи сам писац напомиње у поговору: «Сваки медаљон је заокружена цјелина; поређани један до другог дају слику давно прокујалог друштвеног живота града Котора», с. 173. О овој занимљивој научној едицији појавило се више написа у нашој штампи. В. Бољевић-Вулековић, Библиографија..., с. 115. Овдје спомињемо и приказ Војислава Бољевића-Вулековића, Ристо Ковијанић, Которски медаљони, друго допуњено издање, Историјски записи, 1981. с. 161—167.

³⁵ Которски медаљони, Београд 1980. с. 115—116. и 65—66.

ном, у његовом родном крају. То се нарочито запажа у његовој белетристици, у прози и стиху. Његове ријечи, које годинама записује у својим издавањима, снажне су и кристално јасне, живе и сликовите, као и бујница Светигоре, која овај горски моћни поток излива у хладној планинској зајенушеној води, па се стрмоглаво спушта у долину испред импозантне Богородичне цркве, немањинке задужбине Морачког манастира. Сав свој пјеснички труд подредио је утицају народног пјесника, кога је Његош најљепше опонашао. У својим пјесмама примјењује осмерац народних лирских пјесама и десетерац епа са незуром последије четвртог слога. По мишљењу ученог и талентованог естетe Милана Кашанина »Човек пише зато што је то један облик његова живота, што је то за њега олакшање, потреба и задовољство.«³⁶ А »за један језик није доста да буде само народни ни само леп; он треба да буде и богат, разноврстан и снажан.«³⁷ Само у крилу таквог стваралачког језика може да се раба поетска мисао и да се формира у стихове. Само такав језик може да буде посредник између пјесника и свијета, јер »поезија је занос у коме се открива лепота и тајанство света. Нема поезије без заноса ни приче без мита«. Права поезија је »креација, откривање новог света.«³⁸ По ријечима Виктора Иго-а: »Песник треба да прима савете само од природе, истине и инспирације, која је такође истина и природа.«³⁹ А Сенека из искуства наглашава да је »свака уметност угледање на природу«. Према свему томе, »Срцем гледати и говорити, значи бити песник«. За све ове наводе налазимо увјерење и сагласност у Ковијанићевој поезији. Он је почео у старијим годинама да пише стихове. О томе сазнајемо из објављених пјесама. У размаку од 1945. до 1973. год. написао је свега десетак пјесама, од којих су неке богатог лирског тона. Штампано их је повремено у Зборнику Которске секције историчара. Његови стихови нас често подсећају динамиком и колоритом на пјесме Драгољуба Филиповића. Све су оне, углавном, посвећене природним лепотама Боке, њеној вегетацији и дражима блиставог поднебља. Неке од њих посветио је својим пријатељима, бокељски интелектуалцима. Ријетко је у стиховима приказивао личности и то само оне које су анонимне.

Ковијанић је и у поезији велики мајстор ријечи, врло надахнуто бира израз, жив и бљештав. Ту се најбоље огледа његов стил. Надахнути језик његовог родног краја је сам по себи поетичан и мисаон из којег се јавља особеност изговорење или писане ријечи. Из личности човјека и његовог талента раба се стил. То није интелектуална него умјетничка одлика. Зато је

³⁶ М. Кашанин, Погледи и мисли, с. 189. и 140.

³⁷ М. Кашанин, и. д., с. 163, 237.

³⁸ А. Шмауе, Проблеми романтизма, Мисао, Београд 1927/IX, св. 185-6. с. 68-69.

Бифон својевремено рекао: »Добро писати значи уједно и добро мислити, добро осећати и побра се изразити. Стил претпоставља сједињење и примену свих способности ума: идеје су темељ стила. Стил је сáм човек. Ако је стил отмен, племенит и узвишен, писцу ће се динити подједнако у свим временима, јер само је истина трајна, чак и вечна. Стил је леп по истинама које представља... Само добро написана дела прећи ће на потомство.«³⁹

Истина и љепота треба да образују стил као урбени дар ниспа. То су категорије изнад ефемерних оквира времена и простора, оне живе и дјелују у емпиријском свијету, али су над ним по своме пореклу и значају. Одатле је и поезија по своме смислу и задатку исто таква, јер треба да црпи своју животну снагу на изворима истине и љепоте. Гете је разликовао божанску од демонске љепоте по њиховом пореклу и мисији. То се осјећа особито у поезији.

Ковијанић је, како сам наглашава у једној пјесми, доста касно почео да пише стихове:

»Чедо ведро једног позног сапа
у хаљини класичнога кроја,
са берданом звјезданог роја,
нарцисовим цвијетом крунисана.«

Последњи стихови овог сонета то поново истичу:

»Грличина са брезове гране,
позни цвијет из јесени ране,
Жива вода херцеговског врела«
(»Моја поезија«)⁴⁰

Сасвим у духу народне поезије теку стихови у пјесми »Конављанка«:

»Конављанко, сестро моја мила,
ил' си нимфа или горска вила?«
.....
Ти си украс љупког женског соја.
Не могу се очи нагледати
младости ти опојног расцвјета.
.....
Поврнуте дуге плетенице
по плешима живо коло воде«.

³⁹ Из Бифопове приступне бесјеле »Расправа о стилу« у Француској академији 1753. год.

⁴⁰ Зборник Которске секције Друштва историчара Црне Горе, св. 3, Котор 1985, с. 62.

»И до паса шарене тканице
своју игру несташно изводе.
Струк танани као наде зрчак
вигу снагу покретима криши;
пас пед широк, од педи дугачак,
чудо дивно да струк не прекрши?»

.....
.....
»Нема ништа лепше на свијету
но нариси кад е мимозом цвате!
Ком ћеш, сестро, своју руку дати,
чије ли ћеш усрећити свате?
Не могу се очи нагледати.«⁴¹

Ови стихови пас подејећају на платно Марка Мурака на којем је приказана млада витка Конављанка усред винограда.

У овој збирци од неколико пјесама објавно је и четири сонета о Боки. Писани су у дванаестерцу са цезуром последије шестог слога. У првој строфи првог сонета пјева о »Невјести Јадрана« овако:

»Боко чарочарна, чедо нам Јадрана,
а Ловћена гордог заручнице китна,
осунчана, њежна, с давна славобитна,
вјечно млада, цвјетна небом изабрана«

А у трећој строфи овог истог сонета много је живља и раскошнија слика:

»Са раскошног свога звјезданог плашта,
заручник у њедра звијезде ти слива,
пољубаца жаром чело ти цјелива«

У трећој строфи другог сонета пјева, инспирисан поднебљен и митом:

»Кад заплочи Мјесец преко тога неба,
звјездан окит оспе раскошна ти њедра,
отворе се копче златосрних уза.

И ушлове у њих свиленаста једра,
олимпијске пратње младог бога Феба,
Афродите јато златовласих муза«⁴²

Ова пјесма понекад губи своју поетску лепоту и то онда кад се подчињава историјској наравици. Међу овим стиховима, које

⁴¹ Зборник Которске секције... с. 57—59.

⁴² Зборник Которске секције... : 49—51.

објављује под насловом »Пјесме усхитне«, штампана је и врло опширна о оној фамозној Паскали Ивановић, пастирки из Баошића. Несумњиво има своју умјетничку вредност, јер даје врло успјеле описе природе и психички живот једне наше дјевојке, патријархално васпитане.⁴³ Познато је како је дошло до приповијетке »Паскала Ивановић« из пера Пјера Лотија. Против ове приповијетке својевремено је устао Сима Матавуљ, који је Лотија лично познавао, и осудио га за увреде нанесене, овим писањем, Бокељима.⁴⁴

Четири сонета под насловом »Савина« Ковијанић је посветио своме пријатељу пок. Петру Шеровићу, поводом Шеровићевог осамдесетог рођендана. Ови сонети имају особите описе бокељског поднебља и вјечно младе и живе природе. Овдје наводимо најимпресивније дијелове:

»Горди Ловћен, испод сљежне капе,
јопи не скида оковане токе;
у њедрима осунчане Боке
грије своје испружене шапе.

У Савину нитому загледаш,
у њезине цвијетног врта куте,
у лимуне и параиче жуте,
у лик њезин, чаровит и гледан».⁴⁵

Врло динамична и сликовита је пјесма о Прчаљу, посвећена дон Нику Луковићу о његовом осамдесетом рођендану, која је сва исткана од погледа у приморску вегетацију, особито у богатство боја његованог цвијећа.⁴⁶

У пјесми »Јадранови вали« описује буру у Бокељском заливу:

»Коњинце бјела, бијели вали
.....
заливом Боке колоне обрни;
попусти беме сијењених жвали,
бињинце бјеле своје огрни»....⁴⁷

⁴³ Баошићка (Паска Ивановић и Пјер Лоти) Зборник... с. 51—56.

⁴⁴ О овој Лотијевој приповијетки Матавуљ пише: »Тобож слика из бокељског живота, уистину измишљена гадост којом писац хоће да прикаже један угледни и питоми народ као стадо дивљака без вишег моралног принципа«. Биљешке једног писца, Сабрана дела С. Матавуља, књ. IV, с. 125—126. Станко Коран, Књижевни дјело С. Матавуља, Београд 1982, с. 334. В. мој рал »Матавуљеви записи о Бокељима«, Бока, Зборник радова..., књ. II, 1979, с. 337.

⁴⁵ Которска секција историчара (Споменшца) Котор 1970, с. 215—217.

⁴⁶ На истом мјесту, с. 193—194.

⁴⁷ Зборник Которске секције, књ. 2, 1980, с. 84.

»И до паса шарене тканице
своју игру несташно изводе,
Струк танани као наде зрачак
виту снагу покретима криши;
пас пед широк, од педи дугачак,
чудо дивно да струк не прекрши?»

»Нема ништа љепше на свијету
но нариси кад с мимозом цвате!
Ком ћеш, сестро, своју руку дати,
чије ли ћеш усрећити свате?
Не могу се очи нагледати.«⁴¹

Ови стихови нас подејећају на платно Марка Мурака на којем је приказана млада витка Конављанка усред винограда.

У овој збирци од неколико пјесама објавио је и четири сонета о Боки. Писани су у дванаестерцу са цезуром послје шестог слога. У првој строфи првог сонета пјева о »Невјести Јадрана« овако:

»Боко чарочарна, чело нам Јадрана,
а Ловћена гордог заручнице китна,
осунчана, њежна, с давна славобитна,
вјечно млада, цвјетна небом изабрана»

А у трећој строфи овог истог сонета много је живља и раскошнија слика:

»Са раскошног свога звјезданог плашта,
заручник у њедра звијезде ти слива,
пољубаца жаром чело ти цјелива»

У трећој строфи другог сонета пјева, инспирисан поднебљен и митом:

»Кад зашлови Мјесец преко тога неба,
звјездан окит оспе раскошна ти њедра,
отворе се колче златосрмих уза.

И улове у њих свиленаста једра,
олимпијске пратње младог бога Феба,
Афродите јато златовласих муза»⁴²

Ова пјесма понекад губи своју поетску љепоту и то онда кад се подчињава историјској нарацији. Међу овим стиховима, које

⁴¹ Зборник Которске секције ... с. 57—59.

⁴² Зборник Которске секције ... 49—51.

објављује под насловом «Пјесме усхитне», штампана је и врло опширна о оној фамозној Паскали Ивановић, пастирки из Баошића. Несумњиво има своју умјетничку вредност, јер даје врло успјеле описе природе и психички живот једне наше дјевојке, патријархално васпитане.⁴⁵ Познато је како је дошло до приповијетке «Наскала Ивановић» из пера Пјера Лотија. Против ове приповијетке својевремено је устао Сима Матавуљ, који је Лотија лично познавао, и осудио га за уриде нанесене, овим писањем, Бокелима.⁴⁶

Четири сонета под насловом «Савина» Ковијанић је посветио своме пријатељу пок. Петру Шеровићу, поводом Шеровићевог осамдесетог рођендана. Ови сонети имају особите описе бокелског поднебља и вјечно младе и живе природе. Овдје наводимо најимпресивније дијелове:

«Горди Ловћен, испод сњегне капе,
још не скида оковане токе;
у њедрима осунчане Боке
грије своје испружене шапе.

У Савину питому загледаи,
у њезине пвјетног врта куће,
у лимуне и наранче жуте,
у лик њезин, чаровит и гледаи».⁴⁷

Врло динамична и сликовита је пјесма о Прчању, посвећена дон Нику Дуковићу о његовом осамдесетом рођендану, која је сва исткана од погледа у приморску вегетацију, особито у богатство боја његованог цвијећа.⁴⁸

У пјесми «Јадранови вали» описује буру у Бокелском заливу:

«Коњицо бјела, бијели вали
заливом Боке колоне обрни;
попусти Беме сијењених жвали,
бињине бјеле своје огрни»⁴⁹

⁴⁵ Баошићка (Паска Ивановић и Пјер Лоти) Зборник . . . с. 51—56.

⁴⁶ О овој Лотијевој приповијетки Матавуљ пише: «Тобож слика из бокелског живота, уистину измишљена гадост којом писац хоће да прикаже један угледни и питоми народ као стадо дивљака без вишег моралног принципа». Биљешке једног писца, Сабраних дела С. Матавуља, књ. IV, с. 125—126. Станко Коран, Књижевна дјела С. Матавуља, Београд 1982, с. 334. В. мој рад «Матавуљеви записи о Бокелима», Бока, Зборник радова . . . књ. 11, 1979, с. 337.

⁴⁷ Которска секција историчара (Споменица) Котор 1970, с. 215—217.

⁴⁸ На истом мјесту, с. 193—194.

⁴⁹ Зборник Которске секције, књ. 2, 1980, с. 84.

Његова поетизована проза је много плоднија и богатија од стихова. Ту није био, као у стиховима, потчињен класичним формама метра и риме. Први такав напис објавио је у »Гласу Боке«. Цитирамо карактеристичне пасусе: »Сједимо под маслинама, жутим наранчама и лимунима рајског перивоја манастира Савине. На домаку горостасни Ловћен у бљештавим сњажним токама, са дивовским својим шанамма обгрлио је Боку, вјечно младу и поносну Невјесту своју. У том судбински сраслом загрљају, с главом у облацима, вјечно пркоси громовима и мирно броји вале низ пучину.... Двије манастирске Богородичине цркве приближиле се једна уз другу. Прва у древној скромности својој чува успомену на народног пастира Саву Немањина; друга у обновљеној красоти својој сјећања на ловћенско пастрче и савинско баче Рада Томова-Његоша".⁴⁸

Ковијанић је заљубљен у Ловћен, Пестинград и у Његоша зато их често спомиње у својим написима, поготов у збирци лирских импресија »Сунчани акварели Боке«. У описима Котора и околине и озвјезданог неба угледао се на знаменитог которског пјесника из 16. в. Ивана Бону Болариса, који је пјевао у латинским хексаметрима:

»Изнад града два близанца, Ловћен и Пестинград, сежу челом у звијезде«. У овој збирци, као на платну кичицом и бојама, описује својим чаровитим стилем љепоте Которског залива. Тако о Доброти пише, поред осталог, и ово: »Доброта је невјеста Боке... Одњихана је у бисерној шкољци; узрасла под маслинама и палмама. Умива се блиставим зорама Ловћена; купа у шумним пјенама мора, у млијечним потоцима пестинградске мјесечине, у таласима жарког сунца и азуру чаробних заранака... Горе, уз камениту врлет ка планинским врховима раштркано повијено борје. Оно шуми пастирску идилу овог чувеног поморског насеља: стрлијечу испод борова шачице бијелих добротских коза... Доље, дуж обале, као бисерна зрна меке дугачке огулице, нижу се бијели двори прослављених поморских капетана, о којима пјева народни пјесник... У раним зорама и дугим подловћенским јутрима лице приморске љепотице блиста као роса.... Усхитно је поздрављају хорови раздраганих птица из њених гајева и вртова, осрмљена весла рибара... Поздрављају је лаконоге раноранке, кршне Заложанке и крушооке Његушице, везане вјековним стазама за которско пазарниште... О, како су добротске зоре и дуга блага јутра блажили запаљене груди Ловћенског Прометеја и освјежавали његово дубоко замршљено чело, кад је ту долазио на отпочинак и пијечење. Добротске бијеле руке превијале су и стављале мелец на љуте ране прослављеног четовође Никца од Ровина... И чим ишчезне и последњи пламичак са тјемена Пестинграда, муљевитом брзи-

⁴⁸ Божић под маслинама, Глас Боке, Котор 4, I 1941.

ном ће се спустити лакокрила грчка вила Анкима из свога вјековног пестинградског стана да нашу приморску љепотицу, весталку свога огњишта, огрне велом богиње Лете».⁴⁹

О Пестинграду са заносом пише: »У само праскозорје, чим се роди из пучице неког далеког мора, Сунце пољуби капу на његовом потиљку. Дуги часови ће проћи док га обасја оспријед, с чела. Љубиће се с њиме до каснога предвечерја Од памтивијека громовник на његово тјеме сина стрјеловите муње огња. Али он пркоси громовима и вјековима. Загледао се у морско огледало и у мирисна њедра Певјесте Јадрана, над којом вјечно бли«⁵⁰

Поред ових пејзажа, Ковијанић је насликао и портрете из бокелске прошлости. Од њих је најимпресивнији портрет »Пераштанка у маштању Његоша«. То је лик кћерке перанског капетана Мазаровића, у чијем је дому Његош био дочекан и утешен. О томе писац овако казује: »Мјесечево растопљено сребро слијевало се низ вајарски украшене балустраде балкона и низ њене сјајне црне витице, божански онојне као митске Беренике. Присебан и хладан, али љубопитљив и чежњив, Мјесец је успијевао да се провуче кроз густе косе маслина . . . али није успијевао да се провуче кроз густе плетенице Капетанове кћери, да завири у њена омамна њедра, топла и свјежа, бијела као млијечни цвијет сочне перашке агаве . . . Бјеласало се њено дивно грло као грло ласте . . . Чежњива мјесечина просијала је своје озлаћено сребрно споље по обалима њених рамена . . . љубила је њено зоролско чело, њена два лука обрва, изнад њених крупних црних очи.«⁵¹

Писац је композицијом расијеваних ријечи осликао физички изглед ове перашке уредне и чедне дјевојке, али нам није дочарао и њен духовни изглед . . . Овај опис нас дјелимично подсјећа на »Велику Изу«, платно Влаха Буковца, на коме је сликар, поред физичке љепоте, насликао и љепоту душе, несокаљене порошима. Ковијанићеве »Сунчани акварели Боке« препуни су пјесничког осликавања бокелске бујне природе и њених неутасивих чари.

Његов пјеснички таленат у стиху и прози и научна достигнућа остаће у историји нашег стваралаштва по својим открићима сачувана.

⁴⁹ Сунчани акварели Боке, Летописе Матице српске, Нови Сад 1979. књ. 424, св. 1—2, с. 5—6.

⁵⁰ Сунчани акварели, с. 18—19.

⁵¹ Сунчани акварели . . . с. 28.

Summary

THE BAY-OF-KOTOR PORTRAITS AND LANDSCAPES IN THE SCIENTIFIC AND POETIC WORK OF RISTO KOVLJANIĆ

Vaso J. IVOSEVIC

Prof. Risto Kovičanić has recently celebrated his 90th birthday and 65 years of scientific work. His education was interrupted by World War I in which he took part as a student-volunteer and spent two years in a prisoner-of-war camp. After the liberation of the country he read history and literature at Belgrade University. From 1927 to 1939 he held the position of lector at the Komnenski University of Bratislava, Czechoslovakia. He has been writing and publishing in numerous home and foreign magazines ever since 1921. In 1940 he came to Kotor as the headmaster of the secondary school. From 1950 to 1962 he was employed in the Archives of Kotor. The result of his study are numerous papers and articles. He also wrote several books; the most important among them are »CULTURAL LIFE OF THE OLD TOWN OF KOTOR« (two volumes), »VITA KOTORANIN, THE BUILDER OF DECANI« and »KOTOR MINIATURES«.

In his study he discovered and brought back to life many till then unknown figures and the work of prominent citizens of Kotor, such as the diplomats and businessmen of the Buca family, poet-humanists; Vita Cuco the builder Decani Monastery, Obrad Desislavin the smith of the silver altar in the St. Nicolas Church of Bari and the legendary armourer Novak Kotoranin, as well as many craftsmen, artists and teachers of the Kotor secondary school.

P R I K A Z I

**Don Niko LUKOVIĆ, LJETOVALIŠTE PRČANJ —
BOKA KOTORSKA, Prag 1928.**

Ovo je naslov jedne edicije, čiji je autor, danas pokojni, don Niko Luković. Istu je nedavno pronašao Krile Ivović u kući Iva Usanovića u Prčanju. Ivović je dao fotokopirati u više primjeraka, pa je jedan darovao piscu ovih redova.

Na koricama ove edicije, pored navedenog naslova, stoji: «Naklada Kpt. Dragutin Petzel Prag 995. Tisak Fr. Ziegner, Prag XII. Napisao don Niko Luković, župnik u Prčanju.» Nigdje nije zabilježena godina štampanja, ali iz sadržaja se vidi da je to morala biti 1928. godina.

Ova edicija je knjižica formata 10 x 15, sa 18 strana i 3 fotografije. Interesantna je iz dva razloga: što je — koliko nam je poznato — prvi turistički vodič Boke Kotorske na srpskohrvatskom jeziku, i što je do nedavno bio zagubljen. Jer, dobro nam je poznata književna (štampana) zaostavština don Nika (Bibliografija njegovih radova štampana je u Zborniku društva istoričara, Kotor, — njemu posvećenom — SPOMENICA str. 222—231, 1981. god.) u kojoj nije zabilježena, a nijesmo nikada čuli da je don Niko pominjao ovu knjižicu. Predpostavljamo da je ona bila povod da godine 1951. štampa svoju — i danas mnogo cijenjenu — knjigu «BOKA KOTORSKA, kulturno-istorijski vodič», sa 258 strana, za koju se može reći, da sadrži duboko proučenu i obilnu istorijsku građu za sve one koji se bave turističkom problematikom Boke Kotorske.

Don Niko je imao uspjeha i na ovoj prvoj knjižici iz 1928. god. Svojim ktnjastim i pjesničkim zanosom govori o ljepotama Boke Kotorske, o njenoj kulturi i bogatom kulturno-istorijskom nasljeđu koje nam je došlo kroz pomorsku privredu. Citiramo neke redove: «Divna je Boka, ali kad iz bližega upoznamo njenu istoriju i osjetimo duh udaljene prošlosti sa bezbrojnim legendama i odvažnim podvizima na moru i na kopnu u savladavanju Turaka, u dugotrajnoj borbi za održavanje narodne snage, onda se i čini

da su ti bregovi u naokolo još ljepši. Kad bi mogle ove stijene da progovore, kako bi nas začarale divnim šarenim slikama prošlog sjaja i iščezle gizdavosti i gospodstva. Kakav se živahni i djelatni život nekada ovdje razvijao, kad su Bokelji sa svojim vilovitim jedrilicama pohađali sve luke Jadranskoga i Sredozemnoga mora, kada su se isticali u trgovini, kada su poput marljivih pčela širom svijeta blago sakupljali, utiske ljudskoga znanja i umijeća primali, te mili dom bogatili i resili gospodskim dvorovima i veličajnim hramovima. Ali od kada je presahlo vrelo domaćeg blagostanja, pomorstvo i trgovina, Boka osiromaši. Sinovi njeni se razletiše po bijelom svijetu, a po njihovim palačama trava raste. Boka danas očekuje svoj preporod.»

»Zadivljuje pogled na varošicu Prčanj koje se proteže na odanku zelenog poluostrva Vrmac sa lijepo poredanim zgradama uz obalu, sagrađenim kroz dugi niz vjekova sa mnogo umjetničkog ukusa, koje ti odaje ugladenost i kulturu njenih stanovnika. Da su mještani bili od starine čuveni pomorci, vidi se po tome što su uživali povlasticu Mletačke republike, da svojim brodovima prenose državnu poštu od Venecije do Carigrada, i obratno. Stotina njihovih brodova plovi Jadranskim i Sredozemnim morem. Osnivaju se prčanjske trgovačke kolonije u Veneciji, Korintu, Carigradu, Smirni i Aleksandriji.»

Zatim don Niko govori o glasovitim i zaslužnim Prčanjanima, i kulturno-istorijskim spomenicima svoga rodnog mjesta. Na završnim stranicama govori o turističkim prednostima Prčanja: »Već davno je poznat kao vanredno lječilišno mjesto radi svog krasnog romantičnog položaja, bašta zasadenih cvijećem, stablima naranča, limuna, maslina, palma i svakovrsnih vocaka.»

Po završetku prvog svjetskog rata u primorskim naseljima Boke nastala je besposlica. Orijentacija pomoraca prema Trstu i Austrijskom lojdu, zbog izmijenjenih poratnih prilika, je prestala. Kao prvi vidik u nastaloj krizi, bio je u podsticajima za razvoj turističke privrede. U ovakvim nastojanjima se prvi istakao Prčanj. Poznato je da su ova nastojanja bila vezana za dva čovjeka: Ruda Đunija, poznatog publicistu i javnog radnika, i don Nika Lukovića. Njihovom inicijativom i nastojanjem tada je osnovano Turističko društvo MARKOVRT. Ubrzo su se pokazali uspjesi. Pojedine ustanove i društva, prvenstveno iz Beograda, kupovale su zgrade i pretvarale u ljetovališta. To su: Udruženje žena — ljekara, Udruženje novinara, Jevrejsko žensko društvo i drugi. Neki pojedinci su tada kupili manje kuće za ljetovanje.

Tako je naišao i Čeh Karel (Dragutin) Petzl, za koga stoji da je: »Više godina neumorno radio da upozna Evropu sa ljepotama našega Jadrana. Uredio je na najljepšem položaju Prčanja udoban stan za sve one koji žele da se odmore A sa svojom krasnom jahtom NIRVANA sa putnicima pravi izlete po Jadranskom moru.»

Nije poznato: kada je, i zašto, kpt. Petzl napustio Prčanj. Svakako njemu se ima zahvaliti za štampanje ove knjižice. A i zato: što je pomogao Prčanju da zaore prve turističke brazde, na kojima je podigao turističku današnjicu.

Ova knjižica je još jedan prilog književnoj naučnoj ostavštini don Nika Lukovića, koja broji 160 radova od kojih su 50 iz pomorske prošlosti Boke Kotorske. Uz to je u svojim govorima, i pisanom riječju proročanski nagovještavao pomorstvu bolje dane. Pratio je i godine naše pomorske obnove, i u istoj saradivao. Za dugo će se pamtiti njegovi govori prilikom prvog dolaska brodova Jugooceanije u matičnu luku.

Ove redove prilažemo USPOMENI 15. godišnjice njegovi smrti — (1970—1985).

Ignjatije ZLOKOVIC

Ljetovanište
Prčanj
(Djeca Kraljska)

Napisi od strane N. K. Ljubice
i drugih dječaka

Napisi od strane N. K. Ljubice
i drugih dječaka

PETAR II PETROVIĆ NJEGOŠ

Građa 1830—1851, Knjiga 4 (1845—1847).

Titograd 1986; 722 str. Tiraž: 1.000 primjeraka.

Priredio: Jevto M. Milović

Od sredine XIX vijeka naučna javnost je pokazivala veliko interesovanje za istorijske izvore o Crnoj Gori, blagodareći prvenstveno Ivanu Kukuljeviću Sakcinskom, Vatroslavu Jagiću, Šimi Ljubiću, Stojanu Novakoviću, Stanislavu Borovskom, Pavlu Rovinskom i dr. koji su se bavili proučavanjem i objavljivanjem takve građe i ukazivali na njen značaj.

Među crnogorskim naučnim i kulturnim radnicima, počev od kraja prošlog stoljeća, koji su se bavili istraživanjem i publikovanjem istorijskih izvora, istakli su se, prije svega, ovi historičari: Marko Dragović, Dušan Vuksan, Risto Dragičević, dr. Miraš Kićović, dr. Ivan Božić, dr. Ilija Sindik, dr. Tomica Nikčević, dr. Branko Pavićević i dr. Jevto M. Milović. Među ovima posebno mjesto pripada Vuksanu i Miloviću. Oni su se, između ostalog, posebno istakli u priređivanju i izdavanju istorijske građe o Petru I i Petru II Petroviću Njegošu.

Prof. dr. Jevto M. Milović je upornim i veoma napornim traganjima po arhivima, domaćim i stranim, u sklopu svog, inače, plodnog stvaralačkog rada, posebnu brigu poklanjao sabiranju i publikovanju arhivskih izvora. Činio je to brižljivo decenijama; pretraživao je godinama, marljivo i strpljivo, cetinjske, kotorski, zaderski i druge arhive, biblioteke i muzeje u zemlji (Beograd, Zagreb, Ljubljana, Dubrovnik, Cavtat) i mnoge u inostranstvu, poglavito sa njemačkog jezičkog područja (Austrija, Njemačka) u kojima se, sticajem istorijskih okolnosti, pohranjivani dokumenti iz Crne Gore ili u vezi s njom.

Iz tog mukotrpnog Milovićevog posla pojavila se prije tri decenije posebna zbirka građe za političku istoriju Crne Gore: *Zbornik dokumenata iz istorije Crne Gore 1685—1782* (Cetinje, 1956), i nedavno evo jedna od knjiga višetomne serije građe o Njegošu koju je on pripremio ili će pripremiti za objavljivanje.

Zapravo, prošle godine pojavila se *knjiga četvrta* pod navedenim naslovom, u kojoj su objavljeni vrlo dragocjeni izvori za

političku, ekonomsku i državno-pravnu istoriju Crne Gore Njegoševa vremena (1830—1851), i to za period od tri godine (1845—1847).

Budući da je *knjiga 4* prva ugledala svijetlo dana, ostale će se pojavljivati sukcesivno — onim redoslijedom kako ih priređivač bude spremao za štampu, a izdavači (Istorijski institut SR Crne Gore — Titograd, NIO »Univerzitetaska riječ« — Nikšić i Arhiv Crne Gore — Cetinje) budu obezbijedili sredstva za njihovo objavljivanje. Radi se o sljedećim knjigama u okviru naznačene tematske zbirke izvora o Njegošu (I: 1830—1835; II: 1836—1839; III: 1840—1844; IV: 1845—1847; V: 1848—1851).

Knjiga četvrta sadrži 487 dokumenata objavljenih po principu *in extenso* (iz godine 1845: 183 dokumenta; 1846: 148 i 1847: 156), poglavito na stranim jezicima — italijanskom i njemačkom, i svega sedam na srpskohrvatskom jeziku. Svaki potpisani dokument predstavlja, po pravilu, original, a nepotpisani kopiju ili koncept. Manji broj ispisa je iz njemačkih i italijanskih novina i svega par njih iz srpskih novina.

Arhivska građa objavljena u ovoj knjizi biće privlačna za istraživače raznih profila o Njegoševoj djelatnosti državničkoj i spisateljskoj, o njegovoj ličnosti... U građi iz 1845. se nalaze dokumenta o razmiricama između onovremenih austrijskih podanika u Boki i Crnogoraca iz slobodnog dijela Crne Gore, o crnogorskim upadima u susjednu Hercegovinu koja je bila tada pod Turcima; o crnogorsko-srpskim odnosima; o Njegoševom boravku i po čitavu sedmicu u Perastu radi kupanja, opravka i rekreacije. Tu su i podaci o Njegoševoj ideji da osnuje fabriku praha na Cetinje, o njegovom fotoaparatu (»dagerotipu«), o pokušaju angažovanja majstora za pravljenje cigareta iz Dubrovnika, koji bi obučio neke Crnogorce itd.

Dokumenti iz 1846. godine upotpunjavaju dosadašnja saznanja o Njegoševom putovanju u Beč i pokušaju da pođe u Petrograd, o njegovoj prodaji nekih dragocjenosti (ordenja) u Trstu radi nabavke žita, jer je bila nerodna godina u Crnoj Gori; o podizanju fabrike baruta u Crnoj Gori. U dokumentima za tu godinu ima mnogo i drugih interesantnih podataka o crnogorsko-turskim odnosima: o crnogorskoj hajdučiji u Hercegovini, o odmazdama skadarskih Turaka (zarobljavanju i hapšenju 85 Crnogoraca koji su bili pošli na pečalbu u Carigrad), o podmićivanju skadarskog paše pojedinih pa i čitavih skupina Crnogoraca iz pograničnih plemena (Črnnice, Pipera, Kuča, Bjelopavlića) i njihovom odmetanju od Njegoša i Crne Gore.

Dokumenti sa početka 1847. govore o Njegoševom bavljenju u Beču, o njegovim vezama s Vukom St. Karadžićem, srpskim knezom Milošem Obrenovićem, te s nekim hrvatskim i austrijskim književnicima i naučnicima. Podmićivanje Crnogoraca nastavlja se 1847. godine. Stoga je Njegoš činio pokušaje da odvrati svoje po-

danike od izdaje, primjenjujući ponekad i silu (U Crmnici, Piperima i drugdje). U tome je djelimično i uspijevao, o čemu svjedoče objavljena dokumenta. O svemu tome ima dragocjenih izvještaja u Milovićevoj knjizi, kao i o crnogorskim pograničnim sukobima sa Arbanasima.

Pošto se radi pretežno o dokumentima na stranim jezicima, Milović je, da bi olakšao posao istraživačima, davao na njihovom početku kratke *regeste*, u kojima su na sažet način naznačeni sadržaji dokumenta. Uz to, na kraju svakog dokumenta dati su podaci o arhivu i arhivskom fondu, sa označenom sigaturom i paginacijom u odgovarajućoj fascikli. Ona mjesta koja nije mogao Milović prepisati, zbog oštećenja zubom vremena, označio je tačkicama, a ona koja je u dokumentu popunio — stavio je u uglaste zagrade. Dokumenta je, uglavnom, datirao po novom kalendaru.

Na kraju knjige (str. 551—692) dat je blok od više zanimljivih faksimila dokumenata i fotografija sa informativnim legendama. Zatim, slijede *registri* (geografskih imena i imenski) koji su uradili Risto Radunović i M. Vukićević.

Ukratko, objavljena je takva knjiga dokumenata koju nijedan budući istraživač Njegoša i njegova doba neće moći da zaobide. Razumije se, potpuna radoznalost naučne i druge javnosti biće zadovoljena nakon objavljivanja i ostalih Milovićevih knjiga — poduhvata za svaku pohvalu i od neprocjenjive naučne i kulturne vrijednosti. Stoga poželimo priređivaču i izdavačima da što prije realizuju taj značajni projekat.

Marija MARTINOVIĆ

**ODGOVOR MILENE ŠOTRE-GAČINOVIĆ NA PISANJE
MIRKA MARKOVIĆA I NIKOLE DRENOVCA
U »BOKI« 17**

U Herceg-Novu redovno dolazim preko 30 godina, a 17 godina ovdje stalno živim. Osim ako nekome nije po volji što sam se i ovdje savjesno borila protiv negativnih pojava, niko mi ne može ukazati da sam se igdje ogriješila o dužnosti komunista i građanina ove sredine. Pomagala sam sve ovdašnje društveno-političke akcije kad god se to od mene tražilo, pa i više od toga.

Tako sam se odazvala i zahtjevu organizatora Naučnog skupa Boka u NOB i Revoluciji, održanom 26, 27. i 28. novembra 1981. u Igalu, da kao svjedok i učesnik govorim o doprinosima američkih iseljenika iz Boke za našu NOB. Pošto sam prvenstveno radila među srpskim iseljenicima i o njima posjedujem značajnu dokumentaciju, ja sam se, uglavnom, ograničila na njihov rad.

Zato je zapanjilo ne samo mene, što su povodom toga Mirko Marković i Nikola Drenovac i u ovoj sredini mogli naći jednu rupu kroz koju su proturili pokušaj da i ovdje, pomoću edicije »Boka«, bacaju ljagu na moju čast i ugled. Od njih to ne iznenađuje — napadaju me gdje god stignu. Jer: žena sam i za to im treba najmanje čojstva i junaštva; u Jugoslaviji sam jedini živi svjedok zbivanja u iseljeništvu koje oni žele zatajiti; od kada se zna da o tome pišem knjigu, oni su se prosto izbezumili od straha, tako da ne biraju sredstva kako bi me u tome spriječili.

Ali, zabrinjavajuće je što se njima bez provjeravanja pružila mogućnost da u »Boki« objavljuju tekstove bez presedana, pogotovu što ovaj godišnjak ne snosi nikakvu odgovornost ni za moj referat niti njegovo objavljivanje u Zborniku Istorijskog instituta Crne Gore. Tim prije, što oni *i ne pominju glavnu okosnicu mog referata, to jest: Koliko su i zašto nijesu više američki Bokelji i ostali Srbi doprinijeli za našu NOB i Revoluciju i ko je za to najviše odgovoran.*

* Na sastanku Redakcije Zbornika »Boka« održanom 30. maja 1986. godine između ostalog analiziran je i posljednji broj Zbornika, Opšta ocjena je da broj 17, po svom sadržaju predstavlja naučan i stručno značajan prilog proučavanju prošlosti Boke i da se uklapa u svoju koncepciju. Posebno se raspravljalo o prikazima M. Markovića i N. Drenovca ... »Milena Šotra-Gaćinović, rad za narodnooslobodilački pokret iseljenika iz Boke Ko-

Ovdje je nemoguće ponavljati sav moj referat. Ali, moraju se iznijeti bar neki fragmenti iz njega.

Dok smo mi na rukovodstvima jugoslovenskih naprednih radničkih pokreta u SAD i Kanadi imali jednu izvanredno jaku plejadu komunista (Nikola Kovačević-Stari, Srđa Prica, Stjepan Lojen, Edo Jardas, Leo Fišer, Anton Majnerić, Juraj Matešić, Stevo Dedijer, Drago Kosić i drugi), koji su organizovali jake masovne akcije za pomoć našoj zemlji i njenoj NOB, a Edo Jardas borac i invalid iz Španije, kao član CK KP Kanade još 1941. u sjedištu tog CK spaljivao je sliku Draže Mihajlovića — Mirko Marković je usred rata, u julu 1942, inicirao i forsirao Vidovdanski kongres u slavu i za pomoć D. Mihailoviću i četnicima. Za tu priliku dao je da se izradi Dražina slika-pano na bijelom konju u skoro prirodnoj veličini, kakvu i koliku četnici nikad nijesu imali. Tu sliku je reprodukovao u bezbrojne manje formate i rasturao po svijetu dokle doprijeti mogu.

Iako je on pisao članke koji će mu služiti kao alibi da je bio i za našu NOB, on je kočio, i preko »svojih key man« sprečavao da se među američkim Srbima organizuju ikakve organizacije za pomoć našoj NOB, ili da se objedine one koje su na tome već radile, pa i ako ne za NOB, bar u humanitarne svrhe. Iako su njemu kongresi služili kao neka »Potemkinova sela«, on nije nikada dao da se organizuje ikakav kongres u to ime. Poslije rata objavio je more hvalospjeva kao o svom remek-djelu o kongresu 1942, ali nigdje ni pomenuo nije da je on bio za četnike.

Poslije vijesti da je u Jugoslaviji osnovan Antifašistički front žena, na moju inicijativu sazvali smo Konferenciju Srpkinja u Akronu, Ohajo aprila 1943, da i mi osnujemo organizaciju po programu AFŽ. Međutim, došao je Mirko Marković da nam diktira

torske u Americi, Zbornik »Radnički pokret, narodnooslobodilački rat i revolucija u Boki Kotorskoj« knjiga druga, Herceg-Novi 1983.«

Konstatovano je u vezi navedenih prikaza da su isti upućeni preko Istorijskog instituta Titograd, a gdje su ih pregledali radnici Instituta koji su bili članovi Redakcije Zbornika u kojemu je objavljen rad M. Sotre, te su smatrali da se prikazi treba da objave u »Boki«.

Na sjednici Redakcije »Boke« od 25. maja 1986. godine odlučeno je da se prihvati predlog Istorijskog instituta i da se prikazi štampaju.

U skladu sa njegovanjem kritike, misli i rasprava Redakcija je smatrala da u »Boki« treba objavljivati kritičke priloge iz prošlosti Boke.

Međutim, Redakcija smatra da objavljivanje ovih prikaza predstavlja promašaj jer ocjenjuje da oni nijesu na kulturnom i naučnom nivou.

U tom smislu Redakcija se izvinjava drugarici M. Sotri i ustupa joj prostor za odgovor.

Takođe je zaključeno da bez obzira da li drugarica M. Sotra uputi odgovor ili ne, ovaj tekst se objavi u Zborniku »Boka«.

Sa ovim se na stranicama ovog Zbornika zaključuje polemika između M. Mirkovića i N. Drenovca s jedne strane i M. Sotre s druge strane.

odluke od sedam opširnih tačaka u koje nije dao da se unese ni ime Jugoslavija, a kamo li naša obaveza za pomoć NOB, radi čega sam se ja, i po ovom pitanju, sa njim sukobila.

Pošto sam kao tu izabrani sekretar organizacije, kojoj smo dali ime Demokratske Srpkinje Amerike, bila obavezna da po našim kolonijama organizujem njene odbore, ja sam sa tim prvo počela u svom mjestu boravka, u Pittsburgu, gdje smo okupili Srpkinje osim iz ovog i iz susjednih gradova i osnovali organizaciju Demokratske Srpkinje Zapadne Pensilvanije. Organizovale smo se pod svodovima srpske crkve sv. Đurđa u Pittsburgu, a pod parolom na transparentu »Smrt fašizmu — sloboda narodu!«, po programu AFZ u Jugoslaviji, sa odlukama u kojima je kao najglavnija tačka bila: »Pružanje sve moguće moralne i političke pomoći NOB u rodnoj zemlji, i sakupljanje materijalne pomoći koja će se tamo slati čim se za to pruži mogućnost«. M.M. je zbog toga osuđivao mene (koja sam i ovdje izabrana za sekretara organizacije) — što smo odstupili od njegovih direktiva datih u odlukama u Akronu.

I po ostalim kolonijama naše žene su tražile da se organizuju kao u Zapadnoj Pensilvaniji i da prvenstveno pomažu borbu naših naroda u zemlji. Radi izvanrednih rezultata naših organizacija one su isticane kao primjer u cjelokupnoj jugoslovenskoj naprednoj štampi i u SAD i Kanadi, a o tome je pisao i »Daily Worker«, organ KP SAD. Pozivana sam da u ime Srpkinja učestvujem u pomaganju sličnih organizacija i akcija američkih Hrvatica i Slovenki, a na pozive rukovodstava jugoslovenskih naprednih radničkih pokreta iz Kanade, putovala sam tamo tri puta da pomognem u organizovanju njihovih žena.

Kad su naše organizacije bile u najvećem usponu i zamahu u pomaganju naše NOB i saveznika, naročito Sovjetskog Saveza, bez obavještanja mene kao sekretara Demokratskih Srpkinja Amerike, negdje 1944, M.M. je pozvao neke članice Izvršnog odbora kojima je poslao popa Strahinju Maletića da mene »smjeni« i da na moje mjesto »postavi« ženu sa kojom će se ova organizacija ugasiti. Maletićevo učešće u ovome primljeno je kao da je to uradila izdužena neprijateljska ruka.

Međutim, mi nijesmo dozvolili da oni to isto učine i sa organizacijom Zapadne Pensilvanije, čija je baza bila u našoj crkvi. Nastavili smo s radom tako da je ova organizacija prednjačila među svim srpskim u pomaganju NOB, domaćeg fronta i saveznika, naročito SSSR-a i Crvene armije. Ni jedna druga organizacija koliko ova naša nije izdavala toliki i takav propagandni materijal u prilog NOB, niti održala više priredbi, sakupila lijekova, hrane, odjeće i obuće, pa čak i zlatnih satova za borce. Bilo je još nekoliko srpskih organizacija koje su vodile slične akcije i davale značajne doprinose. Na primjer Ujedinjene srpske organizacije Pittsburga za pomoć oslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji, čiji sam sekretar ta-

kođe bila. Ali, sve je to bilo nepovezano, neobjedinjeno kako bi bilo jače, bez oslonca i pomoći i na koga, a pod neprekidnim žestokim napadima vrlo moćnih i organizovanih neprijatelja.

Jer, pod rukovodstvom M.M. izvan dometa SNRP ostale su sve najveće srpske organizacije: Srpski narodni savez, Savez Jedinstvo, Eparhija sa svih 40 srpskih crkava osim naše, i mnoge druge organizacije iz kojih je stvorena profašistička Srpska narodna odbrana. Na Zapadu SAD, gdje je nastanjena najstarija i najbrojnija ekonomska emigracija iz Boke Kotorske, SNR Pokret nije imao ama baš nikakvog uporišta niti je njegovo rukovodstvo ulagalo ikakve napore da ga stvori. Bokelji, koji su u dva prethodna rata prelazili Atlantik kao dobrovoljci iz Amerike da se bore za rodnu zemlju, ostavljeni su tako da su, zbunjeni kontroverznom propagandom s lijeva i desna, kao i najveća većina američkih Srba, odbijali da se priključe ijednom ekstremnom centru — nijesu htjeli ni sa komunističkim kao ni sa profašističkim.

Trebalo je da se dočeka 1945. godina kada je M. M. otišao iz SAD da bi američki Srbi mogli da pristupe organizovanom radu na pomaganju svoje rodne zemlje, i kada se moglo sagledati koliki ogromni potencijal leži u njihovom rodoljublju, kao i koliko je u tome propušteno za vrijeme rata kada su prilike za njihovo organizovanje bile bolje. Iako smo mi Kongres američkih Srba za pomoć narodu u Jugoslaviji držali 1946. u jeku najgorih odnosa između SAD i nove Jugoslavije, iako je on bojkotovao kao ni jedan dotadašnji jugoslovenski kongres, dao je neučekivane dobre rezultate. Okupio je predstavnike brojnih organizacija i Srbe od najvećeg ugleda u iseljeništvu, da bi stvorili Odbor američkih Srba za pomoć narodu u Jugoslaviji. Iako su i na Kongresu priložene desetine hiljada dolara i deset traktora, veći značaj za novu Jugoslaviju predstavljao je njegov politički odjek. Odbori ove organizacije dali su izvanredne doprinose, o čemu mogu dati detaljne podatke (jer sam bila i među neposrednim osnivačima i sekretar i urednik «Vjesnika» organa ove organizacije) a što je nemoguće prikazati u jednom ovakvom osvrtu.

Za svoje fatalne greške po ovom kao i drugim pitanjima M.M. prebacuje krivicu na Kominternu. Ali, i svi drugi rukovodioci u iseljeništvu radili su po direktivama Kominterne dok ona nije ukinuta 1943. Zatim su nastavili po liniji koju je trasirao SSSR. Pa niko od njih nije činio takve greške, nego su vodili jače pokrete nego što je bio srpski. Zato, kad se M.M. proglašava »vođom iseljenika čitavog svijeta«, uvreda je za sve njih, a pogotovu za Hrvatski napredni radnički pokret koji je imao tako jake rukovodioce da nikada, između ostalog, nijesu dopustili da neprijatelj zauzme Hrvatsku bratsku zajednicu, najveću organizaciju naših naroda van granica naše zemlje, i stvorili su moćno Vijeće američkih Hrvata kao i Vijeće Hrvatica, koji su pružili neprocjenjivu pomoć našoj NOB i zemlji.

Ukoliko je Kominternu odgovorna za postupke M.M. to je bilo što nije vodila kontrolu šta on u njeno ime radi i ne radi i sa tim baš njoj nanosi najveću štetu. S druge strane, očigledno je da je za Kominternu, odnosno SSSR uopšte, sa ogromnim gorućim zadacima u krvavom ratu, Srpski pokret u SAD predstavljao šačicu naroda u poređenju sa jakim pokretima u SAD i svijetu na koje se mogao oslanjati. KP SAD bila je nemoćna i slaba, svadali su se i u njenom rukovodstvu, a njen generalni sekretar E. Browder bio je u zatvoru do 1942. Bili smo odsječeni od KPJ, i, M.M. je bio neprikosnoveni gospodar SNRP po onoj »država to sam ja.«

Pošto se M.M. u »Boki« nije ni dotakao svoje djelatnosti u vezi pomaganja naše NOB o čemu sam ja govorila u svome referatu, da vidimo čega se dotakao:

»Milena Šotra-Gaćinović bila je glavna ličnost u crkvi sv. Save u Pittsburgu i njenom Kolu srpskih sestara«. Baš tako tvrdi on. Nije on tu ni slučajno nešto pobrkao — zna on šta i za šta tako radi. I svako malo dijete u američkom iseljeništvu znalo je gdje sam i šta sam bila ja. A kako to ne bi znao »sveznajući« M.M., pogotovu kad je i sam živio u Pittsburgu.

E, ali ne zna svak ovamo ko sam i šta sam bila ja, a dobro se zna šta je bila i ostala crkva sv. Save u Pittsburgu i njeno, kao i ostala Kola srpskih sestara u SAD. To onda pokriva sve njegove najgore tvrdnje o meni. Jer, crkva sv. Save u Pittsburgu bila je između svih 40 srpskih crkava u SAD najglavniji centar srpskih profašističkih organizacija i njihovih lidera. Bila je to crkva »Amerikanskog Srbobrana« koji je izlazio tu, u Pittsburgu. Crkva vladike Dionisija, konzulata i ambasade K. Fotića, Srpske narodne odbrane, njihova »saborna«, »preston«, »Dražina«, »četnička« crkva.

Ovo je samo jedan detalj koji pokazuje koliko su tek opasne i kako su kriminalne njegove tvrdnje koje daje tajno, anonimno i podzemno, kao na primjer kad preko popa S. Maletića, koga je uspio da ubaci u naš konzulat kao »iseljeničkog komesara«, daje »strogo povjerljive karakteristike« i američkim vlastima i šalje za nama pri našem povratku u Jugoslaviju.

Moj muž sveštenik Vojislav Gaćinović i ja bili smo u Pittsburgu punih šest godina u crkvi sv. Đurđa koja je bila u samom susjedstvu crkve sv. Save i sa njom u neprekidnom ratnom stanju. Naša crkva nazivana je »crvena«, »komunistička«, »sovjetska«, »partizanska«, »Titova«, itd. Od našeg dolaska u nju, pod njenim svodovima neprestano su se vodile antifašističke akcije, samo sa njenog oltara (od svih srpskih u SAD) sveštenik je držao propovjedi za naše partizane, kao i za ostalu savezničku vojsku. Radi toga ni jednog dana mi nijesmo imali mira od progona Fotićeve agenture preko vladike Dionisija, što se najposlje završilo raščinjenjem sveštenika V. Gaćinovića, što predstavlja najveću crkvenu kaznu, a koju je Dionisije u američkoj štampi pravdao »jer je Gaćinović komunist«. Ova srpska crkva sv. Đurđa, zahvaljujući Gaćinoviću

i mome radu bila je jedina od svih srpskih u SAD koja je pomagala i SNRP i »Slobodnu reč«, što je M.M. najbolje poznato. Jer, to nije bilo tako kad smo mi u nju došli, isključivo njegovom »zaslugom«.

Nikola Kovačević-Stari uz pomoć Jose Rajnovića i drugih komunista osnovao je 1934. SNRP i pokrenuo njegov organ »Slobodnu reč«. Ovaj tim uspio je da za taj poduhvat pridobije i jeromonaha Aleksija Savića, inače Pribičevićevca, a paroha srpske crkve sv. Đurđa u Pittsburgu, sa nekim od njegovih parohijana. Kad je Tito u ime CK KPJ u SAD poslao Srđu Pricu na mjesto Kovačevića koga je uputio u Kanadu na traženje naših tamošnjih komunista, ova je crkva pomagala i Pricu. Poslije Savićeve smrti, a pošto su bili neposredni svjedoci na kakav je način Mirko Marković uzurpirao neograničenu vlast u Pokretu i listu, razgoneći i ocrnjujući njegove najbolje kadrove, oni su odbili svaku pomoć i kad smo mi stigli u Pittsburg Pokret ovdje u svom sjedištu nije imao nikoga. Nama je postavljeno od uprave crkvene opštine da M.M. ne žele ni vidjeti na svome terenu. Mi smo ih jedva ubijedili da Pokret i list nijesu ničija lična prćija nego njihova, narodna tekovina, i da ih treba pomagati. Uostalom, tamo su važni i Stevo Dedijer i Drago Kosić, koje je narod ovdje volio i rado primao.

Ja nigdje nijesam pretendovala a kamo li tvrdila da je mene kao »popadiju« Kominternu obavještavala kako je M.M. došao u SAD. Ali, o tome zaista nigdje nema nikakvih pouzdanih izvora, osim što on o tome daje brojne kontroverzne izjave, među kojima da ga je poslala Kominternu, da ga je pozvao CK KP SAD, i CK KPJ. A jedino se pouzdano zna da ga nije poslao CK KPJ, nego, naprotiv, bio je kategorično protiv njegovog odlaska u SAD. U to se svak može uvjeriti i iz Titovih Sabranih djela, gdje je objavljena prepiska Prežihova Voranca u ime CK KPJ i Tita sa predstavnikom KPJ u Kominterni, gdje se izričito vidi da je M.M. u SAD otišao protiv volje CK KPJ i upozorava da se njemu u iseljeništvu ne smije pokloniti nikakvo povjerenje.

Takva upozorenja i uputstva u ime CK KPJ Tito je slao i Srđi Prici u Pittsburg. Međutim, ta pisma, koja su jedino teretila M.M. — Prici su ukradena. Tek poslije Pricine smrti saznalo se i kako. O dolasku M.M. u SAD zna se još da mu je propusnicu za ulazak u SAD dao lično američki ambasador na Kubi, a zna se dobro za kakve se to zasluge daje od ambasadora, o čemu drugom prilikom opširnije. Osim toga, on se hvali da je postao američki državljanin, dok to nije davano nikome ko je imao i kap komunističke krvi, a kamo li ovako čuvenom »borcu za svjetsku revoluciju« kako se reklamirao.

U »Boki« M.M. kao moj minus ističe »uvažena poslanikovicica i popadija«, tako se identifikujući sa fašistima koji se nijesu mogli pomiriti s činjenicom da je i iz tih redova neko mogao postati komunista i koji to nijesu praštali. Iako ja nijesam išla u bogo-

sloviju kao njegovi prisni saradnici popovi N. Dr. i Str. M., iako ja zvanje popadije nijesam birala i otarasila sam ga se čim sam mogla, on ne može da se pomiri što je meni iz tog »zvanja« trebalo mnogo više klasne svijesti da postanem i ostanem komunista, nego, npr., njemu. Za svoj rad komuniste ja nijesam vukla masne plate od krvavo zarađenog novca klasno svjesnih radnika u SAD kao on i njegovi popovi. Radila sam besplatno za sve napredne radničke pokrete Jugoslovena u SAD i Kanadi gdje god se to tražilo — od 1939. kad sam došla u SAD do odlaska odatle 1947. I živila teško podnoseći od neprijatelja Partije sve moguće udarce, radi čega sam u praksi iskusila i šta znači rad u američkim fabrikama i radionicama i znam šta praktično podnosi radnička klasa. Dok M.M. o tome zna samo teoretske fraze iz prevoda i učenja drugih. A prema svim podacima kojim raspolazem on je u svim datim okolnostima nastojao da prvenstveno sebi ugađa i živi bolje nego što bi na njegovom mjestu ikakva poslanikovića i popadija, a kamo li ja.

On i njegova dva popa neprekidno pišu kao o nekom mom velikom grijehu koji su oni otkrili: Da je moj muž Vojislav Gaćinović »1935. izabran za narodnog poslanika u Skupštini Kraljevine Jugoslavije na zemaljskoj listi još ozloglašenijeg Bogoljuba Jeftića«. Sve i kad bi to bio neki politički grijeh mogla muža, ja za to ne bi bila odgovorna. Ali, ni on tu nema čega da se stidi. Naime, pošto u njegovom rodnom bilečkom srezu nije bilo mogućnosti da iko pobjedi na opozicionoj listi, a na Jeftićevoj je kandidovan Jefto Popara, vladin čovjek, bilečki komunisti su tražili da se na istoj listi kandiduje Vojislav Gaćinović i tako uđe u Parlament kao njihov čovjek. U svojoj knjizi »Hercegovina u Revoluciji«, jedan od vodećih komunista bilečkog sreza, Radovan Papić, o tome piše:

»Na izborima 1935. godine bila je velika borba ko će pobijediti između dva kandidata, iako su oba bila na vladinoj listi. Za prvog, zvaničnog kandidata, radio je čitavi policijski aparat, a za drugog, popa Vojislava Gaćinovića, koji je saradivao sa nama primili su samo iz bojazni da će biti mnogo apstinenata, a uz to uvjereni da će njihov kandidat pobijediti. Ogromnom većinom pobijedio je Vojislav Gaćinović, koji je poslije pristupio nezavisnima«.

Koliko znam V. Gaćinović se nije ni poznavao sa B. Jeftićem a kamo li kao M.M. onako udvorički sa njim slikao uz maloljetnog kralja Petra za vrijeme rata i to sa ponosom objavljivao u »svojoj« »Slobodnoj reči«. Mimo svakog našeg rukovodioca u SAD i Kanadi, on je otrčao da se pokloni kralju i njegovim ministrima zgrabivši, bez icipijeg pitanja, iz kase »Slobodne reči« teške hiljade dolara tu priloženih od mukotrpnih zarada naših proletera, i da ih preda kraljevom ministru dvora B. Jeftiću za kralja kako se to radi po protokolu — da bi se B. Jeftić sa njegovim veličanstvom bolje provodio po inostranstvu, dok zemlja gori i natapa se narodnom krvlju.

6. jula 1942. godine Mirko Marković se rukuje sa kraljem Petrom II, u sredini ministar B. Jeftić («Slobodna reč» 11. VIII 1942.)

Iako Gaćinović nije bio komunista nego demokrata i anti-fašista, pošto nije bilo druge društvene snage bolje od KPJ, on je sa njom tijesno saradivao. Svu njegovu aktivnost u Narodnoj skupštini koristili su komunisti, što mogu posvjedočiti mnogi od njih koji su još živi. Kao jedini aktivni narodni poslanik V. Gaćinović je u organizaciji KPJ išao ilegalno u Španiju u obilazak ratišta na kojima su se borili naši dobrovoljci, o čemu su pričali mnogi od njih, naročito Veljko Vlahović. Istovremeno o M.M. iz Španije u SAD došli su neki vrlo ružni glasovi koje je on pod prijetnjama učutkao. Ali, njih su posvjedočili i meni Vlahko Begović, Krista Kusovac i Veljko Vlahović (koji je to pričao i nekim crnogorskim rukovodiocima), a R. Čolaković je o tome i pisao.

Po direktivi KPJ Gaćinović i ja smo ponovo otišli u SAD prije rata na rad među našim iseljenicima.

Ne znam na koji se način M.M. domogao potvrde kojom se hvali — da je «bio predstavnik KPJ od 1925. do 1946», kada je on sve što je dolazilo od naše Partije ignorisao, omaložavao i napadao,

naročito Nikolu Kovačevića-Starog (pripisujući sve njegove zasluge sebi) i Srđu Pricu, naročito poslije njihove smrti. Ali, mora mu se priznati da je on prosto genijalan u pronalaženju sebi priznanja i zvanja kao, eto, dva doktorata — u SSSR-u i Jugoslaviji — iako imao samo tri godine Kunnza. Zatim zvanje pukovnika u dvije armije, iako se ni u jednoj nije borio (SSSR i FNRJ). Zato je pravo čudo, zašto se on, kao jedan nečuveni hvalisavac, u SAD nije hvalio bar sa tim zvanjima iz SSSR-a, nego se ispod svojih brojnih fotografija u »Slobodnoj reči« potpisivao »kapetan«.

Sada bi on jako želio da je moj »nekadašnji«, a zna se šta se sve pod tim može podrazumjevati, pa u »Boki« piše da je to »intimni problem Milene Šotre«. Međutim, njegova taština je jako pogodena što on nije nikada bio ni moj »nekadašnji« ni »sadašnji«, a jasno je u mom referatu da je Prežihov Voranc u svome izvještaju predstavniku Kominterne upotrijebio protiv njega izraz »nekadašnjeg Mirka Markovića«.

On se na mene naročito okomio što sam rekla da nam je Kominternu zabranila vezu sa KPJ, jer da ja takve stvari kao »popadija« nijesam mogla ni znati, a da on najbolje zna da ja nijesam ni bila član KP. A on baš najbolje zna da sam ja to bila i da mu je sada u interesu da me proizvede u »glavnu ličnost« najotrovnijeg profašističkog centra u SAD. O toj zabrani Kominterne znao je u Njujorku svaki iole napredan iseljenik, a kamo li ja. O tome opširno piše i Prica u rukopisu svoje knjige, u izvještajima nadležnim u KPJ, u svojim izjavama raznim listovima. M.M. nije bio u dobrim odnosima ni sa jednim od navedenih rukovodilaca naših pokreta u SAD i Kanadi, niti su oni o njemu imali dobro mišljenje, a da i ne pominjem kakvo je o njemu bilo mišljenje Mustafe Golubića, sovjetskog čovjeka, rečeno i njima kao i meni lično, dok sam sa svim ovim rukovodiocima ja saradivala uz potpuno uzajamno poštovanje i uvažavanje, i oni mi poklanjali puno povjerenje.

Odmah po dolasku u Njujork 1939, meni su došli Đorđe Rušjevac i Aleksandar Jurić, koji su prije toga obavješteni da sam komunista koga kao takvog treba prihvatiti i pokloniti mu puno povjerenje. Oni su smatrali, s obzirom da ću raditi pod plaštom crkve da treba da ostanem što više anonimna kao komunista, te da budem »member at large«, što znači član na raspolaganju za koga zna samo uže rukovodstvo a nikako čitavo članstvo. To mi je kasnije potvrdio i Petar Vukčević, glavni među komunistima i simpatizerima Crnogorcima, od kojih niko nije imao lijepu riječ za M.M.

Ali, pri prvom viđenju sa M.M. on je tražio da radim isključivo po direktivama koje će mi davati on, a za koje ne smije niko drugi da zna. S obzirom šta sam sve o njemu čula, ja sam to odlučno odbila s tim da ću raditi po opštim direktivama za komuniste. A, uzgred rečeno, »member at large« kakav status postoji u

KP SAD je najgori. Tu imaš sve oba, a nikakva prava kada dođeš u sukob sa nesavjesnim rukovodiocem koji traži da služiš isključivo njemu.

O mom partijskom radu u SAD pri povratku u Jugoslaviju, poslije rata, potvrdu mi je dao Roy Hudson, generalni sekretar KP SAD za okrug Pitsburg, a to su potvrdili svi rukovodioci naših pokreta koji su se takođe vratili u Jugoslaviju i koji su dobro poznavali moj rad. Zatim, iako ja to lično nijesam tražila, Kontrolna komisija CK KPJ mi je pod br. 9568/51 od 12. XI 1951. izdala rješenje:

»PARTISKOM KOMITETU UDB za FNRJ

Na osnovu proverenih podataka a u vezi regulisanja partiskog staža drugarici ŠOTRA-GAČINOVIĆ MILENI Centralna kontrolna komisija KPJ donosi sledeću odluku:

Drugarici ŠOTRA-GAČINOVIĆ MILENI priznaje se partiski staž od 1939. godine.

Odluka je zasnovana na proveri kojom je ustanovljeno da je drugarica Šotra-Gaćinović Milena primljena u KP SAD 1939. godine i kao član KP aktivno radila u organizacijama naših iseljenika do povratka u našu zemlju. Po dolasku uključena je u KPJ.

Odluku joj treba saopštiti.

Smrt Fašizmu — Sloboda Narodu!»

U ime Centralne kontrolne komisije KPJ odluku je potpisala
CANA BABOVIĆ.

Vještina M.M. u izvrtanju istine ogleda se i kad je riječ o Urošu Seferoviću, za koga sam, između ostalog, rekla: »Ne znam da li i šta on sada piše u »A. Srbobranu« protiv nas. Ali da piše bilo šta to ne može imati onu težinu kao kad to piše *vajni komunist* Mirko Marković u emigrantskoj štampi protiv svih nas koji smo se tamo najviše angažovali u radu za našu NOB i novu Jugoslaviju, sa čime on tako pomaže samo neprijateljskoj emigraciji«. Ako je tu ispala štamparska greška, ona nije moja, jer ga niko od nas nije smatrao nikakvim vojnim faktorom.

Najposlje se on u »Boki« osvrće na moj dio referata koji se odnosi na Dragu Kosića, pa ni sada ne nalazi riječ priznanja za rad ovog poštenog i zaslužnog komunistu. Nego, umjesto toga, on nam opet hvali svoga popa Drenovca i ukazuje na njegovo odlikovanje. A nije se zgražavao samo Drago Kosić kad se vratio sa Filipinskih ostrva što je za svog šefa zatekao kao glavnog urednika popa N. Drenovca koji je u naprednom iseljeništvu kao naš najgori neprijatelj nazivan »srpskim Gebelsom«. Čak i zabrinut Joso Rajnović, metalski radnik, stari komunist i sa N. Kovačevićem osnivač SNRP i »Slobodne reči« govorio je javno: »Ovo je

pravo izdajstvo! Nikada neću vjerovati da Drenovac može biti naš! Prije vjerujem da je Marković njegov i njegovog društva. I da je to sveštenik sa čistom moralnom i političkom prošlošću, ne bi mu bilo mjesto na čelu jednog naprednog radničkog pokreta!». Slično smo rezonovali i mi ostali.

Zato je M.M. pohitao da svome pomoćniku Drenovcu izvojuje odlikovanje, iako su on i Maletić imali jedva trogodišnji »staž« na našoj strani. Isposlovao je odlikovanja čak i njihovim sekretaricama. Ali, iako stalno smoći i udvara se »garavim radnicima« u Americi i Kanadi, nije isposlovao nijedno odlikovanje nekom od njih koji su čitavi svoj radni vijek proveli kao komunisti u borbi za dobro radničke klase. On se hvali da je i sam dobio odlikovanje od AVNOJ-a. Nije mi poznato da je AVNOJ i poslije rata davao odlikovanja, a možda je to ono odlikovanje koje je ukazom AVNOJ-a 1944. dobio Vojislav Gaćinović, prvi u srpskom američkom iseljeništvu, a koje je M.M. tada sakrio.

Ni N. Drenovac u »Boki« ne piše ništa o svojoj gebelsovštini, nego samo kaže zašto sam mu onda pravila crteže za pjesme ako je on bio »srpski Gebels«. Tako ispada ili da sam i ja bila kao on, ili on kao ja. Međutim, nije bilo ni jedno ni drugo.

Veliko iznenađenje u našim redovima izazvalo je njegovo pismo meni 12. juna 1942, u kome me moli da mu ilustrujem neke pjesme i da nađem još nekoga umjetnika za to, jer on, veli, ne poznaje ni jednoga. Moj muž, proto Jovan Krajnović, i svi iz »Slobodne reči« skočili su da mu to učinim, govoreći da će se sa mojim imenom on u svome taboru kompromitovati, i da ćemo tako »bar malo učutkati tog srpskog Gebelsa«. Ljuteći se na to ja sam odlučno odbijala da igdje moje ime dođe u vezu s njegovim, i čudila im se zar ne vide da je ovo smišljena klopka da se pomoću jednog Drenovca kompromitovanog i moralno i politički — kompromitujem ja. I da nije slučajno što su neprijatelji prije nego ikoga iz SNRP odabrali mene, koju su smatrali odgovornom kako za svoje tako i za muževljeve političke postupke.

Poslije oklijevanja ipak sam mu odgovorila jednim »pedagoškim pismom«. Ali, kad sam poslije toga saznala da je za iste pjesme iskamčio predgovor od Jovana Dučića, ja sam mu odgovorila jednim ostrim pismom odbijajući ikakvu saradnju, što se vidi iz njegovog odgovora na to 10. VII 1942:

»I kao kad čovek dobije ranu, pa ga ta rana, radi svežine, ne zaboli odmah, tako i Vaša sumnja u moje političko-socijalne nazore uticala je na mene da se tek kasnije pokaže kao priličan udarac koji boli i koji ne znači, ni manje ni više, nego uverenje da sam ja čovek beskičmenjak i politički prevrtljivac. Vi strepite za svoj ugled i za svoje ime kao da se radi o jednom karakternom bogalju. Bojite se da će taj ugled biti unižen ako Vaši radovi uđu u moju zbirku pesama. Ne mogu Vam ja zabraniti da strepite i da se bojite. Svakako da imate razloga za takvo stanovište. Ja Vam

nikada neću govoriti o sebi niti ću pokušavati da tu Vašu sumnju otklonim ili da radim protiv svojih ubjeđenja da bi se pokazao dostojnim Vaših radova.«

Uoči rata popovi Strahinja Maletić i Nikola Drenovac stigli su zajedno u SAD i tako bili i ostali do danas tijesno saradujući u svemu. Dok je Maletić važio da »nije ni pismen ni usmen«, odnosno da ne zna ni da piše niti da drži govore, on je bio glava »trojke« kako su se nazivali oni i pop Emilijan Glocar koji im se kasnije priključio. Sve su radili dogovorno. Drenovac je imao zadatak da piše i drži govore.

U »Amerikanskom Srbobranu« nije bilo fašističkih tekstova dok ih po svome dolasku N. Drenovac nije lansirao. To su bili najgori mogući antikomunistički i profašistički članci, otprilike onako kako je to činio D. Ljotić, čiji je, po pisanju svojih kumova, N. Drenovac prije dolaska u SAD bio vatreni pristalica. On je na isti način držao i propovjedi i govore, glumeći i imitirajući Nikolaja Velimirovića. Na tim poslovima se svuda i svakodnevno isticao radi čega je isto tako stalno napadan u »Slobodnoj reči«, i u redovima SNRP nazivan samo »srpskim Gebelsom«.

Kad je moj muž sveštenik Gaćinović 1940. godine istupio na poznatom masovnom zboru jugoslovenskih organizacija u Njujorku protiv fašizacije i izdaje Jugoslavije čemu su vodili njeni tadašnji vladajući krugovi, N. Drenovac je najkrvožednije tražio Gaćinovića glavu, naročito kao član Dionisijevog Crkvenog suda. Međutim, poslije našeg prelaska u Pitsburg, on je sa dvojicom svojih kolega počeo da se zalijeće kod nas. Mi smo odmah upozoreni da oni dolaze sa sumnjivim zadacima i stalno smo bili na oprezu, pa smo pomoću prote Krajnovića, Gaćinović i ja, sa njima vodili mučne borbe da se okane svojih političkih zabluda i stranputica. Ali, nije koristilo. Uspjeli smo samo da se u našoj kući u Pitsburgu 1942. potpišu na jednu izjavu 7 srpskih sveštenika za slogu i jedinstvo iseljenika, izjavu koja nije imala nikakve veze sa »Slobodnom reči«. Ali, oni su se odmah poslije toga pokajali, na što proto Jovan Krajnović piše Gaćinoviću: »Sinovce treba pustiti i ostaviti dok se ne oslobode otrovnih fašističkih strela.«

Za sve to vrijeme oni se od Jovana Dučića takoreći odvajali nijesu. N. Drenovac je prosto puzio za njim, otvoreno sanjajući da će ga Jovan Dučić proizvesti za svoga nasljednika i u poeziji i kao kraljevskog ambasadora. Drenovac i Maletić išli su u Gary, Ind. na poklonjenje ne samo Dučiću, nego i čitavom štabu Srpske narodne odbrane, odnosno njenim najzatrovanijim liderima.

Onda su se 1943. stvari počele naglo mijenjati. Godina je počela smrću Jovana Dučića, a sa njim su umrle i sve one Drenovčeve nade vezane za njega. Na pomolu su se počele ukazivati konture pobjede naše strane i u SSSR-u i drugih saveznika i našoj NOB. Onda su Drenovac i kolege počeli dotrčavati nama, nuditi se

Osnivački odbor Demokratskih Srпкиnja Zapadne Pensilvanije, pod svodovima Srpske crkve «Sv. Đurđa» Pitsburg, 1943. (gdje je M. Š. G. bila izabrana za sekretara)

i goditi da bi se nagodili sa M.M. Dok se Maletić nikada nije »presvukao u novog čovjeka«, Drenovac je to 1943. učinio u članku »Preoblačenje u novog čovjeka« u jednom po jednom skidanju profašističkih odora, posipajući se pepelom što je, kako kaže, tako strašne stvari pisao u »Amerikanskom Srbobranu« čiji je bio glavni saradnik.

I ovi, do juče najžešći neprijatelji SNRP i »Slobodne reči«, preko noći su zauzeli ključna mjesta u njima.

N. Drenovac piše u »Boki« da ga je, poslije odlaska M.M. 1945, izabrao na čelo »Slobodne reči« Glavni odbor SNRP. To tijelo postojalo je samo formalno, a »glavni odbor« sačinjavao je M.M. koji je prije svoga odlaska 1945. ustoličio na svoje mjesto N. Drenovca, s tim da on radi po uputstvima koje će mu on slati, da to mjesto čuva za njega ako se vrati, a ako se ne vrati da list dovede do raspada i preda Dragu Kosiću. Inače, ni N. Drenovca ni Str. Maletića ni glava nije zabolila od Dionisija i njegovog tabora, a kamo li da su »isključeni iz crkve« i »s porodicom izbačeni na ulicu«, kako Drenovac piše praveći od sebe revolucionara, žrtvu, heroja.

Dok smo mi za vrijeme rata sve podređivali i davali za pobjedu, Drenovac se vozao u skupoj limuzini i kupovao luksuzne kuće, između ostalog. Mene je napadao u IB-e-ovskom listu u Kanadi što imam kuću u Herceg-Novom, na što mi je Drago Kosić pisao iz Čikaga 17. II 1977:

«Koliko mi je poznato po Maninom pričanju (Mane Sušnjar je radio u administraciji »Slobodne reči« i odlazio kod N. Drenovca — M.S.G.). Drenovac je imao kuću od opeke u jugoistočnom predgrađu Pitsburga, dalje od dima i čađi, na onoj strani, ali dalje od onoga gdje su živjeli Milanovići (kuće od opeke bile su najskuplje a u ovom predgrađu su živjeli teški bogataši — M.S.G.). Imao je stanarku — djevojku Crnogorku (dok su mu žena i djeca živjela u parohijskom stanu u Jangstaunu). Ni štala se nije mogla kupiti za 7000 dolara, a ni dobra šandra za 14 hiljada. Kako si ti i tvoji »uživala« to pokazuje ona slika iz »Slobodne reči« kada su vam ekserima zakovali vrata crkve (1940. u Njujorku Fotčevci radi naše političke djelatnosti — M.S.G.). Nađi to i preslikaj! A što ti imaš krov nad glavom uzelo ti je 30 godina napornog rada i toliko isto tvoje dvoje djece, što znači ukupno 90 godina. Nijesi to iscijedila iz tuđeg znoja, nego iz svog vlastitog. Javi se! Mi ovamo imamo najljuću zimu u posljednjih 177 godina.» U drugom pismu Kosić kaže za Drenovca: »Udarl ga što jače možeš, jer drugo ništa zaslužio nije«.

N. Drenovac je tek 1943. objavio svoje loše pjesme sa mojim lošim crtežima, za koje sam mu dobila i hrvatskog slikara Maksimilijana Vanku iako ga on ni poznavao nije — da vidi da svi Hrvati nijesu koljači. To je, dakle bilo kad se »presvukao u novog čoveka« i, kao, postao naš. U toj pjesmarici nije objavio onaj Dučićev predgovor. Ali, ne radi moga uslova, nego što taj predgovor nije bio laskav za njega, i, što je najglavnije, Dučić mu se više nije isplatio, nije više bio unosan. Sada mu se isplati da Dučića kao »svjedok« prodaje onima kojima je to unosno i isplati se, što je krajnje bijedno i nisko. Jer, na nama neprijateljskoj strani ima duplo duži staž od Dučića, i kada bi se izvršila jedna temeljna analiza pitanje je ko bi nam bio više kriv i ko nam je više štete nanio — on ili Dučić. Što mu je moj muž pisao pohvalan prikaz u navedenim pjesmama i to je bila jedna vrsta potkupljivanja u naivnoj nadi da će se Drenovac popraviti i prestati da bude što je bio.

Nigdje se nije pojavio N. Drenovac a da ne zveckna svojim ordenom koji mu je 1946. isposlovao M.M., a ne polaže račune, niti iko ispituje šta je on stvarno radio prije i poslije toga. Isto tako pitanje je i kako je uspio da dobije nacionalnu penziju, kojom se hvali da je dobio na preporuku N. Kovačevića. Znao je i Kovačević kao i Prica da tu iz sažaljenja nasjedaju, a nijesu imali potrebni uvid u stvarnu djelatnost ovakvih lica. A kako ne bi i nasjedali, kad su se ovi da nešto postignu služili svačim. Npr. Str. Male-

tić je slao svoju majku da u ime svog pokojnog zaslužnog brata ide i plaćuci traži od pojedinih ljudi da daju izjave za vrlo kompromitovanog Strahinju.

Popovi Str. Maletić, N. Drenovac i M. Marković osim na drugim planovima srodni su i po pitanju ženskog svijeta. U SAD su nosili takoreći spiskove žena hvaleći se uspjesima kod njih, upravo onako kako to redovno rade muškarci koji kod žena nemaju uspjeha. Sada kad su to 80-godišnji starci oni to rade u kooprodukciji pretvarajući staračka maštanja u pornografske priče, prodirući sa tim, pored problematične emigrantske štampe, i u našoj zemlji. Tako npr. u »Politici« o tome pišu stilom »Vojko i Savle«, radi čega je N. Drenovcu, po izjavi odgovornih u ovom listu bila zabranjena svaka saradnja pa i pristup u zgradu lista. Ali, on tamo ponovo ulazi na mala vrata koja mu otvaraju ljudi njegove sorte. Oni pišu o ženama upravo kao u onoj priči o lisici, koja, kad se nije mogla dokopati željenog grožđa koje je visoko stajalo, van njenog dometa, govorila je: »Kisjelo je — ja ga nijesam ni htjela«!

Povodom toga i takvog, kao i ostalog rada, ove trojice, meni je 23. II 1956. pisao Stjepan Lojen, jedan od najuglednijih dugogodišnjih rukovodilaca i revolucionara u SAD:

»Sa tvojim ocjenama popova i Markovića, potpuno se slažem. Marković je bio dosta sposoban i mogao je mnogo toga da učini za izgradnju srpskog naprednog pokreta u SAD, ali je bio skroz pokvaren. Sa svojim ponašanjem u našim kolonijama on je učinio više štete nego koristi. A da ti pravo kažem, Drenovac nije u tom pogledu ništa bolji. Ne sjećam se sada u kojoj je novinari pisao onu priču o svom putovanju iz New Yorka u Pittsburg kako je u vlaku sprovodio ljubavnu avanturu, ali ti mogu reći da je tamo rekao pravu istinu o sebi i svom moralu. A čini mi se da nisu bolji ni oni koji su štampali to njegovo »visoko literarno djelo«.

Milena ŠOTRA-GACINOVIC

САДРЖАЈ — CONTENTS

	Strana
Максим ЗЛОКОВИЋ	
<i>Вук Караџић у Бокви Которској</i> — — — — —	5
<i>Vuk Karadžić in the Bay of Kotor</i> — — — — —	27
Božidar ŠEKULARAC	
<i>Kotorska povelja Stefana Prvovenčanog</i> — — — — —	29
<i>Которска грамота Стефана Первовенчаног</i> — — — — —	37
Bogumil HRABAK	
<i>Prisustvo Bokelja u sajamskim gradovima Ankonske Marke i u Lančanu (do 1600. godine)</i> — — — — —	39
<i>Activities of the Bay of Kotor people in the fair-cities of Ancona Mark and Lanciano (to 1600)</i> — — — — —	78
Magyar ZOLTAN	
<i>Napoleonov vojskovođa Marmont u Boki</i> — — — — —	79
<i>Napoleons feldherr Marmont in Boka</i> — — — — —	116
Томислав ГРГУРЕВИЋ	
<i>Ситуација у Бокототорском заливу лета 1943. године са освртом на њемачка документа</i> — — — — —	117
<i>Circumstances in the Bay of Kotor in the summer of 1943. with a review of German documents</i> — — — — —	141
Rajko VUJIĆIĆ	
<i>O duboreznoj djelatnosti Bokokotorskih ikonopisaca</i> — — — — —	143
<i>Carving works of the Bay-of-Kotor Icon-Painters</i> — — — — —	156
Огњен РАДУЛОВИЋ	
<i>Илустрације Змајевићевог летописа</i> — — — — —	157
<i>Illustrations of Zmajević's chronicle</i> — — — — —	175
	371

Предраг КОВАЧЕВИЋ	
<i>Источне обале Јадрана 1863. године</i> — — — —	291
Максим ZLOKOVIC	
<i>Dr Vaso Tomanović prof. Univerziteta i naučnik (Povodom 90-godišnjice rođenja i 60. godišnjice naučno-pedagoškog rada)</i> — — — — — — — — — —	305
Vaso Tomanović Ph d., prof. (Upon his 90 th birthday and 60 th anniversary of his scientific work) — — — —	322
Васо Ј. ИВОШЕВИЋ	
<i>Боча у стварању Риста Ковијанића</i> — — — — —	323
The Bay-of-Kotor portraits and landscapes in the scientific and poetic work of Risto Kovijanić — — — —	344
PRIKAZI	
Ignjatije ZLOKOVIC	
<i>Don Niko Luković, Ljetovalište Prčanj — Boka Kotorska, Prag 1928.</i> — — — — — — — — — —	347
Marija MARTINOVIC	
<i>Petar II Petrović Njegoš</i> — — — — — — — — — —	351
Milena ŠOTRA-GACINOVIC	
<i>Odgovor Milene Sotre-Gaćinović na pisanje Mirka Markovića i Nikole Drenovca u «Boki» 17</i> — — — —	355

Tehnički urednik i korektor:

Safet Danović

Lektor:

Mr Esad Arnautović

Izvođe prevela na engleski:

Sonja Rakić

Tiraž: 800 primjeraka